(६) चि. वासिताच्या आकृत्या आहेत आम्हांला सोडून कोठें जाणार? कोठें ही गेल्या तरी – धरणामध्ये रहात तें – तो पुढें जे काय आम्हाला पाहिजे. फार झालें तर स्वतः चतुरस्त्र संसार – थोडेसे दूर राहून – थाटतील. आणि तो तसें करीत आहे हें आपण जरी आम्हांस सांगितलें नाहीं तरी तें आम्हांस माहीत झालें आहे. [illegible] त्यांच्या जास्त हाक देत नाहीं असेंही ऐकलें आहे सीताकाकूंकडून कळलें. सीताकाकूंनी, [illegible] यांच्या [illegible] तो [illegible] गुमास्त व आम्हांस कसलाही लिहिला?

(७) विष्णुपंतांचे त्यांच्या सर्व सामानाचा लिलाव होणार म्हणून रहाणी [illegible] तारुण्याच्या संमुखात "पापडी". पुढें काय झालें? आम्हांस उत्कंठा लागली.

(८) आपण खादी वापरूं लागलें आहे. विजारी करता किंवा खादी रंगवून देत असालच तर आनंद! पण त्यांच्यावर विश्वास ठेवता येत नाहीं. एवढ्याकरता जाड असे काळे खादीचे दोन किंवा तीन तागे जरूर विकत घ्यावे. विकत घेण्यास विसरूं नये. कोणती खादी मिळत नसेल तर खाकी रंगाची घ्यावी. तीही नसेल तर तुमच्या कोणाही पण एकाच रंगाची – फिकट रंगाची – खादी पुढें चार महिना पुरेल करता घ्यावी. त्याचीही जरुरी आहे. टोप्यांबद्दल लिहिलें नाहीं. विसरलो. बारा टोप्या पाहिजेत. त्या करता खादी पाहिजे. शिवणकाम उद्यां [illegible] यांच्याकडे आणावेत. कुणी कोठे कडे अथवा तुमच्याकडे ठेऊं नयेत. तेथें ते मन लावून शिवतीलही नाहीत आणि त्यांच्याकडे जाणें आवडतही पण नाहीं. कळलें?

(९) मला शिक्षणाकडून दोनशे रु. घेऊन A.I.S.A. कडे ख्यातनाम सर्व पेढ्यांकडून ठेवावे. म्हणून लिहिलेले आठवत असेल. आजपर्यंत पेढ्या करण्याची किंमत म्हणून ते पैसे ठेवीत असत. पण या रकमेचे पेढ्या तयार करण्याकरता पैसे घ्यावेत. पेढ्या ठेऊं नयेत. दोनशेआंने पेढ्या घ्यावेत. ते अशी आणून ठेवावेत. व मी मागेन त्यावेळेला इकडे पाठवावेत.

(७०) उमाबाई आमच्या आजीच्या ८० वर्षे वयाबद्दल साजरा होणारा समारंभ पार पडण्याकरिता बेळगांवास जाणार आहेत असें आम्हां कळलें. आम्ही न राहावलों [illegible] हजर राहूं शकत नाहीं म्हणून वाईट वाटते. शरीरानें जरी नसलो तरी मनानें आम्ही त्यांत आहोत म्हणून उमाबाईंस कळवावें. व आजोबांसही तसें कळविण्यास सांगावें. उमाबाईंच्या बरोबर खालील सामान आठवणीनें करता गोपाळाकडे पाठवून द्यावें व तसें आम्हांस लिहावें.

1. Aludrox नांवाच्या औषधाच्या दोन बाटल्या (बाळकृष्णाकडे मिळतात).
2. मलकरता आणलेलें औषध (आम्हांला माहीत आहे) ४ औंस
3. हमाम साबणाच्या २ वड्या – एक पेटी
4. ५०१चे दोन बार – [illegible] साबण
5. आकडे असलेली शाळेची फाउंटन पेन
6. [illegible] – एक डझन [illegible] (पहिल्याकरता पुढें पाठवण्यास नको)
7. नवीन पुस्तकें असल्यास – [illegible] सांगणें.
   सावरकरांचें "आधुनिक [illegible]" हें पुस्तक [illegible] असल्यास पाठविणें. गोपाळाकडेही लिहिलें आहे. उमाबाई गोपाळास भेटतीलच. तेव्हांही [illegible] व त्यांच्याकडून माहिती घेऊन जाण्यास विसरूं नये.

(७१) मागच्या पत्रांत [illegible] त्या प्रश्नास उत्तरे दिली आहेत. ती त्यांच्या वाचून दाखविली ना? तिनें म्हटलें काम ते कळवावें. त्याप्रमाणें ती वागते की नाहीं? तिच्या अंगातें आहेतच बरोबर. [illegible] ~~[illegible]~~ ठेवतात ना? [illegible] नाहीं ना?

(७२) [illegible] पार्वतीबाई [illegible] दोन कारण मांडले आहेत. मोठे आहेत. गोड आहेत. चांगल्या रीतीनें ~~[illegible]~~ आहेत. गोड माणसाची [illegible] सर्वांत आणि [illegible] स्वभाव! [illegible] गोड करणारा होता. [illegible] आठवणी [illegible] व आपलेपणा [illegible] घेतले. हो वाढता [illegible] करतांना [illegible] घेतात व त्यांच्या ठिकाणी सर्व [illegible] ~~[illegible]~~. आम्हीं आतापर्यंत [illegible] अथवा [illegible] अशा प्रकारचे स्वभाव पदार्थ [illegible] नाहींत; पुढें [illegible] नाहीं. [illegible] आहे ते स्वार्थ व स्वार्थ आहेत. [illegible] थोडे थोडे [illegible] पडते. [illegible] तुमच्या [illegible] आहे म्हणजे तेही वाटतात. हें असें [illegible]. आणि असेंच झालें पाहिजे. तरच सामाजिक जीवन सुखी होते. अशा ठिकाणी [illegible] – जेथें [illegible], एकाच ठिकाणी राहून आहे [illegible] आयुष्य [illegible] असते, त्या ठिकाणी अशा प्रकारचे [illegible] जीवन उपयोगी पडते. [illegible] गुणांनी [illegible] असते. एकमेकांनी एकमेकांत [illegible] नाहीं आणि तीही अशाच [illegible] नाहीं तर जीवन कठीण होते. [illegible] आणि दिवस जात नाहींत. हें [illegible] नाहीं. खरें ना?

From
R.K. Shevade
No. 750 Class I
B.C. Prison
Hindalga

(३) 74

To
श्री. मंगुताई शेवडे
[illegible]
Hubli M.S.M. Ry

(७३) "जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती". मनुष्य स्वभाव अशा ठिकाणी चांगल्या रीतीनें अभ्यासिला जातो. मात्र इच्छा पाहिजे; हौस पाहिजे; [illegible] मनांत असली पाहिजे. मनुष्याच्या [illegible] पण असा या ठिकाणी कळतो, तसा त्याला कोठेच नाहीं समजतो. प्रत्येकाच्या राहणी वरून, बोलण्या वरून, चालण्या वरून, उठण्या बसण्या वरून आणि त्यांच्या [illegible] सर्व [illegible] त्या मनुष्याच्या मनाचा स्वभाव, त्याची नीती, त्याचे धैर्य, त्याचा स्वभाव हें सर्व सहज कळते. [illegible] मनुष्य [illegible] असतो; [illegible] वाटतो; [illegible] असते; [illegible] असतो. हें सर्व [illegible] शिकता येते. स्वार्थी [illegible] गरीबांच्याकरता [illegible] शकेल. [illegible] आपल्या [illegible] गुणाने [illegible] असेल, गरीब [illegible] "[illegible]" [illegible] मला कां लागते; [illegible] गुणाचे [illegible] करतो, हें सर्व शिकून घ्यावयाचे असेल तर अशा जागेचें जीवन फार उपयोगी पडते. [illegible] अशा [illegible] गोष्टी शिकून घेता आल्या. एवढेंच [illegible] आपल्या नीतिमत्तेच्या, बुद्धीच्या, [illegible] मनुष्य [illegible] होत नाहीं आणि वाईट मनुष्याही आपल्या [illegible] वर्तनानें सर्वांस [illegible] करतो हें येथें कळते. समाजजीवनाची [illegible] आम्हांस [illegible] लागली [illegible] हें सर्व पाहिले म्हणजे आश्चर्य वाटते. [illegible] हीं सर्व [illegible] वाईट [illegible] मनाचा [illegible]. अनेक वर्षें आम्हीं [illegible] जाणतो, [illegible] समजतो, [illegible] देतो, त्यांच्या बरोबर राहूं लागल्यावर त्याच्या बारीक सारीक गोष्टीही कळू लागतात. [illegible] – [illegible] वाटते, वाईट वाटते व मन दुःखी होते. [illegible] म्हणूनच आपली करणी [illegible] पाहिजेत. [illegible] आम्हीं [illegible] पाहिजे. [illegible] पाहिजे. आपल्या [illegible] आम्ही [illegible] तितके मागें [illegible] नाहीं म्हणून आता आम्हांस [illegible] लागले आहे. [illegible] आम्हीं आपल्या आयुष्यात म्हणून आता आम्हीं [illegible] आहोत. [illegible] तुमच्याही [illegible] वाटेल असें [illegible] मागें [illegible] आणि [illegible] आपल्या लोकांच्या नीति [illegible] होते. [illegible] पाहिजे, तो वाईट असेल तर [illegible] नीति [illegible] रहाणार? समाज [illegible] वर अवलंबून असतो. अनेक व्यक्ती मिळूनच समाज बनतो ना? व्यक्तींच्या नीतिमत्तेवर [illegible], समाजाच्या नीतिमत्तेवर देशाची नीतिमत्ता अवलंबून असते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीस आपली तयार केले पाहिजे. आणि अशा रीतीने [illegible] प्रत्येक [illegible] केले गेले पाहिजे. आम्हांस वाईट वाटते ते इतकेंच कीं [illegible] सुधारण्याकडे [illegible] आम्हीं आपली प्राचीन संस्कृति विसरलो. [illegible] अशी [illegible] सुद्धां विसरलो. म्हणूनच या अधोगतीस पोंचलो आहोत.

(७४) आपण म्हणून म्हणून [illegible] प्रश्न करणार हें वाचून बरे वाटले. [illegible], प्रश्न करा. [illegible] म्हणजे [illegible] नाहीं म्हणजे प्रश्न कोड नये. [illegible] सूत [illegible] नाहीं. [illegible] कळले. [illegible] जागलो. [illegible] गोडी [illegible]. [illegible] होऊ लागलो. [illegible] मनाला [illegible] झाल्या. स्वतः [illegible] आहे ना! हें [illegible], [illegible] नसती, तर [illegible] असते? [illegible] आहे. [illegible] मनुष्य [illegible] बसतो; [illegible]; [illegible] होतो; हें खरें नाहीं. [illegible] होतात ते [illegible] बनतात. [illegible] लागते. [illegible]; [illegible] होतो का? पण [illegible] पुन्हा [illegible] नाहीं? [illegible], विचार करतो, लिहितो, [illegible] आणि [illegible] देतो. हें [illegible] करतो? तसें आपण करावें. [illegible] नाहीं, [illegible] म्हणून [illegible] नाहीं. [illegible] आम्हांस [illegible] सर्व [illegible] कळणार. आम्हांस [illegible] नाहीं [illegible] उपदेश करीत जा. आपण लिहिले तर [illegible] परिणाम होईल. म्हणून आपण लिहिणेंच सांगतो. आम्हांला [illegible] आम्हीं [illegible]. [illegible] आपल्या [illegible] पाहिजे [illegible] असें.

75

(१५) बेळगावच्या सरकारी भांडारात पेढे मिळत नाहीत. येथे येणाऱ्या बऱ्याच लोकांनी प्रयत्न केला. पण तेथे हल्ली आता मिळत नाही. असे सांगून कित्येक बेळगावात पेढ्यांचा दुष्काळ म्हणतात, हे काय? लोक म्हणतात कालपरवापर्यंत पेढे देण्याकरता प्रयत्न केले. शेवटी मिळतात की नाही याची चौकशी करू. मिळाल्यास आणू. पण तुरुंगातील लोकांस वाटेल त्यांना वाटेल त्या जे लिहिता येत नाही, त्याला मिळण्यास काय उशीर लागतो हे काय कित्येक यांना माहीत नाही? त्यातील लोक (बेळगावच्या) भांडारास लिहून "अमुक अमुकाला सरकारने पेढे देऊन पैसे घ्या" म्हणून लिहिता आले नसते काय? विचारावे. इत्यादि त्याला वाचून दाखवावे. काय म्हणतात ते कळवावे.

(१६) [illegible] माझ्याकडे [illegible] "[illegible]" [illegible] कळविले. [illegible] सर्व [illegible] आपल्या [illegible] कळविले. [illegible] आपल्या [illegible] केली. [illegible] आपल्या [illegible] म्हणतात. तेथील [illegible] अवस्था [illegible] आहे असे म्हणतो. बरे आहे. आहे [illegible] पाहिजे व [illegible] पाहिजे. [illegible] करता [illegible] "[illegible]" दिसत म्हणतात. बरे आहे. [illegible] काही [illegible] नाही काय? [illegible] ठाऊक [illegible] होईल. [illegible] आहे. [illegible] सांगून तेथील सर्व [illegible], [illegible] सांगणे. [illegible] करीत आहो. [illegible] बरी होते म्हणे! आता कसे आहेत? कळवावे. [illegible] सांगून [illegible] त्यांस कळवावे व पत्र लिहिण्यास विनंती करावी.

(१७) मनगोळीचा प्रकार ऐकून [illegible]. त्यांना [illegible] दिला. बरे आहे? पण [illegible] काय? [illegible] नको काय! [illegible] पुढे [illegible]! [illegible] काय करावयाचे? काय करावे? आम्ही असे आहो. आम्हांस कोणासही काहीही करता येत नाही. पण त्यांच्या ([illegible]) व [illegible] प्रकार बरोबर मिळतो का? [illegible] करावी व मिळत नसल्यास बरोबर [illegible] व्यवस्था करावी. आम्हांवर अवलंबून राहणाऱ्यांची आम्ही काय [illegible] व्यवस्था केली पाहिजे. हे आम्ही शिकत आहोत व [illegible] आम्ही [illegible] विश्वास ठेवतील [illegible] काम करतील. [illegible] आम्ही [illegible] कोणाची अपेक्षा करू नये. स्वतः आम्हाला [illegible] लागते [illegible] इतरांनाही लागते हे आम्ही विसरता कामा नये.

(१८) [illegible] पत्र लिहिले आहे. [illegible] आहे तसे आहे. [illegible] डॉ. [illegible] पाहत आहेत. [illegible] करीत असतात तरी [illegible] तरीही [illegible] दिसत आहे. सरकारकडे [illegible] विचार होऊन तो [illegible] असे वाटते. [illegible]

(१९) [illegible] "[illegible]" [illegible] म्हणावे. [illegible] - [illegible] - [illegible] "[illegible]" [illegible] करून [illegible] सकाळी. [illegible] होईल. माहिती मिळेल. [illegible] बरोबर [illegible] इतर [illegible] - [illegible] - साबण, तेल, वगैरे [illegible] [illegible] होती. आता पुनः [illegible] होईल. [illegible] काय? [illegible] व्यवस्था [illegible] आहे. [illegible] कोण आहेत? त्यांची व्यवस्था बरी आहे ना? [illegible] म्हणून [illegible] बरी.

(२०) [illegible] दिवस झाले. [illegible] उत्तर नाही. [illegible] नाही. आपणास [illegible] होते काय? आपण [illegible] असतात काय?

(२१) ति. [illegible] "[illegible]" म्हणून डॉ. [illegible] सांगितले ते बरे झाले. [illegible] म्हणजे आम्ही निश्चिंत. आपणावर [illegible] आहे म्हणून तरी ते [illegible] होईल. नाहीतर १९३० [illegible] जे [illegible] तसे आता करा - होय!! माझ्या [illegible] "हे, काय [illegible], आता [illegible] होते [illegible]?" म्हणून [illegible] तसे माझ्या [illegible] तर पुढे काय? [illegible] विचारे, [illegible] नाही म्हणतो झाले. असो. [illegible] चि. [illegible] नमस्कार. [illegible], [illegible] सर्वांस [illegible]

आपला [illegible] - RKShevade

From
N. S. Hardiker
No. 42, Class I
Belgaum Central
Prison, Hindalge
Belgaum

76

To श्री. गंगूताई [illegible]
[illegible] Pond
Jailor, Hubli
Central Prison M.S.M.R.

दिनांक १२-१२-४२

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

(१) आपणास मागच्या वार तारीख ६ रोजी पत्र पाठविले आहे. त्यात आपले ३ तारखेचे पत्र पोचल्याचे लिहिले आहे. त्याप्रमाणे [illegible], [illegible], गूळ, सुपारी इत्यादी आलेले कळविले आहे. आपणास पण [illegible] दिवशी, चि. [illegible] पत्र आले. त्याच दिवशी चि. [illegible] पत्रास उत्तर लिहिले. पण त्याकडून इकडे पाठविलेले काहीही मिळाले. आम्ही [illegible] लिहिले आहे.

(२) [illegible] आपणास [illegible] ४ तारखेचे पत्र [illegible] ३ तारखेस लिहावयास सुरुवात केली. ते ७ ला पूर्ण करून पाठविले. ते पत्र पुनः [illegible] तर मी आपणास माझ्या [illegible] पत्राची आठवण [illegible] दिसून येईल. [illegible] आठवण आपणाही [illegible] ३ तारखेस [illegible] आहे. [illegible] वाटले. म्हणून त्याला [illegible] करीत आहे. [illegible]; ते पत्र वाचून पहा. [illegible].

(३) [illegible] ४ महिने झाले. [illegible] पासून [illegible] ४ महिने झाले. आता [illegible] प्रारंभ झाला. गेले [illegible] दिवस गेले [illegible] पुढील दिवस गेले तर [illegible] बरे. [illegible] शारीरिक त्रास [illegible] तरी [illegible] दिवस जातील तर [illegible] मी स्वतः [illegible] गोष्ट वेगळी. [illegible] कोणासही शक्य नाही. शरीर [illegible] जाते. [illegible] पण मनाला तसे करणे शक्य नाही. ते [illegible] आहे. [illegible] ते [illegible] म्हणता ते [illegible], [illegible] जाते. [illegible] टिकू शकते. ते [illegible] शकते. [illegible] शरीर सुदृढ पाहिजे. [illegible] मन अवलंबून असते. म्हणूनच [illegible] चार महिन्यांप्रमाणेच पुढील दिवसही [illegible] शारीरिक त्रास न होता गेले म्हणजे [illegible] असे वाटते. [illegible] जरी येथे [illegible] असले, ते [illegible] असले, तरी मनाने आम्हांस [illegible] राहता येते, [illegible] जाता येते, [illegible] अथवा [illegible] जाता येते, [illegible] प्रवेश करता येतो. अथवा कधीही कोणाची प्रवेश न झालेल्या [illegible] अंतःपुरात प्रवेश करता येतो. म्हणून शरीर सुदृढ पाहिजे. मन सुदृढ असले म्हणजे कोणीही कोठे न [illegible] शरीराच्या त्रासाने दुःख होत नाही. दिवस [illegible] काढता येतात. [illegible] सुख अवलंबून असते नाही सुख आणि दुःख ही [illegible] असतात. सुख म्हणजे [illegible], दुःख म्हणजे [illegible] दुःख; ही भावनात्मक असतात. ती [illegible] हे मनावर असते. [illegible] शरीरावरही अवलंबून असते म्हणूनच शरीर [illegible] पुढील दिवस [illegible] गेले तर बरे असे वाटते. [illegible] दिवस [illegible] राहावे लागते; [illegible] लागते; [illegible] पासून [illegible] त्रास [illegible] नाही. [illegible] नाहीत. पुढेही [illegible] नाहीत. [illegible] आहे की ते [illegible] देत नाही आणि देणार नाही. [illegible] शरीर [illegible] म्हणजे [illegible] दुःख [illegible] सहन करावी लागतात. म्हणून शरीराची [illegible]. शरीराच्या [illegible] मनुष्य परावलंबीही बनतो. [illegible] ([illegible]), [illegible] (५८ वर्षे असलेल्या) [illegible], शरीराच्या [illegible] निवारण करण्याचे काम असणाऱ्या [illegible], [illegible]

होऊं लागले [एकदम] दिवसातून २० दा त्याच्या पाठीवर हात फिरवायची पाळी आली,
बेहोष झाल्यासारख्या झाल्या, अशक्त पडत आल्या, आणि आपल्या अंथरुणावर
पडून रहाणे भाग पडले. त्यांस तळमळतच दोनतीन दा अंथरुणातच, धोतरात
त्यांस शौचास झाले. तेव्हा बिचारी इतकी सुसंस्कृत, ज्ञानवती वगैरे ती किती
ओशाळवाणी होऊन दोन्ही हात तोंडावर ठेवून रडूं लागली. का? तर आपल्या-
करता दुसऱ्याला त्रास होत आहे. आपल्यासाठी सेवा दुसऱ्याला करावी लागत आहे.
आपण परावलंबी झालो असें त्यास वाटले आणि त्यामुळे दुःखाचा लोंढा
आला त्यास. त्यास जसे वाईट वाटले तसेच त्यांचे हे दुःख पाहून मलाही वाईट
वाटले. दुसरे दिवशीच त्यांची ही व्यथा दूर झाली ती गोष्ट वेगळी. पण दुसऱ्या
वर अवलंबिणे वाईट ही गोष्ट आज आपल्या मनाला लागली आहे त्याचा
असें वाटणे — दुःख, अतोनात दुःख होणे हे साहजिक आहे. शरीराच्या व्यथा
या ओघासाठी सुटलेल्या नाहीत. पण त्या मनुष्याच्या शब्द तितक्या उणा
करता येतात हे आम्ही विसरतो. आणि दररोजच तसे खातो, वागतो, चालतो.
यामुळे त्या व्यथा वाढतात मात्र बिलकूल टळत नाही. उशीरा का होईना
आता ज्ञान मला होऊं लागले आहे. ते मी पूर्णत्वाला नेले पाहिजे आणि त्या
प्रकारची कृती करण्यास प्रारंभ केला पाहिजे. अशा ठिकाणी मला कृतीपूर्वक
अभ्यास करता येतो. आणि म्हणूनच मी वर म्हटले आहे की गेलेल्या महिनेच्या
स्थितीत माझे शरीर राहिले त्यांना किंवा त्यांच्या हीपेक्षा सुन्दर सुदृढ
स्थितीत ते राहिले म्हणजे पुरे. मजकरता दुसऱ्याला त्रास होता कामा नये.
लोकांकरता माझ्या (जेवणाच्या) अगदी नजीकच्या गावात [illegible] डॉक्टर
मिळाले दुःख व्हावे असे नेमके करावे [illegible] माझ्याशी व्यथा होऊ नये म्हणून
आम्ही शिकून घेतले पाहिजे. माझे मन कणखर आहे; धाडसी आहे; ते असा
लहान गोष्टीला भीक घालणारे नाहीं. ते अनेक वर्षांच्या अनुभवाने वज्रासारखे
तयार झालेले आहे. ते आता मृदु बनणार नाही. लहानसहान शारीरिक व्यथा ते
जुमानणार नाहीं याची मला खात्री असली तरी माझे त्यांचेकडे ते कणखर
बनविण्याकरता प्रयत्न करीन मी पाहणार आहे. ते एकाच मार्गाने अवलंबन
केल्यास होईल. शरीराच्या कणखरपणा. म्हणतात हत्ती हत्तीसारखे मल्ली [illegible] म्हणजे
सुदृढ होणे असें मी समजत नाही. नसेल, मल्लीनिकेच मंगात. म्हणून काम
मनुष्य सुदृढ बनत नाहीं? त्यास जसे शिकवावे तसें ते तयार होते हे मी स्पष्ट
आहे. विसरतो नाही. लहानपणचे वळण त्यास मिळाले पाहिजे होते, पण दुर्दैवाने
लहानपणामुळे वेगळे पण लागला त्यांच्यापासून, आता पाहूं लागले आहे की पुनः
तिकडे थोडे वळून जाणे आणि मन शक्य तितके त्यास शक्तिमान बनवावे. माझ्या
वयाचा आज केवळ ५० च वर्षे झाली आजपर्यंत अनेक कारणामुळे [illegible]
जोगी, निरनिराळे ठिकाणी अशी कार्ये झाली नाहीत. ती व्हावीत. आपल्या देशाच्या
वजाग्याच्या परिस्थितीत जो बदल होणार आहे तो बदल करण्यात आपलाही
हात असावा, त्याचा आपलाही हातभार लागावा अशी महत्त्वाकांक्षा मनामध्ये
आहे. आणि ती पूर्ण व्हायची असेल तर शरीर आणि त्याबरोबर मन ही
ताब्यात ठेवण्याकरता प्रयत्न झाला पाहिजे. तो करून पाहतो. आजच्या या
शक्तीला कार्य करण्याकरता [illegible] मी अंतःकरणपूर्वक प्रयत्न करतो. पुढील दिवस
म्हणून पूर्वी पेक्षाही चांगले जाऊं देत म्हणून परमात्म्याची प्रार्थना करतो

(४) शंभूला काका लवकरच सुटेल असें वाटते. पण अजून काहीही सांगता येत नाहीं.
त्यांस रोज पेरी येते. त्यांचे ब्लडप्रेशर आहे तसे आहे. किंबहुना थोडे ज्यास्तीच आहे.
डॉक्टर रोज त्यांचेकडे लक्ष देतात. खाण्यापिण्यात निर्बंध घालण्यात आला आहे.
विश्रांतीही घेत आहे. पण किती झाले तरी या ठिकाणी त्यास त्रास होणारच. तो
होतो म्हणून सुटके करता अर्ज केला गेला. आमच्या पुतण्यांच्या हिरवे रवो.

From
N.S. Hardiker
No. 42, Class I
B.C. Prison
Hindalga, Bel.

18

To श्री. गंगूताई शेवडे
Mahunsiddappa's Pond
Hubli — M.S.M. Ry

दिनांक ११-१२-४२

स्वतःशी तुलना केली तर त्यांची प्रकृती लवकर सुधारेल. आम्ही त्यास हुबळीशिवाय कोठेही
जाऊं नको म्हणून सांगितले आहे. तरीही टिको मात्र (अर्थात सुटल्यास). पाचगणी
किंवा बेळगाव हीं गांवें स्वास्थ्याच्या आवडीची, त्याच्या प्रकृतीस हितावह आहेत
मुंबई, असल्या कारणाने त्याने त्या ठिकाणी राहता कामा नये. त्याच्या दोन्ही
पुतण्यांनीही त्यास तसें करण्यास परवानगी देऊ नये असें आम्हांस वाटते. पण
हे सर्व तो सुटल्यास! त्याची पत्नी पत्यानुसारच असावी. ती कदाचित उत्कंठेने
आली आहे. गोपाळरावांही माहीत आहे. आपल्या शंभूला पुनः कळवावे.

(५) नानांच्या पत्रात काही सामान मागितले आहे. ते मला बाबासाहेबांबरोबर पाठ-
विले असेलच. पण आपणास ते पत्र त्यानिमित्ताने पूर्वी मिळाले असल्यास ना?
नितांत गुरुवारी (१० तारखेस) ते आपणास मिळेल तर येवढे खास करणार आहे.
अजूनही एका पुस्तकाबद्दल लिहीत आहे. माझी आजच्या आयाचेत (आजरात) रात्री
मुलांत दोघेच असल्या कारणाने आम्हांस आकाशातील ताऱ्यांचा अभ्यास
करता येतो. नोव्हेंबरमधील २२-२३ रात्री असे ताना होत नाहीत मी त्याचा अभ्यास करू
होता. आता एकटा त्याची उजळणी करतो. शिवाय श्री नारायणराव जोशी यांसही
अभ्यास करण्याची इच्छा झाली आहे. इतरांपैकीही अशा एकाच्या पुस्तकांचा प्रश्न
आलीय म्हणून Astronomical Atlas अथवा त्याच नावाचे एक मोठे आकाशातील
ताऱ्यांचे नकाशे असलेले एक पुस्तक आहे. आकाराने मोठे आहे ते.
आणखून ते मी एकदा होनावर मागून घेतले होते. ते पुस्तक ओकांबरोबर तरी पाठवून द्यावे
अथवा पोस्टाने पाठवावे. ताऱ्यांचा नकाशा अभ्यास करीत राहणे केव्हां
केव्हां करावयाचे होते. अशावेळी दुसरा एखादा उपयोगी विषय घ्यावा लागतो.
म्हणून हे पुस्तक मागत आहे. पाठवावे. मनगुटीचा विसरूं नको म्हणावे.

(६) शारदा — डॉ. कोटणीसांची Chungking Diary हे पुस्तक तुम्ही वाचले म्हणून म्हणावयाचे नाही
मग त्या पुस्तकाबद्दल आपले मत काय? मीही ते संपूर्ण वाचले. इतर पत्नीसह राजकारणी
वाचले. खरंच! भाषा सुन्दर आहे. शैली सुलभ आहे. पण त्यात काही "राम" नाही.
माहिती पूर्ण आहे. बाकी २०० पाने वाचण्यासारखे नाहीं. होटेलच्या एक आवृत्तीत तेवढा
लेख किंमतीचे ते पुस्तक नाही. भाव मोठे, रोसाच्या एका मोठ्याच्या देशास केवळ
मेवा तेथें त्याने काय खावे, कोणती हकीकत, वगैरे काही गोष्टी त्यात आहेत
म्हणून पाहिजे तर हीं सर्व करून पुस्तक घ्यावे आणि वेळ दवडत वाचावे.
असें नाहीं की मनापासून वाटत? त्याचे पहिले पुस्तक २१० West हे सुंदर मला
विशेष आवडले नाहीं. मागे ते मी वाचले आहे.

(७) कमलेच मला जेव्हा सेंटरच्या इमारतीच्या टेरेसवरील एका [illegible]
नावाच्या एका टूरिस्टचे पत्र आले आहे. त्यात तो म्हणतो की शिवाजी [illegible] नरेंद्र
अडकलेल्या सर्वांच्यात महत्त्वाचे शेकडो [illegible] साहेबांची जाहिरात आहे. त्याकरता
कोठे एक ठिकाणी नोकरी. आम्हांला त्याचा खर्च लागेल. खंड बेळगावकर यांस
सांगते नोकरी मिळावी म्हणून विनंती करून विनोद पाठवावा. काही पोचले म्हणावे.
मातोश्रींस कोठे तरी काम करायचे झाले, टूरिस्टची काम सांगितले, शिवाय
पत्र लिहून कळविण्यास सांगावे. कमलेने येथें आमच्या पूर्वी ही हकीकत
आम्हांस कळवावी. करता त्यांनी शक्य तो लवकर आम्हांस पत्र लिहावे.
खंड बेळगावकर आणि त्या सेंटरमध्ये अथवा त्यांच्या (शिवाजीनगरातील
मधील) लायब्ररीच्या जवळच अथवा मराठी दुकानात भेटेल. मासिक खर्चास

(८) लि. तात्या, पुणे, यांसही एक कार्ड पाठवून माझी प्रकृती बरी असल्याचे कळवावे.
येथें आम्हांला बिलकूल त्रास नाहीं, आरोग्य उत्तम आहे, सुखी आहोत, काळजी
करण्याचे कारण नाहीं म्हणून त्यांना आपले सर्वांना, सांगा म्हणून लिहा. नवीन
त्यास पत्र लिहिण्याचा नंबर मी देत रहावा. फिसत नाही.

⑨ [illegible]

⑩ [illegible]

⑪ [illegible]

⑫ [illegible]

⑬ [illegible] [redacted] [illegible] [redacted] [illegible]

⑭ [illegible]

From
R.K. Shenade
No 750, Class I
Belgaum Central
Prison, Hindalge
Belgaum

Jailor.

80

To
Shri. Gangutai Shenade
near Mursiddappa's Pond
Hubli, M-S-M-Ry

दिनांक १५-१२-'८२

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद, विशेष:-

① [illegible]

② [illegible]

③ [illegible]

④ [illegible]

⑤ [illegible]

⑥ [illegible]

⑦ [illegible]

(8) Astronomical Atlas — असहि त्याचे नांवाचे आकाशातील ताऱ्यांचे नकाशे असलेले पुस्तक पाठवून द्यावयास माझ्या स्वखर्चाने मी त्यांना कळविले आहे. त्याचे बरोबर वाचनालयाची पाठविलेली पुस्तके पाठवून द्यावी. घाई नाही. हे काम सावकाश करावे. इतर अनेकांची पुस्तके परत आहेत. त्यांचा उपयोग आम्ही करून घेऊ. पोस्टातील पार्सलवीत असे नाही. गोपाळरावकडे आणखी तरी मिळतील. पण पोस्टाने आलेले सुरक्षित असतात एवढेच. [illegible]

(9) भास्कराकडून आमुच्या तीन पत्रे आली. त्यास जी शेवटचे उत्तर पाठविले त्याला आज पावेतो दिवस होऊन गेले. त्याकडून पत्र नाही. माझे पत्र त्याला पोचले की नाही कळत नाही. तरी त्याने एक कार्ड आणून विचारावे की "आपण पाठविलेल्या शारीरिक कांही पुस्तके — नावे लिहिलेल्या पाठवून द्यावे" म्हणून नारायणरावांनी लिहिलेले पत्र आपणाला पोचले की नाही? [illegible] कळत नाही. कांही मित्राकडून मला स्वतः व्यायामाकरता पांच पंचवीस रुपये पाठविण्यास सांगितले होते. त्याचा बहुतेक कांही उपयोग झाला आहे काय? तसे असल्यास कोणाकडून कांही विचारू नको म्हणावे. महिन्यात कोणास कांही लिहिणे मुळी करीत, वेळोवेळी करीत जा पैसे मागणे तर मोठ्यांतही करीत. उगाच कामाचे हे मागवत नाही. उगीच कोणाला तरी आम्ही आमच्या स्वतःकरता पैसे पाठवा म्हणून लिहिले असले तर आम्ही आमच्या करता मागितले तर चिंता नाही असे.

(मंगळवार-मध्यरात्र-आमचे ११॥ वाजता)

(10) आज तुमच्याकडून (1) Aludrox च्या दोन बाटल्या (2) [illegible] च्या १२ डब्या, (3) उपाचे औषध [illegible] (4) Hamam च्या तीन वड्यांची एक पेटी (5) साबणाचे दोन चार तुकडे (6) एक फाऊंटन पेन आणि शंकर भटजीने पाठविलेले मिठाईचे ८ पुडे, इतके सामान पोचले. मिठाई पाठविल्याबद्दल शंकरचे आभार मानले पाहिजेत.

(11) मिठाई अगर कोणतेही खाद्य पदार्थ आम्हां करता पाठवू नयेत. आम्ही मागू तेव्हा व तेवढेच जिन्नस पाठवावेत. आम्हीही कांही खावे असे आपणास वाटते हे खरे पण आम्हांस ते आवडत नाही. ज्या मनुष्याच्या मनाची ठेवण जशी असते तसे तो वागत असतो. आमच्या मनाची ही अशी ठेवण आहे. म्हणून लिहीत आहे. आपल्याला, सावकाश आणि इतरांना हे आमचे करणे आवडणार नाही तरी लिहीत आहे. क्षमा करावी. पण मिठाई सारखे खाद्य पदार्थ पाठवू नयेत. [illegible] लोकांनीत आहेत. शिवाय असले सर्व प्रकार श्रीमंतांनी करावे. गरीबांनी नव्हे. नाही वाटत आपणाला काही असे?

(12) आपण शेंगा पाठविल्यात. त्या गोड होत्या खरोखर. शेंगा हे गरीबांचे खाणे. ते खाऊ म्हणून त्यांनी केला आपणास लिहिले नाही. लिहायचे वाटले नाही की पुनः पाठवू नका म्हणून. ते आपल्याच परसातले; आपल्याच आवडीचे; आपल्याच हातांनी स्वतः त्यांनी सर्व कांही काम केलेले; एवढे त्याबद्दल आम्ही कांही बोललो नाही. शेंगा गोड निघाल्याची मुख्य दोन कारणे. स्वतः पाठवणे एक कारण, गंगूताईने ते स्वतः मुळापुढे बसून त्या काढून काढल्या हे दुसरे कारण. मिळून त्या गोड निघाल्या. गोड मनुष्याने त्या आपल्या परसातल्या काढल्या, गोड मनुष्याने त्या आणल्या म्हणून अशांत निरंतर अशा मनुष्याला — अति दोस्ताळीक मनुष्याला — सुद्धा त्या गोड लागल्या यांत आश्चर्य ते काय? कोणताही जिन्नस गोड नसला तरी गोड करून, गोड बनवून, गोड मानून स्वीकार करता येतो. त्यात तर हा जिन्नस खरोखरच गोड होता. असो.

(13) "यमुनाची वेळ होत आल्यामुळे पत्र पुरे करतो" म्हणून सावकाशने आता होतच राहिले हे. का बरे? आम्ही का लिहू नये. आता कांही चिंता, काही करीत बसण्याची वेळ लागत नाही किंवा सिनेमा पहाण्याच्या सारखी अभ्यासाची [illegible] लागत नाही. म्हणून तो वेळ का स्वर्थ जाऊ नये? होय! पहिल्या दिवशी रात्रीच पत्र लिहून ठेविले तर रात्रीची [illegible] ती पोस्टात टाकता येणार नाही काय? एकमेकांना [illegible] पत्र परत स्वतः वाचले म्हणजे [illegible] लिहिलेले असते त्याचा अर्थ एकदम समजतो. का? तर त्या चुका [illegible] असतात [illegible] होतात. नाहीतर अर्थ लागता लागत नाही. (उदाहरण हे तो आल- [illegible] आमच्या भाषेच्या अर्थ समजावा म्हणून. "मिरवट" संतीच म्हणणार शब्द "पट" हा गडबडीत लिहिल्यामुळे "ष्ट" सारखा दिसू लागला. त्याचा अर्थ [illegible] "ष्ट" च्या ऐवजी "पट" वाचल्यानंतर

From
R.K.Shenade
No 750, Class I
B.C. Prison
Hindalga, Bel

(2) 82

To
Shri. Gangutai Shenade
near Jamnasiddappa's Pand
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक १४/१५ -१२-४२

तो "मिरवट" असल्या असा वेडा शब्द यात आला. आपल्याला एक उदाहरण म्हणून हे कविता [illegible] पत्र लिहावयाचे सोडून प्रत्येक पुस्तकाची रोजी अथवा पुस्तकाची रोजी लिहावे व माझ्याकडे दुसरे एखादी प्यावे. तो आपल्या [illegible] आपल्याकडे बहू सावकाश काम करतो. असे लिहिले म्हणून रागावू मात्र नको हां!

(14) आमच्या भाऊराव! पत्रे लिहावयास कंटाळतो नव्हे? असे का? त्याने कंटाळाच, कंटाळा बरे नव्हे. एकदम शारीरिक कोणत्याही गोष्टीचा अथवा कार्याचा कंटाळा करणे बरे नव्हे. त्यामुळे त्याचे [illegible] आयुष्य आहे. त्याला आयुष्यात ५५ वर्षे तरी [illegible] शारीरिक लागतील, संसाराचे हाकावे लागेल, सार्वजनिक काम करावी लागतील, पोट भरण्याचा सुखदुःखाचे पाहावे लागेल. हे सर्व काम कंटाळा करून कसे करता येईल? कंटाळा सोडला पाहिजे. आळसाला हाकलले पाहिजे. तरच कार्य होतील आणि आयुष्यात सुखाचे दिवस काढता येतील. [illegible] मनुष्याला कार्याची हौस पाहिजे, इच्छा पाहिजे, कार्य करण्याची उत्सुकता जागी पाहिजे, वाढते काम करण्याची तयारी पाहिजे, तरच मोठ्या मोठ्या कामे करता येतील. शिकायचे ते लहानपणीच शिकून घ्यावे लागते, मोठेपणी फारसे शिकता येत नाही; शिकायला फुरसत मिळत नाही. म्हणून मेहनत करीत शिकावे हाच आपला पैसा करावे. [illegible] लागते हे निसर्गाचा नियम नाही. त्याने शिकावे, आपल्या कामात हुशार व्हावे [illegible] सर्व शिकून निसर्गात राहावे, गुणांनी [illegible] वाढावे असे आम्हांस मनापासून वाटते. त्यालाही तसे वाटत नाही काय? मग हसून, उड्या मारून, [illegible] आणि आपला अभ्यास त्याने पत्र का पाठवू नये? आठवड्यातील एक तरी दिवस ठरवून त्या दिवशी ही आमची पत्रे यावीत म्हणजे मन ठीक होते. जरी [illegible] लागते व लवकर येते. भाऊ हे करण्यास विसरणार नाही अशी आमची खात्री आहे. त्याची आमच्यावर भक्ती आहे, त्याचा आमच्यावर विश्वास आहे व त्याचे आमच्यावर प्रेम आहे हे आम्ही जाणतो. तो आमच्यावर कधी रागावणार नाही किंवा दुसऱ्याने केले असे उत्तर आम्हांस देणार नाही. तो आम्हां सर्वांची आज्ञा पाळील व आमचे नाव करील हा विश्वासही आम्हांस आहे. पण हे सर्व आणि दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी आम्ही सांगितल्या पण त्याने अजून केले नाही. का बरे? आम्हांला अजून कळत नाही. आळस सर्वात मोठा शत्रू! त्याने आम्हांला पत्रे लिहावयाचे [illegible] अभ्यास-कार्यक्रम कसा आहे काय? त्यावरून तो वागतो ना?

(15) [illegible] पत्र एक महिनाभर आपणास आले नाही असे आम्ही लिहिले. नाईट करतो. त्याकडे मी लिहीत असे करणे भाग पडले नव्हे म्हणून. एकदा लिहिले आहे. आपल्याकडे [illegible] लिहावे. समाधानाही लिहावे. काळजी करावी. पण आपण त्याला लिहावयाचे लिहावयाचे नाही [illegible] (आमच्या आवडीचा हा विषय म्हणून तो पोरांत [illegible]) आपण आपले कर्तव्य आहे. खरोखरी हे कार्य इतिहासाचे व त्याचे [illegible] नाही करायचे, पण कुटुंबाच्या जीवन व्यवसायाकडे ते लागल्यामुळे ते काम आता आपणांस करावे लागते. ते आपण मन लावून केले पाहिजे. करता ना?

(16) [illegible] पत्रे येतात काय? ती अरविंदपेक्षा चांगले वाचणार आहे की तिने शाळा सोडली? [illegible] आहे. रामाबाई कोठे आहे? [illegible] आणि इतर [illegible] सोमेश्वर जाते की नाही? का उनाड बनला? बाबू [illegible] होतोय? काय? ती [illegible] म्हणजे [illegible] होती तीच काय?

(17) आपल्या [illegible] प्रत्येक कुटुंबाचे उत्तर यावयास आपण [illegible] आम्ही तेथेच करावयाचा सांगावे. नाहीतर तेच ते प्रश्न पुनःपुनः लिहीत बसतो आम्ही आणि आपण ते वाचून स्वस्थ बसता. तेच ते लिहिण्याचा आम्हांला कंटाळा व आपणास वाचावयाचा त्रास.

८३

(१६) लेबर वेलफेअर सेंटर आहेत त्यापैकी शिवणाचे एक आणि खंडू बळवंत [illegible]
केंद्र चालविण्यास सांगितले की होईल तर कुठे कुठे की काय? येथे [illegible] करून उभारले अव-
याचे असेल तर आम्हांला आणखी सर्व माहिती पाहिजे. कशाकशाची पाहिजे आणि तुझे
[illegible] शंकररावांनाही लोकांनी पाठविली पाहिजे. म्हणून हे काम करण्यास खंड्या
अवश्य सांगणे. तसेच खंड्याकडे लक्ष [illegible] (खंड्या) कसा असे लोक वाचले
सर्वांना सांगत होता. तो मुकाट लोकांचे व आमचे ऐकत नाही. त्याचा काय करावा म्हणे? ह
[illegible] लोकांस अशा अर्थाने असे वाटते. त्यावरून लोकांना एक पत्र लिहावे
व खंड्याचे मन वळविण्यास लिहावे. प्रेमाने करून पहावा. तसेच सगळ्यांना [illegible]
नमस्कार कळवावा. आम्ही बरे आहोत, तुम्ही आहात म्हणून लिहिले.
(१८) "दुबळीचा इतिहास" या पुस्तकाचे पान "कॉपी" करून पाठवले आहेत. ते अजून
[illegible] असतील. ते आपल्या [illegible] जरी आणून ठेवण्यास सांगणे. म-
पुस्तकाकरता [illegible] जागा जो राहिला आहे तो तेथेच लिहून ठेवावा. [illegible]
[illegible] नाही म्हणावे. [illegible] असेल तर आम्ही काही म्हणणे नाही. पण [illegible]
(२०) [illegible] म्हणावे. आता नाही [illegible] जरी लोकांना [illegible]
[illegible] तुझा अभ्यास आहे त्या स्थितीतच आहे. त्याने [illegible] करणार असे [illegible]
[illegible] नाही. त्यांची [illegible] जात आहे. गणपतीकडून पत्र आलेले असून
[illegible] आपल्या प्रकृतीबद्दल कळविले आहे. त्यावरून त्यांचे उत्तरेच नाहीत.
(२१) येथे कडाक्याची थंडी पडत आहे. पहाटेतर उठताच येत नाही. पण [illegible] काय? [illegible]
[illegible] पाहिजे. [illegible] पाहिजे. [illegible] तयार केलाच पाहिजे. [illegible]
[illegible] तरी थंडी काय सोडते? ती [illegible]. रोजी थंडी [illegible]
सुरू होऊन १० वर्षेत चांगलीच असते. नंतर [illegible] होऊ लागते. मी [illegible]
[illegible] असते. [illegible] असतो. पण [illegible] मजूर आहे. [illegible]
विशेष त्रास होत नाही. [illegible], [illegible] नागरिकांचे [illegible]
जिल्ह्यात [illegible] हाल होत असतील नाही? [illegible] थंडीचा जोर आम्ही [illegible]
[illegible] तर [illegible] लोकांचे — विशेषतः गरीब लोकांचे काय? तेही [illegible]
[illegible] किती बरे हाल होत असतील? कल्पना करवत नाही. (बुधवार १६ प्रातः [illegible])
(२२) [illegible] न विसरता [illegible] बाबतीत [illegible] आहेत ह
[illegible] कळवावे. [illegible] प्रश्न विचारला तरी त्याचा उत्तर देत नाही. तो
[illegible] तर [illegible] विचारून लिहावे. अथवा त्यांचे [illegible] सांगावे.
आम्हांस पत्र लिहिले तर [illegible] काही तरी [illegible] असे [illegible]
काही [illegible] नाही म्हणावे. [illegible] आम्हांस आपल्याला काही तरी
[illegible] बाबतीत लिहिता येईल.
(२३) हां! पुस्तकांबरोबर [illegible] अथवा [illegible]
[illegible] पैकी 2 [illegible] पाठवून देणार. [illegible] करताच पाहिजे असं-
[illegible] चांगल्या आहेत की नाहीत हे पाहून मला पाठवावे.
(२४) [illegible] लिहीत आहे. [illegible] लिहीत [illegible]
[illegible] - आपल्याला व आम्हां [illegible] करेल. आपणही
[illegible] तसे लिहावे. तो [illegible] आहेत. [illegible] सारखी [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible]. [illegible]
(२५) [illegible] प्रकृती बरी आहे ना? [illegible]
[illegible] कळवावे. [illegible] लवकर [illegible] थोडी तरी
[illegible] कळवावे. [illegible]?
[illegible] पुनः लिहिण्यास सांगणे. [illegible]
[illegible] करणे. आपला बंधु R K Shenade

From
R.K. Shenade
No. 750, class I
Belgaum Central
Prison, Hindalga
Belgaum

JAILOR.

① ८४

To
Mrs. Tarabai Shrikhande
(Indutai Shenade)
c/o Poona Health School
opp. Sassoon Hospital
Poona 1

चि. इंदूस अनेक आशीर्वाद विशेष:- दिनांक १६-१२-८२
१७

(१) तुझे तारीख १२ चे पत्र १४ ला पोहोचले. त्याच दिवशी [illegible],
[illegible] यांचेही एक पत्र आले. घरी सर्व मंडळी बरी आहेत.
(२) तुरुंगात गेल्या आठवड्यात पत्र न आल्यामुळे तुझे पत्र आलेले
नाही. आज पत्र येईल, मग लिहू असे म्हणत म्हणत एक आठवडा
गेला. मग इकडचे पत्र वाटेवर असतांच तुझे पत्र आले तेव्हां बरे
वाटले. आनंद झाला. प्रत्येक शनिवारी — आमची पत्रे येत नाहीत
तरी — लिहिण्याचा निश्चय कर पाहू? अंदमानाचा माझा विचार तो-
पर्यंत हा निश्चय राखून ठेवू नको. तसेच मंगलाईसाठी लिहिण्याचा
निश्चय कर. तुझी पत्रे वेळेवर जात नाहीत म्हणून मंगलाई [illegible]
करीत आहे. खरे ना? कितीकडून एका महिन्यात पत्र नाही असे ती
म्हणते. का बरे असे व्हावे? इतका आळस का करावा? तूही त्यास
लिही; दर आठवड्यास लिही. या केसचा [illegible] निःपक्षपणाने [illegible]
(३) वडिलांच्या प्रेमळ करावा म्हणजेच [illegible] लागते.
बरोबर; सूत आत. पण चरखा आहे का? नसल्यास घेऊन
यावीच. आभाबाईंचा चरखा मागविला आहे. पण मला लिहिल्या-
नंतर तसाच कोपऱ्यात टाकून ठेवू नको. त्याचा रोज उपयोग
झाला पाहिजे. चरख्याबरोबर पेळूही मागव आणि शक्य
तितके बारीक आणि चांगले सूत काढण्यास शीक.
(४) एक लड १६० फेऱ्यांची असते. १६० झाल्याबरोबर गांठ
मारावी. अशा चार लडी झाल्या म्हणजे एक गुंडी होते.
६४० फेऱ्या म्हणजे ८५३ फूट होतात. एकेक गुंडी म्हणजे ४
लड्याच वेगवेगळ्या काढावयाच्या. समजले?
(५) पण तू आम्ही सांगितलेले ऐकतेस, आम आरशाप्रमाणे वागतेस
असें टोमणा देण्याकरता काय आम्ही म्हटले? खुशी खुशी!
मग टोमणाच दिला असता — आणि तोही चांगल्या रीतीने. तुझा
काय आम्ही भीतो? का तू रागावशील म्हणून तुझा बोलावयाचे
सोडतो. जोंपर्यंत तुझ्याबद्दल आम्हांला काही वाटते, जबाबदारी
"ठीक" होते तोंपर्यंत तुझा [illegible]
आम्हीं सोडणार नाही. तू अगदीच हाताबाहेर गेलीस [illegible]
म्हणजे मग तुला काहीही सांगणार नाही. तो होणार नाही
खरे खरे अंतःकरणाने ते हवा. बरे का?

(६) तुझ्या हातचे काम झाले होते? किती वर्षे? आता काहींतरी नाहींना?
(७) जी पुस्तके आता वाचतोस त्याच प्रकारची पुस्तके वाचण्यास तूं हाती घेतलेल्या कामाच्या दृष्टीने बरे. त्याप्रकारची चांगली पुस्तके तुझ्या "स्कूल" च्या पुस्तकालयात नसल्यास एकदोन विकत घेऊन आणीहीं मागीन तुला सांगितले आहे. [illegible] पिढीलास तो "सिलेक्ट" करून विकत घेईल व तुझ्याकडे. आज आपण ज्या प्रकारची सेवा करतो त्यात आपल्या अनुभव-प्रमाणे कांहीं फरक करता येतो कीं नाहीं याचा विचार करावा. [illegible] ठेवावी आणि त्यांचा पुढे उपयोग करीत असावा. आपल्याला नवीन नवीन काम हाती घेतां येतील कीं नाहीं; तशी येत असल्यास आपल्या आजच्या पद्धतीत बदल करावा; त्याचा परिणाम लोकांवर कसा व किती होईल याचा अंदाज घ्यावा; म्हणजे हाती घेतलेले काम सुलभ व चांगल्या रीतीने होते व त्यात मन रमते. मनुष्याने परिस्थिती प्रमाणे काम करण्यास प्रारंभ केला आणि त्यांतच तो लपून राहिला म्हणजे त्या परिस्थितीचे पूर्ण ज्ञान होते व ती परिस्थिती नाहीशी करून आपल्याला पाहिजे तशी नवीन परिस्थिती (अर्थात आपल्या कामानुरूप) उत्पन्न करता येते. म्हणून आपल्या ज्ञानांत भर घालीत असावे. ज्ञान रोज वाढत असते. जगांतल्या शास्त्रांच्या शाखा जसजशा वाढत जातात तसतसें वाचत [illegible] ज्ञानात जगाचे पाऊल पुढे पुढें पडत जाते. मग आपणही आपले ज्ञान वाढवून त्या "मार्च" मध्ये भाग कां घेऊं नये? मला असें करण्याची इच्छा पाहिजे. शक्य तितकी ज्यास्त व उत्तम सेवा करण्याची बुद्धी पाहिजे म्हणजे या गोष्टी जमतात. म्हणून प्रथम सेवेच्या बुद्धीने अनुभव संपादन कर, ज्ञानात भर घाल आणि त्याचा अहोरात्र विचार कर. म्हणजे तू प्रत्येकाची गरीबांची सेवा उत्कृष्ट रीतीने करशील. वाचन चालू ठेव. रिकामे बसण्याची सवय नको. अनुभव मिळविण्याची सवय लावून घे आणि आपले आयुष्य केवळ आपल्याकरता नसून गरीबांच्या सेवाकरता आहे हें सतत ध्यानी बाळग.
(८) तू [illegible] असें मी म्हणतो असें समजू नकोस. परंतु ज्या कादंबऱ्या आपण वाचायच्या त्या आपल्या जीवनात उपयोगी पडाव्यात. ओरडून गोष्टी वाचून मनाला तात्पुरते तरी बरें वाटते तरी त्याचा अंती परिणाम वाईट होतो. ज्या कादंबऱ्यांच्या वाचनाने मनाला केवळ शांति मिळते असें नाहीं तर ज्ञानातही भर पडते ~~[illegible]~~ अशा कादंबऱ्या वाचण्यास माझी कांहीं हरकत नाहीं. सांप्रतच्या परिस्थितीची जाणीव करून देणाऱ्या, "डिकन्सच्या" कादंबऱ्या सामाजिक पद्धतीवर प्रकाश पाडणाऱ्या कादंबऱ्या वगैरे वाच. केवळ प्रेमाच्या कादंबऱ्यांचा सुळसुळाट झालेला असल्यामुळे त्याच वाचण्याकरता मनुष्याची प्रवृत्ती होते. तशी [illegible] होता कामा नये. कोणत्या विषयावर [illegible] कादंबरी वाचायची हें आपण ठरवीन. कोणाला केवळ [illegible] अशी [illegible] कर; आणि तुला पाहिजेत त्या कादंबऱ्या मिळवून वाच. मी इकडे कादंबऱ्या जरी वाचीत नसतो तरी वरील विषयाच्या अनुसरून एखादी इंग्रजी कादंबरी मला मिळाली तर ती वाचल्याशिवाय राहत नाहीं. टॉलस्टायच्या रशियन क्रांतिवर्णन केलेल्या अनेक कादंबऱ्या, मॅक्झिम गॉर्कीच्या तशाच कादंबऱ्या, अप्टन सिंक्लेर नांवाच्या अमेरिकन लेखकाच्या सामाजिक विषयावरील कादंबऱ्या, हरिनारायण आपटेंच्या राजकीय विषयावरील कादंबऱ्या मी थोड्या थोड्या वाचल्या ~~[illegible]~~ नाहींत. पुष्कळ वाचल्या आहेत. परवाच (येथे) माझ्याकडे "[illegible]" वाचली व आता त्याच्या आवृत्तीत एक दोन वाचणार आहे. हे सर्व वाचल्याने आपण एखादे वेळी परमेश्वराने ज्या स्थितीत तुला ठेविले आहे त्या स्थितीत "[illegible]" [illegible] पाहिजे. Service हेंच जर आपल्या आयुष्याचे ध्येय असेल तर आपण आपले ज्ञान वाढवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि केवळ त्याच ध्येयाकडे मन वळवले पाहिजे. असें नाहीं कां तुला वाटत?
(९) तुझे दोन्ही अनुभव किती वाईट आहेत याची कल्पना तुला आलीच आहे. जगतच अशी आहे. मनुष्याचे मन केव्हांही अनीतिकडे जास्त वळते हें तुला लक्षात येईल. तू एकटी, पाहिलेस त्या ठिकाणी आपल्या अधिकाराच्या जोरावर, म्हणून त्याला वाटले असेल त्यानेच अशा प्रकारचा प्रयत्न केला. अशा प्रकारे प्रयत्न करणाऱ्या पापाच्या लोकांना कुठेतरी त्यांच्या कामांत यश येते, येत असते म्हणून त्यांना प्रोत्साहनही मिळते आणि ते आपल्या असल्या घाणेरड्या कामांना चालू ठेवितात. समाजात अनीति पसरलेली ही अशीच त्यांना जसजसे प्रोत्साहन मिळते तसतसे तो समाज अती वाईट बनत जातो. पैशाची आशा दाखवून [illegible] अशी कामे [illegible] होते आणि मग असें समजून एखाद्या [illegible] त्याला [illegible] करून ध्यावयाचे होते हें तर उघडच. मनाचा कणखरपणा ज्याच्याजवळ आहे ते सहसा अशा या प्रयत्नास बळी पडत नाहींत. परंतु ज्यांचा

करावून घेण्याच्या सुरवातीस मार्गी लागलेल्या शिष्य अथवा साधकास वाटी पडत नाहीत असें समजूं नको. नर्सीसि कडलिते अशा सुखाच्या मार्गी लागलेल्या अवस्थेत सुद्धा वारंवार प्रयोग लागण्याचे कुठे असतीच, नर्सीसि कडलिते इकडे तरंगताना उतरले असतीच. तिकडे लक्ष देऊं नको. त्याला निमित्त सुद्धां करूं नको. तुझे मन तूं ताब्यात ठेव म्हणजे शरीर सुद्धां ताब्यात राहील. का काळजी करावी? आपण केव्हांही असे वागलो तर आपल्याच्या स्वतःची मोठ्याला कोण? परमेश्वराचे हे खेळ आहेत. त्या खेळाला न जुमानता त्याच्यावर भरंवसा ठेवून आपले उच्च ध्येय गाठण्याकरता आपण सर्वांनी प्रयत्न करावा.

(१०) दररोजचे होत होत अनुभव देत जा. आणि ते सर्व पुस्तकातही लिहिलेले अनुभव तारीखवार लिहून ठेव. त्याचा उपयोग आपणांस पुढील आयुष्यात करता येईल. आपल्या भावंडांना त्याचा उपयोग होईल. तुझ्यासारख्या स्थितीत असलेल्या तुझ्या इतर भागिनींनाही उपयोगी पडतील. प्रसंग आल्यास तर मी ते [illegible] करता पुस्तकरूपाने प्रसिद्धही करेन. मी तुझे अनुभव प्रसिद्ध करणार आहे असें समजून आतापासून लिहावयास आरंभ करतोस? प्रसिद्ध करावयाचे आहेत असें [illegible] तुझा [illegible] म्हणजे ते अनुभव लिहिताना तूं उचारीत लिहिशील, सुंदर लिहिशील आणि प्रत्येक अनुभव लिहिशील अशी माझी खात्री आहे. त्यातील मुख्य मुख्य निवडून काढण्याचे काम मी करेन. त्याची भाषाही सुधारता येईल. प्रसिद्ध करण्यास लागणारे इतर उद्योगही मी करेन; त्यांची काळजी तुला नको. मात्र हे काम तूं करशील. करशील ना?

(११) प्रतापाकडून एक कार्ड आले. त्यात त्याने आम्हां [illegible], आम्हा [illegible] काळजी केली आहे. त्याला भरपाईत असल्याचे [illegible] आणि आम्ही बरे आहोत म्हणून सांग. येथील "टॉट वें" ची वरी [illegible]. [illegible] उत्तर [illegible] नाहीं [illegible] सांग. सावकाश, [illegible] वेळ मिळाल्यावर. [illegible] करीन.

(१२) [illegible] पत्र [illegible] शनिवारी [illegible] तारखेला [illegible]. [illegible] पत्र [illegible] तारखेस [illegible] [illegible].

From
N. S. Hardiker
No 42, Class I
Belgaum Central
Prison, Hindalga
Belgaum

Jail 88
Central Prison

To
Shri. Gangutai Sherade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M. S. M. Ry.

दिनांक १६-१२-४२
१८ शुक्रवार
शनिवार

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद:-

(१) आमचे १५ चे पत्र मिळाल्यानंतर तारीख १२ चे (शनिवारचे) पत्र आम्हांस पोहोचले असेल. परवाचे १५ चे पत्रात आणखी आपल्याकडून आलेल्या सर्व सामानाची पोचही दिली होती. शिवाय [illegible] Aludrox आहेत बाटल्या, [illegible] औषध, [illegible] अंगारा [illegible] तेलाच्या बाटल्या २ [illegible], [illegible] दोन बाटल्या, [illegible] पेन हे सर्व सामान पोहोचले. त्यानंतर कोणतेही पत्र नाहीं. आम्ही मात्र दर [illegible] पत्र पाठवू.

(२) [illegible] अजून कांहीं कळले नाहीं. केव्हां कळते हे कांहीं सांगता येत नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] आहे.

शनिवार १९-१२-४२

(३) परीक्षकांकडून लिहिण्या पुरती तेवढीच फुरसत शुक्रवारी—तारीख १८ रोजी मिळाली. आजही बिलकुल फुरसत नाहीं. सध्याच्या धावपळीत काहीही लिहिण्याच्या भानगडीत पडत नाहीं. कारण आमची खुशाली एका आठवड्याच्या हस्ते आपणांस कळली म्हणजे झाले. येथील हकीकत कळलीत, पुढे पत्रांमधून येत असेल. आम्हांस ती पहावयास मिळाली नाहीं. करतां आपणा कोणासही आमची चिंता लागू नये म्हणून शक्य तितक्या थोडक्यात अवश्य ते पत्र लिहून [illegible] ऑफिसकडे पाठवून देत आहे. [illegible], [illegible] बाईंना आमची सर्व मंडळी, [illegible], राम वगैरे सर्व बरी आहेत. [illegible] करून घेतले आहे. शक्य तितकी काळजी घेत आहोत. पण, परमेश्वरी इच्छा! जे व्हावयाचे ते होईल! काळजी करू नये.

(४) चि. ग. वहिनींना, [illegible] चि. सौ. न. कुळकर्णी. भवानी आक्का, [illegible] आणि इतर मंडळी यांना आमचे नमस्कार. [illegible] आशिर्वाद.

आपला कल्याणार्थी
नारायण

From
Dr. N. S. Hardiker
No 42, class I
Belgaum Central
Prison, Hindalga
Belgaum

90.

To
Smt. गंगूताई हर्डीकर
near Kurusiddappa's Pond
Hubli – M.S.M.Ry

दिनांक २६-१२-४२
शनिवार - दुपारी

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① आपणास परवाच लिहून पत्र धाडले आहे. ते बहुतेक पोहोंचले असेलच. परवा म्हणजे २४ तारखेस. त्याच दिवशीच दुपारी मी खालीलप्रमाणे आपणास तार केली:-

Sripad and We alright Why no letter
Write immediately Narayan.

ही तारही त्याच दिवशी रात्रीच्या सुमारास आपणास पोहोंचली असेल. पोहोंचली ना?

② आपणाकडून प्रत्येक आठवड्यास येणारे पत्र गेल्या खेपेस चुकले. आम्ही रोज आपल्या पत्राची वाट पहात आहोत. अद्याप कांहीं पत्ता नाहीं म्हणून काळजी वाटली आहे. काय करावे कळत नाहीं. तारेचा उत्तर आज तरी आम्हांस पाहिजे होते. पण तेही नाहीं. उद्या नेहमीचे आपले शनिवारी लिहिलेले पत्र आले पाहिजे. उद्या चुकले तर परवा उगवेल. बघू वाट पाहूं. पण घरातील सर्व मंडळी बरी आहेत ना? कांहीं वेडवाकडे झाले नाहीं ना? का आमची पत्रे गहाळ होतात? आपण सरकारास नको असलेला मजकूर लिहिला असल्यास आम्हांस पत्रे मिळणारच ही नाहींत, ते देणारही नाहीत. कसे कांहीं लिहिले होते का? आम्हांस राजकारणाबद्दल अथवा कॉंग्रेसबद्दल कांहीही लिहूं नये असें मागेच लिहिले त्याप्रमाणेच वागावे. वृत्तपत्रातून जितकी माहिती सर्वसामान्यास परवानगी आहे तितकी ती आम्हांस कळतेच. त्यापेक्षा जास्त जाणण्याची आमची इच्छा नाहीं. कांहींही लिहूं नये. आम्हांस आपल्या सर्व प्रिय बंधु भगिनींची व आप्तेष्टांची माहिती कळली म्हणजे बस आहे. आम्ही या स्थितीत समाधा

त्याने आराम होतो. तुळशी चिठ्ठीके त्या प्रमाणे करावे.

③ इन्दुमती व वसंतरावास चिठ्ठी आहे. त्याकडून पांचसहा दिवसां-पूर्वी पत्र आले होते. अण्णास नियमित चिठ्ठ्यास त्याउत्तरा-मतास लाहोर लिहिले आहे.. सोमवारी वसंतास चिठ्ठी. बापूला चिठ्ठीके होती. त्याचीही उत्तर आले आहे. भास्करकडून एका महिन्यात पत्र नाही. आं, कुशल नाही.

④ आम्ही बरे आहोत. येथील रोग आटोक्यात आला आहे. काळजी करण्याचे कारण नाही. रमाकांत, कुसुमती गौरी (कुमारी सर्व मंडळी बरी आहेत. त्या सर्वांबद्दल त्यांच्या मंडळीस कळविणे.

⑤ चि. विजया आणि बिन्दू बाधीही बऱ्या आहेत ना? हरहर ललिता कोठे आहेत? कळविणे.

⑥ ति. गं. वहिनींना आम्हा उभयतांचा शिवाय श्री. रा. न. प्रणिपात कळो. इतरांना नमस्कार आणि आशीर्वाद.

पत्राची वाट पहात आहो.

आपला
कोवितसखी
नारायण

F. NO 14

1943

PAGE No 1 TO 171

From N. S. Hardiker
No. 42, class I
Belgaum Central Prison
Hindalga (Belgaum)

10/1

7

To Gangutai Shevade
near Gundiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ६-१-३२

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष :—

(१) मनगुंडी-[illegible] [illegible] [illegible] तारखेचे पत्र आले. त्याबरोबर [illegible] नाही आले. ४ तारखेस त्याचपत्रास उत्तर आलेले. गेल्या पांच सहा दिवसांत अक्का, इन्दू, वसंत आणि [illegible] [illegible] उत्तरे आली आहेत. त्यासर्वांनी [illegible] लिहिले आहे. मनगुंडीकडून ५० रुपयांची मनिऑर्डर आली होती. ती परत केली आहे. इकडे मी [illegible] [illegible] [illegible] शिवाय [illegible] आहेत [illegible] ५० रुपये पुनः [illegible] [illegible] [illegible] इच्छा नसल्यामुळे मी ती मनिऑर्डर परत केली आहे. शिवाय [illegible] पाहिजे असल्यास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मी ते [illegible] [illegible] [illegible] करणार ? कां ? इकडे [illegible] आहे त [illegible] [illegible] [illegible] जमा करून ठेवायचे हे [illegible] नाही असे समजून मी ती मनिऑर्डर परत केली. [illegible] [illegible] होतो. [illegible] [illegible] [illegible] आले नाही. कां, कळत नाही. तीन तारखेच्या [illegible] [illegible] [illegible] पांच तारखेच्या पोष्टांत. आली. इन्दू, अक्का व [illegible] लिहिले आहे.

(२) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोन तीन महिन्यांचे [illegible] मनिऑर्डर करून पाठवावे. [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], शंकराच्या [illegible] दोन दोन अथवा तीन तीन रुपये पाठवावेत. [illegible] [illegible] मनगुंडीला [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] [illegible] नये म्हणावे.

(३) अक्का [illegible] प्रकृती बरी आहे. [illegible] काही नाही. [illegible] [illegible] [illegible] होतेच. [illegible] नये म्हणावे. इतरांच्याही प्रकृती बऱ्या आहेत. [illegible] (नातवंडांची) [illegible] [illegible]. आम्ही आहोत म्हणावे. त्यांना "[illegible]" पाठविले की नाही कळले नाही. [illegible] सर्व मंडळी बरी आहेत ना? कळवावे.

(४) [illegible] — [illegible] — [illegible], [illegible] लिहिले होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], दोन [illegible] ([illegible] आहेत), [illegible] [illegible] [illegible] सर्व [illegible] [illegible] [illegible].

(५) [illegible] [illegible] पत्र आले. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] आहे म्हणे. तो तेथे [illegible] [illegible] [illegible] सर्व [illegible] विचारून [illegible].

(६) [illegible] [illegible] माहीत असावा. [illegible] [illegible] [illegible] लिहिले होते [illegible]. [illegible] माहीत नाहीं म्हणून [illegible] [illegible] आहे. [illegible] नये. [illegible] [illegible].

(७) गंगूताईच्या [illegible] [illegible] आहे? [illegible] म्हणते? [illegible] काही लिहिले नाहीं. कां? गंगूताईचा विचार [illegible] आहे, म्हणावे. [illegible] कोण आहेत? [illegible] [illegible] काय [illegible]? [illegible] [illegible] आहे? [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] होईल. [illegible] [illegible] उत्तरे [illegible] पाहिजे. [illegible] विचाराचे [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] म्हणावे. [illegible] [illegible] [illegible] काही [illegible] [illegible] होते, तो ते [illegible].

(e) "Soviet ~~Civilization~~ Communism: A new civilization" By Sidney and Beatrice Webb; Published by Longmans Green & Co Ltd. 1935. Vol 1 and 2. हे पुस्तक आपल्या संग्रहात पाहिजे आहे. एकूण ११०५ पानांची ही दोन पुस्तके आहेत. मी ते सध्या वाचीत आहे. लायब्ररीतून घेतले आहे. पण आपल्याकडे ते नसल्यामुळे ते विकत घ्यावयास डॉ. [illegible] यांना सांगावे. [illegible] कंपनीत आहे. त्याची किंमत हे पुस्तक घेतल्यास [illegible]. [illegible] कळविणे. ही पुस्तके [illegible] म्हणून [illegible] – डॉ. [illegible] – सांगावे. आणखी [illegible] कोणकोणती [illegible] सांगितले आहेत. [illegible] ही दुसरी [illegible] ठेवावी. [illegible]

(10) मनुष्याच्या उदर भरण होत नसल्याने [illegible] उत्पन्न होते. असा [illegible] पुन: दुसऱ्याच्या [illegible] राहतो. आणि असा [illegible] केव्हा केव्हा लोकांचा [illegible] सर्व अथवा [illegible] "रोग" नष्ट करावा पाहिजे. हे रोग नाहीसे करणे [illegible] आहे. अज्ञान [illegible] कोणाही [illegible] नाही. सर्वच रोग [illegible] टाळून नाहीसे होऊ शकणार नाहीत. हे खरे रोग आहेत. [illegible] सर्वांपासून मनुष्य पीडित होतो असा जगाचा अनुभव आहे. [illegible] सुटका करून घेण्याकरता जगभर मनुष्य प्रयत्न करीत असतो. केव्हा केव्हा त्यास यश येते, केव्हा केव्हा येत नाही. [illegible] तो जिंकतो [illegible] तिसऱ्याच रोगाने पछाडलेले असतो. [illegible] या जगात अनादि कालापासून [illegible] मनुष्य जातीचा पूर्णपणे [illegible] अनुभविला येत नाही. [illegible] पूर्णपणे पोचता आले नाही. आज कोणी षड्रिपूंचा रोग कोणी जिंकले आहे षड्रिपूंना? [illegible] भोग सुटलेला नाही; स्वार्थ [illegible] अनेक आहेच आहे. [illegible] हे सर्व पाहतो, अनुभवितो, ऐकतो. पश्चात्ताप जरी झाला तरी पुन: आपण – सर्वच जण – पुन: त्याच त्या रोगाच्या [illegible] पडल्याशिवाय राहत नाही. का बरे हे विचार आज माझ्या मनात आले? १९४२ सालची अथवा ४१ सालची अथवा तत्पूर्वी [illegible] आपण काय केले? या जगात काय मिळविले? अथवा आयुष्याव्यतिरिक्त काय घालविले? [illegible] विचार करू लागलो तेव्हा वरील विचार सुचले. [illegible] नाही तो स्वत:चा उद्धार करून घेईल, पण जो [illegible] पडेल तो स्वत:बरोबर दुसऱ्याचाही नाश करील. आज जे युद्ध चालू आहे त्याचे [illegible] स्वरूप पाहिले म्हणजे आज कोणत्याही षड्रिपूंचा रोग किती [illegible] पासून किती नाश होतो हे कळून येते. केवळ स्वार्थापायी आज [illegible] [illegible] हे असेच चालू राहिले तर पुढे पृथ्वी निर्मनुष्य होईल की काय असे भीती वाटणे साहजिक आहे. अशा परिस्थितीत आपले कर्तव्य काय? प्रत्येक मनुष्याने कशा रीतीने काम केले पाहिजे? [illegible] मनात आल्या की काही सुचेनासे होते. [illegible] असे प्रश्न होतात ते रोग समूळ नाश करण्याकरता आपण प्रयत्न केला पाहिजे. अशी [illegible] मी स्वत: [illegible] काही रोगापासून तरी दूर राहण्याचा प्रयत्न केला, पण पूर्ण यश आले नाही. [illegible] हे रोग नाहीसे होणार नाहीत असे [illegible] सुरुवात केली. [illegible] असे [illegible] नाही. पण सर्वच गोष्टी सहज होतात असे नाही. रागावतो, हसतो, रडतो, [illegible], सर्वच दूर होण्याकरता प्रयत्न करतो, पण यश येत नाही. केव्हा तरी, कसातरी, कोठे तरी [illegible] पडतो. असे चालू आहे. तरीही मी येथे [illegible]

From N.S. Hardikar
No 42, Class I
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

③

To Smt. Gangutai Sherade
[illegible]
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ~~६~~ ६-१-४३

वर्गविहीन नाही ही कामगिरी [illegible] जोडी आहे. [illegible] वर्गाचे [illegible] आहे [illegible] पूर्णत: [illegible] करावा लागेल. [illegible], मानव जातीचे सुख, हे ध्येय [illegible] केल्यास, त्याकरता [illegible] प्रयत्न केल्यास [illegible]. नाहीतर [illegible] अंत होईल. गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा ही दोन्ही सर्व षड्रिपूंना टाळून [illegible] आज ही [illegible] आहेत असे माझी समजूत झाली आहे. सत्य आणि अहिंसा [illegible] प्रवृत्ति झाली तर [illegible] असे मला वाटू लागले आहे. [illegible] मला वाटते मी "[illegible]" [illegible] पुढे मी गेलो आहे. पण ते [illegible] नव्हे. आज जे [illegible] आहे, ते सर्व [illegible] करण्याची शक्ति [illegible] नाही. मला "मी" "पण कुणी [illegible] नाही; [illegible] कमी झाले नाही; [illegible] कमी झाले नाही; स्वार्थ सुटला नाही; हे सर्व नाहीसे [illegible] स्वत: [illegible]? अज्ञानातून – अंधारातून – [illegible] बाहेर [illegible]? असे विचार मनात येतात. [illegible] आहेत. म्हणून ते आज [illegible] उद्धृत केले आहे. [illegible] तरी [illegible] लिहिला पाहिजे. तो अशा रीतीने लिहिला.

८-१-४३ सकाळ

(11) वरील सर्व मजकूर लिहिल्यानंतर हे पत्र तसेच ठेविले होते. [illegible] आहे. [illegible] John Gunther चे Inside Latin America हे एक पुस्तक व Health ची Atlas of Popular Astronomy हे एक अशी दोन पुस्तके आली. [illegible] एक पत्र आले. आणि आजच ता. ८-१-४३ चे पत्र आले. त्यापूर्वी आपली २८-१२-४२, १-१-४३, व ४-१-४३ अशी तीन पत्रे पोचल्याचा उल्लेख आहे. माझे १ तारखेचे पत्र आपल्याला ६ तारखेस पोचले. फार उशीर का झाला हे कळत नाही. ऑफिस मधून [illegible] असावा असे वाटते. रविवार व [illegible] दिवशी पत्रे [illegible] असे म्हणावे लागते. तसे जर असेल तर इतउत्तर [illegible] ती रविवारी लिहून [illegible] असे वाटते. त्याप्रमाणे पुढे करीन.

(12) [illegible] पाठवून देतो म्हणून लिहिले आहे. अद्याप आली नाहीं. [illegible] मिळेल. तीही [illegible] असे वाटते. [illegible] काम होते ते [illegible].

(13) पाहिजे [illegible] आपल्याकडे [illegible] म्हणून [illegible] लिहिले आहे. [illegible] पैशाची गरज नाही. ही गोष्ट [illegible]. [illegible] – आहेत. तर [illegible] पैसे दिले तर ते [illegible] आणि [illegible].

(14) [illegible] अमेरिकेची पत्रे [illegible] आहे. [illegible] हे काम केले का? [illegible] आणि पुन: [illegible] काम [illegible], काम करते हे सर्व [illegible] असे [illegible]. [illegible] तरी पत्र [illegible] असे [illegible].

(१४) "तुकडी मजेनू"च्या २ तारखेच्या अंक पाहिला. [illegible]

[illegible]

(१५) [illegible]

(१६) [illegible]

---

from Dr. N. S. Hardiker
No. 42, Class one
Belgaum Central Prison
Hindalge (Dist. Belgaum)

To Shri Gangutai Sherade
near ... Siddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

BELGAUM CENTRAL

दिनांक २३-९-४२

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

(१) आपली १६ व १८ या तारखांची दोन पत्रे [illegible] पोहोचली. [illegible] भास्करकडून एक पार्सल आले. [illegible] तीन धोतरे, दोन उपरणी, दोन टॉवेल्स, [illegible] त्या पुस्तकांची नावे :- 1 They will never quit 2 Make and break with the Nazis 3. Man crucified 4. Liberty in the modern State 5, 6 and 7 History of the war (three books) 8 International Development of China 9. My country and my people. ही सर्व पुस्तके पोहोचली [illegible] भास्करला लिहीत आहे.

(२) [redacted] [illegible] [redacted] [illegible]

(३) [illegible]

[illegible]

(4) [illegible]

[illegible]

From Dr. N. S. Hardikar
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

(2) 9

To Shri Gangutai Sherade
[illegible] Siddappa's Pend
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक 23-9-43

[illegible] (ऐतिहासिक) वाचनामधूनच माझे [illegible] राष्ट्रीय विचार [illegible] जागे झाले; अथवा [illegible] आवडीनिवड [illegible] पुढे आले म्हणजे [illegible] होतो. "उषःकाल", "सूर्योदय", "मध्यान्ह", "सूर्यग्रहण" या आपटे कृत कादंबऱ्यांनी [illegible] उडविली होती. [illegible] मी अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांबाबत [illegible] असे. पण [illegible] नंतर प्रकाशक [illegible] आणि [illegible] प्रारंभ केला. [illegible] तरुण [illegible] शिवाय, अथवा [illegible] शिवाय अशा कादंबऱ्यांत [illegible] नसे. [illegible] प्रेमाच्या गोष्टी शिवाय [illegible] नसे. [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] उपन्यासकडे वाङ्मयाची [illegible] आणि [illegible] [illegible] 1822 [illegible] 1832 व 1833 [illegible] [illegible] 1820 [illegible] [illegible] 6 वर्षांनी [illegible] [illegible] 10 वर्षांनी [illegible] [illegible] ऐतिहासिक [illegible] [illegible]

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central
Prison, Hindalge
(Belgaum)

To Smt. Gangutai Shirah
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक १५-१-४२

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① [illegible] इंदू, [illegible], भास्कर, [illegible] आणि [illegible]

② [illegible]

६

भयभरते असे अनेक प्रकार कल्पू लागतो. आणि मग एकदा चिठ्ठी आली म्हणजे स्वतःचा गहिवर आवरून धरून घेतो. हा जगाचा नियम आहे. जगात हे असे अनादिकालापासून चालत आले आहे. आणि जगात आम्ही राहत आहोत. म्हणून आम्हांस सुखाची [illegible] लागते. त्याची चव लागते. त्याच्याकरिता आम्हीं धावू लागतो. असे हल्ली आमची अधोगती आहे असे [illegible] [illegible] विचार [illegible] [illegible] आहे. आता अर्थ असा नव्हे की आम्ही असंतुष्टता [illegible] अथवा [illegible] कोणीतरी केली. छे! तसें बिलकुल नाही. [illegible] नाही, तर निमूटपणे [illegible] करीत आहात हे मी जाणून आहे. [illegible] मनी खोलवर असलेले विचार आपल्याला कळावेत म्हणून लिहिले आहे. हे तर असोच.

③ [illegible] जन्मी [illegible] कोणीही सुटले नाहीत. [illegible] [illegible] म्हणजे [illegible] जाती [illegible]. आता आम्हीं [illegible]. [illegible] लिहिली आहे. ती [illegible] आहेत ना? बाहेर आले केवळ स्वार्थ [illegible]. येथील [illegible] [illegible]. हे तर काही [illegible] आम्ही नाही. स्वतः [illegible] [illegible] हेतूने [illegible] झाले आम्हांला [illegible] वाटत नाही. तसे जरी [illegible] तरी रोग्यांची [illegible] असताना [illegible] [illegible] स्वतः [illegible] सेवा करता करता स्वतः [illegible] [illegible] आहे. रोग्यांची सेवा [illegible] परवानगी [illegible] तर आम्हीं [illegible] आणि [illegible] सेवा करीत असता [illegible] आम्ही [illegible] [illegible]. [illegible] आहे. आणि तो [illegible] आम्हीं तयार नाहीं. [illegible]! [illegible] [illegible] होईल, काहीं [illegible] [illegible], [illegible] करतांना [illegible]. पण, [illegible] राहून स्वतः [illegible] रोग्यांची [illegible] हे [illegible]. असें नाही [illegible] वाटत?

④ [illegible] [redacted] एक कार्ड आलये. ते [redacted] [illegible] आहे. "[illegible] [illegible] करतात. मी [illegible] ८-१० दिवसांचा पत्रें पाठवीत असतो. [illegible] म्हणून [illegible] आहे. त्याची पत्रें [illegible] येत असतात ना? तुम्हीं [illegible] लिहीत असतांना? [illegible] [illegible] [illegible] पत्रें [illegible] [illegible] नाहीत असें [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे. [illegible] [illegible] लिहिले आहे. [illegible] [illegible] असें म्हणत [illegible] [illegible] पाहिजेत. [illegible] [illegible] [illegible] अशी [illegible] मी प्रार्थना करतो.

⑤ [illegible] [illegible] पाहिजे, [illegible] [illegible] लिहीत आहे. त्याची [illegible] काय? [illegible] काम [illegible] आहे? [illegible].

⑥ [illegible] [illegible] आहे काय? [illegible] काहीं कळले नाही. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

⑦ [illegible] [illegible] [illegible] होती काय? [illegible] [illegible] काय?

⑧ [illegible] [illegible] [illegible] काहीही लिहिले नाहीं. असें का? [illegible] पाहिजे आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Plaint [illegible] Statements [illegible] आहेत त्याची. [illegible] पुरे होणार नाहीत. [illegible] आहेत? [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]. [illegible] [illegible] नाहीं म्हणून [illegible] आहे म्हणून [illegible]. [illegible] [illegible] काय [illegible] आहे? [illegible] आहे? [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible].

---

from Dr. N. S. Hardiker
No. 42, Class one
Belgaum Central Prison
Hindalge (Dist. Belgaum)

To Shri Gangutai Sherade
near [illegible] Siddalappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

BELGAUM CENTRAL

दिनांक २३-९-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① आपली १८ व १८ तारखेची दोन पत्रें आम्हास पोहोंचली [illegible]. आपले तारीख १८ चे पत्र पोहोंचल्याचे [illegible] लिहिले आहे. त्यानंतर इंदूचे २० तारखेचे एक कार्ड आले. [illegible] एक पार्सल आले. [illegible] पाठविलेले सामान [illegible] करून आले ते पावले. तीन धोतरे, दोन [illegible], दोन टॉवेल, चार [illegible], एक कुलूप व त्याची किल्ली, सुपारी आणि [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. येथील [illegible] [illegible] परवानगी [illegible] देत नाहीत. [illegible] पाठविलेली [illegible] पुस्तके मिळाली. त्या पुस्तकांची नावे :- 1 They will never quit 2 Make and break with the Nazis 3. Man crucified 4. Liberty in the Modern State 5, 6 and 7 History of the War (three books) 8 International Development of China 9. My country and my people. ही सर्व पुस्तके पोहोंचली म्हणून [illegible]. [illegible] लिहीत आहेत.

② [redacted]. [illegible] [illegible] असतो [illegible] [illegible] काहीं [illegible] मी [illegible] आहे. [illegible] काहीं [illegible] [redacted] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] काहीं न करता, [illegible] [illegible] असता [redacted] [illegible] [illegible] काहींही [illegible] नाहीं. [redacted] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] – [illegible] [illegible] आहे [illegible] आहे. [illegible] "[illegible]" [illegible] आहे. [illegible] नाही [illegible] आहे. [illegible] [illegible] होणार नाहीं हे मी पूर्णपणे जाणून आहे. [illegible] [illegible]. [illegible] काहींही [illegible]. [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] काहींही [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible]. काहीं [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] नाहीं? [illegible] काहींही [illegible] [illegible] [illegible] असें [illegible] म्हणून [illegible].

③ [illegible] [illegible] असें [illegible]. [illegible] असें वाटते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]", "[illegible]", "[illegible]" [illegible] [illegible] आहेत. [illegible] काहींही [illegible] नये, [illegible] नये, [illegible] [illegible] [illegible] मी [illegible] [illegible] आहे. [illegible]

ऐकायला मेळी तरी तो मिळवण्याचा पण कारणामुळे [illegible] फुरसत येणे आणि, [illegible] आपल्याला सिद्ध तो आहे. अध्ययन न करता कसा रहातो, आणि. अंतःकरण [illegible] तेव्हा प्रकृती-च्या [illegible] साठी धडपडही करतो. येथे रोग वाढविण्याची जास्त शक्यता होती त्यांचेही रोजचे [illegible] जगण्याला प्रसंग मला आलेला नसल्यामुळे मी बहुतेक प्रथम प्रथम पहाटे, रात्र, नंतर पहाट आणि दुपार याशिवाय काही राहत नाही. आणि, त्यानंतर [illegible] जेवणे, काही काही असं कुठेही रहते. ते [illegible] माहीत आहे. [illegible] इतर काही [illegible] माझें जेवण [illegible] न मी जेवणे म्हणून लागत. बंधु ऐसे ते सांगत रहते, पण मी ऐकत नाही त्यांचे. माझ्या हट्टामुळे ते रागावत पण माझा हट्ट मला मानवत असे. माझी प्रकृती चांगली राहिली, मनाकडून चांगले काम होतं; पुष्कळ काम मला करता आले; मनांतून सतत तरुणपणा राहिला. हे काय थोडे झाले? तरुण [illegible] करता, नवीन शक्ती उत्पन्न करण्याकरितांच ना जेवणखाणे? जेवणाचे वेळी जर ती उत्पन्न करता येते तर मग जेवण तरी कशाला पाहिजे? [illegible] [illegible] [illegible] काय आश्चर्य? जेवण [illegible] करता करवतील. [illegible] [illegible] आले आहे. इतक्यात मन- पणाची [illegible] नाहीं. प्रकृतीचं जेवण [illegible] करता आहे; [illegible] जेवण [illegible] करता नाही. हे सर्व [illegible] [illegible] जेवणाचे बाबतीत करावयाचे ते करीत असतो. मात्र एका विशिष्ट प्रमाणे [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणे केला पाहिजे. जिभेच्या स्वाधीन आपण न होता जीभ आपल्या स्वाधीन राहिली पाहिजे. आणि ती तशी स्वाधीन ठेवण्याचा [illegible] आहे. त्यात मला आनंद [illegible] भासे [illegible] मला आहे नाहीं. प्रमाण करीत गेल्यास जिभेचा इतर अवयवांवर [illegible] येईल. नाहीं असें नाहीं. पण मनुष्याने प्रमाण [illegible] ठेवले पाहिजे. आम्ही कुठे रोजही वेळा मी जेवतो. पण तो [illegible] [illegible]. [illegible] माझी [illegible] राहिली.

(४) "एकट्याला लढाईत [illegible] गंभीर विचाराची पुस्तके वाचावीशी वाटतात असें वाटते. पण [illegible] [illegible] [illegible]. कादंबरी [illegible] [illegible] पाहिजे [illegible]. नाहीतर त्याच कादंबऱ्यांच्या [illegible] [illegible] वाचून [illegible] [illegible]" असें तुम्ही [illegible] लिहिले आहे. किती बरोबर आहे. त्यांचे म्हणणे [illegible] आहे. कादंबऱ्यांच्या बाबतीत [illegible] [illegible] संगतो. [illegible] [illegible] [illegible]. त्यांचा अर्थ इतकाच की आपला व्यवसाय सोडून, आपला अभ्यास सोडून केवळ कादंबऱ्यांच्या बाबतीत बसू नये. मनुष्याला आपल्या आयुष्यात एखादे उच्च ध्येय ठेवून जगावयाचे असते. त्या ध्येयाच्या अनुरोधाने त्याचे आपले [illegible] असते. त्या ध्येयाच्या परिपूर्तीकरिता वाचन [illegible] करावयाचे असते. ते सर्व सोडून जर केवळ सतत कादंबऱ्यांच्या [illegible] बाबतीत राहिले तर त्यामुळे मनुष्याची प्रगती होत नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुस्तके वाचून, [illegible] [illegible] करीत असताना केवळ मनाला [illegible] [illegible] कादंबऱ्यांच्या वाचनाचा [illegible] त्यांत कोणतीही दोष येणार नाहीं. [illegible] [illegible] आणि त्यात थोडासा [illegible] [illegible] तर कोणा कोणाला [illegible]. परन्तु इतर कोणतेही वाचन न करता केवळ तेच वाचन केले आणि आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तर [illegible] [illegible] येईल? अलीकडे आपल्या लोकांना तरुणांची प्रवृत्तीच अशी बनली आहे की त्यांना कादंबऱ्यांच्या वाचनाशिवाय दुसरे [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कादंबऱ्या [illegible] आणि [illegible] [illegible] हेही पाहिजे आहेत. सर्वच ग्रंथकार ध्येयवादी असतात का? [illegible], सामाजिक ध्येय अथवा दुसरे कोणते तरी [illegible] उच्च जातीचे ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून कादंबरी लिहि-णारे किती ग्रंथकार आपल्याकडे सापडतील आहे? बंगाल्यात जशी बंकिमचंद्रांनी कादंबरी [illegible] [illegible] आपल्या लेखनाने [illegible] केली, किंवा महाराष्ट्रात हरिभाऊ आपटे यांनी तरुणांना देशप्रेमाचे [illegible] [illegible] तसे किती लेखक आज करतात हे पाहू गेल्यास "अतीअल्पच" असें उत्तर द्यावे लागते. [illegible] हे ध्येय ठेवून लिहिलेली कादंबरी [illegible] [illegible] [illegible] करता व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देण्याकरता वाचल्यास [illegible] [illegible] होणार नाहीं. [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible] [illegible]. आज ४० वर्षांपूर्वी मी अजून बालक असताना, इंग्रजी दुसरीत अथवा तिसरीत [illegible] मी [illegible] केला असताना [illegible] विजापुरला मी हरी नारायण आपटे यांची "उषःकाल" कादंबरी [illegible] वाचण्यात आली [illegible]. [illegible] कादंबऱ्या [illegible] [illegible] पुढे लिहित गेल्या तसतशा त्या मी वाचल्या. त्या-

---

From Dr. N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

② 9

To Shri Rangutai Sherade
[illegible] Siddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक २३-१-४३

त्या कादंबरी (ऐतिहासिक) वाचनामुळेच माझें [illegible] [illegible] [illegible] जागे झाले. [illegible] त्या कादंबऱ्यांपैकी [illegible] [illegible] [illegible] कादंबरीतील तो [illegible] [illegible] पुरुष, त्याचे ते धैर्याचे कृत्य, [illegible] [illegible] परिस्थिती आणि त्यातून बाहेर पडण्याकरता त्याने केलेली खटपट हे सर्व डोळ्या-पुढे आले म्हणजे अजूनही अंगावर एकदम काटे उभे रहातात आणि मनाला आल्हाद होतो. "उषःकाल", "सूर्योदय", "मध्याह्न", "सूर्यग्रहण" या आपटे कृत कादंबऱ्यांनी त्या वेळी माझी [illegible] [illegible] उडविली होती. त्या वाचून [illegible] म्हणून झोपही येत नसे. [illegible] [illegible] [illegible] मी अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या बाबतीत असे. पण "[illegible]", "[illegible]", "[illegible]", [illegible] [illegible] [illegible] नंतर [illegible] [illegible] [illegible] आणि त्याने [illegible] असें [illegible] [illegible] करण्यास प्रारंभ केला. [illegible] [illegible] गोष्टी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कादंबऱ्यांत [illegible] नसे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गोष्टी [illegible] [illegible] नसे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] कादंबरी [illegible] मी सुरुवात केली. [illegible] [illegible] अमेरिकेत [illegible] ७० वर्षांनी. १८२२ साली [illegible] [illegible] असता [illegible] [illegible] १८३२ व १८३२ साली अमेरिकन ग्रंथकार अप्टन सिंक्लेअर व [illegible] ग्रंथकार [illegible] आणि मॅक्सिम गॉर्की यांच्या सामाजिक आणि [illegible] कादं-बऱ्यांचे वाचन केले. [illegible] [illegible] कादंबऱ्या. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] इतर पुस्तकेही [illegible] वाचली होती. [illegible] [illegible] १८४० साली [illegible] तुरुंगात [illegible] [illegible] [illegible], आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कादंबऱ्या [illegible] होते. [illegible] कादंबऱ्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नंतर ८ वर्षांनी वाचण्यास प्रारंभ केला होता. हरीनारायणांच्या कादंबऱ्या [illegible] कोठे [illegible] असें माझें मत झाले आणि पुढील पुस्तके वाचण्याचे [illegible]. [illegible] [illegible] वरेरकर, आणि [illegible] यांच्याही [illegible] कादंबऱ्या वाचल्या. त्यानंतर म्हणजे पुरे १० वर्षांनी आता फडके, खांडेकर, माडखोलकर यांचे वाचन केले. [illegible] यांचीही काही पुस्तके येथे आहेत. तीही पाहीन व वाचीन. परंतु इतकी ऐतिहासिक असो अथवा सामाजिक असो कादंबऱ्यांनी [illegible] [illegible] कादंबरीस देता येत नाहीं. हे सर्व लिहिण्याचे कारण [illegible] की कादंबरी वाचू नका म्हणून मी सांगत अस-तांना मी स्वतः का वाचतो! ही गोष्ट खरी आहे की [illegible] [illegible] दूर राह-ण्याचा [illegible] प्रयत्न. आणि तो प्रयत्न करीत असता आजचे मराठी [illegible] [illegible] आहे हेही पाहावयाचे [illegible]. लेखकांच्या विचारांची दिशा कोणती [illegible] आहे आणि [illegible] [illegible] [illegible]. शेवट! मनुष्य कोठेही गेला तरी तो मनुष्यच. त्याच्यात असलेले [illegible] नाहींसे होत नाहीं. ते [illegible] करता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ते [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

उद्योगाची अशीच मनोवृत्ति पाहिजे. [illegible] राज्यात [illegible] लिहिले तोच आहे काय? छे! खरोखर तर सर्व कांहीं अवलंबून आहे. मनोविकासाने [illegible] आहे - मी - तुम्ही काय करणार? तुरुंगात गहन विषयांवर मनन, [illegible] कार्य - हीच हाती आल्या म्हणजे - वाचनाचा [illegible]. [illegible] मिळाल्यासारखे नाहीं. थोडे किरकोळ [illegible] मिळतात. पण त्याने मिळाले तर? [illegible] तर. नाहीं तर नाहीं. [illegible] मनन करून मी प्रगति करतो. [illegible] मी [illegible] नाहींत. [illegible] करीत नसे. बाहेर [illegible] लिहून झाले. गहन विषयांवरील पुस्तके [illegible] नाहीं तर काय - [illegible] फुरसत कशी मिळणार? — [illegible] विचारांबद्दल सुचवले हे विचार. मी [illegible] आहेत. [illegible] पण, [illegible], [illegible], तुरुंगवास वगैरे सर्व [illegible]. [illegible] माझी [illegible] शिकवितो हे [illegible] पाहिजे आणि मग [illegible] सर्व विचार [illegible] करविले. ते केले आहे.

(४) [illegible] करीत असावी. [illegible] नाही [illegible]? [illegible] प्रकृती [illegible] करूं नको म्हणावे. "[illegible] बाहेर [illegible]" [illegible] कोणी [illegible] नाहीं. [illegible] प्रत्येक जिल्ह्याचे [illegible] सोडतील नाहीं तर नाहीं. असे मी [illegible] लिहिले आहे. [illegible] बरी आहे. [illegible] बरी आहे, [illegible] बरी आहे. [illegible] बरी आहे. बिलकूल [illegible] नका; [illegible] सांगावे.

(५) [illegible] आहे. [illegible] आहेत. [illegible] आहे. पुनः त्यास असेंच लिहितो.

(६) [illegible] अभ्यास [illegible] आहे. तो [illegible] आहे का? [illegible] नाहीं पण [illegible] असें [illegible]. [illegible] नाहींतर सोडून द्यावे. विनाकारण [illegible] आहेतच. ते [illegible]. [illegible].

(७) ति. [illegible] साष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा.

[illegible] नारायण

चि. विठ्ठल अनेक आशीर्वाद विशेष :-

तूं आतापर्यंत एकच पत्र पाठवलेस. पुनः पाठव. अक्षर चांगले काढ. श्लोक किती पाठ केले आहेस, कळीव. रोज नवीन श्लोक पाठ कर. अभ्यास नीट करीत जा. विनाकारण हट्ट करूं नको. आजीचे ऐक.

नानुकाका.

From N.S. Hardiker
No 42, Class One
Belgaum Central
Prison, Hindalge
(Belgaum)

To Sri Gangutai Shende
near Gurusiddappa's Pon
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ३०.९.४३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

(१) चि. भाऊने २३ तारखेचे पत्र २४ तारखेला पोंचल्याबद्दल [illegible] लिहिले आहे. त्यानंतर [illegible], [illegible] आणि इंदूचे [illegible] पत्रे हाती आली [illegible]. पुस्तके (नकोत) ही पोंचली. आमची २२ व २५ [illegible] लिहिलेली पत्रे [illegible] पोंचली असतीलच. त्यांची पोंच [illegible]. [illegible] तारखेचे पत्र [illegible] लिहिले पाहिजे [illegible] आहे. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] नाहीं.

(२) गेल्या आठवड्यात, २४ तारीखेस बुधवार [illegible] जिल्ह्यातील [illegible] ४० मंडळी [illegible] दिवसां करता बाहेर गेली. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] जिल्ह्यातील मंडळी [illegible].

(३) बाहेर [illegible] मनुष्य किती [illegible] आहे [illegible] पूर्ण [illegible]. [illegible] दिवसां [illegible] मनुष्य - कैदी - एक तारखेला दिवस मोजीत असतो. "[illegible]; १८ महिने राहिले. [illegible] महिने [illegible]. [illegible] आठ दिवसांनी [illegible]; [illegible] गाडीने [illegible]; [illegible] ठिकाणी [illegible]" असें [illegible]. [illegible] आहे; [illegible] आहेत; [illegible] आहे; [illegible] आहे. पण [illegible] नाहीं. [illegible] मी [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं. [illegible], २१ दिवस [illegible] तरी बाहेर [illegible]. [illegible] नाहीं.? बाहेर [illegible] नाहीं? [illegible] नाहीं काय? [illegible] एक एक [illegible] ८-१० [illegible] लिहून गेले. [illegible] नाहीं? [illegible]. [illegible] पाहिजे तर [illegible]! पाहिजे तर. [illegible] "[illegible]" नाहीं [illegible]. [illegible], [illegible] नाहीं [illegible]. पण ती "[illegible]" [illegible] नाहीं; बाहेर [illegible] नाहीं; [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं. [illegible] होतो, [illegible] काय [illegible]? [illegible] ? [illegible] काय? [illegible] होतो. [illegible] नाहीं. [illegible] घेतो. [illegible] होणार? बाहेर [illegible] वाटतो? [illegible]? [illegible] आहे. [illegible] नाहीं; [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं.

(४) [illegible]

(५) [illegible]

From N. S. Hardiker
No. 42, class one
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

13

To Shri Gangutai Sherade
near Hunasiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक २०-१-२३

[illegible]

⑤ "दुबळी गजर" चा अंक दिनांक २७ तारखेला हाती आला. धन्यवाद [illegible] आहे. आतील वेगळे मजकूर वाचले नाहीत. [illegible] आहे. केवळ दुबळी [illegible] करताना [illegible] आहे असे दिसते. [illegible] [illegible] आहेत [illegible]. [illegible] २८ [illegible] तरी [illegible] ? [illegible], [illegible] नाही [illegible] नाही. [illegible] [illegible] भोवती [illegible]. [illegible] [illegible] तो [illegible] [illegible] देतो ? आणि ते [illegible] नाही का ? [illegible] पोट भरेल [illegible] माणूस [illegible] करणार ? "पोट, पोट" म्हणून [illegible] माणूस, [illegible] होऊन [illegible] माणूस, [illegible] नाही. [illegible] आहे [illegible]. ते [illegible] कोण ? [illegible] तरी [illegible] कोण ? [illegible] पोट भरणार कसे ? "भूक", "भूक", "भूक [illegible]" म्हणून [illegible] [illegible] नाही. [illegible] पोट [illegible] होणार नाही. [illegible] "गजर" चा अंक आहे. [illegible] आहे. [illegible] होतात. [illegible] होय ! [illegible] [illegible] नाही. [illegible] आज [illegible] [illegible]. [illegible] नाही तर नाही. "भूक" [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] नाही. [illegible] [illegible] आहे. [illegible] ती [illegible] नाही. [illegible] होईल ! [illegible] [illegible] पडतील ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] पाहिजे. [illegible] अंक हाती आला. [illegible]. [illegible] ! [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] आहेत. [illegible]. [illegible] "दुबळी गजर" [illegible] असे सांगतो.

⑥ [illegible] आहे ? [illegible] आणि [illegible] आहे ? [illegible] आहे ? [illegible] ? [illegible] आहेत ना ? [illegible] आणि [illegible] ? [illegible] आहेत कोण ? [illegible] आहेत ? [illegible] "गजर" [illegible] पाहिजे. [illegible]

⑦ चि. [illegible] [illegible] नमस्कार [illegible]. [illegible] आणि [illegible] नमस्कार. [illegible] आहे म्हणावे. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] आशीर्वाद. [illegible] ? [illegible] ?

[illegible]

From R.K. Sherade
No. 750, Class one
Belgaum Central
Prison, Hindalge
(Belgaum

⑨ 10

15

To Shri Gangutai Sherade
near Gunsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक २/२-२-८२

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष:-

① आजच्या ३० तारखेच्या पत्राबरोबर मागचे २८चे [illegible] मिळाले. आज ते पत्तावर - पत्त्यावर - हिंडलगे-च्या ऐवजी "बेळगांव" म्हणून लिहिले असल्याकारणाने पत्र एक दिवस उशीरा मिळाले. हिंडलगे लिहून त्याखाली Near Belgaum म्हणून लिहीत जावे. [illegible] म्हणून [illegible] पत्रे एक दिवस उशीरा मिळतात. आज ते आजपर्यंत तसेच केले आहे. [illegible]. [illegible] २८ [illegible] आहे. [illegible] आहेत. [illegible] नाही. [illegible] लिहिली आहेत.

② [illegible] पत्रे आली आहेत. [illegible] उत्तर [illegible] पुन: लिहीत आहेत. [illegible] लिहीत असतो. नाहीतर [illegible] येते.

③ [illegible] - [illegible] उत्तर: [illegible] "[illegible]" म्हणून [illegible] नाही. [illegible] नाही. [illegible] आहे [illegible] नाही. हे [illegible] [illegible]. [illegible]. [illegible] ? [illegible] आहे ? [illegible] ? [illegible] आहे. [illegible] नाही. [illegible] पाहिजे. परंतु [illegible] नाही ? [illegible] आणि [illegible]. [illegible] करा. [illegible] लागतील. [illegible] ? [illegible] आहे. [illegible] नाही ; [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible]. [illegible] नाही. [illegible] नाही. [illegible] [illegible]. [illegible] आहे. ती [illegible], ती [illegible], ती [illegible], ती [illegible], ती [illegible]. [illegible] नाहीत तर [illegible]. [illegible] (परत आलो तर, [illegible]) [illegible]. [illegible] नाही. [illegible] होतील. [illegible]. [illegible], [illegible] नसते. [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]. [illegible]. [illegible] नाही. [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible]

From R. K. Shirade
No 750, class one
Belgaum Central
Prison, Hindalge
(Dist. Belgaum)

17
②

To Shri Gangutai Shirade
near Urmsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक 2/3 - २ - ४३

मत आपल्या आपल्याच विचाराने [illegible] आहे त्याचा मोड न करता, मन ताळ्यावर ठेवून आपले कार्य करत म्हणजे आपल्यापाशी असलेले [illegible] होईल. स्वदेशाची अवस्था राष्ट्रवादी मनुष्य आपल्या स्वार्थी सोडीत नाही. निराश बनत नाहीं. आपल्या कुवतीप्रमाणे विशेष नजरेत. [illegible] लक्षात नाहीं. संधानी आपल्या नियम [illegible] पुढे सारखा काम करीत राहतो. त्या [illegible] आपल्या [illegible] तर आपल्याला [illegible] मिळेल. जो आज आपल्याला मिळते आहे [illegible] आपल्या जीवनाच्या [illegible] तितके [illegible] व [illegible] पुढच्याकडे पहावे. पुढे [illegible]. आपल्याकडे पैसे असते तर [illegible] तितके आम्ही आनन्दाने [illegible] असते. पण [illegible] आणि तेही [illegible] आत - [illegible] - असे - [illegible] लोक काम मिळणार? "परमेश्वर, तुम्हां सर्वांचे रक्षण करो व तुमच्या [illegible] सामाजिक कार्य [illegible] उत्कृष्ट [illegible] भरो" असे [illegible] परीस आमच्या [illegible] आहे त्या परिस्थितीत ज्यास्त काही अपेक्षा करू नये.

(४) "तुकडी गोष्ट" च्या आजच्या [illegible] तुमचा अंक - पत्रांच्या रविवारच्या - सोमवारीच म्हणजे आजच पोचला. त्यावर श्री. [illegible] यांनीही नांव [illegible] घालावे. तेव्हा [illegible] म्हणजे [illegible] आहे. जसे [illegible] सुधारक [illegible] तुकाराम [illegible] नसताना [illegible] नांव "दुसरा" "तिसरा" "चवथा" म्हणून [illegible] पाहिजे. त्यात आपला मोठेपणा आहे हे [illegible] विसरता कामा नये. आज [illegible] हे [illegible] आहे. हा अंक [illegible] पाठवला आहे ना? का [illegible] नाही? आणि [illegible] पाहिजे [illegible] आहे असे वाटते. [illegible] नाहीं. [illegible] असते [illegible] वाटते. [illegible] तरी [illegible] अर्थ नाहीं. [illegible] नाहीं म्हणून [illegible]. [illegible] "कर्मवीर" अंक [illegible] आहे. [illegible] "पुढे [illegible]" [illegible] आहेत [illegible]. आणि [illegible] विचार [illegible] आहे [illegible] असे दिसते. [illegible] अंक [illegible] वाटतो. का? [illegible] आहे [illegible] नाहीं? तो [illegible] काम करीत आहे? [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] असो, [illegible] पाहिजे आहेत ते [illegible] असते [illegible]. [illegible] पाहिजे आणि [illegible] पाहिजेत असे [illegible] वाटते. [illegible]

(५) [illegible] आम्ही [illegible] पाहिजे. आम्हीं [illegible] "[illegible]" [illegible] पाहिजे. "[illegible]" [illegible] आहे". [illegible] "[illegible]" [illegible]. [illegible] करता [illegible]. [illegible] करणार? पण [illegible] नाही का? [illegible] आहे, [illegible] आहे, [illegible] नये. [illegible] आम्हीं [illegible] नये. [illegible] इंग्रजीत [illegible] (Unclear word) म्हणतात. [illegible] आम्हीं [illegible] नाहीं म्हणून [illegible] वाटते. [illegible] असतील [illegible] असेल तर [illegible]. [illegible] काम [illegible].

(६) [illegible] पुस्तके [illegible]? [illegible] तो. [illegible] आहे. [illegible] काम [illegible] करावयाचे? [illegible] गोष्ट! [illegible] आहे [illegible] होईल? [illegible] पुस्तके तरी [illegible] नाहीं. [illegible] असे [illegible] नाहीं. [illegible] आम्हीं [illegible], [illegible], हे आम्हीं [illegible] नाहीं. पण ही गोष्ट खरी की [illegible] ठरवते. [illegible] कठीण! त्याचा [illegible] लागतो. [illegible] इंग्रजीत [illegible] म्हणतात [illegible] लागतो. [illegible] पाहिजे. [illegible] असली तर [illegible] आहे. [illegible]

आणि त्यातच तन्मय होतो. तो त्यावेळी दुसरीकडे बघत नाही. त्याला दुसरीकडे बघवतच नाहीं. पाहा कितीही जरी [illegible] आधार तरी [illegible] निश्चय [illegible] असेल तर त्याचा तो मिळत नाहीं. [illegible] मनाची [illegible] बनवावी लागते. [illegible] होत नसते. [illegible] पाहिजे. [illegible] ते कार्य [illegible] लागते. [illegible] असेल! तो [illegible] असेल! म्हणून [illegible] न [illegible] तो [illegible] कार्य करीत असतात. [illegible] असले तरी [illegible] अर्थ नाहीं. दुसरा जो [illegible] आहे त्याने तरी असे करू नये म्हणून [illegible] आणि [illegible] आहे की नाही हे पाहून [illegible]. [illegible] पुस्तकांची [illegible] नाहीं ही [illegible], त्याच्या [illegible] पुस्तके [illegible]. पुस्तके [illegible] असते हे का [illegible]? [illegible] गोष्टी [illegible] अर्थ नाहीं. [illegible] पुन: [illegible] नये म्हणून [illegible].

(७) [illegible] नाहीं [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] नाहीं.

(८) [illegible]. [illegible] होणार? [illegible]. [illegible] करणार! [illegible] आहे. [illegible] असे वाटते. [illegible] दिसत नाहीं. [illegible]. आम्हीं [illegible]. [illegible] नेणार? [illegible] पाहिजे. [illegible] तरी [illegible] नाहीं.

(९) [illegible] आहे. तो [illegible] आहे. [illegible] होऊ नये? [illegible] असते तर, [illegible] असते [illegible] असतात. पण! [illegible] आहे ना [illegible]? [illegible] असेल तर [illegible] होतात. [illegible] आहे? [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे [illegible] नये. [illegible]? [illegible]? [illegible] नये. [illegible]! [illegible] आणि [illegible]. [illegible] आहे [illegible] तो [illegible]! [illegible] आहे तो? आम्हीं [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं. असो. तो [illegible] पुन: [illegible] आम्हीं [illegible] नाहीं. [illegible]?

(१०) [illegible] आहे? [illegible] पुस्तके का पाठविली नाहींत? पाठविली म्हणून तरी [illegible] काय? [illegible] अर्थ? [illegible] पुस्तके [illegible] पाठविणार हे [illegible]. [illegible] आहे? [illegible] आहेत? [illegible] होईल.

(११) [illegible] नमस्कार [illegible]. [illegible] आशीर्वाद. [illegible] व [illegible] राहण्याचे [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] नये. [illegible] तो [illegible] तरी [illegible] आहे. [illegible] तर [illegible] करणार? [illegible] देणार होय?

18

(१२) हं! आता आमच्या गंगूताई!! ~~[illegible]~~, नव्हे आक्का? ऑपरेशन थिएटरमधून
चक्कर येते म्हणून निघून आल्यात? कशी काय गंमत? म्हणून विचारतो. तुमचे असे निघून
आले असते तर खूप हसायला आले असते आमच्या ताई! पण आता आम्ही हसायचे तर? होय.
"हसायला! आम्हांला काय तुमचे हसे दिसते? हां, तुमचे दात दिसतात" असे बोलण्याचा
जमत नाहीं असे नाहीं. आम्हांला माहीत आहे लोकांचा स्वभाव. खूप माहीत आहे. पण आमचे
जरी हसे दिसले नाहीं तरी आक्का — तुमचे, आमचे आणि सगळ्या मंडळींचे हसे लोकांना
दिसले असेल ना? पण तेव्हा [illegible] तोंड केले? आमची [illegible]
नेहेमी आम्ही ऑपरेशन थिएटरमध्ये जायचे (मेडिकल कॉलेजातील ही गोष्ट) पहिले
खेपेला आम्हांलाही तीन स्त्रिया चक्कर आली होती. रक्त पाहून, ते कापणे शिवणे पाहून आम्हांलाही
चक्कर आली होती. त्यावेळी — ही गोष्ट आम्ही सांगितली तेव्हां — गंगूताई हसायला लागल्या
व "बापरे, बापरे" म्हणून [illegible] होत्या. त्याला आता तीसबत्तीस वर्षे झाली.
आज आम्ही त्याच ठिकाणी बसत आहे. काहीं इलाज नाहीं, आक्का! आपण असे करा:-
[illegible] ऑपरेशन थिएटरमध्ये येऊन जा. आणि संपूर्ण ऑपरेशन
पूर्ण होईपर्यंत उभे राहून ~~[illegible]~~ म्हणजे धैर्य येईल. अधिकाधिक धैर्य पाहिजे. धैर्या-
शिवाय या जगात राहणे फार कठीण होते; कठीण असते. अशा धैर्यानेच [illegible]
[illegible] असते. हे, आक्का! आपण शिकायला पाहिजे. [illegible] गंगूताईंना
आपल्याकडे, शिकायला नाहीं, पाहायला नाहीं, [illegible] नाहीं, सगळे तरी
शिकून घेऊ या बोला. बरे होईल. बोला धाडस तरी येईल. पुढे अनेक प्रसंगांना
[illegible] आहेत. अनेक [illegible] आहेत. [illegible] तरी [illegible]
[illegible] आहे [illegible] असते. नव्हे?

(१३) होय! आक्का, आज मी अनेक महिने सांगत आलो आहे कीं अंधःकाराशिवाय आपणाला
काहींही दिसत नाहीं. अंधःकार कधीं तरी दिसतो कां? होय! दिसतो. आपण प्रकाशात
उभे राहून प्रकाश नसलेल्या ठिकाणी पाहिले म्हणजे अंधःकार दिसतो. पण अंधारातले जे
असते ते दिसत नाहीं. तेव्हा पुढे असलेल्या ~~[illegible]~~ अंधःकारातील पुष्कळ गोष्टी
आहेत त्या दिसणे कठीण! त्यातील कोणताही मनुष्याचा आज [illegible] प्रकारची आहे
ते सांगता येणे शक्य नाहीं. अंतर्ज्ञानी ज्योतिषी, दैवी मनुष्यच फक्त ते सांगतात येईल.
अरविंद बाबू सांगतील कदाचित्. त्यांना अंतर्ज्ञान झालेले असावे. अथवा रमण
महर्षी सांगतील. पण तुम्ही आम्ही जेव्हढे सांगू शकू कीं "पुढचे दिवस फार कठीण
आहेत. ते आपल्याला [illegible] शकणार नाहीं. सर्वत्र अंधःकार, अंधः-
काराशिवाय दुसरे काहीं नाहीं". असा समय आम्ही आपले कर्म करीत राहावे. शक्य
असेल तितकी जनसेवा करीत राहावे. आपला पैसा, आपला वेळ, आपले विचार
सर्व काहीं लोकांच्या हिताकरता खर्च करायचे. म्हणजेच मनाला शांती येईल.
दुःखात लोकांच्या मनुष्याच्या लोकांच्या दुःखाची [illegible] कल्पना कशी होणार!
लोकांच्या दुःखावर [illegible] मनुष्याला [illegible] किंमत कशी कळणार?
"दिव्याखाली"चा अर्थ? इतर कितीतरी दुःखे अशी आहेत कीं ती आपली म्हणजे
हृदयातून अश्रू येतात. लोकांची खरी दुःखी स्थिती समजावयाला लोकांमध्ये
जाऊन राहणे लागते. दुःखाच्या मध्यातून दुःखाचे खरे रूप कळत नसते. लोक
करतात, दुःखाचे खरे रूप [illegible] उडी टाकावी लागते.
त्याकरता लोकांची गरीबी समजावयास गरीब लोकांत राहणे लागते. त्यांच्याशी
आम्हीं संपर्क ठेवावा, त्यांच्याशी आम्हीं तादात्म्य पावलो म्हणजेच आम्हांला त्यांच्या
~~[illegible]~~ दुःखाच्या स्थितीचे ज्ञान होते. अंधःकार आहे. असेना! आपण आपले प्रकाशाचे
काम केले म्हणजे झाले. ते करण्याकरता प्रयत्न करत राहिले पाहिजे. नव्हे?

(१४) ति. सौ. मालतीस आमचे आशीर्वाद. [illegible]
आक्कांना व सगळ्यांना आमचा ही नमस्कार. सर्वांस [illegible] आशीर्वाद.

आपला बंधू

From Dr. N.S. Hardiker
No. 42, class One
Belgaum Central Prison
Hindalge (Dist. Belgaum)

(९) 19

To Sri Gangutai Shevade
Mahurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक ६-२-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

(१) आक्काचे तारीख ३० चे पत्र पोहोचले. [illegible] पोच आजच्या आमच्या पत्री दिली आहे. [illegible]
[illegible], बाकी आमची पत्रे [illegible]. [illegible] "हुबळीगोष्ट"चा
अंक ही होती आली. त्याबद्दल जे लिहायचे ते ही लिहिले आहे. [illegible] पत्रास उत्तर
दिले आहे. आक्का, सगळे [illegible] काहीं काहीं [illegible] उत्तरे दिली असून त्यांच्या
पत्राची वाट पहात आहो. [illegible] आले. ती बरी आहे. [illegible] करता
[illegible] होती आले. त्यांची अवस्था चांगली आहे.

(२) [illegible] जिल्ह्यातील फार लोक [illegible] दिवसांच्या मुदतीने बाहेर गेले. त्यांत
[illegible]. ते कदाचित् हुबळीला [illegible] असतील. [illegible]
[illegible] असतील. [illegible]
पुढे [illegible] ते [illegible] आहे. धारवाड जिल्ह्याचे काम फार जोराचे!

(३) [illegible] दिला आहे म्हणे! [illegible]
[illegible]. [illegible] त्यांचा पत्ता आहे. [illegible]
[illegible]
[illegible]. [illegible] त्यांचा पत्ता लिहीं म्हणजे हसून लिहावे. विसरू नये.

(४) [illegible] पत्री [illegible] पत्राबरोबर लिहिण्यास सांगितले आहे. [illegible]
[illegible]

(५) मी जे विचार [illegible] सुचतात ते लिहीत असतो. [illegible]
इतरांच्या आपल्यातील विचारांवर विचार करून जे विचार सुचतात ते [illegible]
असतो. [illegible] असतील. [illegible]
[illegible]. [illegible] विचार [illegible], [illegible]
[illegible]. [illegible] आणि [illegible]
[illegible] विचार [illegible], [illegible] हे मी जाणून आहे. पण जे विचार [illegible]
[illegible]
[illegible] आपल्यास व इतरास लिहीत आहे. होय!
[illegible] विचारांचा उपयोग [illegible]. [illegible]
[illegible] तरी [illegible]. [illegible]
[illegible] विचार लिहिले जात आहेत. [illegible]
विचार आज लिहीत आहे. विचाराप्रमाणे [illegible] आचरण घडते कीं नाहीं, अथवा
[illegible] घडत आहे कीं नाहीं [illegible] कीं नाहीं. विचारांचा
[illegible], आचरण घडले तरच [illegible]. [illegible]
[illegible] घडतात [illegible] विचार बरोबर आहेत कीं नाहीं हे कळते. मग [illegible]
[illegible] आणि विचारांचा [illegible]
[illegible]. [illegible] आज [illegible] आचरण घडत नसले तरी [illegible]
[illegible] पुनः पुनः [illegible] म्हणजे [illegible] घडू लागते. [illegible]
पुनः पुनः [illegible] विचार [illegible] आहे. आज नाहीं [illegible] तरी पुढे मी [illegible]
[illegible] विचाराप्रमाणे [illegible], आज [illegible], [illegible], विचारांचे [illegible]
[illegible]. [illegible] विचारांचा उपयोग [illegible]. [illegible]
[illegible] नाहीं [illegible] इलाज नाहीं. [illegible] म्हणजे [illegible].
[illegible] नाहीं [illegible]
[illegible] नाहीं, [illegible] नाहीं, [illegible] नाहीं,
असते. [illegible] नाहीं [illegible] नाहीं [illegible]
[illegible] दिसत नाहीं. [illegible]
[illegible] नाहीं [illegible] नाहीं. [illegible]
विचार लिहिले [illegible]
[illegible], स्मृति [illegible]
[illegible] विचार [illegible]
[illegible] नाहीं, [illegible]
[illegible] नाहीं. आज विचार लिहीत आहे. [illegible] स्मृती [illegible].
[illegible] इलाज नाहीं.

(४) एकदम कोणीतरी रडण्याचा आवाज ऐकू आला. आणि [illegible] येणाऱ्या लोकांतील असावा असे वाटून मी इकडे तिकडे पाहू लागलो. एका मनुष्याच्या खांद्यावर एक मूल होते. त्याचा चेहरा गोलगोल भरलेला होता. गालावर लाली होती. गुलाबाच्या पाकळ्यांचा रंग जसा कांही [illegible], पसरलेला असावा तसा तो रंग त्या मुलीच्या गालावर दिसत होता. किती सुंदर चेहरा! त्याच्याकडे पहाताच मन लोभावून जात होता. त्याच्या अंगात [illegible] त्या अंगावर एक [illegible] टाकला [illegible] त्या मनुष्याच्या [illegible] ते मूल [illegible] मुलगी असावी [illegible] कल्पना आली. पण तो मनुष्य [illegible] ती मुलगी आहे, मुलगा नव्हे. ती रडत होती. तिच्या गालावर अश्रुधारा वहात होत्या. "आं-आंई ---" म्हणत [illegible] २।।-३।। वर्षांच्या त्या मुलीला घेऊन तो मनुष्य [illegible] कल्पना केली. [illegible] पुन्हा त्या मनुष्याच्या उत्तरीय [illegible] मुलीकडे निरखून पाहू लागलो. पुन: "आं-आं-ई... आं...ई" म्हणत ती मुलगी मुळू मुळू रडू लागली. [illegible] तिला घेऊन [illegible] [illegible] आला. [illegible] [illegible] त्या मुलीकडे मी बघितले. [illegible] "बिचारी! बिचारी! [illegible]" पण तिने रडणे, आईचा हाक मारणे थांबवले नाही. ती रडतच होती. [illegible] आणि [illegible] होती. तिच्या कोमल [illegible] [illegible] बाहेर आले. [illegible] "डाराखूप, कोणाचे ते?" म्हणत [illegible] लागला. प्रत्येकजण [illegible] कोणी [illegible], कोणी [illegible], कोणी [illegible] आणि त्याच्याकडून तिला [illegible] [illegible]. तिचा [illegible] नजर [illegible], [illegible] [illegible] तिने [illegible] आवेला. [illegible] आपल्याकडे [illegible] आणि "[illegible]! [illegible]" म्हणत [illegible] [illegible] तिला घेऊन [illegible] म्हणत पुन: "[illegible] तिला, [illegible]" म्हणत [illegible] [illegible]. तिच्या [illegible] "[illegible] आपली आपल्याकडे? [illegible]?" म्हणत [illegible] "[illegible]" म्हणत [illegible]. [illegible]. पण ती [illegible] [illegible], तरी त्याने तिला घेतले. पुन: मी [illegible]. [illegible] फूल हातात घेऊन गेलो, गुलाबाचे फूल — एक सुंदर फूल तोडले आणि तिच्या [illegible] [illegible]. [illegible] तरी फूल तोडले आणि ते तिच्या [illegible] [illegible]. [illegible] पुन: [illegible]. पण तिचा "आं-ई — आं-ई" म्हणत रडण्याचा [illegible] बंद होईना. [illegible]. पण [illegible] तिला [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] त्या मनुष्याने तिला [illegible] तो पुन: [illegible] आणि "[illegible]" म्हणाला. ती त्याजकडे [illegible] तो तिला घेऊन बाहेर गेला. मी ही [illegible] गेलो; पाहिले तो [illegible] [illegible] होता. [illegible]. [illegible] असे [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] होते. [illegible] होती. [illegible] तिकडे पाहू [illegible]. [illegible] नाही. तो [illegible] नाही. [illegible] [illegible] – [illegible] होते! [illegible] होते! [illegible] होते! असे म्हणत [illegible] आणि [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] विचार – [illegible] [illegible] विचार [illegible] [illegible]. [illegible] पुन: पुन: [illegible] आले. [illegible] [illegible]. पण ती [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विचार [illegible] [illegible]. हे विचार मनातून जातेना. [illegible] [illegible] ? [illegible] तेच ते [illegible]. [illegible] तोच तो विचार. [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] विचार [illegible] होता; म्हणून तिला घेऊन [illegible] [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] [illegible] होत असते. [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]. पुन: [illegible] असे वाटले. [illegible] म्हणजे मन [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] पडतात. [illegible] विचार [illegible] म्हणजे "[illegible], [illegible], [illegible]" म्हणत म्हणत [illegible] [illegible] [illegible] करते. [illegible] हे सर्व [illegible]. [illegible] असो [illegible] असो, हे [illegible]! [illegible] [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पण म्हणते [illegible]. आई [illegible]. आईची [illegible] [illegible], आईती आई. आई हेच [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]?

From Dr. N. S. Hardiker
No 42, class one
Belgaum Central Prison
Hindalge, Dist. Belgaum

(२)

To Sri Gangutai Shenade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ६-२-४३

(७) [illegible] म्हणजे तीन दिवसांपूर्वी मैसूर संस्थानातील नरसिंहराजपूर [illegible] [illegible] एक [illegible] येऊन [illegible] इन्स्पेक्टर आला होता. त्याचे नांव [illegible]. [illegible] [illegible] असल्याकडे ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] नाही असे [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] म्हणाला. [illegible] येऊन [illegible] [illegible] [illegible] होते व [illegible] दिला होता. [illegible] [illegible] होते. [illegible] नाही! [illegible]? [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] होते? [illegible] होते? [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] करेल. [illegible]. [illegible] नये.

(८) माझे [illegible] पत्र [illegible] आहे. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] लिहिले आहे. म्हणून [illegible] पाहूं नये. मी [illegible] लिहिले होते. [illegible] नाही.

(९) [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible]. ए. आर. [illegible] [illegible] १० [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] होते — [illegible], [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] नये.

(१०) [illegible] होती. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] — [illegible] नाहीत. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]. [illegible] [illegible] म्हणतात. [illegible].

(११) [illegible] "[illegible]" व "[illegible]", [illegible] "[illegible]" व "[illegible]", [illegible] "प्रवासी" आणि [illegible] "[illegible]" [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] [illegible] आहेत. [illegible] [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] नाही. [illegible]. [illegible] होते. [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] "[illegible]" [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] [illegible]. "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible]. [illegible] "[illegible]" [illegible]. [illegible] आहेत. [illegible] आहे. [illegible] [illegible]. "[illegible]" [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible]. [illegible] [illegible] होईल.

(१२) [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] नाहीं [illegible]. परंतु पुन: [illegible] [illegible] वाटते. [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] विचार [illegible]. [illegible] विचार [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] नाहीं, [illegible] नाहीं [illegible]. असे

विचार प्रकट करणाऱ्या व्यक्ती. त्यांचे मोठेपण [illegible] लागतात. त्यांनी स्वकीयांची उन्नती साधलेली असते. परिस्थितीत त्यांच्यात आपली असते. मग ती इच्छा इतिहास, मनोवृत्तीच्या मार्ग रत्नमणिप्रमाणे योग्यतेने उजळून टाकलेल्या, संतांनी नव्या दाखवलेल्या पुरोगामी मार्गावर जीवन. रत्नांच्या विचारांचा प्रसार होतो. सर्व साधारण माणसांच्या हातून असे काम होत नाहीं. तेंव्हा विचारप्रवर्तकांच्या बुद्धिमत्ते, उत्तम तत्त्वज्ञान [illegible] लागते, दूरदृष्टी लागते, तारतम्य लागते, तन्मयता असावी लागते; तरच ते शक्य आहे. भारतात असे उत्तम विचार, जीवन — वाङ्मय व विचारांनी ओतप्रोत भरलेली पुस्तके पुष्कळ आहेत. माझ्या देशात राहणारे माणसे [illegible] हे असे म्हणत होते की त्यांतील विचार त्यांच्या अंतःकरणात जीवनात व राहतील. आणि त्यांच्या उपयोग सर्वांसाठी सर्व लोकांना होईल. अशीच अनेक पुस्तके आज वाचनासाठी प्रत्येकाच्या हातांत उपलब्ध आहेत. त्यांचा, त्यांतील वाचनाने व पुस्तकांच्या अभ्यासामुळे असे वाटते तर ते काय आश्चर्य? परन्तु वाचनाची शांती लागते, वाचनाची अनुकूलता लागते, वाचनाच्या मनाची तयारी लागते, वाचनाची सवय लागते. तिकडे सर्व असले तर वाचन चांगले होते, मनःपूर्वक करता येते. शांती आणि साधन यांचे जर काही नसते त्यांना वाचनाची आवड असली तरी वाचन करता येत नाहीं. हे अनुभवाने मी सांगतो. मला पुस्तकांचा तोटा नाहीं व नव्हता. पाहिजे तितकी पुस्तके मला मिळत पाहिजेतील. प्रथम इच्छा नव्हती. इच्छा होती परंतु वेळ नव्हता. वेळ होता तेव्हा शांत वातावरण नव्हते. आपणाला असे आहे की त्या ठिकाणी राहून [illegible] करतांना येत नाहीं. जवाहरलालजींनी, त्यांच्या घरातील त्यांनी [illegible] मी वाचलेली. त्या ठिकाणी बसून वाचणे असे वाटे. मोठ्या शांतीत, मनात सर्व साधने आणि वाचनाच्या योग्य असे वातावरण, आमच्या घरात बसून वाचन करणे, केवळ इकडे किती कठीण जाते. अनेकदा येथे माणसाच्या पाहिजे तशी व्यवस्था [illegible] असे वाटते पण ते शक्य झाले नाहीं. आहे त्यांच्या शक्य असेल तितके वाचन करण्याचा निश्चय करून करीत आहे. परन्तु मनासारखे समाधान झाले नाहीं. असे मला [illegible] इतर पुस्तके. त्यांनाही वाचनाचे वातावरण निर्माण करून दिले पाहिजे. तरच त्यांना फायदा होईल. तरीही आज त्या परिस्थितीत जितके शक्य आहे तितके वाचन आपल्याला आवडेल त्या विषयाचे आपण केले पाहिजे असे वाटते. आपल्याला उपयोगाच्या आहार विचार आहे. शक्य असेल तर [illegible]. मी [illegible] वाचनाच्या आवडीच्या मागून वाचा. [illegible]. मन इकडे तिकडे जाऊ देणार नाहीं. [illegible] नाहीं. आवश्यक ओढ तरी मानसिक समाधान तरी होईल. मी तसे सकाळी हेच सांगत होतो. आताही तेच सांगत आहे. आपण की म्हणतो ते करावे असे मला वाटत नाहीं. तरीही लिहितो.

(13) माझ्या उत्तम तब्येती प्रकृती बरी आहे. मला खोकला नाहीं. माझे वजन वाढले आहे. मागे त्यांनी माझे वजन 111 पौंड होते. आता ते 116 झाले आहे. [illegible] नाहीं तरी वजन वाढले याचे आपणास आश्चर्य वाटेल नव्हे? माझे खाणे किती? पण जेवतो; चांगले जेवतो. पोटभर जेवतो. दुपारी एक तास झोप घेतो; रात्री [illegible] कमी निजत नाहीं. दुसरे काही काम नसते. हिंडणे, फिरणे, गप्पा मारणे, वाचणे, जेवणे आणि निजणे. मग का माझे वजन वाढणार नाहीं बरे? मला कोणत्याही प्रकारचा त्रास नाहीं. [illegible] झाले नाहीं म्हणजे तो दुरुस्त होण्यास, फ्रूट सॉल्ट घेतो; कधी कधी [illegible] घ्यावे लागते. मानसिक काही नाहीं. दादांची प्रकृतीही बरी आहे. त्यांना मधून मधून [illegible] त्रास होतो. [illegible] त्यांचे वजन 140 आहे. 4 पौंड पेक्षा येथे आल्यानंतर कमी झाले नाहीं. त्यांचे औषध [illegible] त्यांनीही कमी केले आहे. त्यामुळे [illegible] आम्ही दोघेही बरे आहोत. तब्येती संबंधाने विकल्प आणणे नाहीं म्हणून वहिनींना सांगावे.

(14) सरोजिनीस [illegible] एखादा कार्ड [illegible] मागितले होते? बाळू [illegible]. काही आली काय? नसेल तर कधी येणार आहे? सिंधूची प्रकृती कशी आहे? [illegible] म्हणजे. [illegible] मी वाट पहात होतो. मला वाटले होते की ती मला पत्र लिहील. पण अजून तिने लिहिले नाहीं. तिला लिहिण्यास लिहावे.

(15) ति. गं. वहिनींस आमचे उत्तम तब्येतीचा निरोप [illegible] शि. सा. न. [illegible] व सर्वांना [illegible] नमस्कार. इतरास आशीर्वाद.

[illegible] नारायण

From R.K.Sherade
No750, class One
Belgaum Central
Prison, Hindalge

9 (9) 23.

To Sri Gangutai Sherade
[illegible] Pond
Hubli, M.S.M.Ry

Superintendent,
Central Prison

दिनांक 9-2-43
[illegible]

चि. सौ. गंगुताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

(1) [illegible] तारीख [illegible] रोजीच पोहोचल्याबद्दल [illegible] उत्तर देत आहे. [illegible] दिवशी [illegible] पत्र आले. [illegible] आज [illegible] पोहोचेल. शिवाय [illegible] सोमवार पडत असल्याकारणाने आम्ही शनिवारची पत्रे [illegible] सोमवारी [illegible] म्हणजे ती आपणास उशीरा मिळतात. आता [illegible] शुक्रवारी लिहिण्याचा प्रयत्न करीन. म्हणजे आपणास शनिवारी अथवा रविवारी ती मिळतील. सोमवार व शुक्रवार [illegible], दिसते.

(2) आज 9 तारीख, फेब्रुवारीची. [illegible] 6 महिने पूर्ण झाले आणि [illegible]. आज [illegible] आणि पुढचे महिने [illegible]. हे आमचे दिवस हां हां म्हणता निघून गेले. आणखीन किती महिने निघून जातील परमेश्वर जाणे. भोग भोगलेच पाहिजेत! तेव्हा भोगल्याशिवाय गत्यंतर नसते. जगाच्या पाठीवर मनुष्य ते भोगीत असतोच. पण ते [illegible] भोगले नाहीं तर मनाचा त्रास होतो; मन दुःखी होते; चैन पडत नाहीं; मन रमत नाहीं; नाना ते विचार येऊ लागतात; आणि मग त्याचा परिणाम शरीरावर होऊ लागतो. एकदा मन पंगू बनले म्हणजे शरीर त्याचा बळी पडते. [illegible] होतो. मग तुम्ही बाहेर असा अथवा आत असा. घरात असा अथवा तुरुंगात असा. स्वतः [illegible] असा अथवा परदेशातील ~~[illegible]~~ एकाकी अवस्थेत राहणारे असा. ~~[illegible]~~ सुखाची कितीही जरी साधने आपल्या हाती असली तरी मनाची जर तयारी नसेल तर त्या ~~[illegible]~~ साधनांचा उपयोग करून घेता येत नाहीं. उपभोग होतच नाहीं. [illegible] काय सुखी असतात? अथवा [illegible], पैशात लोळणारे, अनेक लोकांच्या परिवारात [illegible], साहेब काय सुखी असतात? ज्यांचे मन त्यांच्या ताब्यात असेल, त्यांनीच त्यांच्या उपभोग [illegible] हे माहीत नसेल तर त्यांचा उपयोग काय? मन संतोषी पाहिजे. मन निगरगट्ट बनवावे लागेल. कोणत्याही परिस्थितीत राहण्याची तयारी पाहिजे. अशा परिस्थितीतून मनाचा कोणताही प्रकारचा [illegible] मार्ग काढण्याची तयारी पाहिजे. मिळाले तर खायचे, नाहीं तर [illegible] नाहीं असे मनाचा निश्चय झाले पाहिजे. तरच कष्ट सहन करता येतात. तरच कष्टातून सुख प्राप्त होते. तरच हाती असलेल्या, [illegible] साधनांचा उपभोग चांगल्या रीतीने करता येतो. नाहीं तर नाहीं. मनुष्याला सुख पाहिजे असेल तर त्याने प्रथम आपल्या मनाला आपल्या कह्यात ठेवावे लागते; व सुखाची [illegible] ठेवावी लागते. तशी ती असेल म्हणजे काहीही त्रास होत नाहीं. सुख मानण्यात आहे. गरीब लोक सुखी नसतात काय? जमिनीवर निजून आकाशाचे पांघरूण घेणारा आणि ~~[illegible]~~ [illegible], [illegible] भाकरीवर [illegible] असेल [illegible] सुखी नसतो काय? अनेक तऱ्हेची [illegible] खाणारा आणि [illegible] खाणारा [illegible] असले तरी ते दोघेही आपआपल्या परीने सुखी नसतात काय? श्रीमंताच्या सुखाची कल्पना असेल ती [illegible] नसते. पण दोघेही आपआपल्या परीने सुखी असतात. [illegible] त्यांच्या त्यांच्या मनाची तयारी. [illegible]

मनावर अवलंबून असते. आपण मनाशी जसें तयार करूं तसें ते तयार होते. आणि त्याचा परिणाम शरीरावर होतो. आपलें मन आपल्याच ताब्यात ठेवल्याने आपल्या शरीराला जरी कष्ट झाले तरी त्याचा मनावर कांहीं परिणाम होत नाहीं. मन ताब्यांत आहे म्हणून आपल्या जिवलगांपासून आम्हीं जरी अलग झालों आणि आमच्यापासून आपण जरी तुरुंगात आलो तरी त्यांपासून अलग होत नाहीं. होय! आपल्या लोकांस भेटावेसे वाटते, त्यांना पहावेसे वाटते, त्यांच्याजवळ बसावेसे वाटते, त्यांच्याशी गप्पागोष्टी कराव्याशा वाटतात हें सर्व जरी खरे असलें तरी त्या चिंतनाचा वाईट परिणाम मनावर असो अथवा शरीरावर असो होत नाहीं. आज ६ अथवा ७ महिने जरी गेले असले तरी त्यापासून आम्ही [illegible] ते दिवस हां हां म्हणता गेले. व पुढचे दिवसही असेंच जातील यांत संशय नाहीं. वरील पत्रांत आपण [illegible]

③ आपल्याकडे गृहशिक्षणाची प्रथा पुन्हा सुरू कधी होते कोण जाणे. त्यामुळें आपल्या देशातील मनुष्याच्या सामाजिक जीवनाला रोक बसली आहे. आम्हांला राहून राहून वाटते कीं आम्हीं भारतीय शिक्षणाकडे जितके लक्ष द्यावे तितके दिले नाहीं. "गेल्या वीस वर्षातील आमची करणी आम्हीं तपासली आणि आत्मनिरीक्षण केलें म्हणजे आम्हीं किती मागे पडलो असें वाटूं लागते. येथें शांत वातावरणात असतांना हे विचार सुचतात आणि आमची चूक आमच्या लक्षात येते. तसें आम्हीं आपल्या लोकांना बोलतो व लेखणीने लिहितो. पण पुन: बाहेर गेल्यानंतर पूर्वीप्रमाणेच वागू लागतो. "येरे माझ्या मागल्या" सारखी आमची स्थिती होते. पुन: आम्हीं आपल्या चुका सर्व विसरून जातो आणि पूर्ववत् आम्हीं वागू लागतो. हे अनेक वर्षाचा अनुभव आहे व पुन: तसेंच होण्याची भीति उत्पन्न होऊं लागली आहे. बाहेरील वातावरणच असें आहे कीं ते आम्हांस सोडत नाहीं. ज्या परिस्थितीत आम्हीं असतो त्या परिस्थितीतून बाहेर पडण्याची आमच्यात ताकद नसते. ती परिस्थिती नाहींशी करून नवीन परिस्थिती उत्पन्न करण्याची कुवत आमच्यात नाहीं म्हणून असे घडते. असल्या परिस्थितीतच गुरफटून जाणारा मनुष्य किती जरी कुलीन असला तरी त्याचा उपयोग होत नाहीं. मनुष्यात नवीन निर्माण करण्याची शक्ती असली पाहिजे त्याशिवाय त्याला कांहींही करता येत नाहीं. आहे त्या स्थितीत तो राहतो, जगतो व मरतो. [illegible] आमची स्थिती झाली आहे. आमची पोरेबाळे तरी [illegible] निघावीत, त्यांजकडून मोठमोठाली कार्ये घडून त्यांची करणी [illegible] पडावी असें आम्हांस राहून राहून वाटते. पण त्यांच्यासाठी आम्हीं काय केलें हे पाहूं गेले म्हणजे वाईट वाटते. गृहशिक्षण हा एकच विषय घेऊन आम्हीं आज बोलतो. आमच्या हातून आमच्या पोराबाळांना ते देता आले नाहीं आणि आम्हीं तिकडे बिलकुल लक्ष दिले नाहीं म्हणून वाईट वाटते. तसें शिक्षण न देता कुमार कुमारींना आपल्या मनाप्रमाणे वागूं सोडल्याने आम्हीं वाढूं दिले म्हणजे त्याचे दुष्परिणाम किती व कसे होतात हे काय आम्हीं पाहिले नाहीं? किती तरी अशी उदाहरणे आमच्या डोळ्यापुढे आहेत. [illegible] घडण्याची प्रगती [illegible] बघितली आहेत. अनेक घरांत लोकांना पश्चात्ताप करावा लागलेला आपल्या लेकींत आहे. पण — पण — हे सगळे माहीत असूनसुद्धां, कळत असूनसुद्धां, आम्हांला गृहशिक्षणाचे महत्व उमगायचे असूनसुद्धां आमचे हातून कार्य होत नाहीं ही खेदाची गोष्ट! ते सर्व सुधारले पाहिजे. भारतीय स्त्रियांनी मनात आणले तरच ते सुधारणार होणार. [illegible] कार्यात गुंतलेल्यांना भारतीय संस्कृतीची महती [illegible] आम्हांला गृहशिक्षणाकडे लक्ष द्यावें लागेल. [illegible]

From Dr. N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalga, Dist. Belgaum

To Sri Gangubai Sherade
Duradgunniddappa's Pond
Hubli, M. S. M. Ry.

BELGAUM CENTRAL PRISON
[illegible]-२-३३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① आपलें कार्ड ८ तारखेचे उत्तर आलेले आहे व त्यानंतर चि. [illegible] यांनी [illegible] पासूनच्या पत्रात पत्रें आली. चि. [illegible] लिहिले आहे. त्याचे उत्तर पाठवले. इतरत्र [illegible] "सुवर्णमोहर"चा अंक - [illegible] - मोठी कथा. तेही उपयोगी आहे.

② आपल्या [illegible] १७ तारखेच्या पत्रात लिहिले "[illegible] संसार असा का? [illegible] त्यांनी [illegible]" असें [illegible] म्हणत असते. होय, [illegible] आहे! असें [illegible] म्हणतात. [illegible] असें [illegible] आहे. पण [illegible] नाहीं [illegible]. पुन: पुन: [illegible] पुन: पुन: [illegible]. हे असें [illegible] आहे. [illegible] आहे [illegible] आहे ते [illegible] नाहीं! [illegible] असतो. [illegible] असते. [illegible] नाहींच होतो [illegible] नाहीं. [illegible] वाटते नाहीं. [illegible] होते असें [illegible] वाटते [illegible]. पण [illegible] नाहीं. [illegible] आयुष्य [illegible] तर [illegible] मी [illegible] आहे [illegible] वाटते. [illegible] नाहींत. [illegible] होतात [illegible]. [illegible] असें [illegible] नाहींत. [illegible] नाहींत. [illegible] असतात. आपल्या [illegible] होतात? [illegible] किती [illegible] करतात? [illegible] नाहीं पण [illegible] किती [illegible] करतात? [illegible] तर [illegible] आयुष्यात मी [illegible] नाहीं, [illegible] नाहीं असें [illegible] राहून राहून वाटते. [illegible] वाईट वाटते. [illegible] पाहिजे तर [illegible] नाहीं. [illegible] पीतो, कॉफी पीतो, [illegible] पीतो, [illegible] घेतो, [illegible] करतो, [illegible] करतो, [illegible] कपडे घालतो, [illegible] आपल्याला हे सर्व [illegible]? अरेरे! [illegible]? [illegible] नाहीं तरी [illegible]? [illegible] नाहीं. [illegible] दु:ख वाटते. [illegible] असे [illegible] आहे [illegible]; पण, [illegible] आहे हे मी [illegible] आहे. पण [illegible] नाहीं. [illegible]? [illegible]? [illegible]! असें [illegible]. [illegible] असतो. [illegible] असतो. [illegible] होत असते. हे [illegible]. [illegible] आहे. पण [illegible]. [illegible] आहेत? [illegible], वाईट [illegible] पडतो. [illegible] असें [illegible] आहे. [illegible] पाहिजे [illegible] नाहीं व [illegible] नाहीं असें मी [illegible]? [illegible]! [illegible] आहे [illegible] असें मी [illegible]. [illegible] आहे. [illegible]? [illegible]. [illegible] पाहिजे. [illegible] "संसार" [illegible] जरी असला तरी मी [illegible] पाहिजे. [illegible] आहे. [illegible] आहे.

③ "[illegible] हे विचार मला दुसऱ्या [illegible] न कळविता. गेल्या दहा वर्षांपासून [illegible] माझ्याविरुद्ध [illegible] [illegible] [illegible] केली [illegible]. २४ सालापासून माझ्याविरुद्ध काहीं लोकांनी टाहो फोडल्याचे [illegible] ~~[illegible]~~ सरकारी रीतीने, [illegible] माझे नांवे [illegible] फोडले आणि अन्यायही होतीत आहेत. हे मी विसरलो नाहीं. आणि विसरणे शक्यही नाहीं. म्हणून काय मीही त्यांच्या आडमार्गाने चालणार कीं? ते मला शोभेल [illegible] म्हणून मीही [illegible] वागावें कां? माझ्यात कांहीं तरी शील आहे, संस्कृती आहे. यास्तव कांहीं तरी आदर्श आहे असें मी समजतो. मला [illegible] [illegible] मनुष्य म्हणून [illegible] लोकांप्रमाणे जगावे असें वाटते हें मला समजते. [illegible] नव्हे तर मला ते [illegible] वाटले आहे. त्या मार्गाने मी दुष्ट माणसे व जगाने मी [illegible] [illegible] त्यांचाही [illegible] नीती आहे. त्यांच्या [illegible] मला [illegible], माझ्यावर कांहीं [illegible] केले आहेत. ते सर्व मी विसरून जाऊं? त्या महान् महान् व्यक्तींची शिकवण मला [illegible] की अशी दुष्टाईला मी [illegible] तो मी [illegible]? कांहीं लोकांना मी आवडत नाहीं, म्हणून त्यांच्यावर कांहीं [illegible] पडत नाहीं म्हणून मी माझ्या वागण्यात फरक करूं? तो स्वभाव नाहीं. त्या [illegible] मी १९०५ सालापासून प्रयत्न करीत आहे तो मार्ग [illegible] कांहीं व्यक्तींच्या शिव्याशापामुळे मी सोडून देऊं? आणि [illegible] सर्व [illegible] टाकूं? माझ्या [illegible] मला [illegible] [illegible], मी पैसे [illegible] म्हणून मला म्हटले, मी बाहेर [illegible] आणि [illegible] [illegible], [illegible], दुसरी [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] म्हणजे [illegible] मला कांहीं [illegible] आणि माझ्याविरुद्ध टीकांचा [illegible] केला तर मी [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोकांबद्दल [illegible] [illegible] काय? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिसत असतील. [illegible] माझे [illegible] [illegible] करून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तर त्यांच्यात व माझ्यात फरक काय? [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] विचार व दुर्विचार, [illegible] [illegible] [illegible] कांहीं तरी फरक [illegible] नाहीं? करतील, निंदा करतील; बोलतील, [illegible] बोलतील. [illegible] म्हणतील, दुष्ट म्हणतील, स्वार्थी म्हणतील, नीच म्हणतील, [illegible] म्हणतील; म्हणूं द्या बिचारे! त्यांचे [illegible] काय? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मला [illegible]? हें सर्व सहन करण्याच्या मी तयार झालो आहे. हे मला ही [illegible] [illegible] नाहीत. म्हणून मी तिकडे लक्ष देत नाहीं. हें मी [illegible] [illegible] [illegible] आहे. मीही [illegible] नाहीं म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहेत. मी [illegible] म्हणूनही [illegible] कांहीं [illegible] मला म्हटले "[illegible] [illegible] [illegible] म्हणून [illegible] [illegible] नाही" म्हणूनही [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. पण तिकडे मी लक्ष दिले नाहीं. पुढेही देणार नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] मी [illegible] [illegible] [illegible] तर जें [illegible] [illegible] [illegible] तरी तीने मी [illegible] केली, अनेक तऱ्हेने व अनेक तऱ्हेने [illegible] [illegible] ते सर्व [illegible] [illegible] होईल. जें आहे तरी [illegible] माझ्यात [illegible] [illegible] [illegible] ते सर्व नाहींसे होतील आणि [illegible] [illegible] आहे तोंपर्यंत मला [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] कोठें थोडे थोडे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. ते सर्व सोडून देऊं? हे विचार माझ्या [illegible]. [illegible] मनुष्यात [illegible] व [illegible] असें दोन भाग [illegible]. [illegible] व [illegible] हे [illegible] [illegible]. दैवी शक्ती आणि राक्षसी वृत्ती या [illegible] [illegible] आहेत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जिंकते हेंच [illegible] [illegible] असते. केव्हांही राक्षसी वृत्तीच [illegible] असते. [illegible] [illegible] [illegible] दैवी वृत्ती प्रयत्न करते पण ते [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] साधना [illegible]. साधनें शिवाय हें [illegible] नाहीं. [illegible] साधना [illegible] आणि [illegible] होतील ते [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ मनुष्य राक्षसी वृत्तीवर [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]. माझ्यामध्येंही राक्षसी वृत्ती आहेच. मी कांहीं [illegible] नाहीं. मीही [illegible] [illegible] [illegible] सात्विक, राजसी, आणि तामसी असे तीनीही गुण माझ्यामध्यें [illegible] [illegible] होतेच. पण [illegible] [illegible] तरी, [illegible] [illegible] [illegible] करीत [illegible] माझ्यातील तामसी वृत्तीचा [illegible] [illegible] मी तयार झालो. ती [illegible] [illegible] जरी नाहीं तरी [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] मी [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तरी [illegible] [illegible] तर मी ~~[illegible] [illegible]~~ [illegible] [illegible] होईन. [illegible] [illegible] थोडे तरी कांहीं ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~. [illegible] [illegible]. मी [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] मला [illegible] [illegible] नाहीं हें [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] होईल ते होईल. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मी [illegible] [illegible] पाहिजे. [illegible] [illegible] [illegible]

From Dr. N. S. Hardiker
No. 42, Class one
Belgaum Central Prison
Hindalga, Belgaum

②

27

To Sau Gangutai Sharade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक १३-२-४३

[illegible] [illegible] [illegible] व तसें [illegible] [illegible] [illegible] तरी मी त्यांना [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] आहे अशी माझी [illegible] [illegible] खात्री आहे तर मी त्यांना [illegible]? त्यांनीच माझा [illegible] होईल अशी माझी खात्री आहे." "[illegible] [illegible] असावे की नाही". [illegible] [illegible] [illegible] माझ्या [illegible] दिसतील. आणि [illegible] करीत आहे अशी माझी [illegible] [illegible] होईल तर [illegible] मी [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] सुधारेल. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. हें सर्व मी [illegible] लिहीत आहे [illegible] [illegible] [illegible] दोष देतात हें मी जाणून आहे म्हणून [illegible] माझ्या अंतःकरणातील विचार कळावेत म्हणून. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करीत असतो. पण [illegible] विचारांना केव्हां तरी [illegible] [illegible]. [illegible] करीत आहे. [illegible] [illegible] कांहीं नाहीं. [illegible] [illegible] एक विचार मी [illegible] [illegible] [illegible] आहे. आणि तो [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणून जो [illegible] [illegible] [illegible]. पुढे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न लिहीत.

④ [illegible] [illegible] पाहिजे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असें [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] तरी [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] माहीत नव्हते. माहीत असते तर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तरी [illegible] [illegible] [illegible] असती. पण काय करणार? [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

⑤ "[illegible] [illegible]" या नाटकाचा अंक [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुनः [illegible] [illegible] [illegible] पुनः तो [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] पुनः पुनः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] तरी तो ते [illegible] [illegible] [illegible] अशी माझी खात्री आहे. परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विचार [illegible] [illegible] पाहिजे — परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असें [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] करीन! कदाचित "[illegible] [illegible] [illegible] माहीत असावे. म्हणूनच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. कांहींही असो. आम्ही जें करतो, जें बोलतो, जें लिहितो त्याचा [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible] असावी [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] सिद्ध करून [illegible] [illegible] हें [illegible] विसरणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे. [illegible] [illegible] [illegible] ते [illegible] [illegible] [illegible] लिहावे व [illegible] [illegible] जेणे करून [illegible] तो मार्ग [illegible].

⑥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करून [illegible] [illegible] [illegible] दृष्टीने केवळ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असें [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. इंग्लंडातील Scotland Yard नांवाची संस्था [illegible] [illegible] आहे. त्याबद्दलची माहिती पुस्तकांतून [illegible] [illegible]. ही संस्था इंग्रजांनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रीतीने [illegible] [illegible] असें मी [illegible] आहे व [illegible] आहे. [illegible] सर्व हकीकत मला [illegible] [illegible] पुस्तकात [illegible] [illegible] मिळाली नाहीं. म्हणून [illegible] इंग्रजांनी [illegible] पुस्तकें [illegible], [illegible]. ती मिळवावी आणि अभ्यास करून [illegible] [illegible] [illegible] लिहावी. तसेंच रशियातील Ogpu नांवाची संस्था. या बद्दल बरीच माहिती Sydney Webb यांच्या Soviet Communism या पुस्तकांत [illegible] [illegible]. [illegible] इतरही [illegible] पुस्तकांत ही माहिती मिळते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] संस्था Gestapo [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] अपुरे आहे. [illegible] पूर्ण करण्याकरतां [illegible] [illegible] पाहिजे. त्याचप्रमाणे "[illegible]" यांची माहिती मिळवावी. अशा गुप्त [illegible]-सरकारी रीतीने चाललेल्या सर्व संस्थांची माहिती मिळवून ती [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुस्तकांच्या [illegible] [illegible] असें [illegible] मला [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं म्हणून पुस्तकें [illegible] [illegible] नाहीं [illegible]. पण [illegible] [illegible] [illegible] व ती "गजेट" मध्यें [illegible] कांहीं [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] पुस्तकें मिळवावीत [illegible] अभ्यास करावा व [illegible]. [illegible] होईल हें काम.

(६) आनंदाची वहिनी शाळा सोडून सातव्या [illegible] महिन्यात असेल. तिच्याविषयक तिच्याबद्दल काळजी वाटणे अस्वाभाविक [illegible] ? [illegible] नाही तिच्याबद्दल [illegible] वाटणे आहे, तरी मैथिलीने, विजूच्या मैथिलीने, शाळेची सर्व व्यवस्था करावी. स्वतः [illegible] तिच्या [illegible] सांगावे की आपण [illegible] घरीं [illegible] तिने [illegible]. [illegible] तिची [illegible] करावी [illegible] नाहीतर तो आपल्या [illegible] नाहीं तरी व्यवस्था करील. आम्हांला ते नको आहे. आनंदाला आईची [illegible] पाहिजे. [illegible] हे काम [illegible] करून [illegible]. [illegible] काळजी वाटते आहे. [illegible] हे काम मैथिलीने करायचे आहे. [illegible] आणि काम [illegible]. — [illegible] शाळेचा [illegible] आहे. [illegible] Hydrocele [illegible] आहे [illegible] म्हणतो. [illegible] नाही. [illegible] पडू नये म्हणते. [illegible] सांगावे की [illegible] करू नको. [illegible] आहे ते पाहून [illegible]. मैथिलीला ही दोन [illegible] आहेत. [illegible] पाहिजेत. [illegible] पाहिजे. [illegible] आनंदाच्या [illegible]. आनंदाच्या आईशी बोलून तिची, तिच्या [illegible] प्रकृती कशी आहे ते कळवावे.

(७) [illegible] बहिणीला भेटायला [illegible]. [illegible] ? [illegible] ? [illegible] २५० [illegible] असेल आईला, नव्हे ? [illegible] ? चि. सौ. [illegible] व [illegible] भेटायची व आमची [illegible]. [illegible] आपल्याकडे [illegible]. [illegible] भरले. [illegible] गोड [illegible], [illegible] ; [illegible] ; [illegible] तर [illegible] सोसता येतील.

(८) सौ. [illegible] आहे असे कळते. [illegible] आहे म्हणे.

(९०) "[illegible]" [illegible] हे [illegible] लिहिले नाहीं ? [illegible] ? [illegible] नाहीं ? [illegible] नाही तर [illegible] लागेल आणि [illegible] लागेल. हे [illegible]. [illegible] आम्हीं हे काम [illegible] पाहिजे होते. मी तिकडे [illegible] नाहीं. [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] सांगत आहे. — [illegible] करून [illegible] २ दोन [illegible], [illegible], [illegible] पाठवावीत. [illegible] पाठवावे. [illegible]. [illegible] दोन पाठवावीत. [illegible] लिहून [illegible].

(११) माझ्या [illegible] प्रकृतीविषयक आहेत. काळजी करण्याचे कारण नाहीं. [illegible] नाहीत ही [illegible] नाहीं. [illegible] होते. [illegible] नाहीं. [illegible] करणार नाहीं हे [illegible] आहे. [illegible] पुरेसे करू. तोपर्यंत [illegible] होणार नाहीं.

(१२) चि. सौ. [illegible] माझ्या [illegible] [illegible]. [illegible], [illegible], [illegible] नमस्कार. [illegible] म्हणावे. इतर सर्वांस आशीर्वाद.

आपल्या [illegible]

नारायण

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

29

(१) Jailor

BELGAUM CENTRAL PRISON

To Sri Tarabai Shrikhande
(Indutai Shenade)
C/o Poona Health School
Poona 1

चि. इन्दूस अनेक [illegible] विशेष :- [illegible] दिनांक २८-२-४३.

(१) तुझें तारीख २१चे पत्र काल [illegible] पोहोंचले. माझें १६चे पत्र तुला २२ला पोहोंचले हे आश्चर्य आहे. कारण काय असावे बरें ? या [illegible] की पुण्याच्या पोस्टात ? [illegible] कळविलेत [illegible] असेल. [illegible] असेल. [illegible] असें काहीं लिहिल्याचे नाहीं. मग [illegible] ?

(२) तुझी प्रकृती अद्याप बरी नाहीं हे ऐकून वाईट वाटले. औषध घेणे [illegible] ? [illegible] दिवस पर्यंत [illegible] ; व [illegible] बदल कर. औषधापेक्षा जेवणात [illegible] करणे आणि कमी खाणे हे सर्वांत चांगले. असें [illegible] असताना [illegible]. तुझी [illegible] वारंवार [illegible] तरी तिकडे [illegible]. [illegible] प्रकृती बरी वाटेल. हे म्हणून औषध [illegible]. [illegible] तर [illegible]. [illegible] दिवस औषध घेतले [illegible] औषधी [illegible] आणि [illegible] हे [illegible]. [illegible] औषधाचा [illegible] करता येतो. [illegible] वगैरे [illegible]. तुझ्या प्रकृतीबद्दल [illegible] लिहीत जा. [illegible] करू नको.

(३) [illegible] — [illegible] नंतर [illegible]. प्रथम [illegible] एकाकोटाचा [illegible]. [illegible], [illegible]. पण ते [illegible] नाहीं. दीड दोन महिन्यानंतर ते [illegible]. आतां [illegible] आहे. डॉ. [illegible] ([illegible]) [illegible] आहे. [illegible] दिवस [illegible] आहेत. [illegible] होमिओपथीचे औषध घेतले आहे. [illegible] होतो. [illegible], [illegible] व इतर [illegible]. [illegible] नाहीं. बाकी प्रकृती बरी आहे. इतर [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] काळजी नको. [illegible] नाहीं. तुझ्या [illegible] प्रकृतीही चांगली आहे. [illegible] नको.

(४) सौ. [illegible] उत्तर आले. तसेंच [illegible] लिहिले आहे. [illegible] लिहिले होते. [illegible] उत्तर आले. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] उत्तर येईल असें वाटते. [illegible] उत्तर नाहीं. तूं तुझ्या [illegible] ([illegible]) [illegible] पत्रें [illegible] अधिकारवाणीने [illegible]. [illegible] पत्रें न लिहिता [illegible] लिही व [illegible] सर्व [illegible]. [illegible] पत्रें लिहून [illegible]. तूं तुझी जबाबदारी [illegible] होण्याची. [illegible] ?

(५) [illegible] तुझें पत्र [illegible] काळजी पूर्वक [illegible] वाटले. [illegible] ? अक्षर सुन्दर, सुबक आहे. तुझी [illegible] पत्रें [illegible] पाहिली व अक्षर [illegible] पाहिले. [illegible] अक्षर सुधारलेले दिसले. [illegible] तुजकडे [illegible] मी [illegible] होय असेल तूं लिहिलेले [illegible] दिसते [illegible] तुजवर माझी भक्ती आहे, प्रेम आहे. तुजकडून [illegible] मोठी कामे आजगीं होतील असें मला वाटते [illegible] तर [illegible] कल्याणकारक [illegible] कार्ये करण्याची तुझ्यात योग्यता आहे आणि ती तूं [illegible] अशी माझी खात्री आहे. [illegible]

तुझ्या पित्याप्रमाणे केवळ अधिकार [illegible] वरून हें मी म्हणतो असें तूं समजूं नको. तुला मी जाणतो; तुझ्यातील चांगले गुण मी ओळखून आहे तसेंच वाईट ही मला माहीत आहेत; तुझ्या हातून काय होईल काय होणार नाहीं हेंही मी पाहून आहे. तुझें काय लागलें तर तूं करशील आणि तुझें काय लागूं नये हेंही पण मी जाणतो; म्हणून केवळ तुझ्या सुंदर अक्षरावरूनच तेवढी ~~[illegible]~~ तुझी किंमत मी करीत आहे असें तूं समजूं नको. तुझ्या पुढील आयुष्याकडे माझी दृष्टी आहे. ते चांगले जावें; सुखांत जावें; स्वतःच्या केसालाही धक्का न लागतां ते जावें; स्वतःची अब्रू स्वतः सांभाळून दुसऱ्यांच्या इतर भगिनींचीही अब्रू संभाळण्याची योग्यता तुझ्यात यावी; ही व अशा तऱ्हेची इच्छा माझी अथवा तुझ्या पित्याची असल्यास त्यात नवल काय? वाटेल आश्चर्य तुला? सांगूं काय? मग आणखी ज्या दृष्टीने तुजकडे पाहतो ती दृष्टी जर तुला "तूं अमुक अमुक कर" म्हणून सांगण्यास तयार झाली तर तूं तोंड देशील? तुझें आचरणें अक्षराच्या बरोबरच माझ्या मनांत आहे कीं "आमचें म्हणणें आमच्या कुणीनें ऐकलें; शाबास." जसें तुझें अक्षर सुंदर तसें तुझें अंतःकरणही सुंदर - शुद्ध - असलें पाहिजे. तुझ्या मनांत येणारे विचारही सुंदर असले पाहिजेत आणि त्या सुंदर सुंदर विचारांना वाचा फुटली पाहिजे. तरच त्या सुंदर अक्षराला उपयोग होतो. सुंदर अक्षर, सुंदर विचार, सुंदर वाचा म्हणजेच सुंदर कृती घडते. "आज सुंदर काम करते इन्दुताई!" असें लोकांनी म्हटलें पाहिजे. सुंदर अक्षर आणि सुंदर वाचा ही सर्व सौंदर्याची आद्य दैवतें होत. हीं जर नसतील तर मनुष्य सर्वांग सुंदर बनत नाहीं. सुंदर अक्षर असून काय उपयुक्त हे जर असेल तर त्याचा काय उपयोग? आहे कांही उपयोग? आकृति, वाचा मी असें म्हणतो आहे व सौंदर्य-प्रत्येक बाबतीत सौंदर्य-प्राप्ति करणें ध्येय निवडिलें आहे. पाहूं ते आय करतात ते! तूं मात्र मी सांगत आहे त्याप्रमाणे वाग आणि तुझ्या भगिनींच्या सेवेकरतां तयार हो. परमेश्वर आमची प्रार्थना ऐकेल.

⑥ आजारीपणा सोडून तूं कोणत्या दिवस ओढही राहिली नाहींस हें मी पाहत आहे. म्हणून मला तुझ्या जीवाची भीति वाटते कीं "जा, परीक्षा" पण तूं सासरच्या [illegible] एक महिना तरी पुरी मिळेल नाहीं? शरीरी आरोग्य होणें आवश्यक आहे. आजारपणांत होते मग सुख काय? तूं तर आयुष्यांत मूल. कोणाचीही जबाबदारी असणारे असें नाहीं आहेत तुझ्या?

G. R., J. D., No. 5801, dated 11-10-10.]

Jail 74 e.

NOTE.—The Superintendent of the Prison is alone empowered to grant receipts for money paid to the Prison for goods purchased from it and no other receipts granted by any other Prison Official will be regarded as valid.

No of 194

Dr.

To PRISON FACTORY.

Date.	Particulars.	Amount.
	Total	

Prison Office 194

Superintendent of the Prison.

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

②

To Sri Tarabai Shrikha
(Indutai Shenade)
C/o Poona Health School
Poona 1

शुक्रवार, दिनांक २६-२-४३ 31

④ मी १९०८ पासून १९१३ सप्टेंबर पर्यंत कलकत्त्यास राहून अत्यंत गरीबीत दिवस काढत वैद्यकीचा अभ्यास केला. त्यानंतर अमेरिकेस जाऊन १९१५ सप्टेंबर पर्यंत त्याच्या पुढचा अभ्यास करीत Public Health मध्ये M.S. ही पदवी मिळविली. म्हणजे एकूण सात वर्षे वैद्यकीचा अभ्यास करून थोडीतरी मानाच्या परवान्यासारखी पारंगता मिळविली. तोच अभ्यास तसाच पुढे चालू ठेवून मायदेशी परत आल्यावर मी जर नोकरीचा धंदा केला असता तर आज इतकी वर्षे माझे जिणे दुसऱ्यावर अवलंबून राहिले नसते. शेवटी परक्याला मी "दुसरे" असे समजत नाही. तरी अद्यापपर्यंत तरी त्रुटी भरून झाली नाही. पुढेही होणार नाही असे माझे मन मला सांगते. "दुसरे" याचा अर्थ "स्वतः नव्हे" असा मी करतो. हे का बरे मी केले? १९०५ पासूनच जसे समजले तसे मी टिळक जितके राष्ट्रकार्य करीत ७ वर्षे घालविली. व ते राष्ट्रकार्यच जास्त पुढे सुफळ व्हावे, मिरजेस वॉनलेस या अमेरिकन मिशनरीने चालविलेल्या आस्पत्री सारखी एक मोठी आस्पत्री आपण चालवावी, आज जे कार्य तू करीत आहेस त्याच प्रकारचे कार्य आस्पत्री चालवीत असता आपण करावे म्हणून मी अमेरिकेस गेलो. श्री. [illegible] जोगळेकर व तेथे त्याच्याच सहाय्याने गेलो. पण १९१६च्या सप्टेंबर मध्ये लालाजी नावाचा एक थोर, विद्वान्, कीर्तिवान् वैद्य मला भेटला व तो म्हणाला की "अरे शहाण्या, रोगांचे मूळ शोधून काढल्याशिवाय औषध देणे काय कामाचे? तुझ्या या अमेरिकन शिक्षणाने भारतात जाऊन तू लोकांना 'स्वच्छ रहा, कपडे धुवा, स्नान करा, चांगले जेवा, दूध प्या, फळे खा, तूप घ्या' म्हणून सांगत गेलास तर त्याचा काय उपयोग? ते सर्व त्यांच्याकडे आहे का? त्यांना ते मिळते का? मिळत असेल तर किती? व मिळत नसेल तर का मिळत नाही? हे समजल्याशिवाय सांगणे मूर्खपणाचे होणार नाही काय? त्यांना कपडे का मिळत नाहीत? त्यांच्याकडे तूप, दूध का नसते? त्यांना साबण, सोडा, फळे वगैरे का घेता येत नाहीत? याची कारणे शोधून काढून ते त्यांना मिळवून दिले तरच तुझ्या उपदेशाचा उपयोग ना? मग, ती कारणे आधी शोध. त्या शोधानंतर त्यांच्या रोगांचे निवारण करता येईल. तोपर्यंत नाही. 'स्वच्छ रहा, चांगला खुराक घ्या, चांगले गरम कपडे घाला' म्हणून उपदेश करण्यापासून काय फायदा? ज्यांच्याकडे जे नाही ते त्यांना प्रथम मिळवून दिले पाहिजे आणि मग अमूक अमूक करा म्हणून सांगितले पाहिजे. ते करण्यास प्रथम शीक; मग इस्पितळ काढून रोग्यांना औषधे देण्याचा विचार कर" म्हणून मला सांगितले. ते मला पटले. आणि मी ८ वर्षांचा माझा वैद्यकीचा अभ्यास "समुद्रार्पणमस्तु" केला. त्यानंतर पुन: मी आम्हांस लागलेल्या रोगांचे निदान करू लागलो; त्याचे शिक्षण महान् महान् वैद्यांकडून घेऊ लागलो आणि त्यांत तज्ज्ञ झालो. प्रत्येक लहान सहान गोष्टीतही

माझ्या वैद्यगुरूने मला शिक्षण दिले, आणि 29 अनुभव देऊन मला ज्ञानाचे उपयोगाचे प्रमाण केले, मला आपल्या स्वतःच्या कर्तव्यासारखे शिकविले व स्वतःच्या ओंगळपर्यंत गेलेला भास काढून माझें संरक्षण केले. माझे धाकुटे बांधव पडूं नये म्हणून मजवर कडक नजर ठेविली व तसें ~~[illegible]~~ मजकडून होत आहे असें एकदा आढळली त्यांना संताप आला त्यांनी चार दिवस माझ्याबरोबर बोलणे सोडले, अन्नही त्यागून. पण त्यांनी माझे कान उघडले. अशा रीतीने त्यांनी मला चांगले शिक्षण करावयास शिकविले. याहीवर, गुरुजनांचीही आज चांगले शिक्षण माहीत नसता "स्वच्छ रहा, चांगले कपडे घाला, पौष्टिक आहार करा" म्हणून ~~उपदेश~~ ~~औषधे~~ दिली असती. आणि "खायला कांहीं नाहीं हो" म्हणून रडणाऱ्या कोट्यावधी लोकांच्या पैशावरच गब्बर झालो असतो. नाहीं तुम्हा तसें वाटतं? डॉ. मुसकरनी तुम्हा उत्तर दिले नाहीं याचे कारण तुम्हा आता तरी कळले कां? आपल्या मार्गी पूर्ण जरी तुरुंगीच्या वासना तरी "आम्ही जें करतो ते अर्धे पुढें न करतो. लोकांनी आमच्या कोणत्या येणे शक्य नाहीं" अशी त्यांची खात्री असली पाहिजे. कुठेच्या गुराख्या "तू दूध पी, तूप खा, स्वच्छ रहा, चांगले कपडे घाल" म्हणून आम्ही सांगत गेलो तर ~~[illegible]~~ नाहीं मारणार, आम्हांस शोभाडील? आम्हीं त्यांचे पोट भरण्याचे मार्ग आम्हीं शोधले पाहिजेत, त्यांच्या पोटास खाद्य पदार्थांची व्यवस्था केली पाहिजे आणि मग "असें रहा, तसें रहा" म्हणून सांगण्यास प्रवृत्त झाले पाहिजे. ते सर्व सोडून कुठल्या मार्गी आम्ही (शेतकऱ्यां) शिक्षक आदि करण्यास प्रारंभ केला तर आम्हांस कोण मानणार? "बुक, मूक, मूक" आम्हीं शोधली पाहिजे. गरीबी काढीची शक्ती पाहिजे त्यांच्या करता झटले पाहिजे. हें तुम्ही विसरूं नको. तें तुम्हा माहीत असेल करता जी माहिती शिकवितोस त्यांत त्या लोकांच्या गरीबीची माहिती आम्ही पाहिजे. पांच लोकांच्या एका कुटुंबाचे रहाणें कसें होते? शिकणारा किती शिकतो? शिक्षक किती खर्च करतो? इतर मंडळी काय करतात? हें सर्व आपणास माहीत असावे. आज जें काम तूं करते आहेस ते कर. तें चालू असूं दे. पण त्याबरोबर आपल्या देशाच्या गरीबीचीही माहिती घे. ज्या जे हाती घेतले ते त्याचे काम उत्कृष्ट रीतीने, मनापासून, अंतःकरणपूर्वक करतात. डॉ. मुसकरना हें सर्व माहीत आहे म्हणून करणारी नाहीं तरी थोडी सेवा आपल्या हातून घडो म्हणून ते हें काम करीत आहेत. त्यांचे काम त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे चांगलें आहे अशी माझी समजूत. त्यांची पद्धत वेगळी व आमची वेगळी. तरीपण

NOTE.—The Superintendent of the Prison is alone empowered to grant receipts for money paid to the Prison for goods purchased from it and no other receipts granted by any other Prison Official will be regarded as valid.

No. of 194

Dr.

TO PRISON FACTORY.

Date.	Particulars.	Amount
	Total Rs.	

Prison Office, 194

Superintendent of the Prison.

From N. S. Hardiker
No. 42, Class one
Belgaum Central Prison
Hindalga (Belgaum)

9, ② 302

To Sri Gangutai Shenade
Mantursiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक २८-२-४३

④ कांहीं दिवसांपूर्वी मी श्रीरामनामाबद्दल लिहिले. त्याला उत्तर म्हणून सावकूने एकदोन प्रश्न केले. चारपांच वर्षांपूर्वी एकनाथाच्या कोणा साप्ताहिकांत श्रीरामनामाबद्दल अथवा तसेंच कांहीं आले होते, तेव्हां मी हंसलो असें सावकू म्हणते. आजाणी देव देवादिकांना महत्व देतो. हा काय वयाचा महिमा कां मनांत फरक झाला आहे.? असा प्रश्नही सावकूने केला आहे. त्याला उत्तर म्हणून स्वाभाविक थोडी लिहीत आहे. वयाने माणसे तर खरेंच. मनुष्य जसजसा वृद्धावस्थेप्रत जात जातो तसतसा त्याच्यात परमार्थाची वृत्ति वाढत जाते. आमच्या देशातील वृद्ध लोकांचा हा अनुभव आहे. इतर काम करण्याची ताकद जसजशी नाहींशी होत जाते तसतसें मनुष्याच्या कोणत्यातरी निवृत्तीचा विचार करूं लागते. अंगात रग जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत स्वतःला वाटेल ते करण्यास मनुष्य उत्सुक होतो. आणि त्यामुळें उत्पन्न झालेल्या गर्वातच गुंग होऊन जातो. अशावेळी त्याला दुसऱ्या कसल्याही गोष्टीची पर्वा नसते. तो पर्वा करीत नाहीं. अंतर्बाह्य शरीरावर इजा जरी झाली तरी तिकडे तो लक्ष देत नाहीं अथवा स्वतः त्याकडे पुढें मनातूनच धक्का लागला किंवा सर्व शुद्ध भावना हरपून गेल्या तरी तो बेफिकीर राहतो. उन्मत्तपणाने, उद्दामपणाने तो वागत असतो व जें दिसेल ते लाथाडण्यास तो तयार होतो. तारुण्याचा मदच याला अधिक कारणीभूत होतो. दर्प, अहंकार, दुरभिमान ही सर्व त्याला सात्विक विचारापासून दूर लोटतात. पण अंगातील रग नाहींशी होऊं लागली म्हणजे हळूहळू त्याला दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याचा प्रसंग येऊं लागतो आणि मग त्याला इतर विचार - सुविचार पाहिजे तर म्हणा - सुचूं लागतात. सात्विकतेकडे त्याचे मन झुकूं लागते. त्यानंतर आपल्या "कर्मा"ची आठवण होऊं लागते. मग [illegible] वेद, पुराणाकडे तो धाव घेऊं लागतो. जप तप ध्यान सुरू करतो. हे सर्व आपणांस माहित आहेच. अनेक - अनेकदां, केव्हातरी - कोठेतरी लोक आपल्या उतारवयात या प्रमाणें करीत असलेले आपण प्रत्यक्ष अवलोकन करीत आहोत, वाचीत आहोत, ऐकत आहोत. तारुण्यातील कामाचा व्याप सामर्थ्यहीनतेमुळें थांबला आणि कमी [illegible] कारणाने मनुष्याला आयुष्याच्या उत्तरार्धात पुष्कळसा वेळ मिळतो आणि लोकसाहाय्यामुळें आपल्या प्रिय देवतांची सेवा करण्यास तो तयार होतो. शरीरानें, अर्थात बुद्धीमान व्यक्ती असेल आणि तारुण्यात सुद्धा त्याने जर मनाने आयुष्य ध्येयाकरता खर्च केले असेल तर आयुष्याच्या उत्तरभागी सुद्धा तो आपले ध्येय त्याच ध्येयासाठीं खर्च केल्याशिवाय राहणार नाहीं. अशा लोकांच्या बाबतीत पूर्वभागीं असो अथवा उत्तरभागीं असो एकाच प्रकारचे कर्म होत असते. त्यांच्या त्यांचा देव असतो; त्यांचा त्यांचा आदर्श असतो. त्यांना ते आपली इतिकर्तव्यता समजतात. पण अशा व्यक्ती फारच कमी आढळतात. ते अपवादात्मक पोटीं जन्मलेले असतात. किंवा सर्वसाधारण मनुष्यापेक्षां त्यांचा दर्जा मोठा असतो असें म्हटले तर ज्यास्त शोभेल. बाकीचे सर्व आमच्या सारखे. रिकामपणी देवाची, सगळ्यांच्याच आठवण करणारे व त्यांना आळविणारे. रिकामपणी, तसेंच वृद्धापकाळी आपल्या "कर्मांची" ज्यांना आठवण होते अशा लोकांसाठी प्रथम थोडा तरी तिकडे ओढा असावा लागतो. मी पेरावे [illegible] प्रमाणे भूमीची मशागत व्हावीच पाहिजे त्याप्रमाणे रिकामपणी असो अथवा वृद्धापकाळीं असो परमेश्वराची आराधना करावयास आधीच मन तयार असावे लागते. पूर्वआयुष्यांत मनुष्याच्या मनाची मशागत व्हावयास पाहिजे. ज्ञानपणी संस्कारांनी, दुसऱ्यांच्या सहवासाने, वाचनाने, अनुभवाने मन तयार झालेले असले म्हणजे तरुणपणी जरी आपण आपल्या "कर्मा"स विसरलो

तरी विज्ञानाची त्याची आवड होणे फारसे कठीण [illegible] नाहीं. सत्संगाने आणि सद्विचाराने सारखे संस्कार एकाएकी कांहींसे होत नाहींत. ते पुष्कळ वेळ निकराने लागतात. आपल्या मनात विकल्प सर्व विचार धुवून टाकावे लागतात; पुसून टाकावे लागतात. त्याला ही प्रयत्न हा लागतोच. प्रयत्नाशिवाय हे काम होणे शक्य नाहीं. [illegible] सत्संगाने माझ्या मनावर जो धार्मिक – आध्यात्मिक – स्वरूपाचे संस्कार झाले व ज्या आशीर्वादे मी माझ्या आयुष्याची थोडी तरी वर्षे घालविली ती मी अगदीच विसरून गेलो असें कसें म्हणावे? तारुण्यातल्या आडरस्त्यामुळे कदाचित् कांहीं वर्षे इतर जनां प्रमाणे मी माझ्या, या जगाच्या "कर्ता" (Creator) चा विसर जो असेल पण विज्ञानाची आणि बुद्धिवादाची पूर्वी माझ्यावर झालेला तो संस्कार पुनः मला माझ्या "कर्त्या" कडे घेऊन जाऊं लागला तर त्यात नवल तें काय? होय! आजकाल [illegible] ही मला त्रास देत नसल्यामुळे, त्यामुळे होणारा क्षीण आता मला होत नसल्यामुळे, निवांत असलेल्या स्थळीं मी असल्यामुळे, माझ्या मनात सात्विक स्वरूपाचे विचार यावेत हे साहजिक आहे. त्यातही पन्नाशी उलटून गेलेली; शरीर हळूहळू शक्तिक्षीण होत चाललेली; बुद्धीला ओहोटी लागलेली. अशा प्रसंगी मनुष्याचे मन अध्यात्मा कडे ओढ घेणारच. यांत कांहीं शंका नाहीं. तसें माझें झाले आहे ही गोष्ट खरी. पण, ते कितीसें प्रमाणात? कारण थोडेः नवलाइतके; न सांगण्या इतके; न लिहिण्या सारखे. अध्यात्माकडे मन ओढतें एवढेंच. पण त्यात पारंगत [illegible] शिकविण्यास पुनः एक जन्म संबंध अथवा अनेक जन्म काढावे लागतील हेंही पण खरे. परवां येथें एका मुला निमित्त मला म्हटले कीं तुमची आवड अध्यात्माकडे जास्ती असलेली दिसून येते. माझें मलाच आश्चर्य वाटले. मी स्वतः काय शिकलो की हे खरे काय? आणि मी आत्मनिरीक्षण करूं लागलो. दररोज सकाळ संध्याकाळ आम्ही प्रार्थना करतो म्हणून अथवा एखादा दुसरा धर्मग्रंथ वाचल्या म्हणून अध्यात्माकडे आमच्या मनाचा कल ~~[illegible]~~ आहे असें म्हणता येईल काय? एखादे देऊळ आणि धार्मिक विवेचन किंवा त्याविषया-वरील पुस्तके भाग घेतल्या म्हणून आपण धर्माच्या मार्गे लागलो अथवा आपली वृत्ती धार्मिक बनूं लागली असें कसें म्हणावे? पुराणप्रवचन [illegible] देणारा किंवा पुराण सांगणारा, मंत्रतंत्रात प्रवीण असणारा अथवा भारत भागवतात रहाणारा शिकविणारा, अध्यात्मी आहे असें म्हणावयाचे काय? हे व अशा तऱ्हेचे प्रश्न मनात उभे राहूं लागले. पण त्याची उत्तरे मला देता आली नाहींत. त्याची उत्तरे [illegible] मला अंतर्मुख व्हावयाचा अभ्यास करावा लागेल आणि त्यावर विचार करावा लागेल. त्यानंतर माझी प्रवृत्ती अध्यात्माकडे आहे कीं नाहीं, तिकडे माझें मन झुकू लागले आहे कीं काय याचे उत्तर देता येईल. असें मी माझ्या मित्राला सांगितले. तेंच सावकाशपणे आज सांगत आहे. [illegible] मी लिहिले तें. मला २५ वर्षांपूर्वीची आठवण झाली म्हणून. पूर्वीच्या संस्कारामुळे माझ्या मनात घोळत असलेल्या विचारांना वाचा फुटली म्हणून. पूर्वी जो मला माझें मन सांगत होते व त्याप्रमाणे वागण्यास मी जो प्रयत्न करीत होतो तेच बरोबर असें वाटण्याचा काल आज या विज्ञानाच्या व जडवादाच्या [illegible] झाली हें सांगण्याचा [illegible] हेतु आहे. नेचर (Nature) म्हणतो ज्याला म्हणतात ते पडदा उघडून पाहणाऱ्यांचे जे दोन वर्ग आहेत (शास्त्रज्ञ व आध्यात्मिक) त्यांत दुसरा हा आणखी कठीण. तो साध्य होणे सर्वांना शक्य नसतें. अती थोड्या लोकांना तो साध्य होतो. जगात हल्लीं कोणी तरी साक्षात्कारी आहेत कीं नाहीं हें सांगणें कठीण. सर्व काळाचे लोकांत मी येतो. तिकडे प्रवृत्ती आहे. पण अध्यात्म मला दिसत नाहीं

(७) ति. सौ. वहिनीला आम्हां उभयतांचा शिरसाष्टांग नमस्कार डॉ. [illegible] [illegible] अक्कास आणि आमचा नमस्कार. इतरांना आशीर्वाद [illegible]

नारायण

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, Belgaum

NOTED

35

To Sri Gangutai Shin
Mahantsiddappa's Po
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक ६-३-४३
शनिवार

चि: गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

(१) चि. बाळच्या कार्डास परवा मंगळवारी उत्तर धाडले आहे. ते व तत्पूर्वीचे म्हणजे ता. २५चे पत्र आपणास पोचले असेलच. होय! पोचल्याबद्दल शंकररावजींनी आपल्या ३ तारखेच्या पत्रात लिहिले आहे. त्यांचे पत्र काल-५ तारखेस-हाती आले. इन्दूकडूनही बुधवारी आले. ती अगदी नियमाने प्रत्येक मंगळवारी लिहिते. वसन्त व लखूकडून पत्रे नाहीत. भास्करनेही लिहिले नाही. उमेच्या पत्रास आम्ही आजच उत्तर धाडले आहे. चि. सौ. सुनंदासही आजच पत्र धाडले. एक्सरसाइज पुस्तके चार पोहोचल्याबद्दल मागच्या खेपेस आपणास कळविले. पैसेही पोचले. आता आपणाकडून रामू-करता चादर (८५८) यावयाच्या ~~किती~~ राहिल्या. त्याही इतक्यात येतील असे वाटते.

(२) शक्य तितके आपणाकडून माझ्याकरता काही मागवावयाचे नाही असा मी निश्चय केला आहे. हें मागे आपणास लिहिले आहेच. अगदीच जरूरीच्या जिनसा तेवढ्या मागवीन. आपणही माझ्याकरता काहीही पाठवू नये. आज हें लिहावयाचे कारण की मला घरांतील दोन किंवा तीन जुन्या विजारी शर्टस् व एक किंवा दोन जुन्या पैरणी पाहिजे आहेत. नवीन कपडे नकोत. जुन्या विजारी घरी असतील तर त्यास ठिगळे, बटने वगैरे लावून नीट करून वापरण्याजोगें करून कोणातरी येणाऱ्या जाणाऱ्याबरोबर पाठवून द्यावे. तसेंच पैरणी बद्दल. जुन्या नसल्यास-जुने कपडे नसल्यास-मला नवे काहीं नको. कारण नवीन महाग आहेत. जुन्याची वासलात लावावयाची म्हणून असें लिहीत आहे. या महागाईच्या दिवसात असें केल्याशिवाय भागणार नाहीं. शक्य तितके कपडे करून वांच-विण्याकरता प्रयत्न करावयाचा. आणि, दिवस काढावयाचे. माझ्या अंगातील दोन्ही कुंडी~~खाद~~ फाटले आहेत. एक शर्ट फाटला असून तीन ठिकाणी ठिगळे लावलेली आहेत. एक पैरण अजीबात फाटली. म्हणून एवढा खटाटोप करून घरात असलेल्या पण वापरल्या गेलेल्या माझ्या पैरणी व शर्टस् मागवीत आहे. एकपैही खर्च न करता ते मजपर्यंत येऊ शकत असतील तर, घरीच थोडा वेळ आपण खर्च करून, नीट नेटके करून, पाठवून द्यावे व तसें मला कळवावे. म्हणजे नव्याचे ऐवजी ते वापरेन.

(३) शंकररावजींना मागच्या शनिवारी मी काहीं लिहिले नाहीं म्हणून वाईट वाटल्यासारखे दिसते. काहीं लिहावयाचे असते तर जरूर तसें केले असते. येऊनजाऊन मी आहे शांत करणार ना? माझें काय जाते? मी आराम आपल्या बराकीत बसून लिहिणार! कागद आहे, शाई आहे, पेन आहे, वेळ आहे, सरकार पाकीटे देते व पाठविते. माझें काय जाते लिहावयास? आपणाला लिहीतो, त्यात त्यांना चार ओळी. मी लिहिले म्हणून उत्तरे मला मिळावीच अशी मला इच्छा नाहीं. इच्छा असली तरी आपणांस उत्तरे येतील या आशेने मी लिहीतही नाहीं. अशा समजुतीनेही लिहीत नाहीं. लिहिल्याप्रमाणे करतात ना? कर्तव्य म्हणून करीत आहे. आपलेच उदाहरण घ्या ना? त्यावरूनच आपणाला समजेल. शंकरराव म्हणावे, लिहीत; काळजी करू नको. मला "गजेट" वाचावयाचे जर असेल तर त्यांना लिहावेच लागेल होय ना? त्याशिवाय गत नाहीं. त्याला त्यांच्या संसारिक आणि व्यावसायिक कार्यात मला सहाय्य करावे लागेल. तेवढी मदत त्यांस केली तरच माझी मदती. त्यांचे नसले तरी मला सद्गती. मग त्यांना लिहावयाचे मी कसें सोडणार? एकदा लिहिले नाहीं म्हणून वाईट वाटू देऊं नको म्हणावे.

(४) होय! येथे John Gunther ची तीन्ही पुस्तके, (1) Inside Europe, (2) Inside Asia (3) Inside Latin America, ही आहेत. ती शंकर करता [illegible]

गोपाळकडे पाठवून देईन. त्याजकडून ती मागवून घ्यावी. - कृपाळूने Out of Dust नांवाचे पुस्तक येथे आहे. गंगाधररावांनी मागविले आहे. तें मला वाचावयास मिळतेच. एखादा दाता आपण द्यावयास तयार असेल तर ते आपल्या लायब्ररीत ठेवण्या योग्य पुस्तक आहे. पण आम्ही स्वतः पैसे खर्चावयाचे असल्यास आजच त्याची जरूरी नाहीं. विकत घेऊं नका. कोणी विकत घेऊन दिल्यास जरूर घ्या. घेतल्यानंतर मजकडे पाठवूं नका. पुस्तके घ्यावयापूर्वी भास्करला विचारावे. त्या पुस्तकांचा फायदा किती हें कळल्याशिवाय पुस्तकें घेऊं नयेत. अलीकडची इंग्रजी पुस्तके केवळ "चकवी" साहित्याची शाखी आहेत. ती आम्हांला नकोत. प्रथम भास्करला अथवा एखादा नित्य वाचन करणारा जो असेल त्याला विचारून मग चांगल्या पुस्तकांची खरेदी करावी. Soviet Communism नांवाचे Webb (Mr. & Mrs.) यांचे पुस्तक (In two Volumes) जरूर मिळवावे आणि तें वाचावे. रशियाने केलेल्या क्रांती शिवाय त्यात आजची त्यांची राज्य व्यवस्था, ती कशी चालली आहे वगैरे सर्व त्या लेखकाने उत्कृष्ट रीतीने ~~[illegible]~~ लिहिले आहे. शंकर संपादकाला त्याचा फायदा होईल. Longman's नी हें पुस्तक छापिले असल्याकारणाने केशवरावन् यांना सांगून डॉ. कामत कडून ती पुस्तके मिळवावयाची असें मागेच लिहिले आहे. तो प्रथम कर म्हणावे. त्याचा फायदा होईल त्याला. नवीन पुस्तके घ्यावयापूर्वी मला कळविल्यास फार बरे. मीही ती यादी तपासून पाहीन आणि कोणती घ्यावयाची ते कळवीन. संपादकाने सर्व नवीन त्यास माहीत करावे लागत असल्याकारणाने शंकरला आपले वाचन वाढवावे लागेल. लेखनाला, लेखनशैलीला नवीन वळण द्यावे लागेल. अद्ययावत राहूं इच्छिणाऱ्याला नवीन विचारांची जरूरी लागते. नवीन विचारांना ~~ची~~ अगदी नवीन पद्धतीनेच वाच्यता द्यावी लागते. हें सर्व काळजीपूर्वक शिकल्या शिवाय कसें येणार? नवीन मनू येत आहे. त्यात राहण्याची तयारी, झटून काम करण्याची इच्छा आणि उमेद असली पाहिजे. आपले विचार जसें आपण बदलूं तसेंच आपल्या आपले आचार, आपला आहार व आपला सर्व तऱ्हेचा व्यवहार बदलावा लागेल. तें सर्व करावयास शंकर प्रमाणेच आपली तयारी असली पाहिजे. आजची कठिणाई कांहीं वर्षांनी दूर होईल आणि मग नवीन युगास आरंभ होईल. युद्धाचा वणवा थांबल्या नंतर, तो होऊन कांहीं काळ गेल्यानंतर मग या नवीन काळास प्रारंभ होतो. त्याची तयारी आज चालू आहे. जगातील सर्व विचारवंत लोक त्याचा विचार करीत असून आज आपल्या दृष्टीसमोर पुढील स्थितिगतीचा आकार देऊं लागले आहेत. अशावेळीं होतकरू तरुणांनी आपल्याही विचारांना गती देऊन येईल त्या प्रसंगास तोंड देण्याची मनस्थिती तयार केली पाहिजे. शंकर हा एक होतकरू तरुण आहे. त्याने आपली सर्व शक्ती एकवटून भविष्यकाळातील आपल्या समाजाचे एखादे सुन्दर चित्र रंगावयास आतापासून प्रारंभ करावा. आणि तसें ते रंगवीत असतांना स्वतःच्या आर्थिक, पद्धतीत आणि आचारात फरक करावयास प्रारंभ करावा. सांगाल त्याला.

(५) आजचा सङ्कटकाळ आम्हांला कसा काढता येतो तो पहा! म्हणे, रात्री विजेचे दिवे नसल्यामुळे लेखनाचे कोणतेही कार्य शंकराच्या हातून होत नाहीं! ही सबब, बरें का? या सबबीमुळेच आम्ही मागे गेलो. अजून मरत आहोत. या खोट्या खळखळाटात मनुष्य फार दिवस टिकू शकत नाहीं. ~~[illegible]~~ ज्या सवयी आम्हांस लागल्या आहेत त्या नाहींशा करून नवीन सवयी लावून घेतल्या पाहिजेत. संयमन करीत करीतच या गोष्टी होतील. मागें शिकलेले सर्व विसरून जावयाचे व नवीन धडे शिकावयाचे. रात्रीं काम करवत नाहीं, तर दिवसा एकाग्रचित्ताने विश्रांती न घेता काम करावयाचे; विजेचे दिवे नसतील तर कसल्या कोणत्यातरी प्रकाशात काम

From N. S. Hardikar
No. 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

② 37

To Sri Rangutai Shenade
near Munsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक ६-३-४२
शनिवार

कशाला शिकले पाहिजे. "नवें शिकणे व विसरून नवीन धडे शिकावयाचे" म्हणजे मी वर म्हटले ते एकदम न करता. केरोसीन मिळत नाहीं, ऑईल मिळणे कठीण; दुसरे कोणतेही प्रकारचे दिवे उपलब्ध नाहींत; मेणबत्त्या नाहींत; इतकेंच का, काड्यासुद्धां मिळणार नाहींत. असें झाले म्हणजे आपला आपला सर्व व्यवहार बन्द करावयाचा काय? नाहीं. नवीन नवीन शोध लावावे लागतात आणि ती ती कामे पार पाडण्याकरता दुसरा एखादा पदार्थ (substitute) तयार करावा लागतो. युद्धांत पडलेली मोठमोठी राष्ट्रें आज काय करीत आहेत? शोधून काढीत नाहीत असे पदार्थ? त्याचे नाहीं त्यांचे जीवन? मग आम्हांलाच कां त्रास व्हावा? आमच्यात शोधक बुद्धी नाहीं, असली तरी त्याला लागणारी साधने नाहींत. अशा स्थितीत करावयाचे ते एकच राहते. आपला आधार आग्रह सोडून आपल्याला शक्य असेल तो प्रयत्न करावयाचा. विजेचे दिवे नाहींत म्हणून काम सोडून थांबवावयाचे आहे? किंवा इतर सामुग्री नाहीं, साधनसंपत्ती नाहीं, सहानुभूति नाहीं म्हणून उगीच हात जोडून स्वस्थ बसावयाचे आहे? छे! प्रयत्न हा केलाच पाहिजे. शंकरने हें ध्यानात ठेवून वागावे. त्यांतच कांहीं तरी नाहीं.

(४) आजच्या या परिस्थितीत आपणा सर्वांचे हाल किती होत असतील याची अंधुक अंधुक तरी कल्पना आम्हांला करवते. तुम्हां सर्वांना संसार चालवून अजून आणखी किती त्रासदायक होत असेल बरें? हा विचारच मनाला जाचक होतो. अती त्रास होतो मनाला हा विचार आल्याबरोबर. ३॥ ते ४ रुपयाला एक पायली तुरीची डाळ, आणि १०॥ ते ११॥ रुपये एक मण गुळाची किंमत! पैसा असलेल्यांनी आपल्या पैशातील चाढ्या करीत बसण्याची वेळ आली आहे! "पैशाने पोट भरत नाहीं" हें म्हणणे परिस्थितीने आज करून दाखविले. श्रीमंतांनी आपल्या श्रीमंतीच्या घमेंडीत दिवस काढण्याचे दिवस गेले! पैशाने जो श्रीमंत होऊ शकतो त्याला श्रीमंती कशास म्हणतात हें आज कळून आले असावे! यापेक्षां ज्यास्त—युद्ध असेंच पुढें आणखीन कांहीं वर्षे चालू राहिल्यास—पुढें कळेल; आणि मग तो पस्तावेल. जितका गरिबांना आज त्रास होतो तितका कदाचित, पैसा आहे म्हणून, श्रीमंतांना होणार नाहीं. पण दुष्काळामुळें, युद्धनिर्मित संकटामुळें श्रीमंतांची श्रीमंती कायम टिकत नसते, असलेली परिस्थिती चिरंतन त्याच स्थितीत राहू शकत नसते; हें सर्व मागच्या युद्धांत सिद्ध झाले आहे. मागच्या युद्धापेक्षा आजचे युद्ध भयंकर आहे आणि त्याचा परिणाम मागच्यापेक्षां यावेळेस ज्यास्त वाईट होण्याचा संभव आहे. मानवजातीला यावेळेस लगाटा खाण्याचा प्रसंग येणार असें विचारवंतांना वाटते. अशा या कठिण काळात आपण आपल्या सख्यासोयऱ्यांजवळ, आप्तेष्टजनांजवळ, आपआपल्या जीवलगांच्या शेजारी राहावे असें कोणास वाटणार नाहीं? महागाई; ती असली तरी हरकत नाहीं, पण जिन्नस मिळत नाहींत. किती बरें त्रास सोसावा लागत असेल? छे! पान मांडायचीच जेथें पंचाईत तेथें "पानावर बसल्यानंतर" ची पंचाईत येते त्याबद्दल कशाला बोलावयाचे? अन्नवस्त्रांच्या महागाईबरोबर पाण्याची ही टंचाई व्हावी? भयंकर ऊन, त्याचा ताप, त्यामुळें उत्पन्न होणारा शोष! तो शमविण्यास लागणारे उदकच जर मिळाले नाहीं तर त्यामुळें घडणारा परिणाम किती वाईट होईल? खावयास नाहीं म्हणून जें मिळेल ते—कुजके, नासके, सडके, घाणेरडे, उष्टें, गलिच्छ, किडलेले—खावयास मनुष्य तयार होतो. स्वच्छ पाणी मिळत नाहीं म्हणून डबक्यात सांचलेले, घाणेरडे अथवा हौदीतील, गटारातील, जेथें शक्य आहे तेथील, असें अनेक तऱ्हेचे जल पिण्यास, तें पिऊन आपली तहान भागविण्यास, मनुष्य तयार होतो. त्यामुळें रोग फैलावतो. आज हुबळीला कॉलरा जोरात आहे म्हणून "गॅझेट" म्हणतो. "संयुक्त कर्नाटक" तेंच सांगतो. भूक, तहान आणि रोग या तिघांचा संगम.

मिळणार [illegible] ? कामगारांची, कारकुनांची, सांपत्तिक लोकांची दुःखें, लोकांच्या जो [illegible] अनुभवायास येणारे कष्ट, यांची कल्पना करण्याची शक्ती मनुष्यमात्रांत क्वचितच आढळते. आज अशा वेळी कीं आम्हीं घरीं नाहीं, आमची व जनतेची शक्य ती सेवा, थोडी कां असेना तेवढीच, करण्यास आम्हांला संधी मिळत नाहीं म्हणून वाईट वाटते. पण, काय करणार आम्हीं ? आमच्या हातांत काय आहे? जो करविता परमेश्वर! त्याच्या इच्छेनुसार सर्व कांहीं चालले आहे! तोच हें सर्व करीत आहे असें समजून, दैवावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसण्यापलीकडे आम्हीं काय करणार? दैवावर — नशीबावर — हवाला ठेवून स्वस्थ बसणे हें अत्यंत हतवीर्याचे लक्षण. तसें करणे पुरुषार्थ नव्हे." दैवावर हवाला ठेवूनच आमच्या पूर्वजांनी आम्हांला पारतंत्र्यांत ~~[illegible]~~ पोहोंचविले" म्हणून आम्हीं म्हणत असतां आज त्याच दैवाचा आसरा घेण्याची पाळी आमच्यावर यावी हें खरोखरी दुर्दैव होय! असो आतां दैवाबद्दलच्या गोष्टी आणखी एकदां बघूं या. पण आज एवढें म्हणण्यास आम्हांस आपली परवानगी पाहिजे कीं आमच्या मनांत वरीलच विचार जास्त येऊं लागले आहेत व आमच्या दृष्टीसमोर आपणा सर्वांच्या मूर्ती नाचत आहेत. काय करावे, हें आम्हांस कळत नाहीं, कसें वागावे हें समजत नाहीं. आपण सांगाल कां ? आम्हीं बाहेर येणे शक्य नाहीं; आहे तेथेंच कार झाले तर जगन्नियंत्याची प्रार्थना करावयाची, तीं करा, त्याचे स्मरण करा म्हणजे सर्व कांहीं सुरक्षित होईल" असेंच आपण सांगणार? यापेक्षां जास्त आपणास कांहींही सांगता येत नाहीं हें आम्हीं जाणून आहोत.

(७) रामभाऊ जोशी बरा असल्याचे कळले. आनंद झाला. हुबळीस जाऊन पूर्णपणे प्रकृती सुधारल्याशिवाय कोठेंही जाऊं नये म्हणजे त्यास सांगावे. हा आमचा निरोप आहे त्यास.

(८) "संयुक्तकर्नाटकांत श्री. गुरुनाथय्या हुबळीकर यांच्या मातोश्रींच्या निधनाबद्दल वाचले. काहीं दिवस आजारी होती. फार कष्ट सहन केले दिसले असें ते म्हणत होते. बिचारी सुटली. दुःखातां नातवंडांत एक प्रेमळ मनुष्य नाहींसा झाला तरी त्या मनुष्याची मानवी जगांतून सुटका झाली. कष्ट वांचले. यातच समाधान मानून घ्यावयाचे. शंकरच्या मार्फत गुरुनाथय्यांना सांगावे कीं त्यांच्या मातोश्रींच्या निधनाबद्दल आम्हांसही वाईट वाटते. परमेश्वरी इच्छा म्हणून झालेले दुःख गिळणे हें केव्हांही चांगले.

(९) आनंदाच्या पिलांची पुस्तकें मिळाली. सगळी मिळाली कीं नाहीं हें अद्याप कळले नाहीं. कळले म्हणजे कळवेन. त्यांच्यापुढची मंडळी कशी आहेत? त्यांचा मुलगा आणि आई बरी आहेत ना? मेथी तेथें गेली होती काय? शांता व तिची मुलगी कशी आहे?

(१०) सीतामतीची प्रकृती आतां कशी आहे? त्याचे वजन वाढले काय? वाढल्यास किती? त्यांच्यांत पूर्वीपेक्षां कांहीं फरक झाला आहे कीं नाहीं? बेंगरुळला कधीं जाणार? त्यांची आईबाईही त्यांचे बरोबर जाणार आहे काय? त्यांचे काम कसें चालले आहे? वगैरे हकीकत चिठ्ठीस त्यांसच सांगावी. आम्हीली हकीकत आनंदाने वाचूं.

(११) आज विशेष कांहीं नाहीं. आम्हां उभयतांची प्रकृती बरी आहे. काळजीचे कारण नाहीं. ति. सौ. [redacted] वहिनींना आम्हां उभयतांचा शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. भवानि अक्का, शालक्का यांना नमस्कार. इतरांना आशीर्वाद

सर्वांचाच नारायण

ता. क.

उजव्या पायावर मध्यभागीं इसब सुरू झाले आहे. हळूहळू वाढूं लागले आहे. डॉ. हुइळगोळ यांनी औषध सुरू केले आहे. हातांच्या बोटांचे इसब अगदी सगळेच बरें झाले. पण हें नवीनच पायावर सुरू झाले.

[redacted]

ना.

From R. K. Shenade
No. 750; Class One
Bel. Central Prison
Hindalge, (Belgaum)

⑨. 39

Censor.
BELGAUM CENTRAL PRISON

To Sri Gangutai Shenade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M. S. M. Ry

दिनांक १०-३-४३
बुधवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:

① चि. आक्काचे पत्र, दादा, सावळू व आमच्या अतीच्याही चिठ्ठ्यांसह पत्ता बरोबर आले. आजच मला सौ. सरलेचे एक कार्ड व वसंताचे एक पाकीट आले आहे. शिवाय कोणाकडूनही पत्रे नाहीत.

② मग आक्कास जुन्या शर्ट्स व पैरणी घरातच नीट करून, पाहिजे असल्यास ठिगळे लावून, बटण लावून नीटनेटके करून, पाठविण्यास लिहिले आहे. असे करताना एक पैसाही खर्च होता कामा नये. प्रत्येकी दोन दोन पाहिजेत. नवे नकोत. कारण नवे कपडे येथे आहेत. ही संग्रहाची बुद्धी नव्हे. संग्रह करावयाचा नसून रोज तितके कपडे वापरावयाचे आहेत. पुढे टंचाई होणार, प्रत्येक जिनसाची; एतदर्थ असे करावयाचे. घरात मुंडीघाट नाहीत; पण वापरलेली जाकीटे असतील. ती अगदीच फाटकी असल्यास, ठिगळे लावूनही वापरता येत नसल्यास, पाठवू नयेत. मग पैरणीच - मेंड केलेल्या - पाठवाव्यात. दोन्हींच्या ऐवजी तीन अथवा चार आल्या तरी हरकत नाही. त्यांचाच मुंडीघाटप्रमाणे उपयोग करू. माझ्या कपाटात असलेल्या चाव्या बरोबर नाहीत. त्या सर्व वरखडीकडे घेऊन जाव्या व बदलून टेस्ट करून ठेवायला सांगावे. मी माझ्या चाव्या वापरल्या आहेत. म्हणून टेस्ट केल्याशिवाय पाठवू नये म्हणून लिहीत आहे. गंगूताईच्या मुळी टेस्ट झाल्या पाहिजेत. मधा होनच पाहिजेत. त्यांच्या सर्व साधनांशिवाय पाठवू नये. नाहीतर पुन: आम्हालाच त्रास होईल. आक्काने विचारलेच आहे मग, Cough Lozenges च्या बरा बाटल्या पाठवाव्या. तूर्त एवढेच कामाचे.

③ येथे गंगाधररावांना व होळ्ळावरच्या शास्त्री मामा नेसावयाचे धोतर व जानवे पंचे पाहिजे आहेत. ४ पंच्यांची जरूरी असून शिवाय शर्टिंगची पांढरी खादी - पातळ नाही, अगदी जाड नाही, मध्यम अशी - त्यांनाच पाहिजे आहे. (एकूण १० वारी तीन तागे मिळाल्यास उत्तम.) बेळगावात मिळत नाही. म्हणून त्यांनी मला हुबळीस लिहावयास सांगितले. सावकार मास्तरांना ही हकीकत सांगावी व त्यांना (गंगाधरराव वगैरेंना) खादी पुरविता येईल काय म्हणून विचारावे. तेच पाठवून देतील किंवा, इकडे पाठविण्याची व्यवस्था कुसुमताई करावयाची हे आम्हास कळल्यास बरे; म्हणजे पुढील सोमवारी मी कळवीन. हे काम करण्यास विसरू नये.

④ बाळूराव/भवानिअक्कांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देत असताही पत्रे लिहिण्यास लागणारा वेळ वगैरे बद्दल लिहिले. घरात तुम्ही कोणीही पत्रे वाचीत नाही असेही आम्ही समजत नाही. हं! पण आम्ही समजून पुरती खात्री आहे की आमची पत्रे वाचावयास आमच्या सर्वांना बराच त्रास होत असावा. त्याप्रमाणे नी वाचून झाली म्हणजे त्यात काय लिहिले असते हे कोणीही ध्यानात ठेवीत नाही. कारण जे जे प्रश्न विचारलेले असतात व ज्यांना ज्यांना उद्देशून लिहिले असते, त्यांच्यांना उत्तरेही मिळत नाहीत किंवा जे व्हावे असे वाटते ते तसे होतही पण नाही. का? आठवले, खरे ना? तुम्ही आम्हाला आमच्या येण्याचा किती वेळ लागतो वगैरे विचारले नाही हे कबूल. आम्ही ते नाकारीत नाहीच. पण वर लिहिले ते खरे ना? उदाहरणच द्यावयाचे झाले तर बिंदू बद्दल. तिच्याकडून लिहविले काय? नाही. बिलकूल नाही. का? तसेच बाबीचे करा. ती लिहिणार म्हणून डांगोरा पिटविते. पण तिने लिहिले का? नाही. का? वेळ नव्हता म्हणून? आम्हाला ते पटत नाही. मग आडे कोठे पेंड खाते? आमचे म्हणणे एवढेच की तुम्हाला त्रास होता कामा नये. त्रास न होता कामे होत असतील तर ती झाली पाहिजेत. आणि होणारही. वेळेचा उपयोग झाला पाहिजे. आमची पत्रे कोणी वाचीत नाही असा संशय जरी आम्हाला आला तरी आम्ही ती लिहावयाची सोडीत नाही. त्याची काळजी नको.

⑤ दादाला अती त्रास होतो हे मी जाणून आहे. त्याच्या एकट्यावर कुटुंबाचे काम पडले याबद्दल मला वाईट वाटते. पण मी तरी काय करणार? माझ्या हातातील गोष्ट नाही. असती तर त्याला मदत केली नसती? माझा जीव तिळतिळ तुटतो. त्याला दोन्हीकडून संभाळून घ्यावे लागतात. बरेच संभाळावे लागते; घरचा संसार पाहावा लागतो. हे सर्व करणार एकटा! त्यामुळे त्याला त्रास होत असलाच पाहिजे. आधीच अन्नान्नाचा दुष्काळ, त्यात कॉलऱ्यासारखा भयंकर रोग, त्यात संसाराची काळजी आणि त्यात चौफेर काम. हा विचार कुठे मनाला तापदायक आहे. माझ्यावर इतकी जबाबदारी पडलेली येथे बसूनही मला [illegible] कळत आहे. दररोजचा म्हणजे व्यापाराचा त्रास असला तर काय विचारावे. थोडासा आता कोठे कारखाना सुरू आहे. तो आणखीन एक दोन महिन्यात जास्त वाढेल. त्यावेळी दादाला जास्त काम करावे लागेल. म्हणून रोज असेल तर एक दोन महिन्यांची [illegible] बरी. आक्का आल्या नंतर मोकळा होईल. त्यावेळी त्याची मदत थोडीशी झाल्यास होईल. पण ते पोर काय करणार? त्याची कसली मदत होणार? एखाद्याच्या [illegible] दादांनी पाठीशी दादावर मा पूर्ण पूर्वरीतीने पडणार अशी चिन्हे दिसत आहेत. पण करावयाचे काय?

(६) काकांच्या "संयुक्त कर्नाटकांत" गोपाळाची बातमी आली ती आम्हा वाचायला मिळाली. इतक्यात आम्हांस आमचे सामान मिळाले कारण कोणीतरी आम्ही पाठविलेले सर्व सामान त्यांच्या घरून येथवर सुरक्षित येऊन पोंचत होते. मोठ्यांचे काय होणार? शांती आहे व त्यांचा उपद्रवही आहे. कदाचित ते व्यवस्था करतील. आम्हा विचारपूस करून सामानाची ने आण करावी. शांतीला विचारावे. तो म्होरक्या त्यांनी करावे.

(७) नाशिकहून मनि ऑर्डर करून ५० रुपये पाठवावे. मजकडचे सर्व पैसे संपले आहेत. दुसरा तोच मार्ग आहे. त्यांजकडून एकदम मनि ऑर्डर करवावी.. शिवाय ही पैसे लागतील. त्याबद्दल नंतर लिहीन. पुरे ५० रुपये मात्र पाठवावेत

(८) भास्कर शंकरने विनंती केल्याप्रमाणे Reader's Digest ची वर्गणी भरीत आहे असे वसंत आमच्या पत्रात म्हणतो. त्याप्रमाणे आता ६५ रुपये आहेत. केव्हां आमच्या कारखान्यात कामाची वाट न पाहता शेटजींनी यांनी सांगितले आहे म्हणे. त्याप्रमाणे त्यांस होईल एकदा तरी येतील नाहीतर केवळ आमच्या पुढे त्याजवळ राहून गांवचा राहील. पाहूं काय होते ते. मी त्याच्या बाबतीत वाट पुन: लिहिणार आहे.

(९) बापू आम्हांस कां लिहीत नाहीं? तिला आम्हीं पांच आठवड्या पूर्वी पत्र लिहिले होते. त्याचे उत्तर नाहीं. आपण तिला पत्र लिहिल्यास आमचा हा प्रश्न विचारावा. आम्ही कैदी आहोत म्हणून आम्हा सतीपण पाळीत नाहीं काय? भीते? कां, तिला वेळ मिळत नाहीं? विचारावे व पत्र धाडण्यास विनंती करावी. आम्हीही बापूकरता तिला लिहूं म्हणून आपणा स्वत: तिला कळवावे.

(१०) मालतुऱ्या इन्दूचे ऑपरेशन २२ तारखेस झाले.. तीव्र होत असून लवकरच बरी नाईक असे लिहिले होते. आता ती कशी आहे? आपल्या मामाकडे आहे कीं आजोळ? आमच्या रजा मिळाली होती काय? मग तिचे काय ओपी केले? तिच्या दोघी बहिणी सेंटरसं कसं चालले आहेत? सेवें गरीबांची बेजार, ज्यास्त झाली आहे काय? वार्षिक सभा झाली? ६५ हे ज्यास्त सांगितले कीं नाहीं? आम्हा दोघांची नावे आठवतात की नाहींत ना? ती ठेवलीत व त्यांस आमची दोघांची कीं – एक एकट्या – द्यावी. आमची मेंबरशिप आम्हांला पाहिजे. त्यांच्या रजिस्टरवर आमची नावे कांहीं वर्षे तरी कायम असू द्यावी. ती काढूं नयेत. – इन्दू बरी झाल्यानंतर हुबळीला जाणार कीं कोठें नोकरीवर? दूर पाठवूं नये. ऑपरेशन नंतर तिला तीन महिने तरी विश्रांति घ्यावी लागणार अशी आमची समजूत आहे. तरच तिची प्रकृती चांगली राहील. म्हणून तिला हुबळीला आणावी व तेथेंच विश्रांती द्यावी.

(११) नानू आम्हांला स्वच्छ मनाने लिहितो म्हणून आम्ही रागावत नाहीं. उलट आम्हांला आनंद होतो. मनुष्याने जसा प्रेमळ व्हावा पाहिजे तसेंच धैर्यही पाहिजे. आपल्या मनातील विचार मनातच दडपून ठेवणे भावुकपणाचे आहे. धैर्याने त्यांना वाचा फोडली पाहिजे. वडिलांपुढे उघड बोलावे म्हणजे सतत मौन धारण करणे आज्ञोन्नतीचे लक्षण नव्हे. पण बेतालपणा असता कामा नये. स्वैरपणा करता कामा नये. लहानानी असो मोठ्यानी असो आपल्या मनातील सर्व विचार त्यांनी मागच्या तऱ्हेने स्वच्छ ठेवून जर एकमेकापुढे मांडले तर त्यांतून कोणाला घात होतो असें समजण्यात अर्थ नाहीं. अशाप्रकारे लहानानी आपले विचार सांगितले म्हणजे त्यांना स्वत:चे ते विचार बरोबर आहेत की नाहीत, असल्यास त्यांना पुन: गती कशी देता येईल नसल्यास आपण कां व कोठें चुकलो कसें चुकलो हे सर्व समजून घेता येतें. मनातच विचार कोंडून ठेविले म्हणजे ते जागच्या जागी नाहीसे होतात. त्यामुळे मनाच्या विकासास अडथळा होतो. तो होऊं नये म्हणूनच विचारांना वाचा फोडायला पाहिजे. नानू स्वच्छ लिहितो हे चांगले. पण अजून तो तसें करीत नाहीं – म्हणजे नुकते कोठें लिहावयास त्याने प्रारंभ केला आहे. अजून त्याला शिकून घ्यावे लागेल. आपल्या लिहिण्यात हळू हळू सुधारणा करीत घ्यावी लागेल. ज्यास्त ज्यास्त लिहिण्याची सवय लावून घ्यावी लागेल. तेंव्हा कोठें त्याला आपल्या मनातील सर्व विचार आपल्यापुढें ठेवावे असें वाटूं लागेल. अजूनही त्याला तसें करावे असें फारसे वाटत नाही. प्रयत्न करूं दे परीक्षा झाल्यानंतर. मग लिहिलेले त्याला.

(१२) पुढच्या महिन्यांत "हुबळी गजेट" बद्दल लिहीन. आज मला एवढेंच लिहावयाचे आहे कीं शंकरने त्या साप्ताहिकाच्या पहिल्याच पानावर "हंगामी संपादक – शं.बा. मनगोळी" म्हणून प्रसिद्ध करावे. नम्रतेचे प्रदर्शन करण्याची जरूर नाहीं. खरे आहे मग तसें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आमची इच्छा आहे कीं योग्य व्यक्तीस त्यांनाच मान मिळाला पाहिजे. त्याप्रमाणे अंकी प्रसिद्ध करावे.

(१३) ति. गं. मातोश्रीस आम्हां उभयतांचा सा. शि. सा. नमस्कार विदित करावा. सावळा व भवानि अक्का यांस नमस्कार; लहानांस आशीर्वाद..

आपला बंधु

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
Bel. Central Prison
Hindalga, (Belgaum)

To Sri Gangutai Shenade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक 20-3-33

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① आठवड्याचे मागच्या शनिवारचे पत्र सोमवारी व सोमवारचे कार्ड मंगळवारी पोचले. आम्ही १३ तारखेस एक व १४ तारखेस एक अशी दोन पत्रें पाठवली आहेत. आठवड्याच्या कार्डावरून आमचे तारीख १० चे पत्र आपल्यास १४ तारखेस मिळाल्याचे दिसते. एरव्ही इकडून ही चार दिवसांनी पत्र जाते. त्यास लिहीत आहो. १४ तारखेस बुधवारी इन्दूचे कार्ड आले. ती मुंबईला गेली होती. व एप्रिलच्या पहिल्या तारखेपासून एक महिन्याची रजा मिळाल्याकारणाने दोन तीन तारखेस हुबळीस जाणार आहे. परवाच तिला व केशूला लिहिले असून आठवड्यातही कळविल्यास लिहिले आहे.

② शीनूच्या नावे २५ रुपये पाठविल्याचे लिहिले होते. पाठविले नसल्यास पाठवावे. तसेच इंदिराबाईस रुपये पाठवून द्यावेत. इथपर्यंत [illegible] नाही. तिजकडून बोलून घेऊ नये. [illegible] 200 रुपये पाठवावे.

③ फाल्गुन वद्य सप्तमीस सीताबाईचे श्राद्ध आहे. हे आपण विसरणार नसाल. त्याबद्दल लिहिले आहे.

④ शानूकरता चिकणी सुपारी पाहिजे. त्याबरोबर मजकरता चिकणी पाहिजे. चिकणी सुपारी नकुटाला पाठवावी. एकात चार तुकडे करून पाठविल्यास आणखी. सुपारी करता [illegible] लिहावे असे वाटले. लिहिणार होतो. पण त्यात नाही जोडले. आपल्यास लिहीत आहे. शशीकडून पाठवावी.

⑤ आमचे पाठविलेले कपडे पोचल्याबद्दल मागच्या पत्रीं कळविले आहे. तीन पैरणी, तीन शर्ट, [illegible] पोचल्या आहेत. धोतरें आले. [illegible] कपडे आले.

⑥ Soviet Communism हे पुस्तक दोन Volumes मध्ये आहे. येथे ते होते. पण आता ते नाही. मी त्याच्यातील काही भाग वाचलेले आहेत. पूर्ण वाचायला पुष्कळ महिन्याबरोबर ते गेले. म्हणून मला पाहिजे. इतकेच नव्हे तर ते पुस्तक [illegible] शंकर सारख्या [illegible] वाचले पाहिजे. आमच्या पायाकरीता ते पुस्तक अवश्य आहे. एकदम ते पुस्तक मजकरता - कमिशनर मिळाले नाही तरी - विकत घ्या म्हणून डॉ. कामत यांना सांगावे. शंकरकडून हे काम करवावे.

⑦ आता हुबळीस कॉलराची जी साथ आहे, तीच येथे जसा रोग फैलावला होता तशाप्रकारचीच आहे की काय? असा संशय आहे. करता डॉ. कामत यांनी असल्या - कॉलरा - रोग्यांना treat केले असतील तर रोगाचे symptoms कोणते हे मला कळविल्यास बरे होईल. रोग कसा सुरु होतो? काय काय होते रोगाच्या पूर्वी, वगैरे हकीकत कळविल्यास बरे होईल. डॉ. कामत यांनी आपल्या इतर डॉक्टर मित्रांबरोबर अथवा मेडिकल असोसिएशनमध्ये याची चर्चा केली असेल तर मला हे सर्व कळविण्यास सांगावे. ते स्वतः पत्र लिहिणार नाहीत हे मी जाणून आहे. त्याकरता घरातील कोणी तरी - नाना, बापू, अथवा दुसरे कोणी तरी - लांब हकीकत लिहावे. ही [illegible] काय दिली जाते? येथे जो रोग फैलावला तो कॉलरा नव्हे हे निश्चित आहे असे मी मागे लिहिले होते. रोगाचे नाव काय हे ही सांगता आले नाही. सध्या हुबळीचा जो "कॉलरा" आहे, तो खरोखर कॉलराच की काय याची चौकशी सरकारी वैद्य करीत आहेत असे कळते. आपल्याकडून माहिती आली म्हणजे मग डॉ. कामत यांच्या विचाराकरता मी इकडील हकीकत लिहीन, सुटल्यानंतर.

⑧ कोणताही रोग असला तरी आपण शक्य तितक्या हुशारीने राहावे. आपल्यास काही सांगितले पाहिजे असे नाही. आपण पाणी तापवून पीता, पालेभाजी आणीत नाही व खात नाही. [illegible] नाही. [illegible] आहे. वगैरे सर्व खरें जरी असले तरी आपण सुरक्षित हुशारीने राहिले पाहिजे. स्वयंपाकघर साफ करावे व घरात कोणत्याही ठिकाणी [illegible] करता कामा नये. शक्य तितकी स्वच्छता राखण्यास प्रयत्न करावा. विहिरीचे पाणी पिण्यास अथवा काही दिवसांस मनाई करावी व त्यावर देखरेख ठेवावी. हुबळीचे [illegible] १९५० लोकांना रोग झाला व त्यातील अर्धे लोक मेले असे कळते. हे प्रमाण लक्षात घेता हा रोग भयंकर स्वरूपाचा असावा असे वाटते. म्हणून अधिक आग्रह. [illegible] करून घाबरून न जावे.

⑨ "हुबळी गॅझेट" मध्ये हा रोग मार्चमध्ये सुरू झाल्यापासून प्रत्येक आठवड्यास किती लोकांना झाला व किती मेले याचे कोष्टक देण्यास सांगावे. दर खेपेस शंकर [illegible] थोडी माहिती देतो. पण त्यामुळे पूर्ण बोध होत नाही. एकदा सबंध "टेबल" दिल्यानंतर मग रोजचे कोष्टक - [illegible] - देण्यास प्रारंभ करावा. तसेच हा रोग कॉलरा नसून दुसराच असल्यास तरी आहे अशी हुबळीतील डॉक्टर लोकांची खात्री झाली असेल तर त्याबद्दल [illegible] करून एखादा लेख लिहावा व त्याबद्दल चर्चा करावी. परंतु माहिती मी मागितली आहे ती माहिती असल्याचे लेख देऊन शोध करण्याच्या मनाचा [illegible]. गावातील डॉक्टरांच्या बरोबर [illegible] शंकर [illegible] म्हणजे लोकांना बोध होईल. हा रोग कशापासून होतो हे [illegible] करता नंतर स्पष्ट [illegible]. [illegible] हा केव्हाही दूर दृष्टीचा, शोधक बुद्धीचा, [illegible] असावा लागतो. प्रत्येक गोष्ट शोधून, अजमावून, तोलून [illegible] मग लोकांच्या पुढे ठेवावी लागते. [illegible] केवळ [illegible] असे [illegible] नाही. [illegible]

(विचार करून, अभ्यास करून)

49

आम्ही म्हणून लोकांतून ओळखला जातो. अ[illegible]क व युरोपियन जातीत हे प्रकार अगदी बारीक बारीक गोष्टी सुद्धां बारकाईने न्याहाळून पाहतात, पूर्णपणे ती शिकविण्याकरता जीवापाड मेहनत करतात, शिकवितेवेळी सर्व ठीकठाक पद्धतशीर रीतीने [illegible] प्रत्येक अशी मांडतात म्हणून त्यांची नृत्यदर्शनें ओळखायला पाहणाऱ्यांना अशी वाटतात. प्रत्येक गोष्ट Attractive करण्याकरता ते धडपडत असतात. नाहीतर आम्ही! आमच्या अडाणीपणाला नाही तोड! आम्ही "उत्कृष्ट लेखक" म्हणून स्वतः म्हणवून घेतो, व जाणता अंश आहे म्हणून तोही ~~आम्ही~~ बरोबरच ठोकू पाहतो. एखाद्या [illegible] आणी आता बघावी तर "आता बायकी, इतके पुरुषाने नाचावे, युक्तिवादावर ठीक ना बंद आला, पोकळ आहे, आत्मनिष्ठा नाही, अमुक अमुकाचा अभाव आहे" येवढेच आम्ही लिहितो. त्याला प्रसिद्धी देतो. आमच्या हातात नकलेपेक्षा नकलाच्या जितकी माहिती असते त्याच्याही कडे जाऊन आम्ही माहिती देत नाही त्याकरिता आमची वर्तमानपत्रें वाचणारे कोणी न कां? आता कां बायकी, कोणी बायकी, कशी बायकी हे सर्व शोधून काढून जर आम्ही माहिती दिली नाहीं तर नृत्यप्रकार म्हणून आपले वैशिष्ट्य काय? याचा विचारच आम्ही कधीं करीत नाहीं. चार ओळीत [illegible] लिहितात, स्वतः त्या कलेची खरी कळकळ नाही आणी, स्वतःचा बडेजाव व्हावा आणी पोटासाठीं चार पैसे मिळावे या बुद्धीने आपले "[illegible]" पुढे येतात आणी नृत्यांचें सुरू करून ती चालवितात. त्यासाठीच ती चार दिवस टिकत नाहींत. कारण अभ्यासकेपणे नृत्याचा आरंभ [illegible] करणारे केवळ [illegible] - नियत आपल्या आचाराला ~~[illegible]~~ शिकत नाहींत. ती स्थिती आम्ही [illegible] करताना केली पाहिजे. शंकर सारख्या होतकरू तरुणाने हे सर्व शिकले पाहिजे. सतत अभ्यास करण्यासाठी मनात तसेंच सुरू ठेवावे; त्याची तयारी तशी ~~[illegible]~~ लागते. इच्छा असायची लागते "आपण स्वतः रोखठोक एकाग्रतेने [illegible] पाहिजे, आपल्या नृत्यप्रकाराने जनतेच्या मनात खळबळ उडवून दिली पाहिजे, आपली नृत्यदर्शनें शिकविण्याकरता लोक उत्सुक असले पाहिजेत, आपल्या लोकांना [illegible] लोकांचा उपयोग नृत्यदर्शनाच्या वृद्धीकडे व्हायला पाहिजे", अशी महत्त्वाकांक्षा किती नृत्यकारात आहे? पैसे मिळविण्याच्या दृष्टीने किरकोळ आपल्या केवळ [illegible] उपयोग करीत आहेत. आपल्या नृत्यदर्शनाच्या प्रतीकात्मक रचनेकरता वस्तुतः ती मुंबई सोडून घेण्याकरता अशीकडे स्त्रीपुरुषांच्या प्रेममय गोष्टी [illegible], [illegible], स्त्रियांचे सुंदर सुंदर असे पुतळे [illegible] लागले आहेत. शंकरचाही तसें [illegible] असे वाटते. पण त्याने दुसऱ्या कोणाच्या [illegible] एक अंशातील मनुष्य त्याच्या हातीवर बसला आहे. शंकर हा एक शोधक प्राणी आहे! त्याच्या या [illegible] सुरू [illegible] असें वाटत असले पाहिजे. निदान त्याच्या शोधक तोंडावरून व विशेषतः डोळ्यावरून त्याची तशी इच्छा असावी असे दिसते. पण अमेरिकेतील कारखाने व नवलाईच्या गावी त्याच्या कद्र बाजारात [illegible] वाजविणाऱ्या लागतात. तो [illegible] व "नको मी ही संगत" म्हणून म्हणतही असेल. पण काय करणार? [illegible] सुचत नाहीं, पडून जाते तरीही सुचत नाहीं. अशी त्याची स्थिती झाली आहे. [illegible] आता तरी [illegible] दिवस तरी त्याने [illegible] म्हणून आम्ही [illegible], आणि जो [illegible] तो [illegible] त्याने ते [illegible] असें आम्हांला वाटते. म्हणून [illegible] किती लोक, त्यात किती [illegible] वगैरे [illegible] [illegible] विनवीत आलो आहे. आवडूंच तो सांगणार नाहींना? आम्ही बंगालचा, गुजराथचा, [illegible] तरी आमच्यांत काय त्याने? [illegible] आनंद

(70) होय! ऑगस्टपासून मी महिन्याभराने केस कापून घेतो त्यावेळी - पुढे ८-८ दिवस दिसायला तसाच [illegible] दिसतो. हा दृष्टिदोष आहे! [illegible] मनुष्याच्या [illegible] आहेत; निदान [illegible] असें वाटते. म्हणून [illegible] पुरुषही [illegible] मागे [illegible] जोपासना करतात हे आज आपण पाहतोच आहोत. मीही केसांची जोपासना केली. ~~[illegible]~~ स्वतः [illegible] म्हणूनच मीही करीत होतो व अजूनही करीन. पण येथे - अमेरिकेत - लोकांची जोपासना करणे फार कठीण होते. महिन्याहीपेक्षा महिन्यानंतर डोके "गोटा" करून घेतो. त्यावेळी [illegible] दिसतो कांहीं दिवस. पण त्याचा अर्थ असा नाहीं कीं मी [illegible] झालो आहे. [illegible] मी [illegible] झालो असेल असें जे वाटले ते केवळ डोक्याचा "गोटा" केला होता म्हणून. खरे पाहता युरोपात आल्यानंतर माझ्या प्रकृतीत कांहीही झाले नाहीं. मी बरा आहे. युरोपात येण्यापूर्वी ([illegible] आरंभ झाला तेव्हां) माझे वजन १११ पौंड होते. आता ते ११६ आहे. बाहेर माझे वजन १२४ पर्यंत जाते. [illegible] माझे वजन ११४ असावे किंवा [illegible] तर ११५. ते १११ झाले. त्यानंतर ११६ झाले आहे. एखाद दुसरा पौंड आपल्यात वाढण्याचा संभव आहे. वजन वाढण्याकरता मी खटपटही नाहीं करत. दूध, फळे, कोणी [illegible] कांहीं पदार्थ शिकविण्याकरता [illegible] मी कधीं [illegible] केली नाहीं पुढे करणारही नाहीं. जे काय शिकते [illegible]. [illegible] आणि शरीराला लागते. आणखी कांहीं नाहीं. माझी प्रकृती [illegible] बरी आहे म्हणून [illegible] आणि [illegible]. वजन वाढल्याने खोटे [illegible]

N.S. Hardiker
No. 1153, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P.Ry

(९)

Nasik Road

To Sri Gang ade
Near [illegible] appa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

मंगळवार; दिनांक २८-९-४३

40

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:

(१) **पत्रव्यवहार** :— रविवार ता. १९ रोजी, बाबांकडून आल्यानंतर, भाऊने लिहिलेले पत्र [illegible] आल्याचे मागील, तारीख २२ च्या पत्रांत मी आपणास कळविले आहे. त्याच्यापूर्वीचे, म्हणजे रविवार [illegible] चे पत्र मात्र अजून मिळाले नाही. ते कोठेतरी गहाळ झाले असावे [illegible]. भाऊने [illegible] पत्र लिहिले नसावे असे मला कोणीही सांगितले तरी माझी खात्री पटणार नाही. [illegible] वार [illegible] लिहिले हे खरे. पण कोठे तरी तें गहाळ झाले हेंच खरे. [illegible] गेले की [illegible] लिहिले होते की काय? [illegible] आले पाहिजे. [illegible] ? आज त्याचे शनिवार ता. २५ चे पत्र हाती आले पाहिजे. [illegible] ता. २२ [illegible] — चि. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] लिहिले व [illegible] लिहिले आहे. [illegible] पत्र [illegible] लिहिले आहे. [illegible] लिहिले नाहीं तरी [illegible]. [illegible] असे वाटते. [illegible] इन्दु [illegible] वसंता [illegible] चि. इन्दु, वसंता व प्रभू यातीघांनीही आपापली [illegible] पत्रें लिहिली असून [illegible] "तुकडी [illegible] १५-२० वर्षांत पण नाहीं". [illegible] लिहिली आहे. ते खरे आहेत. वसंता म्हणतो की [illegible] नाहीं काय? असे [illegible]. [illegible] ? [illegible] बरोबर पत्रव्यवहार [illegible] नाहीं [illegible] नाहीं; [illegible] पाहिजे. [illegible] कोणीही [illegible] पाहिजे [illegible] ? [illegible] लिहितीक; [illegible]तीक; [illegible] नाहीं. [illegible] विचार [illegible] जर आपण [illegible] लागलो तर [illegible] परिस्थिती [illegible] बदल करावा लागतो. [illegible] बदल [illegible] नाहीं तर [illegible] नकळत (unconsciously) करीत आलो आहोत. [illegible] होतो व [illegible] मुश्किलीचे होईल. [illegible] लागतो. नवीन जमान्याप्रमाणे नवीन बाबतीत [illegible] बदल करून [illegible] लागतो. [illegible] कितीही जरी [illegible] लागतात. [illegible] लागते. [illegible] करीत गेल्यास [illegible] बदल करणे [illegible] आहे. [illegible] नंतर ती [illegible] अनुभव आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] "[illegible] आहे [illegible] आहे" म्हणून [illegible] नाहीं. [illegible] ती [illegible]. हे [illegible]. [illegible] लिहिले आहेत. [illegible] "[illegible]" च्या बाबतीत [illegible] लिहिले आहेत. [illegible] "[illegible]" [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] "[illegible]" [illegible] नाहीं. [illegible] "[illegible]" [illegible] काहीं [illegible] तर [illegible] पाहिले [illegible]. व [illegible] कारागृहाच्या सुधारणेचे [illegible] पाहिले [illegible] recommendation नंतर मुंबई सर- [illegible] आहे. [illegible] "[illegible]" [illegible] आहे. [illegible] बाबतीत [illegible] पत्रव्यवहार [illegible] आता [illegible]. [illegible] आहेत असे मला वाटते. पण [illegible] हकीकत [illegible] लिहावे. — चि. [illegible] कर्नाटक [illegible] नाहीं. [illegible] कर्नाटक [illegible]. [illegible] आहे! [illegible] २० लोक आहेत. [illegible] कर्नाटकच्या [illegible] माहीत नाही असे नाहीं. पण [illegible] ? कर्नाटकची हकीकत [illegible] नाहीं असे मी [illegible] ? [illegible] तुरुंगात गेले आहेत.

[illegible] मर्दाने [illegible], विशेषत: [illegible]

[illegible] लाडी समजून [illegible] किती उत्कंठा लागते की [illegible] लवकर
कव[illegible] ना कुठल्याही लोकांच्या सोयीकडून एकाची गरज आहे असे म्हणा-
वयास नाही [illegible] त बंधू आता का आम्ही सांगायचे लोकांकडून? ~~[illegible]~~ ह्या
होळीच्या पूर्वी [illegible] तारखेपासून २४ तारखेपर्यंत आम्ही आपापल्या लोकांतील २० आंदी
मंडळीत कर्नाटकची आहेत हे ठाऊक कोठेच नाही! म्हणे कारण सरकारी यादीत असे [illegible]
पृथःकरण आम्हांला मिळाले नाहीं. का? तर "संयुक्ता"च्या अवस्थेकरता. पूर्वी तीन महिन्या-
करता [illegible] अरुणा व्यापीक अधिकार "संयुक्ता"ची प्रत मागविली. तीवरही [illegible]
लोकांबरोबर अंक बंद केला "संयुक्ता"च्या प्रकाशनावर साहेबांनी. पुन: येऊन पास गेल्यानंतर
त्यांची व्हीपी. येऊन त्यांची व्ही.पी. ते रुजू [illegible] हाती पडल्यानंतर व ते स्वत: [illegible]
स्वत: वाचून दिल्यानंतर मग "पाठवा, एक अंक तारीख--ला करिता आला" हुकूम
ते हुकूम करणार आणि मग आम्हांला त्यांचे ते पुस्तक ~~[illegible]~~ मिळणार. या गोष्टींत
सहज २०-२५ दिवस निघून जातात. तोंपर्यंत आम्ही आपली वाट पहात बसायचे.
काय ही व्यवस्था? खुद्द मोहरे हे इकडे का येत नाहीत हे कळत नाही? पण्णी
संपादकाने पूर्वी आठ-पंधरा दिवस येथील अधिकाऱ्यांना एक कार्ड पाठवून "तुमची
वर्गणी आहे तिकडेच संपते. त्यानंतर अंक पाहिजे असल्यास आठ दिवसांचे आंत [illegible]
कळवा. पाहिजे असल्यास व्ही.पी.करूं; नाहीतर अंक बंद करण्यात येईल", असें कुठे
वगैरे पाहिजे होते. पूर्व परवानगीची ही एकरीत आहे असे लिहिण्याची. पण "संयुक्त
कर्नाटक"च्या व्यवस्थापकांनी तो काही ही न करता एकदम अंक न बंद करून
टाकला. अगाध आहे. शिवाय येथे कर्नाटकाची मंडळी आहेत. त्यांना मराठी पूर्ण
येत असावी? एक अंक पाठविल्यास काही तोटा नाहीं असें समजून त्यांचे
पुस्तकांत त्यांनी तसें न काही लिहिलेले पाहिजे होते व नंतर पैसे
वसूल करावयास पाहिजे होते. तें सर्व सोडून दिले. याउपर स्वत: [illegible] व
येथील कैद्यांना मिळण्याचा निरर्थक. —— हि. हे सर्व मी का लिहित आहे? याचे
कारण शोधावयास फार लांब जाण्याची जरूरी नाहीं. "पुढची गोष्ट" जे आम्ही त्याचे
जर अथवा आता जे त्याचे संपादक [illegible] आठवण ठेवीत असतील तर [illegible]
समाचाराकरिता मी [illegible] त्यांनीही [illegible] मी येथे हे लिहीत आहे. त्यांनी
हे लिहिलेली इतर वाचणाऱ्याने व मोहरे आणि पुरोहित बंधू यांचे कानीही ही गोष्ट
घालावी म्हणजे. यांच्याकडे पाहून मी हे लिहित आहे. त्याचा विपरीत अर्थ काढून न
करावा अशी माझ्याबरोबरीने विनंती सर्वांना करीत आहे.

② **पाहुणे कार्ड**:- तारीख २५ रोजी आम्ही लिहिलेले कार्ड आमच्या हाती आले. [illegible]
[illegible] त्याने प्रकाशित लिहिले आहे. ~~[illegible]~~ Exemption आहे. माझा इति-
हास कुठेच आपण नेले असें तो म्हणतो. इतिहास कुठे [illegible] लिहिला
[illegible]? कळत नाहीं मला. आजपर्यंत जो [illegible] आहे तो
[illegible] सर्व [illegible] इतिहास [illegible]
येत असावा पाहिजे असे मी [illegible] वाटणे होणार नाहीं. शिवाय आज
पावेतो नवीन इतिहास [illegible] असते तर [illegible] इतिहास [illegible]
देण्याचा प्रयत्न करीत असतो कारण [illegible] इतिहास [illegible] समजून [illegible]
इतिहास द्यावा लागतो. [illegible] नाहीं तर [illegible]
[illegible] नाहीत व [illegible] इतिहास उत्कृष्ट रीतीने लिहिला नाही. ~~[illegible]~~ हे सर्व [illegible]
लोकांचा अनुभव आहे. विशेषत: [illegible] इति-
[illegible] करून घेतले पाहिजे. त्याच पुढे [illegible] आहे. [illegible]
[illegible] आहे. [illegible] उ[illegible]
की आपले एक [illegible] व दुसरे बाहेर आहे त्यांच्या [illegible]
फायदा नाहीं. आमचे दिवस, आमचे आयुष्य, आमची [illegible]
[illegible] नाहीं. [illegible] इतिहास [illegible], नवीन [illegible]
लिहिण्यास लागणार. तरच ते पुढे [illegible]. [illegible]
[illegible] वाचन व मनन [illegible] सर्व काही [illegible]
[illegible], ती कितीही [illegible] तरी, [illegible]
[illegible] होता. [illegible] काहीत? नाहीतर [illegible]
आतातरी [illegible], [illegible], इतिहासाचे पारायण करावे. [illegible]
त्याचा फायदा होईल. —— श्री बाबूराव [illegible] व [illegible] हे दोघे सुटले — अनि-
र्बंध सुटले — अशी संयुक्तने बातमी दिली आहे. ते पॅरोलवर बाहेर गेले की सुटले?
[illegible] प्रमाणे ते १५ दिवसांच्या पॅरोलवर गेले. [illegible]
सांगतात. सुटले बिचारे! बाबूरावांना आनंद झाला असेल. तो [illegible]
होते. [illegible] आनंद झाला. ते [illegible] असतीलच. [illegible] म्हणतात.
त्यांना [illegible] झाला होता. [illegible] त्यांची [illegible] यांत [illegible]
[illegible] नाहीं. दुर्दैवाने त्यांची मोठी मुलगी ते कारागारात असतानाच गेली! तो
[illegible] — ही भूल हाती आले. [illegible] मिळाली. बरें झाले.
आतां पुढे [illegible] मिळाली म्हणजे झाले. आता [illegible] पुन: [illegible]
[illegible] ते [illegible] मागणार. [illegible] करूं नये.

[illegible] मुक्तिसंग्रामाची, विशेषत: [illegible] साठी समजून [illegible] किती उणीवा आहेत की [illegible] नाही [illegible] कधन [illegible] दुसऱ्यांनी लोकांनी [illegible] द्रव्याची गरज आहे असे मला वाटत नाही. [illegible] बंधू आता का आम्ही संग्रामाने लोक बदलू? परंतु [illegible] मुक्ति [illegible] २४ तारखेच्या [illegible] लोकांपैकी २० आली [illegible] करण्याची कांहीं हकीकत कळली नाही! म्हणे आम्ही सरकारी आहोत असे केवळ इशाऱ्यांना आम्हांला मिळाले नाहीं. का? तर "संयुक्ता"च्या अवस्थेकरता. पूर्वी तीन महिन्यां-करता [illegible] "संयुक्ता"ची प्रत मागविली. ती [illegible] जेल-च्याबरोबर अंक बंद केला "संयुक्ता"च्या म्यानेजर साहेबांनी. पुन: येथून पत्र गेल्यानंतर त्यांनी व्ही.पी. येथून लोक व्ही.पी. ने रजिस्टर म्यानेजरच्या हाती पडल्यानंतर व ते स्वतः वाचून झाल्यानंतर मग "बाबा, एक अंक नाशिकच्या कारागारात" म्हणून ते हुकूम करणार आणि मग आम्हांला लोक ते पत्र ~~[illegible]~~ मिळणार. यासाठी सहज २०-२५ दिवस निघून जातात. तोंपर्यंत आम्ही आपली वाट पहात बसावयाचे. काय ही अवस्था? खुद्द मोहरे हे इकडे का [illegible] नाहीत [illegible] नाहीं? बंगाली संघटनाने पूर्वी आठ-पंधरा दिवस. अनेक अधिकाऱ्यांना एक कार्ड पाठवून "तुमची वर्गणी आमच्याकडे शिल्लक संपते. त्यानंतर अंक पाहिजे असल्यास आमचे दिवसांचे आंत [illegible] पाठवा. पाहिजे असल्यास व्ही.पी. करूं; नाहींतर अंक बंद करण्यात येईल" असे कुठे पाठवायचं पाहिजे होते. पत्रव्यवहाराची ही रीत आहे असे लिहिण्याची. पण "संयुक्त कर्नाटक"च्या अवस्थापकांनी तो कांहीही न करता एकदम अंक बंद करून टाकला. अगाध आहे. [illegible] येथे कर्नाटकाची मंडळी आहेत. [illegible] पैसे द्यायचीच पडेल; एक अंक पाठविल्यास कांही तोटा नाही असे समजून पाठवावे त्याप्रमाणे त्यांनी तसेंच कांही दिवस तरी पाठवायला पाहिजे होते व नंतर पैसे वसूल करावयास पाहिजे होते. ते सर्व सोडून दिले. यापुढे तरी: [illegible] व अनेक कैद्यांना मिळण्याचा निर्धार. —— मि. टेलर मी कां लिहीत आहे? याला असा गोपनीयपणे कार्यवाही करण्याची जरूरी नाही. "[illegible] गजेट" चे आम्ही व त्याचे जर अथवा आमचे लोक संपादक यांनी [illegible] [illegible] मी एक लोकांनीही करू नये म्हणून मी येथे हे लिहीत आहे. त्यांनीच हे लिहिलेली हकीकत व मोहरे आणि पुरोहित बंधू यांचे [illegible] धावा म्हणावे. यांच्याकडे पाठवून मी हे लिहीत आहे. त्याविपरीत अर्थ [illegible] करावा अशी माझ्या वतीने विनंती [illegible] यांस करावी.

② **नाईले कार्ड** :- तारीख २५ रविवारी लिहिलेले नाईले कार्ड आताच हाती आले. त्याच्या मार्क्सवादक यांनी [illegible] लिहिले आहे. [illegible] Exemption आहे. माझी इतिहास कुतूहल आपल्याला असे तो म्हणतो. इतिहास कुतूहलात [illegible] आमच्या पुरुषांना? कळत नाही मला. आजपर्यंत जो [illegible] चालला आहे तो [illegible] आता सर्व हिंदुस्थानच्या इतिहासाला [illegible] जगाचा इतिहास [illegible] येत असला पाहिजे असे मी कल्पना केल्यास वावगे होणार नाही. [illegible] पाहता नवीन इतिहास घडविणारी [illegible] असते तो मागचाही इतिहास [illegible] ठेवणारा प्रसार करीत असतो कारण मागचा इतिहास [illegible] समजून घेतल्याविना नवीन इतिहास रचला जातो. मागचा नीट समजला नाहीं तर अडचणी [illegible] नीट होत नाहीत व नवा इतिहास उत्कृष्ट रीतीने लिहिला जात नाही हे सर्व [illegible] लोकांचा अनुभव आहे. विशेषत: आज तरुणांतील मागच्या व आजच्या [illegible] मार्गाचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. त्याच पुढे ठेवायला [illegible] आपले मार्गक्रम कळावयाचे आहे. माझ्या कारागृहाच्या पत्राची [illegible] एक पाकीट स्मरणात व दुसरे बाहेर आहे त्याच्या [illegible] फायदा नाहीं. आमचे दिवस, आमचे आयुष्य, आमची [illegible] गोष्टी पडणार नाहीं. तरुणांनी इतिहास वाचावा, मनन [illegible] लिहिण्यास लागावा. तरच ते पुढे कर्तबगार बनतील. [illegible] हासाचे वाचन व मनन झाल्यास सर्व कांही [illegible] परिस्थिती, ती कितीही कठीण असो आणि अवघड असो, पार होता [illegible] वाचीत होता. त्याच्या अनुभवात [illegible] नाहींत? नाहीं तर [illegible] आतातरी त्याने त्या दृष्टीने, [illegible], इतिहासाचे पारायण करावे. [illegible] त्याचा फायदा होईल. —— श्री बापूराव [illegible] व बाबाराव हे दोघे सुटले — अभि-नंदन सुटले — अशी संयुक्ताने बातमी दिली आहे. ते पॅरोलवर बाहेर गेले की सुटले? आम्ही ऐकल्याप्रमाणे ते १५ दिवसांच्या पॅरोलवर गेले. पण [illegible] सांगता. सुटले बिचारे! बापूरावांना आनंद झाला असेल. तो [illegible] होते. मलाही आनंद झाला. ते [illegible] भेटले असतील ना. बाबाराव ही म्हणतात. त्यांना फार त्रास झाला होता. पण त्यांनी सहनशक्ती दाखवली यात बिलकूल शंका नाही. दुर्दैवाने त्यांची मोठी मुलगी ते कारागारात असतानाच मेली! ते फार वाईट झाले — हे मूल हाती आले. पण त्यांनी [illegible] मिळाली. बरे झाले. आता पुस्तके तरी मिळाली म्हणजे झाले. आमचा [illegible] पुन: लिहून दुसऱ्या-कडे [illegible] ते [illegible]. हे [illegible] करू नये.

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P.; Hindalga

To Sri Gangutai Sherade
near Gurusiddeppa's Pond
Hubli, M.S.M. Rly

दिनांक २९-४-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① चि. नाकूचे शनिवार ता. २४चे व शंकरचे २३ आणि वसंताचे २१चे अशी तीन पत्रें [illegible] व मंगळवारच्या दिवशी आली. "बुधवारी गॅझेट"चा अंक सोमवारीच पोहोचला. आणखी ता. १४, १५ व २१ ची तीन पत्रें पोचल्याची पोंच नाकूने दिली आहे. माझें १७चे पत्र, उशिरा कां होईना पोचलें हीच आनंदाची गोष्ट! कांहीं हरकत नाहीं, मजकूर खोडला असला तरी. खुशालीची खबर आल्याचें हेंच समाधान. आतां ता. २३ व ता. २६ लिहिलेलीं दोन पत्रें हें पत्र पोचण्यापूर्वीच आलेलीं होतील अशी खात्री आहे. त्याबद्दल नाकू पुढील पत्रांत लिहीलच.

② राजूची प्रकृती बरी आहे. दूध तीन औंस व दोन मोसंबी यावरच तो राहतो. एकदाच इंजेक्शन दिलें आहे. आपण T.C.F. Liver Extract, (Bull) या [illegible] एक बाटली आणली. आतां त्याचीं इंजेक्शनें देतील. त्याचें वजन १५४ आहे. सोमवारीच वजन झालें. माझें इसब अजीबात नाहीसें झालें. [redacted] गोळ्या लागू झाल्या म्हणूनच इसब नाहीसें झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मला कांहींही प्रकारचा त्रास नाहीं. माझें वजन ११५ आहे. प्रकृती चांगली आहे बरं.

③ ~~इंदू~~ नाकूची परीक्षा संपली. पेपर्स चांगले गेल्याचें समजलें. पास होईल तो होईल! त्याबद्दल आतां चिंता नको. आतां पुढें काय करायचें? तोंपर्यंत बसून आपलें वाचन करणार आहे. उद्देश. चांगले. चांगलीं चांगलीं पुस्तकें निवडावीत व सर्व वाचून काढावीत. वर्तमानपत्र रोज वाचावें व स्मृती वाढवावी. वाचलेलें लक्षांत ठेवण्याकरितां प्रमाणभूत एकच पुस्तक दोन तीनदा वाचण्याचा प्रसंग अनेकवार येतो. तसा प्रसंग आला कीं मनाला तेव्हां आळस करूं नये. वाचनानें, व वाचलेलें समजून घेण्यानेंच भाषेवर प्रभुत्व मिळवितां येतें. त्याला रोज चांगली [illegible] म्हणजे भाषेचा उपयोग लिहिण्याकरितां व बोलण्याकरितां करतां [illegible] म्हणून [illegible] वाचन वाढवावें. शक्य असल्यास उत्कृष्ट [illegible] पाठ करावीत. नामदार गोपाळकृष्ण गोखले बर्कचीं [illegible] लिहून काढीत आणि तीं पाठ करीत असें म्हणतात. म्हणूनच [illegible] भाषेवर त्यांना प्रभुत्व गाजवितां आलें. ते एकेक उत्कृष्ट वक्ते बनले [illegible] म्हणून तर्क लिहिलें. नाकूनें आपलें वाचन वाढवावें. [illegible] त्या [illegible] व या गोष्टी शिकून घेतां येतात. एकदा मनुष्य संसारांत [illegible] म्हणजे त्याला कांहींही शिकून घेतां येत नाहीं. त्याचा मुख्य [illegible] शिकण्याकडे होतो. संसारांतील गुरफटलेल्या लोकांना, मजसारख्यांना मनुष्याला ही वेळ मिळत नाहीं. म्हणून लहान असतानाच शिकणें संपविलें पाहिजे. नाकूच्या वाचनाच्या लिहिण्याची चांगली सवय लागायला अशी

माझी इच्छा आहे. पाचगणीकडे बरीच पुस्तके आहेत. शिवाय आम्हाकडून पुस्तके मागून घ्यावीत. ठाकूरांची तर आहेत. फिरणे तो काय होणार; कारण आपले तर वाचन केल्याने गुरुजींच्या सारखे लिहिता येईल अथवा लवकर आपली मते देईल. पण तेथे आम्ही विचार केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे नीट विचार करून सांगण्यासुद्धा आपेत जरी टिकली तरी पुष्कळ शिकून घेतल्यासारखे होईल. फिरण्याचा मुख्य वात अशीच ठेवायची. मीही असेंच केले होते. पुष्कळ लोकांत शिकत असता आपल्याच घरी पाहिलेले होते हे आपल्याला अधिक ठाऊक आहे? लोकांची मी वाट पाहत असे होत्ती नदर वाचली होती. दासबोध अनेकदा वाचला होता. भारत रामायणाचे मराठी भाषांतर वाचीत असे. केसरी वाचीत असे. याचमुळें मराठी कारणारीकडला माझी भाषा सुधारत गेली. जीवनें मी लिही त्या आदर्श आपापल्या परिणाम काय होता. अनेकेतून लिहिलेली घरें सुद्धा तेच दाखवितात. पुढें पुढें माझें वाचन कमी झाले. पुनी शिकत नवहीच राहिलो. ती पुढील आयुष्यात खंड उरीत गेली. लोत नवा नाटक करता आली वाढ केली असती तर मीही एक नांगाच्या लेखकां असतो. पण दुर्दैव माझें की नवा माझ्या अनेक आवडीमुळें नवा माझ्या गुण्या लिहितीत आर राहता आली नाही. म्हणून आता कोरडा [illegible] पाहिजे त्यांची आबदरन घ्यावी आली. तशी स्थिती निदान आपल्या पोरांची होऊ नये असें मला वाटते. केवळ वाचन केल्याने आपण प्रगती करिता येते होतके खरें तितकेंच हेही खरे की फिरणे करण्या साठी बुद्धिमत्ताही पाहिजे. बुद्धी न नसेल तर स्थूल वाचून काय करणार? आणि फिरणे तरी कसे करता येईल? पण निश्चयबुद्धीपुरते फिरणे करण्याचे तेच कारण व ती बुद्धी जागृती लागते न असें नाही. मनोभाव खरोखर स्वभाव तरी पुष्कळ करता येते. म्हणून आकृते प्रयत्न करावा. आडवडणाच्या एकमेव आपल्याला विचारीत आपल्या मनाने लोति अत्यंत तसे करावे लिहिण्यास प्रयत्न करावा.. तेवढे तरी तो मला [illegible] हे. घरच्या सर्व विषयवहार तोच एक करतात पाहूनच [illegible] वैयक्तिक दिवसा [illegible] संपूर्ण हकीकत लिहिण्याचा प्रयत्न लोने पाठवावा असेच माझी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे. याशिवाय आकृते मी मागें लिहिल्याप्रमाणे दादाच्या ऑफिस मार्फे [illegible] अथवा दुकानाच्या [illegible] थोडी तरी मदत करावी. आतांपासून धंद्याची माहिती लोने करून घेतलीत लोक्या पुढें अडचण नाही. थोडें तरी काम घरा करता आपण करीत आहोत असे आपले आत्मविश्वास समाधान व्हावे. कोणीही मनाला [illegible] वाटतो. [illegible] होत असते. आता कुलाचे असे वाटू लागते. विशेषतः [illegible] आतीशय त्रास होत आहे. तो लोकांचा, लोक होणारे मान [illegible] रिकडून थोडे तरी कमी करण्यात आपण मदत केली असे [illegible] वाटे. Duty towards oneself and ones own family [illegible] कुटुंबाकरता आपल्याला कर्तव्य आम्ही करीत आहोत ही भावना [illegible] करून घ्यावी लागते. तशी ती एक हाक लक्षात घ्यावी म्हणजे [illegible] धर्मात काय महत्त्व आणि आपले आपले कर्तव्य Duty करीत आहोत [illegible] संदीपान सुरुवात लागते. म्हणून आकृपा विनवीत आहे की लोने दादाचा [illegible] लिहिली मदत करावी. काहीं नसले तरी लोने [illegible] ऑफिस मार्फे [illegible] नेऊन पोचवावे. अथवा त्यांची सायकल नीट पुसून साफ करून ती [illegible] लोने होती घ्यावी. अशा प्रकारें ओघानेच काम करता येते हें लक्षात ठेवावे.

From N.S. Handilker
No.42, Class One
B.C.P.; Hindalga

To Sri Gangutai Shirade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक २९-४-४३

④ कालच एक रोगी दिवसातून आलेला पत्री [illegible] दुकानीचा मेजवानी करता निघणार हें वाचून आनंद झाला. होळी तेथें २-३ तारखेच्या सुमारास येईल असें वाटते; किंवा मुंबईस राहिलास (रविवार दुसरा दिवस उशीर करून येतील, एवढेंच. ती दोघे ही आल्यानेही इन्दु तेथें नसणार! तिची रजा संपलेली असते. पण एखादा आठवडा रजा वाढविता येत असल्यास तसें डॉ. मुळगुंदना विचारावे. पाहिजे असल्यास तर तारेने रजा मिळवावी; म्हणजे चार पांच दिवस तरी लोने बरोबर राहण्यास तिला मिळेल. होय! हें मी लिहीत आहे खरें! पण हें पत्र पोंचायच्या आंतच ती पुण्याला गेली असेल तर या माझ्या लिहिण्याचा काय उपयोग? ती तेथेंच असल्यास, तिने हें पत्र वाचल्यास, इच्छा असेल तर, रजा करता आली तर करावी. कमी नाही तें घरीं जावई आलेले आहेत. लोने आदरातिथ्य करण्या करता जरी नसले तरी पाहुणी म्हणून तर इन्दूने तेथें असावे असें मला वाटते. आतां होळी काही मोठा शुभ प्रसंग आहे तेथें नाही म्हणून वाईट वाटते. बाकी आम्ही असून नसून सारखेच. तेथें असतो तरी आम्ही काय करणार होतो? "आ, बसा" आम्ही तेथें असते तर लोकांची काहींच [illegible] नसती; माझी मजा खाजगी आहे. [illegible] आपल्या घरच्यांना भावता जाता असतात. आणि मी — मी गावांत फिरफिरी हिंडण्यात अथवा कोठें तरी जाऊन गप्पा मारण्यात वेळ खर्च केला असता. लोने स्वागत, लोना पाहुणचार, लोकांची सेवा पुनः आम्हा सर्वांवरच पडली असती. पण ते आपले असतां आम्हीही घरी होतो" एवढें समाधान आम्हांला झाले असते. भावनेसंबंधीं नाही. तसेंच भरात बसलो ही नाही, केरूही नाही. दहा तारखेला आपल्या अंगणात मुलाजे. मग घरीं असता जावई बुवांचा सन्मान कोण घेणार? आई, [illegible] आणखीन कोण? लोक्या मदत करण्याच्या लोक्या तीन बहिणी: सरयू, विजया, आणि बिजू. सरयूला आपल्या मांडीवर घेऊन जावई बुवा बसलेले आहेत; विजया तिला पाणी पिण्यास करता धडपडते आहे, बिजू विजयाच्या शेजारी हसते आहे आणि "आईचा सांगते हं, विजया," म्हणून तिला जावईबुवाजवळून दूर होण्याकरता सांगते आहे. आणि जावईबुवा आपल्या पत्नीशी गुळगुळ बोलत हंसत हंसत आपल्या मांडीने सरयूला खेळवीत आहेत असा देखावा आतां माझ्या नजरें समोर आहे. जावई घरीं आल्याने बसताना आपल्या ननांत अर्स [illegible] स्वागतपेशारी पेढवा आपल्याला कुठून देता येत नाहीत म्हणून आई [illegible] "चालीचे" "तरी ठीक गं!" म्हणून हसून सांगत असेल [illegible]. "बरे, ठावे" म्हणून धाकटी वाजवत ठेवून आश्चर्य [illegible] तेरन आंत हळूच गेल्यात. खरें ना? होय! काय करायचे? [illegible] दिवसात खरखरीत जरी नाही तरी लिहायचे [illegible] लिहीत भीड ठेवली राहून (तो जिवासही लिहीत आहेस?). [illegible] लेख वाचून लोनेचे थोडी पीर पत्ताव्याच्या आणि तेच [illegible]" म्हणून जावईबुवांना आवडायचे! कडवट जेंसे गोड [illegible] असते तसेंच थोडी पीटही असते. आजतर मिळालीच ती भाज्ये घ्यावी लागतात. तीन साडे तीन रुपयाचा एक शेर मिळत नाही; तोही मिळाला तर मिळाला नाहीतर नाही; गहूं मिळतच नाही; जोंधळ्याचीही तीच गत. डाळींचे तर नांव नको. अशा स्थितीत बाजरी, नाचणी जे मिळेल ते घेऊन

आशीपीठ बनवावयाचे आणि त्यावर जगावयाचे. आदल्याच्या दिवशीही जरी प्रिय असलेला मनुष्य आला तरी त्याचे स्वागत अशाच तऱ्हेने केले जाते. दुर्दैव आहे आम्ही सर्व - (सर्व जनता) आज या कठिण परिस्थितीतून वाट काढीत आहो. ते काढून सांगणार कोणाला? पण, आम्ही आज आजारवाल्याचे स्वागत आमचे हृदय देऊन करतो; अंत:करण देऊन त्याचे सुस्वागत करतो. "या बरं, बसा; सुखी व्हा; दीर्घायु व्हा" अशा प्रेमाच्या शब्दांनी आम्ही त्याचे स्वागत करतो. मानमरातब राखण्याच्या जुन्या पद्धतीचे आजच्या परिस्थितीत आम्हांस अनुकरण करता येत नाही म्हणून त्यांनी वाईट वाटून घेऊं नये. पृथ्वीच्या पाठीवर जिवंत असलेल्या प्रत्येक जीवमात्रावर जो काही प्रसंग आज आला आहे तोच आम्हांवरही आला आहे. ~~[illegible]~~ इच्छा वडेपर ही असूनही ~~[illegible]~~ चांगल्या तऱ्हेने - पूर्वपद्धतीनुसार - आम्हांस ~~[illegible]~~ लागत पाहिजे असलेले अथवा आवडत असलेले खाण्यापिण्याचे पदार्थ देता येत नाहीत म्हणून वाईट वाटते. त्याला उपाय नाही. आहे त्यात त्यांनी गोड करून घेऊन आलेल्या पाहुण्याच्या योग आम्हांस समाधान व आम्हां सर्वांकडे अनुकंपेच्या भावनेने पहावे. एवढे आम्हां दोघांच्या वतीने आपण त्या पति पत्नींना सांगावे. रागावूं नये; रुसू नये; नसता आग्रह धरू नये म्हणावे. राधाबाईही त्यावेळी चार दिवसांच्या रजेवर तेथे येईल अशी माझी खात्री आहे. तिला हे पत्र वाचायास द्यावे. कामू आताच येऊ शकत नाही पण लक्ष्मणराव केव्हाचित येतील व ते मोहनलाही आणतील म्हणून वसंता लिहितो. तेही आल्यास सुखात भरच पडल्यासारखी होईल असे मी म्हटले तर शोभणार नाही कां? सौ. गं. वहिनींना किती तरी आनंद होईल, नव्हे? त्यांना आनंद झाला तर आम्हां सर्वांना आनंद झाल्यासारखे आहे. आनंद आणि कष्टमय दिवसात अर्धपोटी राहून जीवन कंठीत असताना अशा रीतीने सर्व आप्तेष्टांचे मीलन जर घडून आले तर वहिनींना आनंद झाल्याशिवाय राहील काय? त्या आनंदाबरोबर दुःख हे थोडे असायचेच. दुःखाविना जो आनंद होतो अथवा जे सुख मिळते, तो परिपूर्ण आनंद नव्हे, अथवा परिपूर्ण सुख नव्हे हें आपण जाणताच. दुःख सहन केल्याशिवाय सुखाची बरोबर कल्पना येऊ शकत नाही. त्याच प्रमाणे आनंदाचीही कल्पना येत नाही. आम्हीही त्याशिवाय नाही म्हणून वहिनींना अन्न गोड लागणार नाही; डोळ्यातून पाणी येतील. पण आपण त्यांस सांगावे की आम्ही सगळी त्यांचेच शेजारी आहोत. त्यांचे पासून आम्ही दूर झालो नाही. मनोमन आम्ही त्यांच्या प्रत्येक [illegible] आहोत. त्यांच्या प्रत्येक कृतीकडे आमचे लक्ष आहे; तसेच [illegible] अशा प्रसंगी आम्ही तेथे हजर नाही म्हणून समजण्यात काही [illegible] ठेवू नये. त्याच स्थितीत राहणे हा आमचा धर्म आहे. र[illegible] आमंत्रित, तोही तेथे येईल. तो आला तर भाऊ रामीला [illegible] होईल. रवीला असल्या समारंभाच्या वगैरे कामाची आवड [illegible] आहे, नाही असे नाही. परंतु तो (भाऊ) वाढला आहे आज[illegible] देखरेखी खाली. रवी खात घोडी पाहिजे म्हणणाऱ्या व [illegible] लोकाराममात राहणाऱ्या तरुणांच्या सान्निध्यात वाढला. भाऊ जुन्या विचारांचा, आणि रवी नवीन विचारांचा. अशांच्या सुधारणांकडे पुढचे येणाऱ्याची दृष्टी भाऊची; त्या सुधारणांना प्रेमाने कवटाळणाऱ्याची दृष्टी रवीची. होणारच असे आज असल्यामुळे रवी जर येथे आला तर त्याला आनंद

---

from N.S. Hardikar
No. 42 [illegible]Class One
B.C.P.; Hindalga

③

To Sri Gangutai Sherade
near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक २९-४-४३

वहिनीच्या वतीच्या पतीच्या स्वागताला बोलून टाकावे. भोजन समारंभाची सेवा करण्याचे, त्यांना हवें नको तें पाहण्याचे काम त्यांचेकडे द्यावे. व भाऊने त्यांना असिस्टंट म्हणून काम करावे. "असिस्टंट" म्हणून काम करण्यास आमचे भाऊसाहेब तयार होणार नाहीत हे मी जाणून आहे. तरी तो आग्रहाच्या आग्रहामुळे आपले काम सिद्ध करून घेऊन त्याचे पुरता मोकळा होईल यांत शंका नाही. अशा त्यांचा गुणांचा माहीत आहेत. असो. अनेक वतीचा पती घरी आले असतांना आम्ही दोघांही त्यांचे ठिकाणी नाही म्हणून वाईट वाटते असें पुनः एकदा म्हणणे स्वस्थ बसतो. ते आले म्हणजे सर्व हकीकत कळवावी.

④ इकडील आज (बुधवार) रोजी मंगळवारी लिहिलेले पत्र आलेच. आले नाहीं: कदाचित ती बाळकोइडून मंगळवारी आली नसेल म्हणून पत्र नसावे अशी माझी कल्पना. मामाने तिला "जाऊं नको" म्हणून दुकून टाकला असावा. अथवा आजीकरता राहिली असेल. तिने पत्र येईल न. शंकरीही

⑤ मामाच्या रनेपेस रामूच्या पेरू बद्दल लिहिले आहे. पुनः लिहितो. त्या जागेत अर्धा पौंड पेरू मिळत आहेत. ८-१० दिवसांत पुनः लागतील. तर दोन पौंड पेरू पाहून देण्याची व्यवस्था करावी. मिशेरांच्या कडून ते घेऊन पेरू तयार करण्यास लिहिले. त्याचे काय झाले? तसेंच वाळी यांचेकडून मागील दोन घडे देण्याचा व त्यांनाही पेक तयार करावे. पेक तयार करणाऱ्याला ते देऊं नये. पैसे द्यावे. ओळख करता ते कळविल्यास बरें होईल.

⑦ हरिदासबाईना अन्नाचा [illegible] पाठविलेले नाहीत हे वाईट झाले. आपले [illegible] करता हे समजत नाही. आपणावर जबाबदारी आहे एका [illegible]; ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. जबाबदारी घेतल्या [illegible] पार पाडलीच पाहिजे. ही गोष्ट काय आम्हीच त्याने शिकवून [illegible]? मेहरबानी करून तिला तिचे पैसे पाठवून द्यावे.

⑧ भाऊच्या पेमाचा काम उत्तर कां? त्याने काम बरे चालवले दिसते. येथे बसून मला विशेष काहीही सांगता येत नाही. या दिवसात तो येवढे तरी काम करतो आहे व स्वाध्यायिक पाळीत आहे; हीच आम्ही आनंदाची गोष्ट! चालू दे. त्याची पुढेपुढे त्याला पुढे चालता येतील. कष्ट केल्या शिवाय सुख

मिळत नाहीं आणि मिळाले तरी फार दिवस टिकत नाही. कष्ट न केलेले सुख सुखच नव्हे अशी माझी समजूत आहे. कष्टानेच मनुष्य सद्गतीप्रत जाण्यास लायक होतो. मोक्षाचे तेच. तो मोक्ष मिळविण्याकरता "दुबळी गजेंद्र" मार्फत शंकर प्रदान करुं है. पुन: एकदा लोभ करून पत्र आले म्हणजे लोभउपकार होईल. लोभाव लो-मातापितरांना नमस्कार.

⑨ ति. गं. वहिनींना माझा उत्तमतांचा चि. शि. सौ. न. प्रविष्टकाले, इतर सर्वांना आशीर्वाद. मेघी व अलकनंदा मधु यांना नमस्कार रेणु, विजया आणि बिंदू यांना प्यार.

आपणा सर्वांचा

नारायण

From N.S. Hardiker
No 42, Class One
B.C.P.; Hindalga

To Sri Indutai Shrikhande
c/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona 1

Superintendent

दिनांक १.५.४२

चि. इंदूस अनेक आशीर्वाद विशेष :—

① तू बागलकोटहून लिहिलेले ता. २८चे पत्र आम्हांस ता. २९ला मिळाले. आक्काने २४ला लिहिलेले पत्र २८ला मिळाले होते. आणि तूं २० ला लिहिलेले कार्ड २१ला पोहोंचले. शेवटच्या दोन पत्रांची पोंच गंगूताईच्या पत्रात दिली आहेच. वसंताचे ता. २५चे पत्र २८ला आले. मिळगूळीची ही एक पत्र आले लोणावळ्याहून घरीं कळविले आहेच.

② माझी तारीख २५ व २९ची दोन्हीं पत्रें तूं बागलकोटी असे-लकन. ~~[illegible]~~ २३ नाही. कदाचित २९चे पत्र तुला दुबळीस परत आल्यावर मिळाले नसेल. लोगतं तू आठ दिवसांनी "इकडे यायचा" असें लिहिले होते. इतका मागितली नसलोस तूं २९चे माझें पत्र पाहिले आजतरी शंका नाहीं. दुबळीला परत गेल्यानंतर पाहशील. दुबळीच्याच मजूत असशील तरीं पत्र वाचायला मिळेल व लोभ्या तू पुण्याहून उत्तर देशील यांत शंका नाहीं. कांहीही असले तरी तू इकडे न मागता पुण्याला गेली आहेस असें समजून मीं हें पत्र आज तुला तुझ्या पुण्याच्या पत्त्यावर पाठवीत आहे. यानंतर हेंताना माझें २५-२चे पत्र मिळाले कीं नाहीं हें ही कळीव. लिहून बद्दू कहीं लिही.

③ गेल्या शुक्रवारी ता. २४ एकाएकीं माझी कंबर धरली गेली. म्हणजे उठता बसतां, हलतां फिरतां, कांहीही करणे अति कठीण झाले. शनिवारी म्हणजे आज थोडीशी बरी आहे. एक दोन दिवसांत कमी होईल असें वाटते. राहूची प्रकृती बरी आहे. त्याचे वजन १५४ पौंड आहे. माझें ११५ आहे. इतर काळजीचे कारण नाही. पूर्ण नाहींसा झाल्या डॉ. कुलकर्णीचे औषध घेतले.

④ तुझें पत्र आल्यानंतर (पुण्याहून) मग ज्यास्त लिहीन. आज

59

तूं तेथे नसतीस तर किती [illegible] आनंद झा! पत्रातील पडून राहील. तूं तुझे अनुभव लिहीत नाहींस. प्रत्येक पत्रात तूं एक तरी अनुभव द्यावा अशी माझी इच्छा आहे. ती ~~तू~~ पुरविणार नाहींस का? बघूया किती आठवणीत ठेवतेस!

(५) नेहमी प्रमाणे मंगळवार गुरुवार नको हं! लक्षात असू दे जे वचन तूं दिले आहेस ते.

(६) केव्हांहि लिहिले तरी हरकत नाहीं. तुझ्याच पत्रातून गोष्टी पण येऊं दे.

नारायण

From R. K. Sharade
No 750, Class One
B.C.P., Hindalge

59

To Sri Gangutai Sharade
near [illegible] Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक ३-५-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद. विशेष :-

(१) इन्दूने [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं) लिहिलेले पत्र सावकाशाच्या पत्रासह आले पोहोंचले. तसेंच तिने ता. २८ [illegible] लिहिलेले पत्र ता २४ [illegible] - माझें पत्र आल्याच्या लिहिल्यानंतर — पोहोंचले. वसंताने ही माझ्या आठवड्यात लिहिले. कुसुमच्या कोणीही अजूनही लिहिले नाहीं. [illegible] आजपर्यंत एकही पत्र नाहीं. आमची २३ व २८ ची पत्रें पोंचल्याबद्दल इन्दूने आपल्या पत्रात लिहिले आहे. आतां केवळ २८ चे पत्र पोंचल्याचे राहिले. ते ही आज पुरवा पोंचले असेल असें वाटते. आपल्या आपल्या पत्राबरोबर बाबूने दोन फोटो पाठवले आहेत. विजयाचा फोटो नाहीं. कां बरे?

(२) सावकाश करी असल्याचे वाचून आनंद झाला. एकूण त्यांच्या पोटात दुखत नव्हते तर! आमची तशी का समजूत झाली, कळत नाहीं. कदाचित आमच्या मनाचा तो दोष असेल! मन हें वेडे असते. त्याचे [illegible] जे विचार सुचतात ते भयंकरच लिहिते. तसें आमचे झाले. ते आजारी नसल्यामुळे झाले. बाकी आजारी असून ही आम्हांस न कळविल्याच्या उद्देशाने त्यांनी आमच्या [illegible] पत्रें लिहिली नाहींत अशी आमची समजूत झाली असें आम्हीं म्हटले तर खरे होईल काय? असो. आमची समजूत तशीच आहे. नाहींतर आम्हांला विवंचनेत ठेवून ते स्वस्थ बसणार नाहींत. आमच्या मनाला त्रास देणार नाहींत अशी आमची पूर्ण खात्री आहे. आपापल्या उद्योगात वावरत [illegible] - [illegible] - त्यांचे दर्शन [illegible] पाळी ~~[illegible]~~ आली ही खरोखरीच खेदाची गोष्ट होय! पण त्याबद्दल आपण दुसरे काय करणार बरे? त्या [illegible] आहेत की नाहींत हें पाहणे आपले कर्तव्य होते. ते आम्ही केले. आपापल्या उद्योगात वावरल्यामुळे ता आम्हीं त्यांच्या प्रकृती बद्दल पृच्छा केली असें आपण समजूं नये. हें आमचे पत्र - २३ तारखेचे-च ना? - आपण त्यांचे हातीं दिल्यानंतर त्यांनी आमची चेष्टा केली ना? त्यांना पत्र लिहावयास [illegible] [illegible] असें [illegible] केली असें त्यांनी आपणास सांगून आमची थट्टा केली असेल, नव्हे? ते एकंदर [illegible] आपापल्या [illegible] असेल व "मेलो हं तो [illegible], [illegible] त्यांनी" म्हणून [illegible] आपापल्या [illegible] [illegible] असतील आणि मग त्यांनी पुन: आपणास लिहिले असेल. तो [illegible] [illegible] [illegible] येत आहे. [illegible] [illegible] त्यांचे ते पत्र वाचल्याबरोबर [illegible] आले. [illegible] आणि - आणि - [illegible] [illegible]. [illegible], पत्र आले. [illegible]

ते साजे. पण गंगूताईंचा माझ्याशी ~~[illegible]~~ [illegible] आजकाल देत
सांगा. असो; झाले ते झाले. परंतु माझी आपल्याला उगीच [illegible]
[illegible] अखेर तो उदार. पण आता पुन: असा प्रसंग आल्यावर
ओढून घेऊं नका म्हणून सांगावयाचे वाटते. हो! नाहीतर आपल्याला
पुन: तशाच प्रकारचा मात्र पोंचणार नाही म्हणून कळावयाचे?

③ एकुणाली रजेवर! दुसरी आणि तिसरी सानेही मिळतात आणलो.
आई बाबांकडे म्हणून उद्या मागून जेवण्याचा प्रसंग संपला पण अ
मावा, कळत नाही. सर्व भाऊबाई ही आम्ही बरोबर गेली आहे?
ओं तिथे उद्घाटन रोजची महागाई पुढे १ रुपयाच्या झाल्या नाहीं. भाऊला
आजीने उठले उठले ते कोणाला वरचेवर? कोठे? कशी? तिच्या
लग्नाने केवी आम्हांला हजर राहता येत नाहीं; वाईट वाटते. आजच
पुन: पूर्ण माहिती आल्यानंतर कळली

④ आमच्या रजाच्या पराभवी पाठवू नयेत म्हणून मागें आपणास लिहिले
म्हणत असलेच. रावसाहेब आंब्या बद्दल लिहिले आहे. येथें आम्हांला ती
फळे मिळतात. अहमदनगरातून तीनही, रोजरोज आपल्याप्रमाणे एकूण ८
आपल्याची फळे सहकारी रजा-नेतेच मोठ्यांच्या हिशी जातात. आंबेकडे
आंबे आणतात. केळी, मोसंबी, नारिंग, पेरू, लिंबू वगैरे फळे येत
असत. आता आंबे. जितकी पाहिजेत तितकी फळे जरी रोजच्या मिळत
नाहीत, तरी मिळतात! म्हणून आमच्या फळे पाठवूं नयेत. पाहिजे असल्यास
लिहीत मागवू. काळजी करूं नये. शिवाय आम्ही बंदीत आहोत. बंदि-
वान असल्यामुळे विकत घेता येत नाहीं. आमच्या शिक्षाच आम्ही लंगोट
भातभाज्या पाहिजे. शिक्षा सैल सोडता कामा नये. विशेषतः बाहेरील
भीकर [illegible] आणि पुढे उभा टोक घालवेल ही परिस्थिती ही आमच्या
डोळ्यांसमोर आहेत. अशा स्थितीत आम्ही शिक्षा सैल कशी सोडणार!
मागील आवश्यक अशा जिनसा मागवायच्या आहेत हा आम्ही निश्चय
केवळ आपणास विदित केला आहे. त्यावेळी तो निश्चय बदलला
तेव्हां आपणास लिहून. मग पाठवा ते-आपल्या मनास येईल ते पाठवा.
पूर्ण पाहिजे नको. आजकाल ही हकीकत कळवा.

⑤ इंदू पुण्यास पोंचली असेलच. तिचे पत्र बुधवारी येईल. तिच्या आजने
२८ तारखेचे पत्र बेळगांवास लिहिले नसेल. ती निघण्यापूर्वी
कळव आली नसावी. तिच्या येण्याबद्दल इंदूने आपल्या पत्रात उल्लेख नाही
केला नव्हता. यावरून कळले की पोंचलीच पडण्यास रोजचे दिसते.
येणार रविवारच्या पत्रात आपण लिहाल त्याबद्दल.

⑥ माझी प्रकृती बरी आहे. काळजीचे बिलकुल कारण नाहीं. श्रीधर, गोपाळ
हेही बरे आहेत. रोजच बद्दल काळजी करूं नये म्हणून बाळीला सांगणे. ते
रोजही एकत्र असतात.

⑦ ति. गं. मामीसाहेबांना आणि त्र्यंबकरावांना चि. ही. मा. व. प्र. निवडकरांना इतरांना
आशीर्वाद. आठवणीने पत्राची पुढी येतची आपल्याला कळवणे?

आपला बाबा R K Sherade

From R.K.Sherade
No. 750, class One
B.C.P.; Hindalgi

Jailor

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक १०-५-४३
सोमवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① हुबळीहून इंदूने लिहिलेले (१ल्या तारखेचे) पत्र ८ तारखेस पोंचले.
त्यानंतर इंदूने पुण्याहून आल्याचे गंगाधरचे पत्र नेहमी प्रमाणे लिहून
पुन: ७ तारखेस पोंचल्याजोगे तुझेही एक लिहिले आहे. इंदू, वसंता,
इंदू, भाऊ, बाळी व प्रमोद यांच्यासह पत्रे आणि कार्ड ५६० आवाड-
दिवसानिमित्त लिहिलेली बरोबर ७ तारखेस दुपारी ४॥ वाजता पोंचली
सर्व भाऊपोरींनी मिळून विचार करून ही योजना केल्यासारखी दिसते.
इंदू, वसंता आणि इंदू या मिळगारी गेली आहेत. आपणास पुढे आम्ही

② [illegible] आपल्या पतीसह हुबळीस तारीख ५ च्या सायंकाळी पोंचली असे
गंगाताईच्या पत्रात आहे. वाचून आनंद झाला. सखाबाईही आली हे बरे
झाले. सौ. आताशी नाही हे कळले नाहीं. त्यांचे लिहिले होते काय? आवडे
पुण्याच्या आरत्या तिथ्यात आपण आहोंही अंतरंगता असणार नाहीं अशी खात्री
रसाची आहे. त्यांच्या घरीच असल्याकारणाने आम्हांस काळजी करण्याचे कारण
नाहीं. अशा आरत्या तिच्याची हौस आम्ही पैशांअभावी पूर्ण आहे व आमची
हौस पूर्ण करण्याकरता तो त्याबाबतीही तयार असतो; हा आमचा अनुभव
आहे. आहे त्यात तो त्यांना संतोषजनक आहे बिलकुल शंका नाहीं.

③ बिजू बद्दल आम्ही मागेंच आपणास लिहिले आहे. आमचे मत आम्ही परवाच्या पत्री
इंदूला कळविले आहे. आजच्या ~~[illegible]~~ दिवसात आपली कहाणी पोरे आपल्या
लोकांच्या आई बाबापासून दूर ठेवू नयेत असे आम्हांस वाटते. हिंगो आम्हांस
मागच्या आठवणी पुसल्या नाहीं. शिवाय हे दिवस वाईट. सुटी संपायच्या
आत बिजू हुबळीस आलेली बरी. तरीही हा त्यांच्या सांगतीक त्याप्रमाणे करावे.
सर्व जबाबदारी त्यांची. यापेक्षा आम्ही तरी काय सांगणार? विचार करावा.

④ [illegible] पेरू पाहिजेत. परवाच सर्व पेरू संपले. सीताबाई बरोबर पेरू पाठवीत
आहे असे आपल्या पत्रात होते. सीताबाई आपल्या पतीसह बेळगांवला आली
असेल. पण पेरू अजून हाती आले नाहींत. पाठविले नसल्यास जरूर [illegible]
करावी. ~~[illegible]~~ आतावयाचे काय पेरूवांचून करावयाचे नाहीं. पेरू तयार करावे
यास दिले काय? तुम्ही-आठवून व घेऊन पेरू वनवासाचे तेलातील तर
नकारवतू. आपल्याच वरचेवरीतील व घेऊन आपण पेरू तयार करूं असे
ठरवले म्हणजे ना? मग का करवीत नाहीं? आज ६-७ महिने महाग आहे हे मी
जाणत आहे. पण या गोष्टी बद्दल लिहावयास [illegible] ~~[illegible]~~ किती महिने झाले
याची कल्पना आपणास आहे काय? त्याचे त्यांना हे येतच असता तर महागाई
या प्रश्नाचे निवारण नसता. "देरेंगे, करेंगे, खानादेंगे" म्हणून हा राही संपेल
—आठवून आम्हांस कसा द्यायचा?" म्हणून म्हणतो आज पांच महिने झाले,
नवून देऊन संपवा आहेत लिहीत आलो की अजून आम्हां आठवून व घेऊन पेरू
मग मास भोगावा लागतो. असो; झाले ते झाले. आता तरी तयार करा

S/70

Belgaum Central Prison
Hindalge (Belgam)
Wednesday 12-5-43

Dear Bhau,

Your weekly letter - Saturday's - has not reached us yet. Why so? What is the matter? I am very anxious to know. Please write immediately and let me know the reason of your silence.

Ramu is taking "T.C.F. Liver Extract" injections in the Prison Hospital. These are the only ones available in the Belgaum market; that is what we are told. If any other medicine than the T.C.F. mentioned above is a better stuff ~~then~~ Ramu would like to get one dozen tubes of that, provided Dr. Kamat recommends it. Please consult him. If more information about Ramu's present health is necessary I will provide.

I am O.K.

Yours affly
Narayan

काहीं मागून लोकांकडे पाठवावे. मी असें लिहिलें म्हणून रागावूं नये.

(५) आज (रविवार) आमचे पत्र यावयास पाहिजे होते. आले नाहीं. आज कदाचित ते, येईल. इकडून आज एक कार्ड आले. त्यात तो म्हणतो की पहिल्या १५ तारखेपर्यंत [illegible] येथील काम संपेल. त्या नंतर तो धुळ्यास जाईल. मध्यंतरी [illegible] तारखेला आमच्याकडे [illegible] लिहिलें तर पुण्यास येणार होता म्हणे.

(६) आमची ३ व ६ तारखेची दोन पत्रें आपणास पोंचलेली आहेत. आपण लोकांकडे [illegible] केवळ [illegible].

(७) माझी प्रकृती बरी आहे. त्याचे पूर्वी [illegible] म्हणजे [illegible] आहे. इंजेक्शनास शिवाय औषधें नाहींत. आपणांशी [illegible] नाहीं.

(८) [illegible] पत्र आले काय? [illegible] मोहनराव [illegible] यावयाचे ठरलें काय? [illegible] येत नाहीं हें तर कळलें. पण ते [illegible] असें [illegible] लिहिले होते. म्हणून विचारले.

(९) शंकरने कांहीं पुस्तकांकरता मुंबईस लिहिले होते. त्याचे काय झाले? माझ्याकडे [illegible] नावाच्या लेखकाची तीन्ही पुस्तकें आहेत. पण येथें वाचणारे थोडे [illegible] बरेच असे [illegible] ती पाठवीत आली नाहींत. शंकरच्या वर्तमानपत्र वाचविण्याच्या दृष्टीने त्या पुस्तकांची अत्यंत जरूर असे वाटल्यास पाठवून देतो. तसें त्याने लिहावें. वाचल्यावर इतर बरीच पुस्तकें परत पाठवायची आहेत. कदाचित गोपूनानाबरोबर दोन्ही कडे पाठवून देतो. गोपूनानाचे पुस्तकांकडे ती घेऊन येईल. म्हणजे आमच्या [illegible] प्रमाणे सर्व मोजून घ्यावी.

(१०) येथें उकाडा फार आहे. [illegible] पडून होतो. रात्रीं पावसाच्या आधीं उकाडा असतो. पावसानंतर गारवा आहेच.

(११) बाळू काय करीत आहे? वाचन चालू आहे ना? दादाच्या मदत करतो काय? दादा त्याची मदत घेतो काय? बाळू आणि [illegible] यांना मिळून फोटो काढविला आहे म्हणून [illegible] लिहिलें. केवळ एक प्रत आम्हांला पाठविणार आहात. [illegible] कां घेतला नाहींस? तीन्ही पोरींचा मिळून फोटो काढायला हरकत नव्हती. नव्हे?

(१२). ति. गं. मातोश्रीस आम्हां उभयतांचा सा. शि. सा. न. [illegible] करावा. [illegible], [illegible] यांना नमस्कार. [illegible] आहात आपण म्हणून लोकांस सांगावें. इतरांना आशीर्वाद.

आपला बंधु

A.I.S.A. मधून माझे [illegible] काय? त्याचे [illegible] नाहींत.

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P.; Hindalge

59

Jailor

To Sri Tarabai Shrikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

दिनांक १५-५-४३
शनिवार

चि. इंदुताईस अनेक आशिर्वाद विशेष:

① तुझे ता. ४ चे कार्ड, ६ चे जन्मदिवसानिमित्त पत्र आणि ११ चे कार्ड — अशी तीन पत्रें आम्हांस वेळेवर पोंचली. ६ चे पत्र ८ ता. दुपारी म्हणजे वाढदिवसादिवशीच बाबीच्या, बाकूच्या, [illegible] आणि वसंताच्या पत्राबरोबर च पोहोचले. हे सर्व मी तुरुंगाच्या ६ तारखेच्या पत्रांत लिहिले आहे. ११ चे कार्ड तू पोस्टांत टाकल्या नंतर तुला तें पत्र पोंचले असेल. त्यांत थोडे गुजराथी भाषा शिकू नको म्हणून लिहिलें होतें व विजूबद्दल कळविले होतें. मिळाले ना?

② रामूची प्रकृती बरी आहे. त्याचे वजन १५४ पौंड आहे. इंजेक्शन्स चालू आहेत. त्याला २ पौंड दूध, २ केळी व २ मोसंबी मिळत आहे. हें सर्व सरकारी; शिवाय १ पौंड दूध खासगीही घेत असतो. विशेष त्रास नाहीं. माझी प्रकृतीही बरी आहे. वजन ११५ पौंड आहे. दुखरे दुखणे नाहींसे झाले. पाय अजून पूर्ण बरे नाहीं. हळू हळू पूर्ण बरे होईल. काळजीचे कारण नाहीं. तुझी प्रकृती कशी आहे?

③ येथेही उकाड्याचा त्रास पडतो. मध्यंतरी येथेही गारांचा पाऊस पडला. गारा मोठमोठ्या होत्या. तूं म्हटल्याप्रमाणे बाहेरील दृश्य फुलांच्या सड्यासारखेंच दिसत होते. दोन तीन मोठाले पावसाचे पाऊस झाले. हवेचा ताप कमी झाला आहे असे नाही. तेथें तुमच्याकडे अजीबात पाणी नव्हते म्हणे. खरं? आतां मग पाणीतरी मिळायचे त्रास बरे होईल. तेवढे तरी हाल नाहींसे होतील. नव्हे, बाळे?

④ बाकूने गेल्या शनिवारच्या आपल्या पत्राला फांटा दिला. रामू म्हणतो त्याप्रमाणे ईश्वरनिर्मित ६ तारखेचा जन्मदिवसाचे पत्र व कार्ड घातले असल्यामुळे शनिवारचे पत्र लांबविले असेल. असो ईश्वरनिर्मित! पण मला चैन पडले नाहीं. कारण कधीं होत असलेल्या गोष्टीत कधीं काहीं बिघाड झाल्यास म्हणजे निदान माझें मन तरी बेचैन होते. विशेषत: आतां पत्रांचे जे वार ठरले आहेत त्यांत बिघाड झाला कीं तसें होते. म्हणून बाकूला एक कार्ड पाठवून मी असें ठरवल्याचे कळविणार आहे. त्याचे ठरल्याप्रमाणे होतो. दर शनिवार पाहतो म्हणून [illegible] बसतो. उद्यां (रविवारीं) बहुधा त्याचे पत्र येईलच. त्यांत त्याच्या गेल्या शनिवारच्या पत्राचे कारण येईल. तिथे जावई बाबूंची हकीकत तरी आम्हांला कशी कळणार? ते इकडील आले अद्याप कळले. त्यांचे काहींही माहीत नाहीं. ईश्वराधीन. आतां तुझ्याकडील अशीच पत्रें येत राहतील असे वाटत आहे.

Special Card

Marvellan River Extract

POST CARD

ADDRESS ONLY

SAVINGS

V

15 [illegible] 43
9 [illegible] A.M.
HUBLI

9 PS
SERVICE
INDIA POSTAGE

Sri Gangutai Sherade
C/o
near Gurusiddappa's Pond
Hubli
M.S.M.Ry.

From
N.S. Hardiker
No 42, Class One
Belgaum Central Prison
Hindalge

⑤ पाहिलेस ना, संयमी कसा असतात ना! आतां ५ महिने झाले, मुक्त बरोबर पत्रें लिहीत आहा व त्यांची पत्रें आम्हीं रविवारी अथवा सोमवारी वाचीत आहो. त्याचे एक चोरटेपणाशी कांहीं आहे तरी आम्हांला समाधान होते. तसेंच तुझें व वसंताचे. तुम्ही तीघांनी नियमितपणा राखल्यामुळे म्हणून आम्हांला ती संवय पडली. तुम्हीच तसें करीत नसतेत म्हणजे आमचे मन बेचैन झाले असते. म्हणून आम्हांला बरें वाट[illegible]करतां तरी आपल्याच आपल्या मनाकरिताच नियमितपणा कायम राखावा लागेल. एकाने नियमितपणा स्वतः:ला लावून घेतला म्हणजे दुसऱ्यालाही तो तसें करण्यास कसा भाग पाडतो हें यावरून सिद्ध होते. एक नियमितपणा — एकाव्यक्तीतील नियमितपणा — दुसऱ्या प्रकारच्या नियमितपणाला उत्पन्न करतो. दुसरा तिसऱ्याला, तिसरा चवथ्याला असें होत जाते. आणि मग मनुष्याच्या आयुष्यांत तो नियमितपणा लोपला आहे तरी सुख आणि समाधान मिळवून देतो. जगांतील बहुतेक मोठमोठ्या लोकांना अशाप्रकारचा अनुभव आला आहे. एक एक माणसाने अनेक विषयांशी ओळख करून घ्यावयाची होते व अनेक अनुभव येत जातात. मोठमोठ्या लोकांनी आपल्याच नियमितपणाची जी संवय लावून घेतली ती एक एक नियमितपणा शिकत ~~[illegible]~~ लागलेली. हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. तुम्हांला तो नियमितपणा लागला म्हणून मी तुम्हां सर्वांना वाखाणतीत वारंवार लिहीत आहे. अनियमितपणामुळे ~~[illegible]~~ मनें पडताळण्याने इतका नियमितपणा शिकला तरी त्यापासून आनंद होतो; अनेक हातांची कामें होतात, पुष्कळसे काम होते; कामात कंटाळा होत नाहीं; ज्यांच्याशी संबंध येतो त्यालाही बरें वाटते; उरलेल्या वेळांत आपल्याला आराम घेतां येतो अथवा आपल्याला वाटेल तें काम करतां येते. नियमितपणामुळें मनाला शांतीही येते. त्याचा मनःस्थितीत नवीन नवीन विचार करण्यास किंवा कल्पना करण्यास फुरसत मिळते; ईश्वर चिंतन करण्याची संवय लागते. हें काय थोडे फायदे झाले? तूं आपल्या कामांतही नियमितपणा राखण्याचा प्रयत्न कर. तुझ्याकडे घड्याळ आहे. घड्याळ हें नीटपणे चालत असतां आपणास. विशेष ओळखीचे व्यवहार करतां घड्याळ बांधतात हें तुला माहीत आहे. तसें आपले होतां कामा नये. त्या घड्याळाचा उपयोग झाला पाहिजे. प्रत्येक सेकंदाचा हिशोब देण्याची संवय लागली पाहिजे आपल्याला. तरच आपल्याकडची कामें डोंगर — नव्हे पर्वत सुद्धां — पायाखाली येतील. आतां तूं म्हणशील की "नानूकाका, आमच्या नियमितपणामुळें तुम्हांला भास होतो ना? तुमचे मन बेचैन होते ना? आमची पत्रें तुम्हांला बरोबर वेळेवर मिळाली नाहींत म्हणजे तुम्हांला भास होतो ना? मग

From N. S. Handiker
No. 42, Class One
B.C.P.; Hindalge

To Sri Tarabai Srikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

दिनांक १५-५-४३
रविवार

आम्हीं आपल्याला भास होऊं नये म्हणून ठराविक दिवशी पत्रें धाडण्याचीच सोडली तर बरें होणार नाहींका? आम्ही मुक्त वृत्ती धारण करून स्वस्थ बसलो "तर बरें आहोत" असें म्हणजे, असें जर आम्हीं आपल्याला सांगितले तर आपण आमच्या पत्राची अपेक्षाही करणार नाहीं व मनाला भासही करून घेणार नाहीं." बरोबर आहे तुझें म्हणणें. पण आम्हीं जी भूक करीत आहो ती आमच्या मुक्ततेची करू नये व त्यापासून होणारे तोटे त्यानी विनाकारण सहन करू नयेत म्हणून सगळी एकाग्रः कल्पित आर्यपासून आपल्या नियमितपणा ठेवावयास अनुकूल सांगतो आहे. तूं म्हणतेस त्यावेळी नियमितपणापासून दुसऱ्याला जाच होतो हें खरें. पण अशा जाचाला आपण जुमानतां कामा नये. अंती सुख पाहिजे असेल तर प्रथम कष्ट हें सहन केलेच पाहिजेत. दुःखाशिवाय सुखाची कल्पना बरोबर येत नाहीं. सतत श्रीमंतीत राहणाऱ्या मनुष्याला गरीबी कळत नसते. आणि त्याला हालअपेष्टांची त्याला कल्पनाही करवत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्वतः च्या श्रीमंतीची कल्पना करवत नाहीं त्याला. तेंच गरीबी अनुभवून जो श्रीमंतीला स्पर्श घेतो त्याला त्या स्थितीची किंमत कळते. तसेंच लिहिणाऱ्याचा (नियमितपणा) आणि ते नियमितपणे वाचणाऱ्याचा ओढा मात्र हा प्रथम प्रथम व्हावयाचाच. आणि तो जाणून बुजून होऊं द्यायचा म्हणजे विशेष ओंवत नाहीं. पुष्कळ वेळा सुभाष अवघड आहे नाहीं म्हणजे आम्हांला कसेंसेंच वाटते. आम्हीं तुझ्याविषयीची वाट पाहत आहो हें जाणूनच तूं आपल्या टेबलाशी लिहावयास बसलीस, तोच वारंवार करू लागलो आपण म्हणजे संवय लागते आणि मग त्याचा कसलाही भास होत नाहीं. समजलें ना? आतां कळेल की नाकानी न लिहिल्या कारणाने आमच्या मनात अनेक आले असेल तें! आणि जर तूंही तसेंच करशील तर आम्हांला किती भास होईल तो?

⑥ माझा १४ वा वाढदिवस! गेल्या वर्षी मी काय बरें केले? काय आठवतं काय? एकाच वर्षातील दोन दिवस कसे नऊ महिने मी तुरुंगात. कोणाच्याही उपयोगी पडलो नाहीं. चार भिंतीच्या आंत कोंडलेलो आत पडलेला मनुष्य जगाच्या दृष्टीने मृतवत असतो. जिवंत जरी तो असला तरी जगाच्या व्यवहारांत त्याचा कांहीं उपयोग असतो आतांक

From R. K. Shenade
No 750, class One
B. C. P.; Hindalge

④ 69

To Sri Gangutai Shenade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M. S. M. Ry.

Recd 2 Ltrs of ② Shri verson Saturday.

दिनांक १८-५-४२
सोमवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद [illegible] विशेष :-

① हें पत्र रविवारी संध्याकाळीं लिहावयास प्रारंभ करीत आहे. त्यावेळेपर्यंत आपणाकडून मागील शनिवारचें पत्र आलें नाही. कदाचित तें दरवेळचें वेळेचें पत्र लिहिण्याची आपणास जरूरी वाटली नसेल. अथवा जन्मदिनासाठी करतां एक कार्ड व एक पाकीट आणल्या कारणानें विनाकारण कां खर्च करावयाचे पैसे असें वाटून आपण अथवा आक्कानें पत्र पाठविलें नसेल. पण आम्हांला आठवड्यांत एकदां तरी पत्र येथें यावें पाहिजे. तरीही त्याबद्दल काळजी करण्याची तितकी जरूरी नाहीं; पण एक स्वैराट अडचण [illegible]. कां बरें हा आळस? आळस नव्हे तो; पैशाची अडचण. आम्हांस पटणार नाहीं. पुन: असें करूं नये. ऐकाल ना आमचें?

② आता रविवारची कुमार. वरील मजकूर लिहून मी पुढें आक्काला करतां बसलों की तुझा वाढदिवस पडला. आपण जाणतांच आम्हांला एकाच बैठकीत दिवसा आमची पत्रें पूर्ण करतां येत नाहींत. कांहीं ना कांहीं काम येतें; कोणी ना कोणी बोलावतो; उठावेंच लागतें आणि आपलें काम तसेंच राहतें. त्यामुळें निरनिराळ्या वेळेला बसून पत्र लिहिणें भाग येतें. कुमारी शैलाताईचें १४ ला लिहून १५ ला पोस्टांत टाकलेलें पाकीट मिळालें. पाकीटांत शारदेच्या निरनिराळ्या [illegible] "आपण नातू आजा आहोंत दोघी तुम्ही आकुडे तुरुंगांत आहों" म्हणत ~~[illegible]~~ ची चित्रें होती. किती तरी ती सुंदर आहे. पाहून आनंद झाला. शारदूची भाषा पाहून "अगदी अवघे हांत [illegible]" असें मी म्हणेन. [illegible] पण काय करणार! देवाचा तो आवडता व त्यानें त्यास आपल्या घरीं नेलें. आपल्या नशीबांत. आठवण करीत स्वस्थ बसण्यापलीकडे आम्हीं काय करणार?

③ आक्काची आम्हांवर [illegible] नाराजी आहे असें दिसतें. आपली तर आहेच. पण आक्काची कां? शालाबाईनें आपल्या पत्राच्या शेवटीं "आक्का आंही पत्र नाहीं म्हणे" असें लिहिलें आहे. आम्हीं अशी काय चूक केली कीं त्यांनी आम्हांस लिहावयाचें नाहीं असा निश्चय केला? तसें असेल तर आम्हांस कळवावें. म्हणजे चूक सुधारून त्यांस प्रसन्न करूं. त्यांनी ६ तारखेस लिहिलेलें कार्ड पुन: एकदां वाचलें. त्यांत "आमच्या २९ तारखेच्या पत्रानंतर पत्र नाहीं" असें त्यांनी लिहिलें आहे. शालाबाईनेंही आमच्या पत्राबद्दल कांहींही लिहिलें नाहीं. आमच्या पत्रांचा उल्लेखही केला नाहीं. २९ तारखेनंतर आम्हीं तारीख ३, ६, १०, १२ व १३ या दिवशीं पत्रें पाठविलीं आहेत. त्यांतील ३ व ६ ची तारीख पत्रें आपणास १४ तारखेच्या आंत पोंचली असलींच पाहिजेत. १०, १२ व १३ चीं, शालाबाईनें १४ चें पत्र लिहिल्यानंतर, पोंचतील. त्यांची पोंच आपण पुढील पत्रीं द्याल. पण ३ व ६ च्या पत्रांची पोंच आपल्या पत्रांत बाबीनें दिली नाहीं; आक्का तर रागावलेल्या असल्यामुळें. मग आम्हांस पत्रें पोंचल्याबद्दल कोण लिहिणार? कदाचित आक्का

(लोकांशिवाय तो दुसऱ्याच [illegible] पडणें शक्य नाहीं. आणि तेंही लोकांच्या कामांत असलें पाहिजे. [illegible] स्थितीत माझें हातून काय बरें सेवा होणार? लोकसंग्रहाचें आयुष्य अशा रीतीनें व्यर्थ गेलें असें म्हणावयाचें? शाळेचे तीन महिने मे ५, १९४२ ते ऑगस्ट ९, १९४२. ते अनुभवीत तरी मी काय केलें? व्यर्थ भिरभिरी हिंडण्यांत माझा वेळ निघून गेला. मी कांहींहीं लो अनुभवीत करूं शकलो नाहीं. नाहीं म्हणाय-आणि समाजाचें पाहण्या-चा, समाजकुंपडा देणा-चा, माझ्याकडे आपुलकीच्या दृष्टीनें पाहण्याचा मात्र मन मी दिला. ~~[illegible]~~ याची समज जाणीव आहे. माणसानें स्वतः: या आयुष्याकडे दुसऱ्यांच्या उपयोगाच्या दृष्टीनें पहावयाचें असतें. त्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे माझें तेही तीन महिने व्यर्थ गेले असेंच मला मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. गरीब जनतेला मी उपयोगी पडलो काय? नाहीं; घरातील मंडळींना मी उपयोगी पडलो काय? नाहीं; उलट त्यांना भार मी वाटलो. देशाला मी उपयोगी पडलो काय? नाहीं. तर मग माझें ५२ वें वर्ष कसें गेलें? बिन उपयोगी, निरर्थक; कांहीं काम न करतां. ~~[illegible]~~ अशा वाटीचा काय बरें उपयोग? मनुष्याचें जीवन त्याच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असतें. मी जिवंत आहे एवढाच! जगांत जसें हजारो जन्मतात आणि कोणाला माहीत न होतां मरून जातात तशाच प्रकारें माझें ५२ वें वर्ष गेलें हें आंजाणवें कबूल करणें भाग आहे. पृथ्वीवर कोट्यावधी लोक आज हयात आहेत. त्यांत किती लोक कोणत्या दृष्टीनें उपयोगी आहेत? करोडो वगैरे. राहिलेल्या लोकांपैकीं मी एक. आम्हीं मेलो तरी त्यांतून तोटा नाहीं कोणाला. मग वाढदिवस का बरें साजरा करावा? ज्याच्या हातून कांहीं काम होईल, जो दुसऱ्यांना उपयोगी पडेल, जो जगाच्या, त्या जगातील प्राण्यांच्या वाढीकडे लक्ष देईल, जो जगाचें रहस्य उकलण्याकरतां झटत राहील त्याचा वाढदिवस करावा. त्याचा वाढदिवस करण्यानें जगाचें कल्याण होईल. पण आम्हां सारख्यांचा वाढदिवस करण्यांत काय फायदा? असा प्रश्न जर माझ्यापुढें हात जोडून उभा राहिला तर तूं त्याचें काय बरें उत्तर देशील? सांग. आतां माझ्या संबंध ५२ वर्षांचा आढावा काढला तर मला मी मागें सेवा करण्याचा थोडा प्रयत्न करीत होतो असें थोडेसें वाटूं लागतें. तेंही अगदी थोडेसेंच; ज्यास्त कांहीं नाहीं. या थोड्याशा सेवेमधून जें शिकतो तें काम मनाचें नित्यनेम पुढें मी करीत जाईन. पूर्ण सेवेचा संकल्प. हें सर्व वाचून तूं कंटाळशील पण कांहीं वाचलें म्हणून म्हणशील.

⑦ तुझ्यातील काम आहे कठीण नाहीं? २४ तारखेला तुझें टाईम-टेबल पाहिजे. मिळेल ना?

सर्वांचा नारायण

From R. K. Shenade
No. 750, Class One
B.C.P. Hin[illegible]

Superintendent,
Central Prison

To Sri Gangutai Shenade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

65

दिनांक २४-५-४३
मंगळवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① पत्रें वगैरेंची पोंच :- आपले ता. २१ शुक्रवारचे पत्र ता. २२ शनिवारीच हाती मिळाले. त्यांत आपली २, ८, १०, १२, १३ व १५ ची पत्रें मिळाल्याचे लिहिले आहे. त्यानंतर आम्ही आपणास २० गुरुवारी लिहिले. तदनंतर हे [illegible]. २० चे पत्र पोंचले असेलच. इन्दूचे पत्र बुधवारी आले. त्याचेही उत्तर इकडून आले होते. तदनंतर वसंताचे पत्र, [illegible] पत्र. बाकी कोणाकडून [illegible] नाहीं.

② आम्हांस जरूरी :- ३ अर्ज - ५०१ [illegible] साबण, ४ पौंड [illegible], १२ औंस [illegible] बिस्किट, सुपारीची पुडी, २५ रुपयांची मनिऑर्डर, [illegible] [illegible] रुपयांची मनिऑर्डर, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एक सबंध संच, ४ औंस [illegible] [illegible], "[illegible]" Lime Exhaust [illegible] [illegible] पूर्वी लिहिलेली सर्व पुस्तके, आणि मंगळवेढे [illegible] [illegible] दोन १००-१०० पानांची [illegible] (half sheet ची नव्हेत) एकदम [illegible]. पुस्तके पाठवून द्यावीत. [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे म्हणून आम्हांस [illegible] [illegible] [illegible] नये. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

③ [illegible] :- [illegible] आम्ही नसताना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]? आम्हांला [illegible] वेळीं हजर राहता येऊं नये अशी [illegible] [illegible] तिच्या [illegible] मुहूर्त [illegible] [illegible] व आमची पोथी बुडविली! आम्हीं [illegible] मुहूर्त [illegible] होत नाही आहे असें [illegible] [illegible] [illegible] बसतो न बसतो तोंच [illegible] [illegible] गेल्यानंतर तीन तासानी [illegible] [illegible] [illegible] पडले! तेवढेही समाधान आम्हांला देऊं नये म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] प्रयत्न! असू दे, असू दे; [illegible] [illegible]. आणि [illegible] [illegible] [illegible] वेळी - प्रत्येक [illegible] - आम्हीही [illegible] [illegible] आणि [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. आपण ही गावांत नसताना, [illegible] असताना, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गेल्याचे वाईट वाटते. [illegible] वाईट वाटून घेऊं नये. एका अर्थी त्यांनी केले ते [illegible] असता. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं, हे बरें झाले. [illegible] [illegible] [illegible] आम्हांला! [illegible] प्रत्येक [illegible] वेळीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] नसताना मुहूर्त [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] झाले. ठीक! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आम्हास [illegible] नये? किती दिवसांची रजा मिळाली होती? हो, [illegible] करावी आम्हीं [illegible]! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पत्र! [illegible] नाहीं तरी [illegible] [illegible] [illegible]!! [illegible] आम्ही [illegible] [illegible] वाटला! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!

दादाच्या दुकानाच्या कामात गुंतल्या असेल ~~[illegible]~~ त्यांना वेळ होणार नाहीं
हे जाणतो. तसें असेल तर तो पुढील खेपेस लिहिल्याशिवाय राहणार नाहीं
अशी आमची खात्री आहे. आणि तो खरोखरीच रागावला असेल तर पण
आम्हाला लिहावे लागेल, आम्ही आमच्या वाटेत टाकणार नाहीं इतकी
खात्री असल्याशिवाय आम्ही असें लिहिणार नाहीं व असें आम्हास वाटेना!

(४) शकुंतलाबाई ते आपल्या पत्रात "तुम्हीतरी [illegible] कुमुदकडून
कळली असेलच" असें लिहिलें आहे. त्याबद्दल आम्हीं असें समजावयाचे
काय कीं [illegible] पण कळले आम्हांस वाटते ? आणि आम्ही
कुणावर विश्वास ठेवून आम्हांला [illegible] कळवीत नाहीत ? किंवा
पत्री तसें असताना त्यांच्याबरोबर वेळ काढणारा सोडून व आमच्या
सर्वांबरोबर इकडच्या तिकडच्या गोष्टी गप्पा [illegible] सोडून ती
पत्र लिहावयास बसणार आणि आम्हांला आनंदाचे [illegible] पत्र पाठ-
विणार ? हं ! तुम्हीं जरी त्यांच्यावर विश्वास ठेवीत तरी आम्हीं कसा ठेव-
णार ? शक्य नाहीं. त्यांचे [illegible] म्हणजे आम्हांला पत्र न
येणे ! तारीख ६ पासून (आजच्या [illegible] नंतर बाबींचे पत्र हाती येईपर्यंत)
आमच्या हाती [illegible] कोणाचेंच पत्र नाहीं. आतां समजले कीं [illegible]
विश्वास ठेवून आम्ही बसलो; आणि आमची [illegible] केली त. ता. पुढ-
ती तेथें आणखी १० [illegible] गेली. त्या [illegible]
आमची उत्सुकता असली तरी [illegible] निश्चिंतपणे [illegible]
घेण्याची इच्छा असली आहे. [illegible] आगगाडीत [illegible]
[illegible] असेल; त्यांचे [illegible] असेल.
[illegible] त्यांच्या मनाला [illegible] असेल. हें सर्व जाणण्याची आमची इच्छा नाहीं. तेंच [illegible] लिहिले नाहीं
तरी चालेल. पण त्यांच्या [illegible] इतर [illegible] गोष्टी [illegible]
आम्हा [illegible] असें वाटले होतें. पण तसें [illegible] नाहीं. असो; [illegible]
[illegible]. इतकेच तरी आम्ही [illegible] अवस्थाच
[illegible] आम्हांस पण [illegible] नाहीं [illegible] कबूल केले पाहिजे. [illegible]
खरोखरीच [illegible] असल्यास आम्हांला [illegible] करील,
नाहीतर शंकरच्या [illegible]! त्यांचे [illegible]
[illegible] "पण [illegible]" असें सांगितले तसें [illegible] केले असेल तर
आम्हीं [illegible] पडू. हें [illegible].

(५) माझी प्रकृती बरी आहे. [illegible] २ पौंड दूध, २ केळी व २ [illegible]
आहे. हें सर्व सरकारी. शिवाय १ पौंड दूध [illegible]
आहे. डॉ. [illegible] T. C. F. Liver Extract [illegible]
[illegible] औषध [illegible] व [illegible]. [illegible]
ता. १२ [illegible] हें लिहिले आहे. तें [illegible] असेल [illegible] १९५४.

(६) ति. [illegible] आम्हां [illegible] ति. [illegible].
[illegible], [illegible], [illegible], [illegible], शंकर व त्यांची [illegible]
[illegible] नमस्कार. [illegible] आशीर्वाद

[illegible]

R K Lagude

(४) नागेद्राचे पत्र :- बरें झालें. तो बाहेर गेला. आतां त्याचे रग रग उडणे कमी होईल. आम्हा पाचांच्या [illegible] झालेली नोकरीच तोडली जाते. आता काम करणार नोकरी तोडलेला नाही. दादाने त्याला मदत दिली हें ठीक. त्याने संसाराच्या बाबतीत वाकून गार बनले पाहिजे. तो तयार व्हायला पाहिजे तरच त्याचे हातून पुढें चांगले काम होईल. पण आपण नोकरी तोडली बोली म्हणून त्याने आपली माजी होता कामा नये. [illegible] हातांत सांपडलेला मनुष्य आपला कामाची देखभाल करतो, हें दुसऱ्यांचे अनुभव आम्ही पाहात व ऐकत आहोतच. तेंव्हा त्याचे काहीं नाहीं म्हणतो झाले. आतांपासूनच त्याने हुशारीने राहिले पाहिजे म्हणजे व आपलीही त्याला ताकीद द्यावी. आपल्या कामात त्याने किंचितही हयगय करता कामा नये.

(५) आमचे [illegible] :- [illegible] त्याने दुपारी [illegible] ! "शनिवारी पत्र पाठवणार नाहीं, वाट पाहूं नये" म्हणून त्यांनीच शनिवारीच लिहिले. नाहीं तर आम्ही नेहमी प्रमाणे शनिवारीं [illegible] दरवाजाकडे टक लावून बसलो असतो. केव्हां एकदा इथप येऊन शिपाई येतो असें आम्हांस झाले असतें. पण स्वतः दुपारीच आम्ही पडतो आपण त्यांचे आम्हांला ताकीद दिली. रजिस्टर चांगले झाले. असें जर आमची सर्व पुढे निर्माण रीतीने सांगतील तर किती बरें होईल? नाहीं तर आमचा! कितीही आम्हाला लिहिले तरी आमचा "हं" काहीच कां? "बोल रे, पाहिजे तितका बोल रे तो. मी काहीं केल्या त्याला लिहिणार नाहीं. ओरडत, ओरडत, त्याचा स्वभावच आहे. मी आमचा [illegible] सोडणार नाहीं" असें म्हणून आमच्या म्हणण्याचा अर्थ [illegible] वाहून बसाल, झालें. असो. तो सध्या काय करीत असतो घरी? जवाहरलालजींचे ~~[illegible]~~ चरित्र वाचून संपलें काय? दुसरे कोणते पुस्तक घेणार आहे? दादाला मदत करतो काय? कां घरीच [illegible] देखरेख करण्यात वेळ घालवीत आहे? त्याने स्वतः आपले कामाबद्दल आम्हांस लिहावे. मोघम लिहूं नये. पूर्ण हकीकत द्यावी.

(६) शंकरचा काम :- दुसऱ्याचा [illegible] गेला असेल तेंव्हा तो आम्हांला आम्हांला लिहीलं. त्याला जी मदत पाहिजे असेल ती त्याला द्यावी. त्याच्याकडे कपडे नसतील; त्याला पुस्तके हवी असतील; त्याला साबण वगैरे खर्चाकरता पैसे पाहिजे असतील. तो शिकत आहे. स्वतःला तो विनाकारण मारतो. तर त्याला स्वतंत्र पण लिहून काय काय पाहिजे ते लिहून द्यावे. व तो मागेल ते जिन्नस पाठवून द्यावे. त्याचे अंगावरील जाकेट (कोट) फाटले आहे. त्यासाठी एखादे जाकेट पाठवावे. त्याला जो आवडीचा विषय असेल त्याविषयावरील कानडी, मराठी, इंग्रजी पुस्तके पाठवून द्यावीत. अगदी अलीकडील चांगली वाचनीय अशी कानडी पुस्तके [illegible] त्याचे नांवे रजिस्टर्ड पाठवून द्यावीत. त्याचे बरोबरच शंकरचाही आहे. दोघांनाही त्या पुस्तकांचा उपयोग होईल. पैशाकडे पाहूं नये. कर्ज काढूनही त्याला काय पाहिजे असेल तें पाठवावे, त्याच्या कुटुंबाकडे पाहण्याचा भार हा आम्हावरून [illegible]. व आमचा नमस्कार कळवावा.

From R.K. Shenade
No. 750, class One
B.C.P.; Hindalge

64

(२)

To Sou. Sanputai Shenade
Near Jummasid [illegible] Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक २५-५-४३.
मंगळवार

(७) औषधाबद्दल :- "[illegible]" ~~चीं~~ Liver Extracts बेळगांव पाठविण्यास तारखेस लिहिले आहे असें ऐकून म्हटले आहे. पण त्याचा बेळगावातच आहे का? तो हैं आसाम असेल. शोधून काढावे. डॉ. [illegible] यांच्याकडून [illegible] कोई मार्क त्यांत ते म्हणतात १० c.c. चे एक बॉक्स वकीलांचे औषध पाठवून दिले आहे. कोणाकडे? केव्हां? कांहीं लिहिले नाहीं. तरी ते औषध मिळण्याची व्यवस्था करावी.

(८) [illegible] : सध्या किती पेळू आहेत? गेल्या पत्रांत पुन: ४ पौंड पाठविण्यास लिहिले आहे. गोळ्या पाहिजे लागतात. सध्या तर पाहिजेच आहेत. आम्हा जवळ तिकडे पडून आहे. आता माझ्याकडे २० हजार वार सूत आहे. कोणाबरोबर तरी सूत पाठवून देईन. आमची पुस्तकेही पाठवायची आहेत. गंधरची दोन पुस्तके सध्यां पाठवीन. तिसरे Inside Europe नंतर पाठवीन. शंकरला सांगा.

(९) प्रकृतीस्वास्थ्य :- आम्ही उभयता व पुतणबंधू दोघेही बरे आहोत. आठवड्यास वजन घ्यावयाचे आहे. झाले म्हणजे पूर्वीपेक्षा अल्पास जिद्द. माझें खाणे अन्न पूर्वीचेच आहे. [illegible] इंजेक्शन घेतो. काळजीचे कारण नाहीं. घरातील सर्व मंडळी बरी आहेत ना? हरणू? अक्कू बरी असल्याचे आपण लिहिले. ऐकून आनंद झाला. आठवड्यातून एकदा तरी घरीं बोलावून सर्वांच्या प्रकृतीकडे लक्ष देण्यास सांगावे. [illegible] निरोप [illegible] सांगावा.

(१०) आमची प्रकृती :- आपल्या पोटाचे वर्णन करें आहे? औषध घ्यावयाचे बंद झाले काय? मागें एकदा विचारले होते. आपण त्याविषयीं उत्तर दिले नाहीं. "घ्यावयाचे नसेल उत्तर तरी देत नाहीं", तुला काय करायचे" असें तरी स्पष्ट लिहावे. म्हणजे पुन: विचारणार तरी नाहीं. असें बोलतो आम्ही तेव्हा आपण [illegible] त्यामुळे ते दुःख आम्हांलाही दुखविते म्हणून.

(११) प्रणिपात :- ती. मं. मातोश्रीस आम्हां उभयतांचा शिरसाष्टांग प्रणिपात कळवावा. इतरांना नमस्कार व आशीर्वाद.

~~[illegible]~~

From N.S. Hardiker
No. 42, class One
B.C.P.; Hindalge

69

To Sri Gangutai Sherade
Near Munsiddappa's Pond
Hubli M.S.M. Ry

दिनांक २८-५-४३
गुरुवार

अनुसरून होतात. माझी कुठलीही हिंदू पद्धतीवर सोडून नाहीं. हिंदू संस्कृती माझ्या रोमरोमात भरलेली असल्याकारणाने माझे हातून जी कृती घडते तीवर हिंदुत्वाची छाप असणे स्वाभाविक आहे. आणि मोठ्यांच्याकडून मन आवरण्याचा धडा शिकविण्यात आले. तो धडा मी विसरलो नाहीं. तो माझ्या अंगवळणी पडला आहे. म्हणूनच मी सर्व ठिकाणी वावरत असतो. घरीही तसेंच वागतो, बाहेरही तसाच वागतो. त्यात बिलकुल फरक केला नाहीं. गंगाधररावांना जो मी मान देतो तो ते माझे थोर बंधू, जाणते, वयाने मोठे आहेत म्हणून. पूर्वीही मी त्यांना मान देत आहे. आजही देत आहे. पूर्वी आम्हांस एकत्र राहण्याचा प्रसंग आला नव्हता. आम्ही कामानिमित्त तेवढेच एकत्र यायचो व ते कधी मंडळींबरोबर निघून जायचे. यामुळें माझी व त्यांची जी आहे ते पूर्णपणे जाणण्याचा मोका आम्हा दोघांसही मिळाला नव्हता. सतत चोवीस तास एकाच ठिकाणी राहून एकमेकांना एकमेकांची राहणी, करणी, बारकाईने पाहण्याचा, अनुभवण्याचा प्रसंग आज जसा आला आहे आला तसा मागें कधीही आला नव्हता. म्हणून माझी ओळख फार तो वरवरून असते हें जाणण्याचा बघण्याचा प्रसंग आल्यावाचून अनुभवाला येवाना आला नव्हता. या कारावासामुळें अनायासें तसा प्रसंग आला. मागेंही कारावास भोगल्यानंतर अनेक वर्षांपूर्वी ~~[illegible]~~ आम्ही भाऊ तरी घरच्यासारखे चार दिवस ~~[illegible]~~ राहावयास मिळाले नव्हते. म्हणून एकमेकांना एकमेक जाणून घेण्याची संधी मिळाली नव्हती. आज एकत्र राहत असल्याकारणाने माझ्यातील वैगुण्य समजून घेण्यास आपणांस कुठेही मिळाली. कारावासातील जीवनच असे आहे कीं ते मनुष्याची पारख करून देते. एकत्र आल्यामुळे एकमेकांचे गुणावगुण नजरेस पडू लागतात. माझे वरवरचे बोलणे तसे एकाच ठिकाणी मिळून वागणे लागले. गुणाचे थोर अवगुणही आपोआप उघडकीस समजतात. कोणत्या बाबतीत मुख्यतः मनुष्य आपले वर्तन कसे ठेवितो हें कारावासात चांगले समजते व उघडकीस येते. मनुष्याला त्याचा स्वभाव माहीत असतो. त्याच त्याच्या हातूनच त्यामुळेंच त्याच्यातील सुखदुःखाच्या वेळेत असलेले त्याचे स्वभाव दिसून उघडकीस येतात. खाण्यापिण्याच्या बाबतीतील त्याच्या वर्तनावरून, बोलण्याचालण्याच्या त्याच्या रीतीवरून, स्वतःच्या बाबतीतील त्याच्या वागणुकीवरून, उठण्याबसण्याच्या व निजण्याच्या त्याच्या पद्धतीवरून आपोआप माहीत नसलेले त्याचे गुणावगुण कळू लागतात. असें म्हणतात, ~~[illegible]~~ दोहोंपैकी एक गोष्ट घडते: नाहीं तो मनुष्य डोळ्यात भरतो नाहीं तर तो एकदम खाडकन् डोळ्यातून उतरतो. त्याच्याबद्दल आपल्या मनात बाहेरील जगात आदर असतो तो जास्तीच आदर अधिक आपल्या सहवासाने कमी होण्याचा संभव असतो. कारण

(१२) आम्हाला बेंगळूरला बसून पुष्कळसे वाचन करतो. नवीन नवीन पुस्तके जी वाचायची असतील ती लोकांनी आम्हांस कां पाठवू नये? व आम्हांकडूनही त्या पुस्तकांचा स्वाद घ्यावयास कां देऊं नये? त्यातून निवड करावी व पुस्तके पाठवावीत. तसेच चांगल्या चांगल्या पुस्तकांत काय आहे. त्याचे वर्णन Review दिले तरी पाहिजे. [illegible] एकेक पुस्तक Review केल्याने वाचण्याजोगे आहे असून लोकांना सांगावे. आपापल्या मताने पण आपले आकलनशक्ती-वर. ह्या प्रकारचे काही आम्हांलाच ते लिहिले आहे व बेंगळूरच्या कामाचा अनुभव दिला आहे.

विशेष पुढील पत्री

आपला बंधु
R.K.Kherade

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P.; Hindalge

To Sri Indu Shrikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona 1

Superintendent
Central Prison

दिनांक २९-५-४२
शनिवार

चि. इन्दूस अनेक आशिर्वाद. विशेष :-

① पत्रांची पोंच :- तुझें तारीख १८ चें पत्र १९ ला पोंचलें. तें बहुधा माझ्या २२-५-च्या पत्रांत लिहिलें आहेच. त्याचप्रमाणे पोंच तुजकडून अक्काच्या नावची आहे. तुझें २५-५-चें पत्र २८ ला दुपारी पोंचलें. बसंताचें २२ चें पत्रही पोंचलें. वसुमती व अजिताची मिळून लिहिलेलें २० तारखेचें पत्र २३ ला पोंचलें. माई व भवानी अक्कांचीं पत्रें २२ ला मिळाली. याशिवाय इतर कोणाकडूनही पत्रें नाहींत.

② केशव दुबईस २१ ला पोंचला. त्याने १५ दिवसांची रजा काढली आहे म्हणे. याचा अर्थ तो पुनः अक्कूजवळ जाणार असावा करणे भाग आहे. पण, अशी कांगतीक त्याचा आणावयाचं असें त्याने म्हटलें आहे. अक्कूच्या कष्ट होत असतील तर त्यांस तेथें पाठवूं नये; इतिहासाच्या हातावरचीच त्याचा काम घ्यावें पाहिजे असल्यास दादाचे टोमकोच्या कारखान्यांत काम त्यांनी करावें म्हणून मी अवश्य लिहिलें आहे. काय करतात तें पाहूं. त्यास इतक्यांतच मी लिहीत नाहीं. नंतर बघूं.

③ माझीं पत्रें वाचण्यास तूं जरी कंटाळत नाहींस तरी आज मीही. तुझ्याला मी प्रश्न विचारीत असतो व उत्तरें त्यावरही लिहीत असतो; याचा अर्थ तूं काय करशील? तुझ्या एका वाक्यावर अथवा एका शब्दावर मी भाष्य करतो व तुझ्याला तें वाचावयास लावतो. तसें जीत असता प्रश्नही विचारतो याचा अर्थ मी तुझीं पत्रें वाचण्यास कंटाळा करतो असा तूं करशील काय? "नियमित पत्रें तरी नियमितपणे लिहा व ती पूर्ण रीतीने लिहा, लिहितांना शक्य तितक्या कमी चुका करा, विचारलेल्या प्रश्नांना बरोबर उत्तरे द्या, लिहिण्याचा कंटाळा नको" म्हणून जे लिहीत आलो व लिहीत आहे, त्यावरून तूं काय बरें कल्पना करशील? या बाबतींत अनेकांच्या उदाहरणांचा उपयोग पडेल असें तुला वाटते? एकूण पोर, पुढे

[illegible] लिहावे लागेल.

तो आदर दुणावतो. आईंतर एक [illegible] पाहिजेच. मधुभगिनीतर असे दोघे काढू-
लिहून: गोळेचे दोन चार पत्रे आले. पण त्यांचे सदर मुद्दे माझी मते [illegible] लिहून
राहत असल्या कारणाने आपणास ती कळत आहे हे [illegible] आहे. मी आज आपणास
प्रथमच सांगू इच्छितो की गंगाधररावांच्या बाबतीत असो अथवा इतरांत मी
कोणत्याही बाबतीत वडिलकीचा मान देत आलो आहे. तसा मान देण्याची माझी
जी भूमी पासूनची वृत्ती आहे त्यात बिलकुल फरक झालेला नाही. व त्यात पुढेही
पडणार नाही. गंगाधररावांच्याबद्दल माझे मनात [illegible] असावे अथवा आपल्या
दोघांच्या वादाशी [illegible] असो वा कोण पडलेला असो [illegible] जरी असला तरी
त्यांच्याकडे वडिलकीच्या दृष्टीने पाहण्याचा माझा नियम अव्याहत चालू आहे.
यावरून आपण माझी त्यांच्याबद्दल असलेली वृत्ती व त्यापुढे असलेला [illegible]
निर्णय करावा. आता आज येथेच पुरे. ~~[illegible]~~ तुमच्या [illegible] प्रश्नाचा
उत्तर आपणासी "देव रक्षण करील" असे सांगून [illegible] [illegible] हिताचा
भार टाकतो. पुढे पुनः पुढच्या पत्रानंतर तोच विषय घेऊन मी सुरुवात करेन.
(त्याबद्दल पुढच्या खेपेस).

2. पत्रे वगैरेची पोंच :- आज ने मागील गुरुवारचे पत्र शनिवारीच पोंचल्याचे
कळविले. ह. रा. यांना कडून औषधाबद्दल कळविले आहे. आज ने [illegible] ने
पाठविलेली मनिऑर्डरही — त्याबाबतची पोंचही. कालचे औषधही आली
आहे. Lime Extract च्या बदल १०.८.८. ची पोंच [illegible]. पत्राला इतकी
[illegible] आठवड्याची पत्रे आली. [illegible] कारागृहात पत्र आले
आज ता. तारखेस २० व २४ ची पत्रे आपणास पोंचली की नाही कळवावे.

3. [illegible] सामान :- माझ्या मनाने आपणाकडून पाहिजे असलेल्या सामानाबद्दल
कळविले आहे. — ५०१ चे साबण बार सेंतीन, सुपारीची बुकणी, पेन
चार पौंड, इंग्रजी लिहिलेली काही पुस्तके, १००-१०० पानांची १/८
(पाव) अशी [illegible] दोन (एक्सरसाइज बुकें), [illegible]
[illegible] मनिऑर्डर, हे [illegible]
Cough Lozenges च्या १२ डब्यां इतके सामान. [illegible]
[illegible] स्वारीने [illegible] (जुने आहेत) असल्यास दोन चार
व नवीन चार मफलर पाहिजे आहेत. पावसात कपडे वाळत नाहीत. [illegible]
पाठवावेत. फक्त दोन फुलशर्टस पाहिजेत. आपणाला माझा साइज माहीत
होण्याचा संभव आहे का? पैसे वजा फुलशर्टस [illegible] उपयोग करण्याची
माझी इच्छा आहे. साइजची टीप. माझ्या दोन गरम फुलशर्टस भरी आहेत [illegible]
पैकी [illegible] साइज [illegible] आहे [illegible] घेतील व [illegible] पण एक दोन बोटे
लांब अशा पद्धतीने किंवा कोणती स्वारीने दोन फुलशर्टस तयार करावेत.
वरच्या बाजूस एक [illegible] खिसा (खोके) व फाउंटन पेन ठेवण्यास
एक छोटासा [illegible] असावा. [illegible]
[illegible]. नाहीतर [illegible] मला मिळणार नाहीत. [illegible]
[illegible] नको. [illegible] अथवा [illegible].

4. प्रणिपात :- [illegible] ति. गं. [illegible] ति. [illegible] नमस्कार [illegible]
[illegible]. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]. [illegible] -
[illegible]. [illegible] आहे. [illegible] उत्तर [illegible]

आपला नारायण

79

(~~कीं~~ कीस कीं नाहीं ? माझ्याकडून मी तुमची कल्पना केली नाहीं. आजमावणात तुम्हीं विद्वान लोकांच्या प्रमाणात विद्वा-नांस अथवा लोकांच्या ज्ञानास विद्वत्तेस मला उत्साह येईल. तुम्हीं शिकून मोठे आहांत तयार आहांत. ~~मी~~ मी माझें कर्तव्य केलें पाहिजे असें मला वाटून मी उत्साह तुम्हां सर्वांना शिकवून व तुमची पत्रें वाचण्यास बिलकुल कंटाळणार नाहीं. उलटें!

④ माझीनीती :— माझ्या पुरुषाच्या वर्षाबद्दल मी जें लिहिलें तें अजमावून लिहिलें. त्यांत डांवपेंच कांहीही नव्हता. १९७५ सालीं अमेरिकेत लोकांजीना प्रथम मी भेटलो. तेंव्हांच मी माझ्या वैयक्तीक्या अभ्यासाचा व पुढें करणीत वैयक्तीक्या धंदा पाहिजेच असतांना त्यांचा मी रामराम ठोकला व राजकारणांत पडलो. १९७५ सालीं लोकांबरोबर लोकांच्या घुमटामागे मी राहत असतांना ते मला म्हणत कीं " तुझ्या लोकात वावरणारा त्याग आहे. मला कल्पना नव्हती कीं तूं सर्व सोडून ~~[illegible]~~ मजबरोबर काम करावयास येशील. बुद्धीज आम्हांला सुख दुःखाकडे न पाहतां, निस्वार्थपणे सोडून देणे आणि राजकारणाचा अंगिकार करणें हें कांहीं लहान सहान काम नव्हें. हा सर्व संग परित्याग आहे." लोकांबरोबर माझा वाद चाले. मी म्हणे " मी कांहीही केलें नाहीं. मी स्वार्थी बुद्धीने तुमच्याबरोबर काम करावयास आलो आहे. वैयक्तीक ज्ञान जरी मी बाजूस टाकले तरी मला जो आत्मोन्नतीचा लाभ मिळेल तो कांहीं कमी प्रतीचा नाहीं. तुमचा अनुभव मला मिळावा, तुमच्याकडून राजकारणातील धडे मला मिळावेत, तुम्हीं मला राष्ट्रकार्यात पुढें ढकलावें, तुमच्याप्रमाणेच मीही 'थोर व्यक्ती' म्हणून घ्यावे या बुद्धीने मी तुमच्याकडे आलो. माझा हेतू स्वार्थी आहे. माझा स्वार्थ साधण्याकरता मी तुमच्याजवळ आलो आणि येण्यापूर्वी; पूर्वी हातीं घेतलेलें सर्व काम सोडून दिले. ~~[illegible]~~ स्वार्थ साधण्याच्या बुद्धीने जर मी तुमच्याकडे आलो ~~आहे~~ तर तुम्हीं मला 'त्यागी' असें कां म्हणावे ? मी 'त्यागी' होतो तरी कसा? हें मला कळत नाहीं! असेल, मी वैयक्तिक नियोजनाचा व अभ्यासाचा त्याग केला असेल.

From N. S. Hardiker
No. 42, class One
B.C.P. Hindalge

70
②

To Sri Indutai Sher
C/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona 1

दिनांक २९-५-८३
शनिवार

पण हातीं घेतलेल्या नवीन कामाने मला स्वार्थच साधावयाचा आहे ना? मग जो त्याग केला त्याची किंमत नाहीं. त्यागापेक्षां स्वार्थच जास्त म्हणून मी 'त्यागी' म्हणवून घेण्यास तयार नाहीं. तुम्हीं मला तसें म्हणूं नका." असा मी लोकांशी वाद घाले. या गोष्टीला आज २५-२६ वर्षें झाली. मी माझ्या कोड मतात फरक केला नाहीं. उलट माझे मत दृढ झाले आहे. 'त्यागी पुरुष' म्हणून कोणास म्हणावयाचे ? जो सर्व स्वार्थ सोडून काम कोणाहीच्या इच्छेवरून लोककल्याण साधण्याकरता झोकून देतो आणि झटतो तो 'त्यागी'! स्वतःच्या सुख दुःखाकडे बिलकुल लक्ष न देतां केवळ जनतेच्या अथवा जगाच्या कल्याणा करितां तो 'त्यागी'! आज हिंदुस्थानात एकच 'त्यागी' पुरुष आहे. आणि म्हणूनच त्यांच्या भरवशावर तिशी कोट्यावधी लोक जगावे आहेत. त्यागी मनुष्याची सर आम्हांसारख्या स्वार्थी लोकांना येण्यात कांहींही अर्थ नाहीं. हें माझें प्रामाणिक मत आहे. ~~[illegible]~~ तसेंच, ~~[illegible]~~, तूं म्हणतेस कीं माझ्या पुरुषाच्या वर्षी मी अमुक अमुक काम केलें. तें तूं आपल्या पत्रीं लिहिलेस. त्याग मुळी, त्यात काय कमवावयाचे? माझ्यासारखे लोक, ~~[illegible]~~ बरेच लोक, आज मजपेक्षां हजारों पटीने जास्त काम करीत आहेत हें आपल्याला माहीत नाहीं? आजच्या देशात जगात माझ्यासारख्या वयाची कितीतरी माणसे अशी आहेत कीं ते आपआपल्या देशाच्या नव्हें जगातील लोकांना घास अन्न भरवितात. लोकांच्या योगी अशी अनेक तऱ्हेची कामें ते करीत आहेत. तुम्ही जेव्हां आजच्या इतिहासाचे ज्ञान कमी असल्यामुळें तूं तसें म्हणतेस. पण मी एकावर्षात (पुरुषाच्या वर्षात) जें काम ~~[illegible]~~ केलें म्हणतेस तें पहाता मी एका दमडीची किंमत होत नाहीं. माझ्या हातून यापेक्षाही पुष्कळ-पुष्कळ, काम व्हावयास पाहिजे होतें. परिस्थितीमुळें व जोरानें साधे साधे बुद्धिमान्यामुळें माझें हातून काम झाले नाहीं. याबद्दल मला वाईट वाटतें. मनाला तें बोचून राहिलें आहे. त्यामुळें मनाला अती त्रास होतो. पण

काय करणार? होईल तितकें करावें ते (तेवढेच अधिक चांगले), शाळे-
चार पत्रें लिहिलीं. लोकांचे समाधान; परंतु मंडळींना उपयोगी पडलो
आनंद; चार सत्कार्यांतून आपण केली, हे तुला शाळे; (एक छोटेसें कृत्य
पण चालतें, सेवेचा जागा मिळाला." असें उत्तर विवेकवादानें
हें मला अंत:करणापासून पसंत नाहीं. मोठमोठे लोक मोठमोठ्या-
भात हाती घेऊन ती लढाया नेणें हेंच पुरुषार्थ. तो साधतो काय मी?
सध्यातरी साधत आहे काय? नाहीं हें एकच गोड उत्तर दिल्याशिवाय
गत्यंतर नाहीं. हीच महत्त्वाकांक्षा ठेवून साधना करीत राहिल्यास
कदाचित पुढच्या जन्मीं माझें हातून माझें अपेक्षाप्रमाणे काहीतरी होईल,
या आशेवर जगावयाचें. आतां तूं म्हणतेस — मला स्वत:ची
स्तुती करून घ्यावयाची नाहीं म्हणून मी असें लुच्चा लिहीत आहे. ती
तुझी समजूत अगदी चुकीची आहे. इंग्रजीत Sometime modesty
is Vice and sometimes it is a Virtue अशी इंग्रजी
साधारण म्हण आहे. (मराठीत काय म्हणतात?) तें माझ्याही सर्व
लिहिलें आहे. मला स्तुती आवडत नाहीं असें नाहीं. पण ती दुसऱ्यांनी
करावयाची असते हें मी जाणतो. स्वत:ची स्वत: करणें म्हणजे
साधुशिरोमणी तुकाराम बुवांनी म्हटल्याप्रमाणे "मूर्खा"त आपली
गणना करून घेण्यासारखी होते हेंही मी जाणतो. म्हणून मी "अमुक केलें,
तमुक केलें" असें कसें करणार म्हणा! आणि म्हटलें तरी केव्हां
म्हणेन? जेव्हां खरोखरीच स्वत:चा समाधानकारक असें काम
मी करेन तेव्हां! "मी [illegible] अशारीतीनें
लोकांची शुश्रूषा केली, पोराबाळांना इतकी पत्रें लिहिलीं, मंगलाईशी
इतका पत्रव्यवहार केला, इतकी पुस्तकें वाचली" असें म्हणून माझा
महत्त्व वाढवूं? आणि लोकांच्या समाधान मानूं? अथवा लोकांनी
तेवढी स्तुती करावी? असें कसें बरें होईल! माझें मन मला सांगते
कीं "बाबा, अजून तुझ्या हातून कांहीं झालें नाहीं, थोडी निवृत्ती तरी,
गर्विष्ठ होऊं नको, शीक; मोठी कामें कर आणि मग स्वत:ची
स्तुती करून घे" अशा स्थितीत माझ्या लेखणीतून काय बरें
उतरेल? मी काय बरें लिहीन? जें मागें लिहिलें तेंच ना?

(५) तुझें वेळापत्रक:- बरें आहे. चालू ठेव. मनाच्या समाधानासाठी
ठरवलें असें काम कर. मला तुझं अधिक उपयोगी पडावें म्हणून
प्रत्येक क्षण मोज. देहाच्या विश्रांतीची जितकी गरज आहे
तेवढीच घे. उपास नको. तूं मोठी हो; नीतिमान हो; आयुष्य-
वान हो; जनोपयोगी हो हीच माझी इच्छा. [illegible]

From N. S. Hardiker
No. 42, class one
B.C.?. Hindalge

③

75

To Sri Indutai Shrikhande
Near Sassoon Hospital
C/o Poona Health School
Poona 1

दिनांक २८-५-४३
शनिवार

(४) **जावईबापू** : आम्हाकडील [illegible] बाळूबद्दल बाकी कळते व एक [illegible] भेटी होणे पत्रे आली. त्यात काहीही नव्हते. त्यांना लिहावयाचे ते कसे हे जर माहीत नाहीं तर त्यांच्याकडून लिहितील तरी कसा? त्यांना पूर्ण माहिती देण्याचेही कळत नाहीं तर ती माहिती मिळाल्याचा आनंद त्यांना कसा होणार? येवढ्याच करता प्रत्येक पत्रात मी लिहितो की "लिहावयाचा प्रयत्न करा म्हणजे कल्पना येतील; आणि एकदा कल्पना यायला लागल्या म्हणजे मग खंड पडणार नाहीं. संवय होईल. लिहावेसे वाटेल. वाचावेसे वाटेल. पण;— पण एक आहे तर! त्या [illegible] तसें करतील तर! [illegible] लगा-वयाने मी सांगणार नाहीं. एकट्या तर एकटीच आणि स्वतः सर्व करण्यात करून घेतील. [illegible] एकमेकांच्या तर सोडीनात वाचण्याचे [illegible]! आम्हां त्या त्यातही आनंद आणि यातही आनंद! मंगूताईच्या चिठ्ठीची पत्रे पाहिलीस ना? त्यात किती तरी लिहिले आहे, त्यातले असे तुझे? मग मी तरी काय करणार? तूंच सांग.

(५) **बिजू** :- होय! ती पोर मधूवर हट्टी होणार? पण शिकून तरी काय करावयाचे? कोण काम करते आहे त्या शिक्षणाचा उपयोग? त्यांच्या प्रकारचा उपयोग बिजू करणार नाहीं? तरीही थोडे शिक्षण दिलेच पाहिजे. ती हुषारी व त्या कल्पना [illegible] त्याकडे गेली, बरें झाले, मी लिहीत असे तिच्याकडे [illegible] पुरवावयास तूंही वारंवार चिठी व तिचेच (बिजूचे) पत्र लिहिण्यास सांग. तुझ्या तरी [illegible] तेथील पंधरा दिवसांच्या एकच पत्र लिहूं देती. मी ही कथा लिहिण्याबद्दल कळवितो. [illegible] पाठ हवे पाहिजेत तरच पुढे त्यांचा पुढच्या सारखा उपयोग होईल. नाहीतर माझ्यासारखी गत!

(६) **तुझे वाचन व प्रकृतीमान** :- "आधुनिक भारत" शिकवितेस काय? [illegible] तुला [illegible] गुरुजीने पुस्तक, "भारतीय संस्कृति", वाचावयास दिले होते. वाचणार ना? पाहिजे असल्यास तुला [illegible] करून ही दोन्हीं पुस्तके विकत घे. संग्रह करण्या-

काय करणार? होईल तितकें केलें (एकेच असून पाहिलें), झाले.
चार पानें लिहिली. लोकांत संभाषण; मराठी मंडळीत उपयोगी पडलो
आनंद; चारसवांतून आपण केली, हातकुल झाली; एक छोटेसे कृत
पण वाचविले, सेवेचा लाभ मिळाला." असें उद्गार निघतात
हें मला अंतःकरणापासून पटत नाहीं. मोठ्यांत मोठ्या कार्या-
पासून ठरती घेऊन ती लढाई नेणे हेंच पुरुषार्थ. तो साध्य काय मी?
सध्यातरी साधत आहे काय? नाहीं हें एकूण वादउत्तर दिल्याशिवाय
गत्यंतर नाहीं. हीच महत्त्वाकांक्षा ठेवून साधना करीत राहिलो तर
कदाचित पुढच्या जन्मी माझे हातून माझें आपले स्वप्न आहे हेंच
या आशेवर जगायचे. आतां तू म्हणतोस — मला स्वतःची
स्तुती करून घ्यायची नाहीं म्हणून मी असें लिहीत आहे. ती
तुझी समजूत अगदी चुकीची आहे. इंग्रजीत Sometimes modesty
is vice and sometimes it is a virtue अशी एक म्हण
साधारण म्हण आहे. (मराठीत काय म्हणतात?) तें माझ्याहि तसें
लिहिले आहे. मला स्तुती आवडत नाहीं असें नाहीं. पण ती कुणाची
करायची असते हें मी जाणतो. स्वतःची स्वतः करणें म्हणजे
साधुसंतांनी तुकारामबुवांनी म्हटल्याप्रमाणे "मूर्खा"त आपली
गणना करून घेण्यासारखी होते हेंही मी जाणतो. म्हणून मी "अनू केले
पंधरा केले, अंध केले" असें उगीच कसें बरें म्हणेन! आणि म्हटले तरी केव्हां
म्हणेन? जेव्हां खरोखरीच स्वतःचा सन्मान करणारे असें काम
मी करीन तेव्हां! मी आणखी एकदा नुसतें काम करीत म्हणत
लोकांची शुश्रूषा केली, घरोघरीं इतकी पानें लिहिली, मंगलाईशी
इतका पत्रव्यवहार केला, इतकी पुस्तकें वाचली" असें म्हणून माझा
मोठेपणा देऊ! आणि लोकांच्या संभाषणात मानू? अथवा लोकांनी
तेवढी स्तुती करावी? असें कसें बरें होईल! माझें मन मला सांगते
कीं "बाबा, अजून तुज काहीं सुचले नाहीं, थोडी लिहून तो
गर्विष्ठ होऊं नको, शीक; मोठी कामे कर आणि मग स्वतःची
स्तुती करून घे" या स्थितीत माझ्या लेखनातून काय बरें
उतरेल? मी काय बरें लिहीन? जें मागें लिहिलें तेंच ना?

(५) तुझें वेळापत्रक:- बरें आहे. चालू ठेव. मनाच्या समाधानासाठी
ठरावे असें काम कर. आणि तुझ्या आयुष्यात उपयोगी पडावे म्हणून
प्रत्येक क्षण योज. देहाच्या विश्रांतीची जितकी जरूरी आहे
तेवढीच घे. ज्यास्त नको. तूं मोठी हो; नीतिमान हो; आयुष्य-
मान हो; जनोपयोगी हो हीच माझी इच्छा. [illegible]

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P., Hindalga

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

12110

दिनांक ५-६-४३
शनिवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① पत्रें वगैरेची पोंच :- मागच्या मागील शनिवार (ता २९) चे पत्र हाती आल्याचे व त्याच दुसरे दिवशी [illegible] एक छोटे पत्र मिळाल्याचे मागील पत्रीं कळविले आहेच. सिगारेट्स [illegible] पाकिटें [illegible] माझे ता २ चे [illegible] करून [illegible] मनिऑर्डर [illegible] व त्याच एक पाकीट आणि [illegible] १० पुस्तकें [illegible] बरोबर पाठविल्याचे एक कार्ड पोंचले. [illegible]. पुस्तकें [illegible] हाती आली नाहींत. बुधवारीं [illegible] इन्स्पेक्टर [illegible] नाहीं. पण [illegible] आहे. [illegible] पुस्तकें [illegible] समजतें. [illegible], ते [illegible] नाहीं [illegible] मिळाले नाहीं. तुमची २० व २५ ची पत्रें [illegible] पोंचली आहेत. आतां २८ चे एक व [illegible] एक [illegible] पत्रांची पोंच [illegible] लिहिली. [illegible].

② माझी प्रकृती मान :- गेल्या आठवड्यात माझें वजन १५२ पौंड आहे. [illegible] पासून [illegible] ५ पौंड वजन घटले आहे. त्यामुळे [illegible] थोडी [illegible] आली आहे. T.C.F. ~~[illegible]~~ Liver Extract [illegible] इंजेक्शन [illegible] पासून [illegible] आहे. [illegible] पौंड आणि २ [illegible] ११४ आहे. घरीं असतांना ते १६ ते २२ [illegible] असे. २६ [illegible] कधीं गेले नाहीं. [illegible] ते [illegible] १६ असावे. येथे [illegible] वेळी १११ होते. आतां १४ आहे. माझ्या प्रकृतीत तरी काहीं बदल नाहीं. १५ दिवसांपूर्वी [illegible] ब्लड प्रेशर घेतले. ते ७०-१०० असें भरले. ते [illegible] पाहिजे [illegible] नाहीं. कमी आहे. [illegible] डॉ. [illegible] पाहिले [illegible] ते ६०-११० भरले. [illegible] असें असतें. त्यामुळे [illegible] होत नाहीं. [illegible] टॉनिक [illegible] "[illegible] औषधे नकोत. [illegible] तरी औषधे घेऊ नयेत. [illegible] आणि [illegible] ब्लड प्रेशर [illegible] औषध [illegible] तरी मी [illegible] नाहीं. पाहिजे तर तुम्हीं [illegible] टॉनिक [illegible]" असें [illegible]. टॉनिकची किंमत [illegible] आहे [illegible] टॉनिक [illegible] आणि तरी [illegible] नाहीं. [illegible] मी डॉक्टरास तसें सांगितले. [illegible] कमी आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] एक दिवस [illegible]. माझी ताकत [illegible] energy [illegible] आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] असें [illegible] वाटतें [illegible]. [illegible] प्रकृती [illegible] राहते. [illegible] नाहीं. [illegible] मोठी आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] -[illegible]- [illegible], [illegible],

दोषही पुष्कळ आहेत. मी ती पाहिली आहेत. त्याशिवाय तुझ्या अंगच्या गुणांवरून जे वागायचे ते वागल्याशिवाय राहू नको. त्यावरून तुझ्या चरित्राचे अवलंबून आहे असें समजून मी लिहीत नाहीं. तुझा बाप आणि तुझे गुण ते ज्याच्यामध्ये उतरले आहेत तोंपर्यंत तुझ्या चरित्राची मला काळजी नाहीं हें मी विसरलो नाहीं. प्रत्येक आत्मा स्वीकारलेला असतो त्यात मेरा शिकविल्या द्वारा आत्मसत्तेत उद्योग करावा व त्यात प्राविण्य मिळवावे (येथील ई अर्थ) असल्याकारणाने असें लिहीत आहे. एकदम वाचनामध्ये विसरू नको. जगात आवडीनिवडीची लागत आहेत त्याने थोडे तरी स्थान करून घे. आगामी त्याचा उपयोग तुला होईल. विसरू नको.

⑨ नियमितपणा :- तूं जो लिहितोस नियमितपणाबद्दल ते बरोबर आहे. माझ्याच बाबतीत बोलायचे म्हणजे मी "अनियमितपणात नियमित" झालो आहे. "Regular in irregularity किंवा Irregularly regular" अशी माझी स्थिती झाली आहे. अमेरिकेच्या वास्तव्या ~~पासून~~ पुढे तशी ही सवय लागली. अनेक तऱ्हेच्या परिस्थितीत सापडून राजकारणातील आणि कुटुंबाच्या म्हणून हा अनियमितपणा तसाच पुढे सुरू राहिला. त्यामुळे अति नियमितपणा अंगी भिनला. त्याचा परिणाम माझ्या शरीरावर वाईट रीतीने झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. हीच गत तुझी होऊं नये म्हणून लिहीत आलो आहे. नियमितपणाने तू वाग व तू तुझ्या आयुष्याला वळण दे. तुझ्या सर्व कामांशी तू नियमितपणे व्यवहार ठेव. पण त्याचा उपयोग लोकांशी वागण्याकडे कर. वाईट ते मनस्ताप लिहिण्याची जी प्रवृत्ती आमच्यात आहे ती आम्हां सुटत नाहीं ती करूं नको. कळलें?

(10) आमचे स्वास्थ्य :- आम्ही दोघेही बरे आहोत. वजनात करकरीत झाला आहे हें तुला कळेल. राधूचे   पौंड आहे व माझे   पौंड. राहू इंग्लंडमध्ये असतो. डॉ. ... ऑफिस सुरू केले आहे. ते भरून आले ही. तो अभ्यास पुढावरच आहे. काळजीचे कारण नाहीं. तुझी प्रकृती कशी आहे लिही. शरयूचे दोन्ही फोटो पाठविलेले पोंचले. मागेंच त्याबद्दल तुला पोंच दिली होती. तुझ्या लक्षात नाहीं.

सर्वांचा नारायण

सहली, सिनेमा, रसग्रहण वगैरेकडे पाहत असतानाच हां हां म्हणता वेळ निघून जातो. वाचन न मनाजोगे होते. मग रोजचा दिवस कंटाळा लागतो व वाचन आटपणे लागते. जागरणाचा परिणाम शरीरावर होतो असें वाटले म्हणजे मग जास्त झोप घ्यावी लागते. त्यामुळे राहून आत्मलोचन विसरून जाणेच की आहे. मी नाहीं. आहीं असले तरी आजच्या प्रकृती बऱ्या आहेत असें न म्हणावे लागते. दोघांही पुढे [illegible] मधून मधून इस्पितळात रहाण्यासाठी जाण्याचा प्रसंग येतो. होत होतरा त्यांना आला. माझ्या वाट्यास ते भाग आले नाही. तें कंटून आजारीपणा पुढेच. पण भविष्यात आजारपण अथ [illegible]?

③ "घरचीं पत्रें म्हणजे माणसाला तेथें माणसात ठेवणारे एकमेव साधन होय" "भेटून गेले पण मन पत्रवाचनास उत्सुक असतात" ही वाक्यें अनुभवी मनुष्यच लिहूं शकतो. इतरांना लिहिता येत नाहीत. ज्यांच्याशी संपर्क दिसत नाहीं त्यांना तुरुंगवास अनुभविल्याशिवाय तुरुंगात एकटे केलेल्या मनुष्याचा विचार बाहेरच्यांना कळत नाहीं. आपल्या आप्तांच्या भेटीकरून वरील वाक्यें लिहितो. घरच्या माणसांकरता तुरुंगात असणारा मनुष्य किती उत्सुक असतो हे तो. भावना आपल्या माणसांकरता धडपडते [illegible] आपल्याकडे लक्ष असावे. पण केवळ प्रेम व दरकार करणाऱ्यांचा आणि आपले नाहीं म्हणजे डोक्यात नसते विचार आणून चिंताग्रस्त होणारा राग काढण्याची असल्याचा क्रम होता. त्याची जी स्थिती होती तीच ओळखीच्या प्रमाणात आमची ही आहे हे मनापासून कबूल करावे लागत आहे. घरची पत्रें आलीत, पुढच्यासाठी मजकूर वाचावयास मिळाला, तोच ते पत्र पुनः वाचले, त्यावर जे लिहावयाचे ते लिहावयास मिळाले म्हणजे कारावासातील मनुष्य समाधान करीत असतो. दर महिन्याच्या दिवशी येतात आपल्या आप्तांच्या पत्राची वाट पाहत येणाऱ्या शिपायाकडे आपले डोळे लागलेले असतात. त्याने जर पत्र दिले नाहीं तर निराशा उत्पन्न होते. तसेंच टेबलाच्या [illegible] वर आपली रवानगी होणार तर निराशा वाढते. पत्रें आपल्याची येतात. पण त्यांत काहींही नसते. काहीं तरी पुढच्याने लिहिलेले असते. त्यांत विचार नसतात. कल्पना नसते. माहिती नसते. प्रश्नांना उत्तरे नसतात. अगदी ओबडधोबड [illegible] वाहतात. पण काय करणार? तेवढ्यानेच संतुष्ट व्हावे लागते. तेवढ्यातच आनंद मानावा लागतो. "धडधडत आलेली पत्रें वाचल्यास आम्हांस किती आनंद होतो हे गंगूताईला, इंदिराला अथवा आक्कांना किंवा त्यांच्या पोरींना कसें कळणार? असें म्हणून आम्हीं स्वस्थ बसतो. यापरीस दुसरे काहीं नाहीं. आता म्हणतो की "तेथें असूनही पण लिहिताना आम्हास विषयाची किंवा मजकुराची वाण पडत नाहीं". कारण जर मजकुराची पत्रें जर भरून आली आणि नियमितपणे ती लिहिण्यात आली तर १८५४ सालापर्यंत सुद्धां मजकुराची वा विषयाची वाण पडणार नाहीं एवढी माझी खात्री आहे. आतां पुढचे विषय आहेत.. सरकारला नकोसे असलेले विषय सोडून दिले तरी असे अनेक विषय आहेत की त्यावर आम्हांला लिहिता येईल. पण मजकूर माझ्या बरोबर पत्रें आलीत. पुस्तकांचा आहार बरोबर नाहीं तर [illegible] नाहीं तर माझें जीवन नकोसे होते. [illegible] निराशा [illegible]

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P., Hindalge

To Shri Ganpatrao Shegade
Near Jumma [illegible] Road
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ५-९-४३
रविवार

④ माझें वाचन :- गेल्या [illegible] मधून नाशिकच्या ग्रंथालयातून मला वाचावयास पुस्तके कमी मिळू लागली असे आपल्याला कळविलेच असते. ती पुस्तके कोणती त्या पुस्तकांचा मी विशेष उल्लेख करणार नव्हतो. वाचनाची त्यांना काय सवय. पण त्याने विषय नेहमी. माझें वेगळे. एकंदरीत माझ्या जवळ पुस्तके [illegible] मीच मांडली होती. [illegible] (मराठी) पुस्तकें आणून घेतली. आम्हीं जवळ जवळ ७० लोक एकत्र असतांना एकाकडे मराठी तरी पुस्तके मिळावयाचीच. परंतु अडचण आमच्या [illegible], व [illegible] अलग [illegible] पुस्तकांची [illegible] पुढे मला तुमच्या त्यांच्याकडे पहाण्याची पाळी आली नाहीं. आक्का अगदी वेळेवर पुस्तके पाठविते व मीहि मला पाहिजे असलेलें कळवीत असतो. मग तुमच्याकडे अवलंबून रहाण्याचा प्रसंग येणार? शिवाय मनोविनोद, आज, साधना हे सर्व आक्का प्रमाणेच मला पाहिजे तें आणवून तयार असतांना मी तुमच्याकडे पाहणारही नाहीं. मला पुस्तकांची Possession ठेवीत असते. त्याहूनही मी स्वार्थी मनुष्य आहे. स्वतः जेव्हां पुस्तक असेल म्हणजे वाटेल तेव्हां वाचता येते. [illegible] तेथें [illegible] करता येतात. वाटेल त्यावेळेला उपयोग करता येतो. नाहीं तर नाहीं. म्हणून स्वतःच्या पुस्तकांचा अग्रक्रम. [illegible] महिन्यापासून सुद्धां मला वाचण्याकरता कमी पुस्तके मिळाली नाहीत. स्वतःच्या पुस्तकांशिवाय इतरांकडून २० वर पुस्तकें घेतली व वाचली. त्यांत २० एकट्याची पुस्तकें होती; इतर इंग्रजी. [illegible] नोट्स [illegible] संबंध आहे. मराठी दुर्मिळ होती. पण ती मी हुडकून दिली आहे. त्यापासून [illegible] मला [illegible] नाहीं असें वाटत [illegible] केले. आतां पुस्तके वाचली जातात. एकांत राहिले, रहाते. नाहींतर नाहीं ही वृत्ती ठेविली आहे. आजच्या वाचनाचा उपयोग ताबडतोब व्हावा ही वृत्ती मी बाळगीत नाहीं. [illegible] वाटावे व त्याचा पुढें कधीं काळी उपयोग करता आल्यास करावा हा हेतू. ज्ञानाचा उपयोग परिस्थितीनुरूप स्वतःच्या बुद्धीचा [illegible] करण्याचा असतो. आजचे वाचन उद्याच्या उपयोगी पडेलच असें नाहीं. आजच्या [illegible] अनुभवाला अनुसरून आजच्या परिस्थितीचा अभ्यास करावयाचा आणि आपल्याला जें वाटेल तें लिहावयाचे. आजच्या सारखीच परिस्थिती पुढें आली तरी [illegible] त्याचा पुस्तकातील विचार उपयोगी पडतील. परंतु माझ्या कल्पनेप्रमाणे पुढें सर्वच उलटे सुलटे व्हावयाचे आहे. सर्वच धडे [illegible] पडावयाचे आहेत. मागच्याच आजच्या प्रमाणे पुढें होणार नाहीं. आजची घडी विस्कटलेली [illegible] सर्वांस [illegible] भासण्यासारखी लागतील. अशा स्थितीत पुस्तकांतील आजचे विचार आम्हांस पुढें फारसे उपयोगी पडणार नाहीत. नवी परिस्थिती नवी घडी; नवी दिशा, नवे [illegible], नवे विचार, नवी घडण. पण आजच्या वाचनाने ज्ञान वाढते, बुद्धीला चालना मिळते, मनाला विचार करीत बसण्याची संवय

From N.S. Hardiker
No. 42, class One
B.C.P., Hindalge

(१) 80

To Sri Indutai Shrikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona 1

दिनांक ५-६-४३
७

चि. इंदुस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① पत्रांची पोंच :- तुझें तारीख १ चे पत्र गुलबाकडून पाठविलेले ता. ४ रोजीं पोंहोंचलें. तुझ्या [illegible] १ तारीखेचें जरी असलें तरी तूं तें २ तारखेपर्यंत ठेवलें असावेस म्हणून ४ ला आम्हांस मिळालें. माझें २९ चे पत्र आतां तुला मिळालें असेलच. त्याचप्रमाणें तुझें २५ ता. चे पोंचल्याची पोंच दिली आहे. वसंताकडून पत्र आलें. आठवडे बरोबर पत्र येत आहे. एक रात्र तुझें तीन तिकीट न लावलेलें आल्याचें पत्र पोस्टात टाकल्यामुळें आम्हांस मिळण्यास उशीर झाला. मीलू उमाकडून आणि शुक्रवारी मी दहा पुस्तकें आली. [illegible] कडून मार्च [illegible] दिवसांनिमित्त मी [illegible] भेटी मागविल्या. तेही हातीं आल्या

② तूं गुलाबफूल :- वसंताने तूं गुलाब फूल जाणार आहेस असें कळविलें होतें. म्हणून आम्हांला आश्चर्यही वाटलें नाहीं किंवा तुझें पत्र गुलबकारी आलें नाहीं म्हणून आम्हीं अधीरही झालो नाहीं. तुझा [illegible] कल्पना करून आम्हीं स्वस्थ होतो. त्याप्रमाणें घडलें. तुला २ दिवसांची रजा काढून [illegible] प्रसंग आला. [illegible] झालें. [illegible] भेट झाली. त्यांच्या लौकिक राहणीची तुझ्याबरोबर कल्पना करता आली. काय काय पाहिलेंस? काय ऐकलेंस? हें सगळें माहिती? मनुष्य सतत जागृत (Vigilant) असला म्हणजे त्याला या जगांत कोठें काय घडलें आहे याची कल्पना करता येते. त्या कल्पनेनें एक सुंदर चित्र डोळ्यापुढें येतें. जागृत नसलेला मनुष्य [illegible] मनुष्य [illegible] असतो असें म्हणावें लागतें. मृतवत् असतो तो. थोडक्यात सर्व ठिकाणी दृष्टी पुरवून शिकून घेण्याची इच्छा आपण ठेवली पाहिजे. शिकण्याच्या बाबतीत तरी आपण अधाशीच असलें पाहिजे. आपण कोठें दौऱ्यास गेलो, कुठेंही प्रवास जरी केला, कोणाचीही भेट जरी घेतली तरी आपल्या मनावर त्यांचा ठसा उमटेल अशा प्रकारें निरीक्षण करून त्यापासून थोडा [illegible] तो घेतला पाहिजे. [illegible] घरीं येईल. तोंच [illegible] दिवस काढणार, हें मी जाणून आहे. तूं कांहींही लिहिलें [illegible] नाहींस किंवा [illegible] नाहींस अशी माझी खात्री आहे. तरीपण तुला लिहावें लागतें

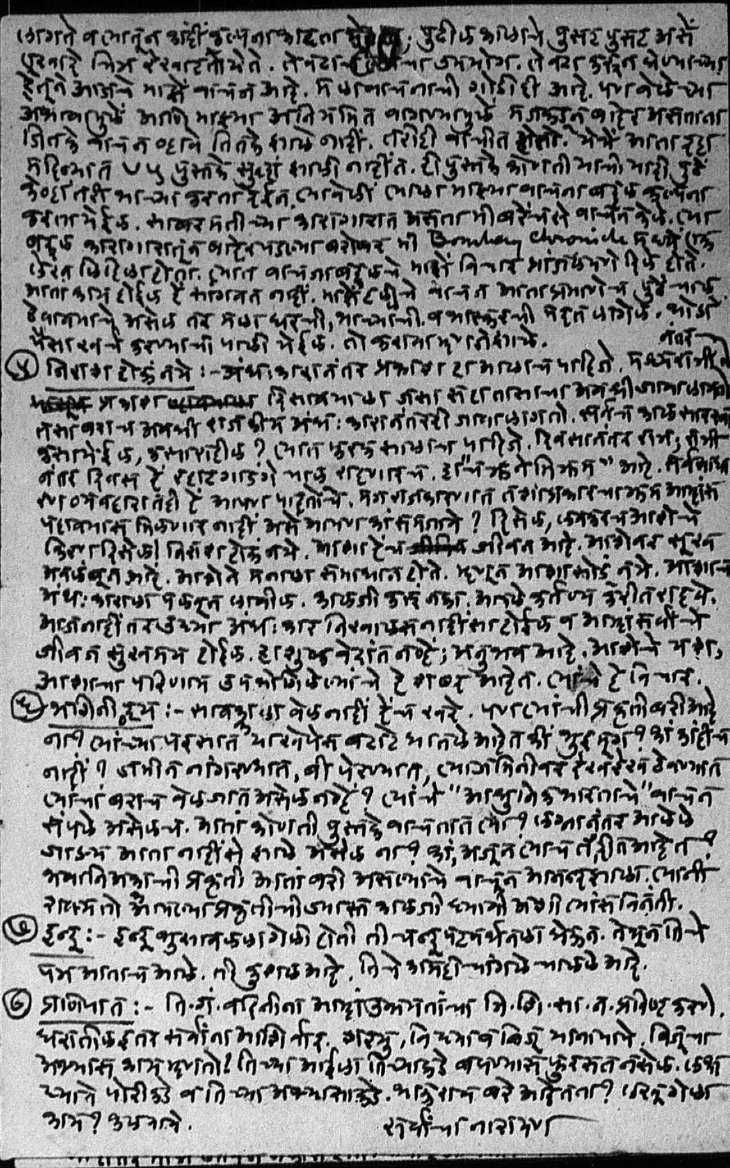

लागते व त्यातून कांहीं कल्पना काढता येतात; पुढील कामाचे पुसट पुसट असें पुरावे नित्य येत राहतात. तेव्हां [illegible] चा उपयोग. तो तर कळून येण्याजोगा होतो. आजचें माझें वाचन आहे. हे वाचनाची गोडीही आहे. पण केवळ या आजारामुळें आणि माझ्या अनिश्चित जागेमुळें हें सोडून बाहेर असतांना जितकें वाचन व्हावें तितकें होत नाहीं. तरीही वाचीत होतो. येथें आता दहा महिन्यांत ५५ पुस्तकें सुद्धां झालीं नाहींत. ही पुस्तकें कोणती आणली नाहीं पुढें कोठें तरी याचा उपयोग करता येईल. तोपर्यंत त्याबद्दल माझ्या वाचनाबद्दल कल्पना करतां येईल. साबरमतीच्या कारागृहात असतांना मी बरेंचसे वाचन केलें. तो बहुधा कारागृहातून बाहेर पडल्यावर मी Bombay Chronicle मध्यें एक लेख लिहिणार होतो. त्यात वाचनाबद्दलचे माझें विचार मांडणार होतो. आता काय होईल हें सांगवत नाहीं. माझें रोजचें वाचन आतां असेंच पुढें चालू रहावयाचें असेल तर मला घरची, आश्रमाची व आसपासची मदत पाहिजे. कांहीं पैसा खर्च करण्याची पाळी येईल. तो करावा [illegible]. नंतर

④ निराश होऊं नये :- अंधःकारानंतर प्रकाश हा आलाच पाहिजे. [illegible] ~~[illegible]~~ प्रकाश ~~[illegible]~~ दिसावयाचा जसा जसा उशीर होत जाईल [illegible] लोकांवरचा आमचा राजकीय अंधःकारानंतरही जागा होतो. [illegible] करावा येईल, करता येईल? त्यात फरक करावा पाहिजे. दिवसानंतर रात्र; रात्रीनंतर दिवस हें रहाटगाडगें चालू राहणारच. "[illegible]" आहे. [illegible] [illegible] तरी हें आम्हा पाहिजेच. मग राजकारणात त्यांच्या [illegible] आमचें पाऊल [illegible] नाहीं असें आपण कां समजावें? हिंमत, [illegible] निराश होऊं नये. आशा हेंच ~~[illegible]~~ जीवन आहे. आशेवर सूर्य अवलंबून आहे. आशेने मनाचें समाधान होतें. म्हणून आशा सोडूं नये. आशाच अंधःकाराला पळवून लावील. आपली कांहीं कर्तव्य करीत रहावें. [illegible] नाहीं तर उद्यां अंधःकार [illegible] नाहींसा होईल व आपल्या सर्वांचें जीवन सुखमय होईल. हा शुष्क वेदांत नव्हे; अनुभव आहे. आशेचे मळे, आशेचा परिणाम [illegible] हे [illegible] आहेत. त्यांचे हे विचार.

⑤ [illegible] :- [illegible] नाहीं हेंच खरें. पण त्यांची प्रकृति बरी आहे नाहीं त्यांच्या घरांत [illegible] वाटतें आहेत कीं [illegible]? कां आहेत नाहीं? [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] त्यांचा [illegible] नाहीं? त्यांचे "[illegible]" वाचन संपलें असेलच. आतां कोणती पुस्तकें वाचतात त्या? [illegible] [illegible] नाहींसे होत असेल ना? कां, अजून त्याच तऱ्हा आहेत? [illegible] प्रकृती आतां बरी असल्याचें वाचून आनंद होतो. त्यांनी [illegible] [illegible] प्रकृतीची काळजी घ्यावी [illegible] [illegible].

⑥ इन्दू :- इन्दू [illegible] होती ती चन्दू [illegible] ऐकलें. तेव्हांपासून तिचें पत्र आलेंच नाहीं. ती [illegible] आहे. तिचें [illegible] [illegible] आहे.

⑦ [illegible] :- ति. सौ. [illegible] [illegible] ति. [illegible], [illegible] [illegible] आशीर्वाद. [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] काय म्हणतो! तिच्या [illegible] बघण्यास फुरसत नसेल. [illegible] [illegible] व तिच्या [illegible]. [illegible] बरे आहेत ना? [illegible] काय? [illegible].

रावजींचा नारायण

From R.K. Sherade
No. 750, Class One
B.C.P. Hindalga

80

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक ८-९-४२
मंगळवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① पत्रे वगैरेंची पोंच :- आपले शुक्रवार तारीख ४ चे पत्र हाती आले. त्याच दिवशी बाळीचेही पत्र पुसासकडून आले. वत्सलानेही आपला आठवड्याचा हप्ता पाठविला आहे. आपण पाठविलेले ४१/४ पौंड (१८ बंडले), ऑरेंजिस म्हणजे १२ [illegible], चिकणी सुपारी, पांच आणि दोन म्हणजे ७ हातरुमाल, तीन बार साबणाचे १६ तुकडे व साने गुरुजी यांची दहा पुस्तके मिळाली. ४१/४ पौंड पेढे पैकी एक पौंड पेढे गोडू नानांनी घेतला. पंचवीस रु. ची मनिऑर्डर पोंचल्याबद्दल मागे कळविले आहे. व. अ. अण्णांनी पाठविलेली मनिऑर्डरही आली. [illegible] नवीन परमीट उघडले आहे. [illegible] येणार आहात? ही पोंच लगेच कळवावी. विसरू नये.

② साहित्य व सामान :- मागील चिठ्ठीप्रमाणे दोन एक्सरसाइज बुके, दोन बुटछाट व शंकरने पाठविलेली पुस्तके [illegible] पाठविल्या. बूट का बुटछाट पोंचला की नाही? नसल्यास [illegible] हे दोन स्वेटर्स आहेत. त्यांची मोठाली आहे त्या आकाराचे दोन शिवून पाठवावे व मागील चिठ्ठीप्रमाणे [illegible] ठेवावेत. मोठ्या स्वेटरची लांबी बरोबर आहे. [illegible] नाही. [illegible] मिळाली नाही तर [illegible] स्वेटर्स वापरावे.

③ प्रकृती :- बरी आहे. काळजीचे कारण नाही. डॉ. [illegible] सांगितल्याप्रमाणे मी मागवलेले Liver Extract ची इंजेक्शन्स [illegible] T.C.F. Liver Extract पेक्षा हे दुसरे औषध चांगले आहे असे वाटते. त्याचा परिणाम चांगला होईल. वजन १५४ च आहे. [illegible] तीन पौंड [illegible]. [illegible] प्रकृती स्वास्थ्य [illegible] लवकर [illegible] राहतो आहे.

④ पेढे :- घरी असलेले सर्व पेढे आपण पाठविल्यामुळे दिसतात. आता तयार करविल्याशिवाय आम्हास पाठविणे शक्य नाही. माझ्या सांगण्याप्रमाणे आपण ऐकून पेढे तयार करण्यास दिले की नाही हे कांही कळत नाही. कांहीही करो, मी पुन: मागितल्या बरोबर पेढे पाठवायचे म्हणजे झाले. [illegible] पाहिजे व [illegible] असावा. [illegible] दर [illegible] ठेवू नये.

आहे कीं " तूं तेथें काय काय [illegible] सांग पाहूं "? [illegible]
मी [illegible] घालते आहे. [illegible] (एखादा तरी [illegible] [illegible]

③ सुधारलेख :- Opium Habit या निबंधावर तूं केवळ [illegible] लिहिण्याकरितां तुला एक शीर्षक (Heading) पाहिजे आहे. निबंधाची निवड तूं केली आहेस. [illegible] शीर्षक पाहिजे. " अफूची संवय " असू कां ? असें तूं विचारतोस. तूं [illegible] काय [illegible] आहेस यावर शीर्षक अवलंबून राहील. अफूची संवय कोणाला ? हिंदुस्थानातील लोकांना की [illegible] ? [illegible] जगातील गरीब माणसे आणि [illegible] हिंदुस्थानातील अफू ~~[illegible]~~ खाणारा जातात हें पण माहीत आहे. तुला ही माहिती असेलच. गरीबांच्या घरी [illegible] तूं [illegible] जातोस [illegible] तुला ते ही [illegible] सांगत असतील, नाहीं ? तो [illegible] तुला [illegible] असें वाटलें असेल आणि [illegible] [illegible] करावा असें [illegible]. होय काय ? [illegible] अफू [illegible] ? [illegible] असतील तर [illegible] [illegible] काय ? तूं [illegible] संबंधी [illegible] की [illegible] ? [illegible] [illegible]. [illegible] दोन्ही [illegible] असतील [illegible] पाहिजे. [illegible] असें मी [illegible]. [illegible] शीर्षकें [illegible]. " अफूची संवय ", " अफूबाज " किंवा " अफीमबाज ", " अफूचें व्यसन ", " अफू-आधीन, " " अफीमी " " संवय " हा शब्द [illegible] आहे. [illegible] [illegible] निघतो. संवय [illegible] असेल वा वाईटही असेल. [illegible] संवय, [illegible] संवय, [illegible] संवय, [illegible] संवय, तंबाखू ओढण्याची संवय. पण " व्यसन " या शब्दानें केवळ वाईटाचीच [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तो [illegible] अफूचें व्यसन [illegible] आहे असें [illegible]. [illegible] होतें, [illegible] होतें, [illegible] होतें तें व्यसन. [illegible] हा शब्द [illegible] [illegible] नाहीं. पण व्यसन [illegible] आहे की [illegible] [illegible] [illegible] व्यसनी [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] शब्द — अफूबाज, अफू-आधीन, अफीमी. [illegible] व्यसन [illegible] आहे तो अफूबाज किंवा अफीमी. अफूचें [illegible] अफूबाज बनत नाहीं. अफूबाज [illegible] अफीमी.
" अफीम " हा [illegible] शब्द. [illegible] अफीमी [illegible]. " बाज " [illegible] [illegible]. तो अफू [illegible] अफूबाज होतो. [illegible]; [illegible] हा शब्द [illegible] तुला माहीत

From N.S. Hardiker
No.42, Class One
B.C.P. Hindalge

४५

To Sri Indutai Shrikhande
c/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona 1

दिनांक ५-५-८२

आहेच. [illegible] बाळ, हा शब्द [illegible] मनुष्याचे प्राविण्य दर्शविते; [illegible] दर्शविले. हास्यबाज म्हणजे हास्यविनोदात हातखंडा असलेला मनुष्य. तसेच [illegible] पासून अक्कीमी. अक्कीमी म्हणजे अक्कू [illegible]; अक्कूची सवय [illegible]; अक्कू स्वभावात [illegible]; असा होतो. "अक्कूची सवय" हे शीर्षक व "अक्कू बाळ" किंवा "अक्कीमी" हे शीर्षक यांत फरक आहे हे बारीक [illegible] तुला कळून येईल. फरक जरी असला तरी [illegible] तेवढा [illegible] येईल. [illegible] नाहीं. [illegible] किंवा [illegible] घेतली जाते. जाणतेपणाने हे होते. अजाणता होत नाहीं. ही गोष्ट लक्षात ठेव. तुझ्याकडील [illegible] जी अक्कू [illegible] जाते [illegible] असेल तर "अक्कूची सवय" हे शीर्षक बरोबर होणार नाहीं [illegible] असेल तर "अक्कू बाळ," "अक्कीमी" हे शीर्षक बरोबर होईल. [illegible] अक्कू [illegible] जाते. ती पुढे [illegible] अक्कू [illegible] नाहीत. [illegible] आम्ही [illegible]. पांचसहा वर्षांपर्यंत [illegible] झाल्यावर [illegible] तरी "अक्कू" [illegible] पाहिजेच. अशाप्रकारची पुढील [illegible] नसते [illegible] असतो. [illegible] सेलो (Cello) [illegible] नसतात. [illegible] नाहींतर नाहीं. [illegible] म्हणजे [illegible] शीर्षक योग्य होईल हे तुला कळेल. तर विचार कर आणि [illegible]. [illegible] पुढे (Prints) [illegible] मी तुला पुन: [illegible] लिहीन.

(४) बाजी व हरा:- हे दोघेही मुंबईला गेले आहेत. तुला कदाचित भेटले ही असतील. पुन: तूं [illegible] असशील. [illegible] तुझा [illegible]. तुझ्याजवळ कधी सांपडते; आणि आम्ही? [illegible] पाहिजे. [illegible] आम्ही [illegible] पाहिजे [illegible] (फोटो) तसवीर करावयाची; व ती [illegible] रहात असे [illegible] ती पुन: [illegible] तुझ्याकडे येईलच. [illegible] तूं [illegible]? [illegible] असो, [illegible] आम्ही. [illegible] थोडे लिही. [illegible]

(५) मोहन व उषाबाळ : ~~कुसुम~~ इन्दूने मोहन व लक्ष्मणरावांचे बद्दल लिहून बरेच दिवस झाले. ते मुंबई पुण्याला येऊन गेले. हुबळीसुद्धा सोडून उठून गेले असें त्यांनी लिहिले. मग इतके दिवस कोठे राहिले? लक्ष्मणरावाबद्दल आम्ही जे मागे लिहिले ते त्यांस वाचायला देणे. आमच्या मनातील भाव त्यांच्याकडे व्यक्त करा. ते आमचे जावई पुरा आहेत. त्यांना आम्हां उभयतांचा प्रेमपूर्वक नमस्कार उषाबाळाला व मोहनला आशीर्वाद.

(६) शंकरचे पत्र :- अजून शंकरकडून पत्र आले नाही. मुनिसिपालिटीचे इलेक्शन, गदारोळ वगैरे ज्या सुमारास पार आम्हांला पत्र आल्या नंतर कुणाचे असतील त्याबद्दल लिहायचे होते. गेल्या निवडणुकीचा तोंड पुरावा किती हें लिहायचे होते. आता मुख्यत्वेकरून मुनिसिपालिटी काम करीत आहे हे "हुबळी गजेट" वरून समजेल. परंतु तर बऱ्याच गोष्टी कळत नाहीत. हुबळीची वस्ती व्यापाराचे लोक अजीबात सोडून रस्ते दिसते. हुबळीत पाऊस किती झाला, नवीन पाणी किती आले, घरें किती पडली, वगैरे माहिती गजेटमधून दिसली नाही. तसेंच हुबळीतील इतर सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, औद्योगिक वगैरे बद्दल काहींही नाही असें का? ~~थोडी~~ थोडी तरी माहिती आमच्या शहराबद्दल दिली पाहिजे. माहिती मिळत नाही म्हणून स्वस्थ बसू नये. ती मिळविण्याकरता प्रयत्न करावा. मुद्दाम फेरफ देऊन आले काम होते असें समजू नये. लेख मागवले असतात. काम सोडून कामे असतात. मात्र तसे नाही; पण वाचकांच्या मनाकडे आकर्षून घ्यावयाचे असेल तर, अनेक लोकांच्या स्वभावाचा उपयोग करून घेण्यात निरनिराळे विषय देण्याचा प्रयत्न करावा. वाचकांना गोडी लावावी लागते. संपादकांच्या स्वभावावर, त्यांच्या मनोवृत्तीवर, त्यांच्या व्यवहारावर, त्यांच्या सहकाऱ्यांवर ही गोष्ट अवलंबून असते. शंकर नम्र आहे, परंतु नरम आहे. शंकर हुशार आहे, प्रामाणिक. शंकर महत्त्वाकांक्षी आहे, पण अननुभवी. [illegible] हातून काढून बसलेले काम होत नाही. वरील सूचनांचा त्याने विचार करावा व माझ्या वतीने वेळ काढून लिहिण्यास सांगावे.

(७) प्रणिपात :- ति. ग. मातोश्रीस आम्हां उभयतांचा व आमच्या शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. [illegible] आशीर्वाद. शरयू आणि विजया मजेत आहेत. अक्काताई, आक्का, रामभाऊ, शंकर, वेंकटेश वगैरेंना नमस्कार. पत्रोत्तर लवकर पाहिजे. [illegible] पाठवून आहे.

आपला बंधु

R K Shewade

(५) प्रकृतीमान :- आम्हां उभयतांची प्रकृती बरी आहे. काळजीचे कारण नाहीं. आमच्या प्रकृतीच्या बाबतीत आम्हीं काळजी पूर्वक वागत आहोंत. आम्हीं [illegible] तुम्हा उभयतांशिवाय करमत नाहीं. पत्राचे उत्तर पाठव. प्रकृतीबद्दल कळीव.

सर्वांना नारायण

From N. S. Hardiker
No. 42 Class One
B.C.P., Hindalge

86/①

To Sri Gangutai Sharade
Near Gunsiddappas Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक ११-९-४२
शुक्रवार
१२ रविवार

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष:—

① **पत्रे वगैरेची पोच** :— [illegible] तारीख ४-९ शुक्रवारी लिहिलेले पत्र पहिलेच आज हाती आले. [illegible] आपल्या मागील पत्रांचा उल्लेख आहे. अभ्यासाची दहा पुस्तके, [illegible] जिलब्या दहा आंबे, बुकनी, सुपारी, सात हातरुमाल, साबणाचे १६ तुकडे व [illegible] पौंड पेपर — सर्वच हाती आले. एक्सरसाइज पुस्तके दोन, व्याकरणाची इंग्रजी पुस्तके, [illegible] दोन पुडे खारट — ही अभ्यासाच्यापैकी आहेत. [illegible] पुडे खारे मिळाले असेलच. चिठ्ठी आठवणीने रविवारे वगैरे देऊन लिहून पाठवावेत. या आठवड्याने इतुके काही काम मिळाले. [illegible] ही आहे. [illegible] बातमी नाही. अण्णा सुधन्वेकडून उत्तर नाही. येईल.

② **बाकी व शरयू**:— आई एक मुंबई पुण्याकडे आली का गेली? दरवर्षीच आईची भेट बागलकोटला व्हायची होतीना? मग पुनः काय? मुंबई पुण्याकडे सर्व बरे आहेतना? का आवाची पत्रे गरजेची आहेत अथवा [illegible] त्याकरिता बाळो प्रयत्न करीत आहे? इतक्या पोरीला घेऊन एकट्याचा प्रवास करण्याचे कारण काही तरी असलेच असले पाहिजे. [illegible] नसावा असे [illegible] वरून नोकरी करीत आहे; शरयू बाळाचा त्रास नव्हता म्हणजे झाले. ती गेल्यामुळे घरी आपणाला चैन पडत नसेल, होय ना? आहे; विश्वास आपल्या बोबड्या बोलाने आपणा सर्वांचे मन रंजन करीत असेल! दुडुदुडु हिंडत, फिरत, पळत आपणाला हसवीत असेल! आपल्या दुडुदुडु रांगण्याने आपला वेळ जात असेल! पण शरयूमुळे आपणा सर्वांना जसा आनंद होत होता तो विश्वासमुळे होणार नाही. अर्थात त्यामुळे जे एकटेपणा-आत होते ते वयात येत चाललेल्या पोरापोरी मुळे होत नाही. निरनिराळ्या प्रकारची करमणूक अनुभविण्याचा प्रसंग निरनिराळ्या वयांच्या [illegible] मुळे येतो. शरयू अगदी लहान; अजून तिला एक वर्षही झाले नाही. विश्वासला तीन वर्षे. दोघांतील अंतर जितके वयात तितकेच त्यांच्या खेळण्या-बागडण्या-बोलण्यात. अर्धवट रांगणे, त्यांच्याकडे पाहणे, त्यांचे मनोरंजन करणे [illegible] आनंद वयात येत चाललेल्या पोरापोरींमुळे होत नाही. त्यांच्यामुळे होणारा आनंद वेगळा. पण दोघांमुळेही आनंद — ~~[illegible]~~ आनंद — होतो यांत शंका नाही. तसा आनंद आपणाला होत आहे. आम्हाला नाही. आम्हा बंदिवानांना हा आनंद अनुभविण्यास वेळ मिळतो. पुरेसा मिळत नाही. हा ज्याच्या त्याच्या प्रश्न आहे. आपणा बाहेरच्यांचा प्रश्न वेगळा व आम्हा आतल्यांचा वेगळा. शरयू परत येईपर्यंत आपणा विश्वासशीच खेळणार, हसणार, मनरंजन करून घेणार. ती आली म्हणजे आपणा सर्वांना आनंद द्विगुणित होईल यांत शंका नाही. तोपर्यंत आपण समाधान मानून घ्यावे व विश्वासशी खेळावे; होय का?

③ **बिजू** :- बिजूबद्दल इन्दूने आम्हांला ~~[illegible]~~ पोर फार हट्टी आहे. अभ्यास करत नाहीं. "फार कठीण आहे तिचें" असें उद्गार इन्दूने आमच्या [illegible] एका भाषणाच्या दिवसांत काढले आहेत. पोर हट्टी आहे हें मी कबूल करतो. तिचा तो हट्ट गोड शब्दांनी ~~[illegible]~~ घालवायला लागेल. तिला समजण्याजोगें सांगून, तिच्या मनावर ठसेल अशा शब्दांत तिला समजावून, तिचा हट्ट काढण्याचा उद्योग सर्वांनी मिळून करावा. पोरीला फार रागे भरून अथवा नेहमी मार देऊन भागणार नाहीं. तसें केल्यानें मुलें सुधारत नाहींत. फार धमकी पण करता कामा नये. फार रागावणें व फार धाक दाखविणें हा मार्ग आपण स्वीकारिला तर त्याचा परिणाम जसा व्हावा तसा होतो असा पुष्कळ शिक्षकांचा अनुभव आहे. मुलांतील स्वतंत्र वृत्ती मारून टाकिता कामा नये. त्यांचे गुण पारखून त्यांच्या गुणांचा विकास होण्याजोगें शिक्षण त्यांस दिलें गेलें पाहिजे. त्यांचे गुण ओळखून त्यांच्याशी आम्हीं आमची वर्तणूक ठेवली पाहिजे. अशा रीतीने जर आम्हीं केलें तर मुलांच्या आयुष्याला चांगलें वळण लागतें व पुढे मोठेपणीं म्हणजे मोठी झाल्यावरही तसेंच वागूं लागतात. आमच्या लोकांनी आज फार वर्षे गृहशिक्षणाचा मार्ग सोडून दिला आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीने या देशांत प्रवेश केल्यापासून आमच्या भारतीय संस्कृतीकडे जरा दुर्लक्ष झाल्याने ती आमच्या वाडवडिलांनी सोडून दिली. ~~[illegible]~~ धड पाश्चिमात्य संस्कृतीही नीट समजून घेतली नाहीं आणि पौर्वात्य संस्कृती काहीं टिकवली नाहींत. म्हणून आमची अवस्था अर्धी कच्ची झाली. ~~[illegible]~~ इकडे नाहीं आणि धड तिकडे नाहीं. अशी आमची स्थिती झाली आहे. ~~[illegible]~~ हें एक देशाचें संकटच आहे. आतां तरी आम्हीं पाय उचलले पाहिजे. पाय उचलायचा असेल तर आपल्या पूर्वीच्या संबंधांत आलेल्या गृहशिक्षणाकडे लक्ष देऊन मुलामुलींतील चांगल्या गुणांना पोषक असें शिक्षण — मग ते पाश्चिमात्य असो अथवा भारतीय असो — दिलें पाहिजे. या कोण लक्ष देतो? तिकडे देशाच्या परिस्थितीत जो तो आपापल्या उद्योगांत रत असल्याकारणाने दुर्लक्ष — नव्हे अतः या पोराबाळांकडेही लक्ष देत नाहींत. ~~[illegible]~~ पोटापाण्याच्या उद्योगांत गढलेला माणूस तरी असतो अथवा अज्ञानी तरी असतो. त्यामुळें गृहशिक्षण म्हणजे काय हें कळत तरी नाहीं ~~[illegible]~~ किंवा कळलें तरी तो तिकडे आळसामुळें लक्ष देत नाहीं. इतरांना कुरकुर करत होत नाहीं. म्हणून हेळसांड होते आमच्या पोरांची. बिजू हट्टी आहे. तिचा हट्ट नाहींसा झालाच पाहिजे. तो कसा ~~[illegible]~~ ? तिच्याशी असलेली आमची वागणूक आम्हीं बदलली पाहिजे. आणि तिला सर्व गोष्टी नीट समजावून सांगितल्या पाहिजेत. आतां तिला सर्व समजूं लागलें आहे. समजावून सांगितल्यास कळण्याइतकें ज्ञान तिला झालें आहे. म्हणून प्रयत्न करावा. अभ्यास अवघड कां जातो? त्यात तिला गोडी नाहीं आणि सर्व परिस्थिति पोषक झालेली नाहींत तरी चालेल पण. या जगामध्यें काय; जगांत कसें वागावें; सूचना पाहिजे असल्यास काय करावें लागतें; इतरांशी कोणत्या प्रकारें वागावें; आपलें कर्तव्य काय; आपल्या कुटुंबाकरितां आपण काय करावयाचें हें सर्व तिला कळलें म्हणजे झालें. शाळेत जाऊन ती शिकली तरच हें सर्व तिला कळेल असें नाहीं. शाळेत जाऊन शिकलें तरच पुष्कळ व्यवहारज्ञान होतें असें नाहीं. आपलें काम शाळेबाहेर होतात का

From N. S. Hardiker
No 42 Class One
B.C.P. Hindalga

② 81

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक ११-६-४३
शुक्रवार | १२ शनिवार

पाहिजे ना? अभ्यास कसा चालू होता? आपल्याला जे शिक्षण - घरात व -
[redacted]
रने शिक्षण मिळाले तुम्हें शिक्षण किंवा देण्याकरिता स्वतंत्र करावी. पाहिजेत
शिकवी नाही तर नाही. पण ते शिक्षण तिच्या उपयोगी पडावयाचे हे कोणी
शिकवी, त्याचा उपयोग केव्हा करायचा? याकरिता शिकवी, किती व
उपयोग करावा तिला? याकरिता [illegible] शिकवी, आता काम करणार आहे
पाहिजे पाहिजे. ~~[illegible]~~ आता आपोआप शिकावे ज्यांच्यापासून काही होणार
नाही असे जर मी म्हटले तर आपण काय म्हणाल? माझे मत परिवर्तन
झाले असे नाही? [illegible] उपयोग आपल्याला करायचे इच्छेते शिक्षण
आपण घेतले पाहिजे व दिले पाहिजे. आपला संसार चांगल्यारीतीने करता
यावा, आपल्या मुलाबाळांना चांगल्या रीती लागाव्या, [illegible]
[illegible] घरात नसताना यावे, असे ज्या शिक्षणामुळे आपल्याला पोट भरता
येईल ते शिक्षण [illegible] देण्याकरिता आपण झटले पाहिजे.
हे विचार करावे. [illegible] प्रमाणे करणे कठीण आहे हे मी जाणून आहे.
तरीही प्रयत्न झालाच पाहिजे. पहा! जिजूवर प्रयोग करा आणि
तिला तयार करा. अजून तिचे वय लहान आहे. तो सुधारेल.

④ पावसाळा:- [illegible] महिन्यात वळवाचा पाऊस आला. वळवाचा म्हणजे
म्हणावे तर सतत आठ ८-१० दिवस धरलेली होती. [illegible] पाऊस
[illegible] तारखेपासून पावसाळा सुरू होणार
असे वाटले होते. पण तारीख पुढे गेली. आकाश ढगांनी आच्छादित होते,
काही वेळ दिसते व पुन: निरभ्र होते. [illegible] पुन: तेच.
~~[illegible]~~. [illegible] पडतात; सूर्यही दिसतो; [illegible]
[illegible] पडतात; पुन: [illegible] सूर्याशी [illegible] जाणू [illegible]
ढग [illegible] येतात; [illegible] आणि [illegible] दुसरीकडे जातात
[illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible]
[illegible] आत [illegible] बाहेर काढण्याचा प्रसंग
आला. [illegible] वाटतो. [illegible] पडते.
[illegible] लागला. [illegible] काही दिवसात [illegible]
पाऊस येईल [illegible]
[illegible]
[illegible] पुन: परत आपल्या [illegible], पावसातून,
[illegible]
[illegible] होणार. नाहीतर [illegible], बाहेर [illegible] आणि [illegible]
[illegible]
[illegible] असे [illegible]. पण [illegible] असे [illegible]
[illegible] होते, [illegible] येतात, [illegible]

लागते. बाहेर हें कांहीं घडत नाहीं. [illegible], वारा, ऊन, थंडी, कांहींही असले तरी मनुष्य मोकळ्या वातावरणात रत असतो. मोकळ्या मनाचा येईल ते [illegible] पूर्ण मुभा असते. म्हणून त्रास होत नाहीं. तसें कारागारांत नाहीं. बाहेर पंचमहाभूतांपासून त्रास झाल्यास दुसऱ्यांचें संरक्षण घेता येते. पण कारागारात, कोंडून ठेविलेल्या स्थळीं, सर्व सहाय्याला मुकावे लागते; म्हणून मनाची जाचणी होते. केव्हां केव्हां पावसामुळें उठाबसावयास जागेची [illegible], स्वतःचे अंथरूण आणि कपडे भिजतात. [redacted]

[illegible] - ऑक्टोबर महिन्यात - धडकला होता. [illegible] त्याचा अनुभव घ्यावयास मिळाला आम्हांला. यरवड्यास [illegible] सुरुवाती पासूनच आम्ही येथें असल्यामुळें, तीन महिने तरी [illegible] पावसाळ्याचा अनुभव घ्यावयास मिळेल. तेही कारावासात! [illegible] होते ते. येथील हवेचा अनुभव कधी तरी घेतलाच पाहिजे. यरवड्याच्या [illegible] तो अनुभव आम्हांस देत आहे. येथील पावसाळ्यातील वीज [illegible] होते. ती चमकते; कडकडते. भीषण असा आवाज करीत आकाशातून पडते. वीज पडली. ती ज्या ठिकाणी पडते त्या ठिकाणी तिच्या कक्षेंत येणारे सर्व प्राणी व पदार्थ जळून खाक होऊन जातात. अशा विजांचा कडकडाट ऐकूनच लोक घाबरतात. मग ती जर एखाद्याच्या अंगावर पडली तर काय होईल? विजेपासून आपल्या इमारतीचा बचाव व्हावा म्हणून इमारतीवरून वाहणाऱ्या [illegible] इमारतीच्या माथ्यावरती लोखंडी दांडा उभा केलेला असतो. तसें येथील इमारतींचें संरक्षण करण्यात केलेले आहे. त्यामुळें पावसाळ्यात या ठिकाणी पंचमहाभूतातील वरुणदेवाच्या (विजेच्या) आम्हांला भीती होणे शक्य नाहीं. विजेपासून [illegible] असतानाहि मध्यंतरी एक आठवण झाली. [illegible] आठवते का ती राधाबाईची गोष्ट? [illegible] उघाड्या जागेवर भिंतीवर टेकून राधाबाई बसली होती; बाहेर जोराचा पाऊस धो धो पडत होता. विजांचा कडकडाट चालला होता आणि एकाएकी जोरात वीज पडली. आम्ही गाडीवर होतो. त्यांची भिंतीला टेकून बसलेली राधाबाई एकदम [illegible] पडली. ~~[illegible]~~ वीज जवळच पडलेली असावी असें [illegible] प्रकाश, [illegible] पडणें, [illegible] तसें असणाऱ्या [illegible]. इकडे राधाबाई पडल्याबरोबर गाडीवर असणाऱ्या आम्हांला मोठ्याने हाक मारल्याचा आवाज आला. आम्हीं त्यांची आणि विजेची [illegible] आमची त्यांची झाली. डॉक्टरना आणले. कांहीं काळानंतर राधाबाई शुद्धीवर आल्या. पावसाळ्यातील विजेचा हा परिणाम! तेव्हां वीज येथे असल्याने अंगावर पडणे शक्य नाहीं. कारण वीज [illegible] म्हणून इमारतींचे संरक्षण केलेले

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P. Hindalga

③

To Sri Gangutai Shenade
Near [illegible] delappa's [illegible]
Hubli, M.S.M. Ry.

स्नेह-शांति

दिनांक ११-८-४२ १२

आहे. म्हणून आम्हांला कसलीच भीती नाहीं. पण एकदा पाऊस लागला म्हणजे तीन महिने रोजच्या २४ तास सतत पाऊस लागणार. [illegible] तो [illegible] पाहून कोकणपट्टीतील लोक कसें राहत असतील हें प्रत्यक्ष पहावयाचे आहे.

④ **[illegible]** :- आज [illegible] तारीख. मी [illegible] झालो त्याला आज [illegible] होत दिवस झाले. [illegible] होत न माहिते, आणि आयुष्यातील एक वर्ष [illegible] होणार. [illegible] वास आणि यरवड्याचा [illegible] आहे. त्यावेळची परिस्थिती आणि आजची परिस्थिती यामध्यें तुलना [illegible] फरक दिसून येतो. विशेषतः [illegible] पाहिले म्हणजे [illegible] वाढ झाली आहे. त्यावेळी जे थोडे थोडके [illegible] होते ते सर्व आता [illegible] झाले. [illegible] कमी झाली. [illegible] होऊन [illegible] झाल्याची एक प्रकारची [illegible] लागली. अजून [illegible] असल्याने शरीर ढिले पडू लागले. सर्व शरीराचे [illegible] होऊं लागले. यरवड्यास [illegible] कारणाने [illegible] प्रसंग आला. यरवड्यास [illegible] कारणाने इतर [illegible] दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याचा प्रसंग येऊं लागला. [illegible] पडू लागल्याकारणाने [illegible] दुसऱ्यांची मदत घेतल्याशिवाय कांहीं करता येईनासे झाले. [illegible] कारणाने [illegible] झाले. तरीही [illegible] स्थितीत [illegible] प्रयत्न केलाच पाहिजे. [illegible] अनुभव [illegible] आहे. [illegible] अनेक प्रकारे [illegible] पाहून, [illegible] समजून घेऊन [illegible] आहे. [illegible] मनुष्य जन्म [illegible] तोवर [illegible] त्याची [illegible] करतां प्रयत्न [illegible] पाहिजे. असें [illegible] झाले म्हणजे [illegible] पाहिजेत. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] हें सर्व [illegible] लागते. पूर्वी, [illegible] होते तेव्हां, [illegible] जें [illegible] नाहीं ते [illegible] पडते. [illegible] असल्याने आणि [illegible]. इतकी [illegible] असली म्हणजे [illegible] येते. [illegible] पाहिजे; [illegible] पाहिजे. तें [illegible] लागते ती [illegible] तयारी पाहिजे. [illegible] येते. [illegible] असेल तर [illegible] येते. यरवड्याच्या कारावासामध्ये हें [illegible]

भास जाणवीत आहे. हिंदुस्थानात जें गेले [illegible] प्रकार-आणि विचारांचे निदर्शनात आले
शंभर वर्षं तो लोकशाहीचे शिक्षण मिळत गेले. संबंधाने ([illegible]
नसून विचार करण्याच्या अधिकारासारखे दुसरे स्वरूप मिळणार नाहीं.
विचार केल्यानंतर तो प्रमाणे करण्याच्याला वेळ जातो नाही तेथें तो.
आपल्या मालकीचे आतुर आत आपण केलेला सर्व कृती काढून लोकांच
आपेगोवे निवडणुकीच्या कारागारांत ठेवतात स्वतः. शाळेच्या मुला
समजून घेऊन लोकां अडाणी मानून सांगोपांग विचार करण्याची वेळ
सुधारून आपल्याला निर्णय करण्याच्या अधिकाराला उत्तर भारत बिलकुल
सांगत नाहीं. २२ साली नागपुरात, ३० साली [illegible] मुंबईत ३२ साली बेळगांव
[illegible] आणि ३४-३५ साली पुनः बेळगांवात जाणे विचार आला तो तो
[illegible] दृष्टीने पाहूं जाता प्रगति बरेंच आशाजनक वाटते. प्रत्येक स्वदेश
निरनिराळा विचार; त्या त्या विचारांची गतीही वेगळीच; त्यांच्या
परिणामही वेगळाच. पण प्रत्येक स्वदेश पाऊल पुढें पडत गेले. मागें गेले
नाहीं. [illegible] जरी सर्जनी साफ तरतरी गाणें शिकविण्यासाठी पण त्या
[illegible] ज्ञानतंतू मानण्यासारखा परिपक्व झाले. ज्ञानतंतू
शिथिल झाल्याच्या बदलानी कांहीं दर्शविता आहे. ती अवस्था मी गांधीजी
नाहीं. [illegible] कांहि अजून जाणून घ्यायचे लोकशाहीला. तोंपर्यंत जे नवीन
शिकायचे ते शिकवून घ्यावे लागेल आणि त्यांचे अवश्य करणे गांधींना
करता नव्हते प्रयत्न करावा लागेल. [illegible] गोष्टी बाजूला ठेवल्या म्हणजे
आपल्याला असे दिसून येईल कीं गेल्या दहा वर्षांतील कार्यक्रम [illegible]
[illegible]. होय! ५०-६० पुस्तके वाचली. पण त्याच्या [illegible] आज
बरें आहे? नेक आवडीने, माझ्या तुम्हा कांहींही नाहीं असे [illegible]
फरक वाटते. पण काय करणार? इतरांना आम्हा शिकवावे ते बदल
समाधान मानून, संतोष पावून कार्य करीत आहे. आणि हे दिवसें सर्व
कारणामुळे आयुष्य आपल्याने अशी नक्की आहे.

(६) **हुबळी गजट** :- साप्ताहिक दर सोमवारी चालते. मालकाचे संपादक नाव
आहे. संपादक शंकर रघुवंशी चांगले काम करीत आहे. त्यांचा अनुभव आहे.
हुबळीची बातमी मात्र भरती कमी असते. त्यात दिली पाहिजे. पण तीच मुळा
कडे अध्यक्ष लक्ष देत नाहींत. दिले पाहिजे जाहिराती कमी दिसतात. [illegible]
कमी असावे. [illegible] दरांची संख्या घटली की काम उरत नाहीं. [illegible]
[illegible] येथून अध्यक्षीने चालविले असून गेले. त्यांनी डॉ. [illegible]
[illegible] बहुतेक मंडळींचा अभ्यास जाणार होते. [illegible] असतीलच. त्यांना
सांगितले होते. सांगितले नाही कार्य होत असे कोणी असेल त्याला हुकमी
[illegible] कुळकर्णी, B.A. LL.B वकील अध्यक्ष. त्यांना त्यांच्या
डॉ B.S. Kulhalli (L.M.S. Nate.) अध्यक्ष आपल्याला हुबळी गजट
पाठवून द्यावा. व शंकरने बेळगांवातून एक खास पत्र पाठवावे. [illegible]
अध्यक्षीकडे शिकविण्यास निवडावे. त्यांचा सरकार [illegible] करीत असावे.

(७) **प्रणिपात वगैरे** :- ति. रा. [illegible] आज्ञाधारकांना नमस्कार
[illegible] [illegible] नमस्कार सांगावा. आम्हीं बरे आहोत आपली [illegible]
[illegible] सांगावे. इतरांना आशीर्वाद   तुमचा नारायण

From N.S. Hardiker
No. 42, class One
B.C.P. Hindalge

Jailor.

To Sri. Indutai Shrikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

दिनांक १२-६-४२
शनिवार

चि. इन्दूस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① पत्रांची पोंच :- तुझे तारीख ६-६ चे कार्ड ता. १० ला पोंचले. त्याप्रमाणे ता. १ चे तुझ्याकडून आलेले ४ तारखेस मिळाले. त्याची पोंच मागच्या पत्रीं दिली आहे. अ. केशूकडून पुरे कार्ड आले आहे. तो मधूजवळ [illegible] राहत आहे. कंटाळा आला आहे असे तो म्हणतो. पुढील आठवड्यात वकुळाबाईंना लिहिताना त्याला लिहीन.

② महागाई :- होय! महागाईचे वर्णन आम्ही वाचतो. पॅरोलवर गेलेली मंडळी परत आली म्हणजे तीही सर्व हकीकत सांगतात. त्यावरून सर्व साधारण कल्पना करता येते. सरकारी [illegible] आकड्यांच्या याद्या मिळत असल्याकारणाने बाहेरील परिस्थितीची आम्हांस कल्पना जरी करता आली तरी त्याबद्दल विशेष असे कष्ट होत नसल्याकारणाने काही वाटत नाही. महागाई प्रत्यक्ष अनुभविण्याचा प्रसंग ज्या वेळी येईल त्यावेळीच त्याचे भीषण स्वरूप आमच्या मनावर, शरीरावर ठसू लागेल; तेव्हांच मन कुंठित होईल; तेव्हांच जीव तडफडेल; तेव्हांच त्याचा तडाखा आम्हांस बोचू लागेल. तोपर्यंत आम्ही सर्व जे लिहितात ते वाचायचे, जे सांगतात त्याचे ऐकायचे, जे घडलेले असते ते समजून घ्यायचे याशिवाय दुसरे काय करणार? बायकांच्या पातळाला २० रुपये पडतात; पुरुषांच्या धोतरजोड्याला १२ ते १५ रुपये पडतात; पैरणीच्या कापडाची किंमत पांचपटीने वाढली आहे; काही काही धान्यांचे भाव १०-२० पटीने वाढले आहेत; काही जिन्नस पैसा देऊनही मिळत नाहीत आणि मिळाले तरी जितके पाहिजेत तितके मिळत नाहीत. ही परिस्थिती अशीच काही वर्षे चालू राहणार असे दिसते. जगातील युद्ध स्थिरस्थावर झाल्याशिवाय, राज्ययंत्र नवे झाल्याशिवाय महागाई अशीच राहणार यांत शंका नाही. आणि पुढे सुद्धा काही वर्षे मालाची उणीव मोठ्या प्रमाणात टिकून राहील तोपर्यंत ती अशीच टिकाव धरून राहणार. आज कुठलाही माल ज्या प्रमाणात मिळावा त्या प्रमाणात मिळत नाही आणि जो पुष्कळ बनविला जातो तो बहुतेक युद्धाच्या कामी उपयोगिला जातो. म्हणून महागाई जास्त होते. धान्यांचेही तसेच आहे. आधीच आमच्या देशातील धान्याची पैदास कमी, त्यात काही काही ठिकाणी पाऊस न पडल्यामुळे दुष्काळ होतात आणि काही काही ठिकाणी जास्त पाऊस पडल्यामुळे

कष्ट सोसावे लागतात. स्वतःने शेतीत ~~[illegible]~~ उत्पादन केलेल्या मालाची किंमत असते ते सर्व पदार्थ वाणी सर्व माल कमी भावात विकत घेतो आणि जास्त भावात ~~[illegible]~~ शेतकऱ्याला कापड धान्य व इतर सामान विकत घ्यावे लागते. म्हणून रस्त्यापासून वस्त्रपर्यंत, खेड्यापासून शहरापर्यंत, सकाळपासून रात्रीपर्यंत सर्व लोकांना महागाई भोवते. पैसा असल्याशिवाय मनुष्य स्वतःच्या जीविताला लागणारे सर्व सामान घ्यायला पैसे देऊन अर्धपोटी काही दिवस अथवा महिने किंवा वर्षे तग धरून राहील. पण तो तरी असे किती दिवस करणार? पैसा असूनही माल मिळेनासा होतो; आणि मिळेनासा होते; त्यापासून होणारे दुःख लोक [illegible] गेल्या वर्षांच्या दुष्काळात दिसतो. पैसा असल्याने आता ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] भोगावे लागतो. पैसा असल्याखेरीज [illegible] होतो. होती असल्यामुळे पैसा असलेला वर्ग तो खर्चून टाकतो आणि मग तोही बिन पैशाचा - गरीब - बनतो. जगातील [illegible] आर्थिक उलथापालथ वगैरे होते ती अशी. श्रीमंत गरीब बनतो, गरीब श्रीमंत बनण्याचा संभव असतो. मध्यमवर्गातील सर्व हेलकावे खात राहतात. महागाई अशा रीतीने सर्व आर्थिक परिस्थिती बदलते. आजही बदलावर पडत आहे. घटना [illegible] ती कशी-कशी होईल, [illegible] आशा करील हे पहायचे.

(2) मोहन, सोमी आईवडील:- [illegible] सर्वांचे [illegible] मोहन व तारकेला घरी गेला. [illegible] नंतर दोन दिवसांनी तोही गेले. आता सोलापूरमार्गे ते पुण्याकडे रवाना झाले. [illegible] पत्र आले आहे. "तू लिहीत नाहीस हे बरे नव्हे. तुझ्याच हस्ताक्षराचे पत्र पाहिजे" म्हणून तिला लिहिले होते. लोकांनी चार पानांचे पत्र ते पाठवले आहे. तुज (ईशू)कडून एकही महिन्यात पत्र नाही असे ती म्हणते. तिची तक्रार आहे. का पाठवले नाहीस तिला पत्र? घराकडून बाबीचे गेले होते म्हणून. लिहून पत्र गेले नाही; आमचे सुनंदेचे ही नाही. असे करू नये. महिन्याचा एकदा तरी तिला लिहावे. [illegible] आपलेपणा वाढवीत जावा. आपल्याच लोकांना जवळ ओढण्याचा प्रयत्न करावा. लिही तिला पत्र

(4) आम्ही:- आम्ही दोघेही बरे आहोत. काळजी करावी नाही. तुझी प्रकृती बरी आहे ना? कळवीत जा.

सर्वांचा नारायण

From R. K. Sherade
No. 750, Class One
B.C.P., Hindalge

①

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक १६-६-४३
बुधवार

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① **पत्रांची पोंच** :- बाळू व शंकर [illegible] यांनी शनिवार ता. १२ रोजी लिहिलेली पत्रें रविवारी पोंचली. कमला व बाबू यांचेकडूनही पत्रें आली. इन्दूने मागील आठवड्यात कार्ड आले. [illegible] पत्र, १० तारखेस लिहिलेले सोमवारीच हाती आले. [illegible] ५ व ८ ची पत्रें पोंचली. आतां १२ तारखेचे [illegible] पत्राची पोंच यायला पाहिजे. आम्हीं आप्पा, सुनन्दा व बाळू [illegible] लिहिले आहे. [illegible] कडूनही उत्तर नाहीं. [illegible] उत्तरे गेली आहेत. [illegible] उत्तरे [illegible]. आज इन्दूच्या पत्राची वाट पाहत आहो. [illegible] पोंचल्या व [illegible] नवीन दोन तयार केलेले आहेत. [illegible] तरी पाठवून द्यावे. [illegible] सुपारीही पाहिजे. पुढील वार [illegible] पाठविल्याप्रमाणे [illegible] पाठवून द्यावी.

② **माझी प्रकृती** :- माझ्याबद्दल कांहीं काळजी करूं नये. मी [illegible] प्रकृतीबद्दल लिहीत आहे. कांहीं लागले तर [illegible] आहे. [illegible] तीन मित्र - [illegible] वकील, [illegible] व डॉ. [illegible] - [illegible] त्यांनीही इकडची सारी हकीकत सांगितली असेल. आम्ही [illegible] सांगितले [illegible]? [illegible] मी [illegible] बरे [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] दूध व [illegible] आहे. [illegible] होतो. [illegible] दोन महिने [illegible] नाहीं. [illegible] कांहीं [illegible]. [illegible] होते तें. [illegible] मी रोज एक पौंड दूध [illegible] करतो व घेतो. [illegible] आहे. [illegible] असतो. [illegible] तें १५८ पौंड आहे. यावरून माझी प्रकृती सुधारत आहे. काळजीचे कारण नाहीं. [illegible] फळे व दूध पाहिजे असल्यास पैसे आहेत. [illegible] गावांतून मागविता येते. [illegible].

③ **पेरू** :- [illegible] पेरू तयार [illegible]. [illegible] तरी [illegible] उतरविले नव्हते. [illegible] करणार. [illegible] आमच्या [illegible] पेरू तयार करावे. [illegible] आहे. [illegible] सूत आणि पुस्तके पाठवून [illegible]. [illegible] करतो. सूत [illegible]. पुस्तके [illegible] यादी [illegible] येत. [illegible] पुस्तके [illegible] पाठवून देतोच. [illegible] आहेत. [illegible] कांहीं पुस्तकांची यादी पाठवून देऊ. [illegible] पाठवावीत.

(४) **मुनिसिपालिटी आणि तिचे कार्य** :- शंकरने दिलेली माहिती वाचली. अर्थात काहीं कल्पना आली, पण आम्ही तरी काय करणार? आमच्या तोंड असून बोलता येत नाहीं. म्हणून स्वस्थ बसणे भाग आहे. जें जसें व्हावें तें तसें होत नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट. पण काय करणार? सांगा. आता प्रयत्न करा [illegible]. झाले, झाले. नाहीं तर नाहीं. प्रयत्न करणे काम आमचे होतें. अशा वेळी [illegible] परमेश्वराच्या अखेर निश्चयास येणाऱ्या [illegible] काम बरोबर केली नाहींत तर काम करायचे नाही! आम्हांला तरी काहीं तरी काम होईल. जितके व्हावें तितके सुरळीत झाले नाहीं. असू दे. मुनिसिपालिटीच्या समोरच्या प्रांतिक रस्ता रुंद करण्याचे काम तरी झाले काय? [illegible] टांगा स्टँड सिनेमाच्या मागून, पिंटो [illegible] मोठे गटार बांधले काय झाले? नवीन कॉटन मार्केट वाट रस्ता [illegible] जवळून जाणार होता. पिंटो यांच्या घरामागून येऊन तो [illegible] मारुती देवस्थानाच्या मिळणार होता. तो झाला काय? [illegible] आहे? बंकापुर [illegible] उकाळ असल्याने स्मशान जागा ठेकेदार घेऊन टाकणार होते. त्याचे काय झाले? बाबा वगैरेंचे तर नाव नकोच. अर्थात जरूर असलेल्या सुधारणा जर होत नाहींत तर सुधारणाकडे कोण लक्ष देणार? [illegible] लोकांनी काय वगैरे मागितले. बोलण्यापुरते कोणी राहिले नाहींत. मग काय विचारता? शंकर काका म्हणजे ही माहिती पुरवू दे. तोवर वाचणाऱ्याचे श्रेय आमच्याच मिळेल.

(५) "**हुबळी गॅझेट**" :- हें साप्ताहिक वाचण्याचा फार लाभ पडतो हें मी जाणून आहे. दिवस वाईट आहेत. [illegible] होणार. आजचा भाव काहीं ठीक नव्हे. पुढे आजच्या पेक्षा जास्त मारक व कष्टसोसण्याचा प्रसंग येणार आहे. म्हणून मिळेल त्या [illegible] पडावे लागेल. पैसा असेल तर तो राखून [illegible] ठेवले पाहिजे. लोकांशिवाय आणि कष्टाशिवाय आज आम्ही तरी दुसरी भाषा बोलता यायची ना. पैशासाठी पैसा मिळवितो, [illegible] पण आजचे दिवस असे नव्हते तर मिळालेला पैसा मुळींच हातां म्हणता नाहींसा होईल हे त्याला समजत नाहीं. उलट त्याच्या करून पैसा साठवून घेण्याकडे कल पण त्यानंतर त्यांना [illegible] सहन करताना दु:ख भोगावे लागेल. [illegible] दोन्ही हातानी येतील, पण हे असल्या प्रसंग आल्या म्हणजे हेहि हातानी जावे लागेल हे विसरतात. जगात हे असे अनेकदा झाले आहे. जगाचा हा अनुभव आहे. तेंच पुढें होईल. म्हणून शंकरने सर्वांनी पुढें जावे. आशा राखून काम करावीत. रेल्वेच्या नोकरीत आपले साप्ताहिकाचे काम करावे. स्वतःची टोळी नये. असून त्याचा जगात रहावयाचे आहे हे त्याने ध्यानी धरावे. आज जें काम तो करीत आहे त्यावरच त्याचा पुढें जगावयाचे आहे. त्यात प्रगती करून [illegible] आज त्यावर परिस्थितीवर [illegible] आहे असे समजावे. त्याचा परीक्षेचा हा काळ आहे. [illegible] त्याने उत्तीर्ण व्हावे. [illegible] कार्य केले म्हणजे सर्व काहीं बरे होते. अर्थात अंतःकरण ओत म्हणावे. त्याचा त्याचा अहर्निश [illegible] हे. [illegible] देव दिसेल.

(६) **पुरुषोत्तमाचा [illegible]** :- [illegible] गेले आहेत. शंकर स्वतः त्याच्या लागणारे सामान घेऊन जाणार होता. गेल्या काळी

From R.K. Shenade
No. 750, Class One
B.C.P., Hindalge

To Sri Gangutai Shenade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

दिनांक १६.४.४३
बुधवार

त्या [illegible] मंडळी कशी आहेत? त्यांचे कसें चालले आहे? वेंकणभट आपल्याला [illegible] बरोबर केव्हा तर पत्रे पाठवतात ना? [illegible] वेळेवर येतात ना? [illegible] दुकाने वगैरे उघडल्यास त्याला पाठवून द्यावीत. [illegible] कळवू नये म्हणावे.

(७) **शंकर** :- शंकरच्या जगात [illegible] करता [illegible] राहणार आहे. [illegible] आहेत का त्याला? [illegible] नाहीं. [illegible] हे प्रयोग. पण एक [illegible] म्हणावे त्याला की पुढे होणार निवडून दिले त्याची काय काय केले हे अभ्यासून [illegible] सर्व रोज [illegible] आणि ते सर्व [illegible] राहील असे [illegible] उद्धार करून रहावे लागेल. काहीतरी स्वार्थ साधण्याकरता डायरेक्टर व्हावयाचे असेल तर इलेक्शनला उभे राहू नये. डायरेक्टर होऊ नये. [illegible] होण्याजोगें असेल तर [illegible] पाहिजे नसेल. त्यापूर्वीच (गुप्तता पाळून) लोककल्याण करणारे लोक आज आपल्या देशात खंडीने पडलेले आहेत. त्यापैकीच एक होण्याची इच्छा शंकरची असेल तर त्याने तुमच्याच कल्याणाकरता [illegible] श्री शंकराने वीषप्राशन केले त्याप्रमाणे शंकराने [illegible] पावा हा दुसरा शंकर. किती लोक करायला तयार आहे, किती कष्ट सोसावयास तयार आहे [illegible] त्याने लोकांच्या [illegible] डायरेक्टर व्हावे की नाहीं हे अवलंबून आहे. [illegible] व बाबूराव हे दोघेही डायरेक्टर झाले. पण त्यांचे हातून काय झाले? त्यांनी काय सुधारणा केल्या? किती [illegible] अथवा शेअर होल्डर्सचे कल्याण त्यांनी साधले? शंकर मला सांगेल काय? ते शोधणे — विशेषत: [illegible] उत्तर देईल काय? त्याचा अनुभव नीट पाहून मग डायरेक्टर होण्याबद्दल उभ्या राहण्याचा शंकरने. [illegible] इलेक्शन [illegible] हटकून निवडून येण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. त्याप्रमाणे केला पाहिजे. हे सर्व होल्डर्सची मते आपल्याकडे मिळविण्याकरता [illegible] केला पाहिजे. आहे तयार त्याला कोणी मदत करणाऱ्या? मी जाणतो की शंकरचे मित्र त्याच्याबरोबर काम करतात. पण ते आपल्या फुरसतीत नसतील का करावयाचे? किंवा स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकरता [illegible] पुढें [illegible] नकोत का करावयाचे? [illegible] गोष्टीचा विचार करून जो करावयाचे ते कर म्हणून शंकरला सांगावे. काम करतो तें मला कळू दे.

(८) **पगार** :- [illegible] साप्ताहिक [illegible] कार्यकर्ते काहीही हातचे जाऊ देऊ नये. त्याला केव्हांही संतुष्ट ठेवले पाहिजे. लोकसंग्रह करणे ही एक कला आहे. त्याचा शहाणपणा लागतो, विचार लागतो; दूरदृष्टी लागते; दुसऱ्याची पारख करण्याची अक्कल लागते,

उदार बुद्धी लागते; आर्थिक [illegible] देण्याची तयारी लागते. इतके सर्व असले तरच लोकसंग्रह करता येतो. "पगार देतो, काम मन लावून काम करून घेईन" म्हणजे महत्त्व तर भागणार नाहीं. अशा रीतीने लोकसंग्रह होत नाहीं. गुलाम तयार होतात. लोकसंग्रहाला प्रेम लागते, त्याग लागतो, स्वतः कष्ट सोसावे लागतात. ते आहे का आपणात? असे कितीतरी गुण आपल्यात आहेत? हे आम्ही तपासावे. आपल्यात किती सामाजिक भावना आहे. ते लोकांकरता आहे. काम करणाऱ्या कारागीर लोकांच्या? त्यांच्या पोटापाण्याची (खैरातीची नव्हे) व्यवस्था आम्हीं करावी. त्यांच्या मनात समाधान होईल इतकी त्यांची आपण व्यवस्था करावी. गुणी मनुष्याला जबाबदारीने व त्याने कष्ट आपले काम करून घेणे सोपे नसते. त्यांना आपल्याकडे आकर्षण होईल अशा दृष्टीने आपण त्याग केला पाहिजे. भक्कमपणा गुणी आहे. तो पुढे तयार होईल. आम्ही सामाजिकतेच्या व्यवस्थेची सर्व जबाबदारी त्याने घ्यावी हा उद्देश डोळ्यापुढे ठेवून त्याला आतापासून मदत करावी. परन्तु केव्हां केव्हां तसेच आशा सफल होत नाहींत. पुष्कळांच्या बाबतीत नाराजीचा अनुभवही येतो; आम्ही बसतो; निराश व्हावे लागते; पण धीर सोडू नये. काम करणारा करावयाचे. असे करता नाहीं. शेतकऱ्याच्या कामात मशागत म्हणजे खरी तयारी. आपले यश येते. नाहीं तर आमचे केले हे व्यर्थ समजावे. पवनार असो अथवा तो दुसरा गृहस्थ असो त्यांना मजुरांची परिस्थिती लक्षात घेऊन त्याच्याशी वागावे. पगार त्यांना मिळतो मी नाहीं मत आहे. कर्ज आले आहे. होईल. होऊ दे. पण कोणत्याही कर्जाचा बोजा तुम्ही घेतला पाहिजे. ही बरोबर राहून, सर्व प्रेमाने करणारी पैसा नसेल तर कर्ज काढावे लागणार व सामाजिक भावना वाढणार. त्याबद्दल आम्हीं दोष देणार नाहीं. काम न करता, खटपट न करता, ते होत असेल ते एक कर्जाच्या भावनेने असे करून कर्ज काढले तर शंकरच्या नावाने रुपये मोडावे लागतील हे त्याने विसरता कामा नये. शंकरने अर्जुन [illegible] लोकांच्या नावे [illegible].

(९) शान्ताबाई वरसमू:- इंदु पुण्याहून परतल्यावर त्यांच्या कामाच्या पत्रात लिहिले आहे. आजकाल स्कूटरने पुस्तके मिळत नसतील. नव्हे? त्यांचा व्यापाराचा पुरवठा कसा आहे आता? कुणाच्या पुजेसाठी काम राहते? लिहीत म्हणाले स्वतः पुढारीपण आणि कोर्टात आम्हांला काय काम राहते? त्यांची लहान मुलांची व मुलांची अभ्यास पुरवण्याचे आहे ना? शरयूकडे रुजू पुनः वाडी ठेवले [illegible]. त्यांच्या पत्रात तिने (इन्दूने) सर्व वर्णन दिले आहे. उत्तर दे, मजा करते; आणि आम्हांला खिजवते हे इन्दू. भाषा व [illegible] मिळत नाहीं. किती तयार आहे? तिच्या अभ्यासक्रमात [illegible] आहे? आम्ही मागे लिहिल्याप्रमाणे तिच्या [illegible] प्रदान करावा. श्लोक वगैरे पाठ करून घ्यावेत.

(१०) प्रणिपात:- ति. सौ. मातोश्रीला आम्हां उभयतांचा ~~[illegible]~~ [illegible] साष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. भाऊ, ताई, बाळा, मामा, मामी आदी सर्वांना नमस्कार. लहानांस आशीर्वाद.

(११) वरदी:- नारायणराव [illegible] आपला बंधू R K Kherde
[illegible]. त्यांची वरदी आहे. [illegible].

From
N. S. Hardikar
No. 1053, class I
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

89

①

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

To Sri Indutai Shrikhande
(Ekarade)
C/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona I. G. I. P. Ry

शुक्रवार, दिनांक १७-९-४२

चि. इंदूस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① पत्रोत्तरार्थ :- तुझें तारीख १४-९-४२ चे पत्र, १५ च्या संध्याकाळी मिळाले. त्याबरोबर तुझा "आमची [illegible]" हा निबंध आहे. [illegible] तो निबंध का संपला? निबंध [illegible] लिहून [illegible] आहेस [illegible]? [illegible], [illegible], व [illegible] पत्रें आली. तुझें २० तारखेचे पत्र [illegible] पोंचले आहे. [illegible] पत्र आले. तो [illegible] आहे. [illegible] ११ तारखेस पत्र [illegible]. [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] (३ तिन्ही) पत्र [illegible] आले नाहीं. [illegible] Two letters posted, no reply, anxious [illegible] prepaid तार आली. [illegible] Am Alright, letter follows, Expect details [illegible] तार दिली. [illegible] लिहितो? [illegible]. [illegible] काहीं [illegible] नाहीं. [illegible]

② माझीं पत्रें :- [illegible] लिहिले आहे. मी [illegible] [illegible] पत्रें लिहीत आलो आहे. [illegible] १८ व २१ [illegible] पत्रें [illegible] पोंचली आहे. [illegible] तीन पत्रें [illegible] ६ च्या तारखेस [illegible] नाहीं. २४ [illegible] नाहीं. [illegible] ४ तारखेच्या [illegible] १८ [illegible] नाहीं. [illegible] ६ तारखेच्या पत्रावरून [illegible] तारीख १९ शनिवारी [illegible] तरी [illegible] होतं; [illegible] १८ [illegible] नाहीं; [illegible] समजावे? [illegible] २१ची पत्रें [illegible] पोंचली [illegible], आणि ६ चे पत्र [illegible] [illegible] शनिवारी [illegible] लिहिले [illegible] तार केली असावी. [illegible] नाहीं हें [illegible] समजणार? [illegible] आहे कीं [illegible] तारखेची पत्रें [illegible], [illegible] तारखेस [illegible] पोंचली हें [illegible] जाते. [illegible] आहे! [illegible]; [illegible], समजावे [illegible]. [illegible] काय करणार? मी [illegible] लिहीत [illegible] [illegible] आणि [illegible] हें समजून [illegible]. ही [illegible] आपण लिहून घेतली पाहिजे. " [illegible] तारखेचा पत्रें [illegible] आहेत, ती [illegible] पोंचली नसतील ", असें [illegible] लिहिले व [illegible] माहिती [illegible]. [illegible] १५ तारखेच्या [illegible] [illegible] तरी [illegible] माहिती [illegible] [illegible]

तुला लिहीत आहे. त्यामुळें घरचीं पत्रें मिळत राहणार नाहींत. येत्या सोमवारीच मी येत्या आठवड्याचे पत्र त्याला लिहीन. तूं मात्र मजकरता एवढें काम कर आणि त्याजकडून काय उत्तर येतें तें मला लिही.

③ सीताबाई :- चि. सौ. सीताबाई हर्डीकर यांना कळवीन कीं त्यांच्या पतिराजांनी पाठवून दिलेले पेढे पोंचले. नाशीक शहरातील एका मुलानें आणून ते ऑफीसमध्यें दिले. २५-२६ लहान लहान पेढे होते. इतउपर अशाप्रकारे कोणताही खाण्याचा पदार्थ पाठवूं नये म्हणून त्यांना तुझ्या वहिनीला सांग. मला तें आवडत नाहीं. बेळगांवास असतांना हुबळीहून मजकडे बरीचशी मिठाई आली. ती [illegible] पाठविली आहे म्हणून पत्रही आले होते. इतउपर कोणाच्याही सांगण्यावरून खाण्याचे पदार्थ पाठवूं नयेत म्हणून मी घरीं कळविले होतें. आता सीताबाईस कळवीत आहे: मी माझ्या जिभेचा [illegible] इच्छीत नाहीं. अशा, अशा बाबतीतच अशा, [illegible]. जिभेचा संयम [illegible] चांगले नव्हे. मला एखाद दुसरा जिन्नस लागल्यास तुला मी लिहीन. त्यांच्याकडे मजकरता खर्च करण्यास पैसे असतील तर त्यांनी ते जिन्नस पाठवावे; पण लिहिल्यास मात्र. मुलाबाळांकडे जास्त लक्ष्य द्या म्हणावे. त्यांना तूं अजून ओळखत नसेल! मी पेढे खातो? त्यांना हें आठवले तरी कसें? प्रेम असूं द्या म्हणावे. बस, आले तेवढें पुरे. पतिपत्नी आपल्या मुलांसह सुखी असूं देत. व आपल्या हातून जितकी जनसेवा घडेल तितकी करूं देत हीच देवापाशी माझी मागणी. त्यांची कुशलता तुझ्या पत्रात त्यांच्या अक्षरानी येऊं दे. पण सही पुरेल. तुला फुरसत मिळाली म्हणजे तूं [illegible] त्यांचेकडे जाऊन त्यांना [illegible]:

④ वसंत :- तुझें भास्करच्या पत्रासहीतचे पत्र, तारीख १२चे, १५ ता.स पोंचले. आत इंग्रजी मजकूर असल्याकारणानें सेन्सॉर करण्यास उशीर लागला असावा. माझी पत्रें - दोन किंवा तीन - घरीं न पोंचल्यामुळें तारेने माझी खुशाली विचारल्यात आली आहे. तार आली; मंगळवारी (१४ तारखेस) आली. उलट तार दिलीच [illegible]. त्याजकडून या आठवड्याचे ही पत्र नाहीं. त्याने भरले कीं नाहीं कळत नाहीं. चि. राहूकडून १४ तारखेचे पत्र आले. तो खुशाल आहे. त्याला आजच उत्तर पाठविले. त्याजकरता एक स्पेशल पत्र मागून घेतले [illegible] नव्हता. त्याला सर्व हकीकत लिहिली आहे. त्याने आपल्या पत्रात तुझ्या लग्नाबद्दलची हकीकत दिली आहे. लग्न झाल्याबद्दलची नव्हे तर लग्न घाटत असल्याबद्दलची. तुला मुलगी पसंत आहे म्हणे पण या वर्षी करून न घेता पुढील वर्षी करून घेण्याचे तूं कबूल आहेस असें तो म्हणतो. [illegible] माझे मत विचारले असल्यामुळें मला जें या बाबतीत वाटते तें मी त्याला स्पष्ट रीतीने लिहिले आहे. तुलाही उपदेश करेल असें त्यात म्हटल्याकारणाने मी आज लिहीत आहे. चि. तुझें लग्न व्हावें असें मलाही वाटते. त्याबद्दल माझें मत निश्चित आहे. पण प्रश्न आहे वेळेचा. तूं पुढच्या वर्षी करून घेईन असें जें सांगितलेस तें बरें झाले. फार. तें वाचून मला समाधान झाले. आज विवाहाचा प्रश्न इतका सोपा नाहीं. जें कांहीं आज करावयाचे तें नीट विचार करून [illegible] करावे लागेल. आजची परिस्थिती किती वाईट आहे याची तुला जाणीव झालेली असावी. म्हणूनच तूं "पुढच्या वर्षी" असें उत्तर दिलेस. होयना? सध्याच्या असलेल्या जगात जगण्यामुळें लोकांची अन्नान्नदशा झालेली आहे. अशा स्थितीं जिकडे तिकडे एकच हाहा:कार उडालेला आहे. पोट भरण्यास नाहीं मिळत नाहीं. आणि नेसावयास व शरीर झांकावयास वस्त्र मिळतें न सर्वजण समाज अन्नाचा भिकारी झाला आहे. उपासमारीची पाळी

From N.S. Hardiker
No. 42, Class One
B.C.P. Hindalge

101

Jailor

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक १८-६-४३
शुक्रवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① पत्रांची पोंच :- आपले तारीख १२ शनिवारचे पत्र आम्हांस ता. १३ रोजी पोंहोचले. अंकुशचेही आले. एकूण, वसंताचे व इन्दू यांचीही पोंचली. आमचे तारीख १२ चे आपणांस पोंचले असेल. [illegible] घातले आहे. इन्दूचे ही आता [illegible] आहे. एकूण सर्व वसंताच्या [illegible].

② माझी प्रकृती :- शेवटी दहा महिने आठ दिवस येथे – हिंडलगा मुक्काम – राहिल्यानंतर आता आज नाशिकला मी चाललो. आज रात्रीं येथें [illegible]. दोघेही वेगवेगळ्या ठिकाणात असता पुढील आयुष्य कसे जाणार! दोघेही शिकत असल्याकारणाने बरेचसे [illegible] शिकून चालते. परंतु दोघांनाही शिकून [illegible] येत. इतराकडूनही तसेच होई. [illegible] सर्वांना वाटेल पत्रें पाठविण्यात येत. सर्वांनी स्वतःची आपल्या [illegible]. आम्ही दोघांची स्वतःची सर्वांना एका [illegible] कांहीं करणे. एकमेकांच्या एकमेकाची [illegible] कांहीं [illegible] तर एकत्रच दोघांनाही करता मागविता येई. जेवणांत, [illegible] एकमेकांना एकमेकांचा आसरा असल्याकारणाने दोघेही आनंदात होतो. मजेत होतो. दोघांचीही सुखदुःखे एकाच कुटुंबातील मंडळीवर अवलंबून असल्याकारणाने दोघेही सुखदुःखे एकाच काळी अनुभवीत होतो. ~~[illegible]~~ घरच्या मंडळी – आपल्या अडचणीत दोघांनाही एकाच वेळी [illegible] होत असे होते. मागील हकिकत आणि पुढील सुखदुःख हें मनन करून आम्हीं दोघेही चर्चा करीत असूं; मुलांमुलींच्या पुढील आयुष्याबद्दल बोलत असूं; पुढे काय करावे काय न करावे हें ठरवीत असूं; हें सर्व [illegible] ठिकाणी आम्हां दोघांस [illegible] वेळ मिळत होता. [illegible] जितके आम्ही [illegible] होतो त्याच्याही पेक्षा जास्त [illegible] आहे. [illegible] एकमेकांचा एकमेकांशी; त्यांच्या मनोमनाची कल्पना करावी; अंतःकरण एकमेकांशी [illegible] असतो हें कळले, उमजले. [illegible] आज अंतराने [illegible] हें नीट कळून [illegible]. [illegible] सर्वांना सोडून ज्या दिवशी मी निघालो त्या दिवशी जितके वाईट वाटले नाहीं तितके वाईट आज मला वाटतो. त्यातल्या एकट्याला येथे सोडून मी जात आहे हें मला सहन होत नाहीं. मी आणखी माझ्या सारखे इतर सर्व कैदी सुखरूप आहेत. जोपर्यंत [illegible] आम्हीं आहोत त्यांच्या इच्छेप्रमाणे सर्व चालते. परमेश्वराची इच्छा; आम्हीं असे करावे पाहिजे व अशी [illegible] इच्छा. त्याच्यापुढेही कोणीतरी [illegible] असें समजून वागावयाचे; असो.

③ **इतःपर** :- आम्हीं दोघे येथें आल्यामुळें इतःपर मी आपणास आठवड्यात दोनच पत्रें पाठवणार ! [illegible] ज्यास्त नाहीं. ती दोनपत्रें कोणा कोणास कशी वाटावयाची ? हा एक मोठा प्रश्न आहे. माझ्याकडून तर आठवड्यातून एकच गेलें पाहिजे. राहिलेल्या एकांत वाटणी. त्यांत इन्दू, प्रमिला, वसू, अप्पा सुमन्त, आणि आणखी आला तर पत्रें पाठवावी लागणारच. एकेकाची पाळी एकेका महिन्याने येणार. शिवाय रामू पण तुरुंगांत. त्याला ही पाठवावे लागणार. तसेंच रामूने. आज आठ महिने एकसारखे मागें लागून पत्रव्यवहार मी चालविला. त्याला आता अडथळा पडला. शिवाय मी नवीन ठिकाणी जाणार ! तेथें आज आज अडचणी येणार हें कसें सांगणार मी ? सर्व कांहीं तेथील अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहील. म्हणून आता आपण प्रयत्न करीत असल्यास माझी बदली नाशीक सेंट्रल प्रिझनला करावी म्हणून करावें. रामू येथेंच आहे हें कळविण्यासाठी विसरू नये. त्याला पाहिजे असल्यास सर्वांनी पत्रें पाठवावीत. मला पत्रें पाठवती नाहीत तरी चालेल; आता पहिल्यापेक्षां आपल्याला दुप्पट खर्च पत्रांच्या बाबतीत येईल हें लक्षांत असल्याकारणाने तो खर्च कमी करावा व मला पत्रें आली नाहीं तरी चालेल. माझ्या रकमेची व्यवस्था करतां महिना दोन महिन्यांनी किंवा त्रिमासातून एकदां आई यावें. मी आठवड्यात एक पत्र पाठवीनच. तेंही दर रविवार अथवा सोमवारी लिहीन. म्हणजे आपणास शनिवार-पर्यंत केव्हां तरी पोंचेल. सामान, पुस्तकें वगैरे इतःपर भास्करकडून मागवून घ्यावें लागेल व तेथेंच मिळणें जें शक्य आहे तें विकत घ्यावें लागेल. पुढील खाट मात्र पार्सल करून पाठवून द्यावेत. त्याबरोबरच एखादें साहेब पुस्तकें पाठवावीत. पुरतें येवढें पुरें. पुढचें पुढें पाहूं. बाबुराव येथेंच आहेत व राहतील. नाशीक ह्या पोंचल्याबरोबर मी आपणास पत्र लिहीनच. तेव्हां तेथील नंबर वगैरे लिहीन. तोंपर्यंत आपण माझें नांव, क्लास एक, नाशीक सेंट्रल Prison, नाशीक असा पत्ता लिहून घरची खबर कळवावी. फक्त नंबर नसावा; आडनांव नांव बरोबर व गांव बरोबर. यावेळी आणखीन आठवलें !

④ "दुबळी मळेट" नाशीकच्या पत्त्यावर पाठवावा. तसाच अभ्यास. येथें मत असलेला रामूच्या नांवें पाठवावा. तो नको म्हणाला तर पाठवूं नये. शिकत नसेल त्याचा तरच तो नको म्हणेल. "कर्मवीर" साप्ताहिक नाशीकच्या पत्त्यावर कळवावा. श्री. मोहिते यांना सांगावें. इकडे पाठवूं नये. इकडचा बंद करावा.

From N.S. Handiker
No. 42, class One
B.C.P. Hindalge

To Gangutai Shenge
Near Lamsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry.

दिनांक १६-७-४३
शुक्रवार

⑤ **माझी पुस्तकें** :- महाजनांच्या असले की बहुतेक सर्व पुस्तकें मी आजच रोळी गावाकडे पाठवून देण्याची व्यवस्था करतो. त्यातील चार पांच पुस्तकें तेवढी घेऊन येईन. बाकी सर्व परत जातील. ती सर्व त्यांचेकडून आपोआप मागून घ्यावी. व त्यातल्या निवडून ठाम-ज्याजागी ठेवावी. त्याबरोबर रामूने सुतही जाईल. तसेंच परवा आलेली दहा पुस्तकेंही येवूनच परत पाठविली जातील. रामूनची वाचीत आहे. इतर कांहीं मंडळी येथें वाचीत आहेत त्यांचे वाचून झाले म्हणजे आपल्याकडे ती दहाही पुस्तकें येतील. पुस्तकांच्या बाबतीत काळजी करूं नये म्हणून सांगावें. अगदी अनिवार्य इच्छा झाली तर मी इतःपर धरून पुस्तकें मागेन. नाशीकच्या येथे इतराजवळ पुष्कळ वेगवेगळी पुस्तकें असल्याची शक्यता आहे. त्यांच्याशी मी ओळख करीन, व त्यांच्याकडून मागून घेईन. त्याबद्दल फिकीर मला नाहीं.

⑥ **माझी प्रकृतीमान** :- मी बरा आहे. मला कांहीही झाले नाहीं. आनंदात आहे. वजन ११८ आहे. दोन पौंड इकडे दोन पौंड तिकडे. ते केव्हांही होऊ शकेलच, यात जाणार. दोन-चार पौंडावर प्रकृतीचे स्वास्थ्य अवलंबून नाहीं. शरीर मनावर अवलंबून आहे. मन खंबीर असेल तर शरीराला वाटेल तसे व वाटेल तिकडे फिरविता, वळविता येते; त्याला रबरी ताकीद देता येते. त्याला वाटेल तसें ताब्यात ठेवता येते. आजपर्यंत मनानेच शरीराचा गाडा चालविला आहे. तसाच तो पुढेंही चालू राहील. येईल, एखादे वेळेस ताप येईल. खोकला, डोकें, दुखेल कांहीं तरी, एखादे वेळेस. पण मनाच्या तयार केलेल्या असल्यामुळे त्या दुखण्याचे मला आडपडदा त्रास होणार नाहीं. पुढें होणार नाहीं. आपण काळजी करूं नये. नाशीकहून मी आपणा सर्वांस माझी खुशाली नियमितपणाने कळवीनच.

⑦ **प्रणिपात** :- ति. गं. वहिनीस माझा व रामूचा ति. प. म. घेऊन नमस्कार कळवावा. इतरांना नमस्कार. लहानांना आशीर्वाद.

आपणा सर्वांचा
नरहर

G. R., J. D., No. 8577, dated 7-5-19.] Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

Jailor.

From N. S. Hardiker
No. 42, Class One
B. C. P. Hindalge

To Sri Indutai Shrikhande
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

Jailor.

दिनांक १६-६-४२
हिंडलगे

चि. इंदूस अनेक आशिर्वाद. विशेष:—

① पत्रांची पोंच :— तुझें तारीख १५ कार्डवरचें पत्र बुधवारीच हाती आलें. आनंद झाला. भाऊ, वसंत व इतरांनांहि पत्रें आलीं. घराकडून समाचारही आहे.

② बदली :— मी आजच नाशीक सेंट्रल प्रिझनला जाणार आहों. माझी आणखीन [redacted] बरोबर नाशीकच्या बदलीसाठी. [illegible] मला येथें [illegible] आलें आहे. आज आठ महिने बरोबर आम्ही येथें [illegible] होतो. आनंदात होतो. आतां मात्र [illegible] आहोत. इतउत्तर पत्रव्यवहारात थोडासा विलंब [illegible]. तो [illegible] हें नाशीकहून कळवीन. हें माझ्या नाशीकच्या पत्त्यावर (Nasik Road Central Prison Name Class I Security Prisoner, Nasik Road) असा पत्ता लिही. नंबर तेथून कळवितो. तेव्हां जो लिहावयाचा त्या पत्त्यावर ते लिहीत जा. [illegible] आठवड्यात एकदां [illegible] व [illegible] असें लिही. [illegible] हातानें पत्र मला कोणी लिहीत [illegible] हें लक्षांत असूं दे.

③ प्रकृती वगैरे :— आम्ही बरे आहोत. काळजी नको.

सर्वांस
नारायण

[redacted] Nisee

105

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

8608—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No. 8577, dated 7-5-19] Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर 1053

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

From
N. S. Handiker
No. 1053, class one
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

9

To
Shri Indutai Shrikhande
(Shenade)
c/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

दिनांक २४-६-४३
गुरुवार

चि. इन्दुताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:—

① पत्रव्यवहार :- तुझे दिनांक [illegible] पत्र आले आहे. आजच आठवणीने आठ आहे. शनिवारचे [illegible] सोमवारी, मंगळवारी, लिहिले आहे. आज दिवशी [illegible] लिहिले. इतक्यावर [illegible] तो शनिवारी मिळेल. [illegible] करतो ते. मी इकडे आल्याचे [illegible] सर्वांना माहीत झाले तर [illegible]. त्यानंतर दोघांची पत्रें आल्याची. नाहीतर माझी मेल्यानंतर. पण ते फार उशीरा. तूं अथवा आक्का [illegible] माझा नंबर (१०५३) व कारागाराचे नांव Nasik Road Central Prison आणि गांवाचे नांव (Nasik Road G. I. P. Ry) हे ही नीट घालीत. पत्ता बरोबर नसल्यास (१० दिवस तरी उशीर होतो हे विसरूं नको. अण्णा, [illegible], सुनंदा, कावेरी, केशू, [illegible] आणि बाकी या सर्वांना [illegible] धरून माझा पत्ता कळवला [illegible]. जसजशी पत्रे येतील तसतशी त्यांना पत्रें जातील. तुला लिहिलेल्या मजकूर [illegible] कळविता येण्याजोगा अथवा स्वतः [illegible] लिहिलेला तूं त्यांना कळवीत जा. [illegible] असल्यास [illegible] ही [illegible] तूं लिही. [illegible] पत्रे [illegible] पोस्टकार्डे [illegible] लिहीत.

② आगगाडीचा प्रवास : बेळगांवहून शुक्रवारी सायंकाळी ६ वाजता निघालो. मिरजेस शनिवारी ६॥ सकाळी पोहोंचलो. तेथें सायंकाळचे ५॥ पर्यंत प्लॅटफॉर्मवरच [illegible] बसावें लागलें. जेवण तेथेंच केलें. [illegible] प्लॅटफॉर्मवर [illegible] घेतले. रात्री [illegible] गाडीने निघून कल्याणला रात्री ८॥ च्या सुमारास आलो. [illegible] प्लॅटफॉर्मवर काढली. रविवारी सकाळी ८॥ च्या गाडीने नाशिकला [illegible]

106

निघालो. कल्याणच्या स्टेशनवर अतीशय गर्दी होती. प्लॅटफॉर्मवर १२ तास होतो तरी ओळखीचे चेहरे दिसले नाहीत. सगळीच नवीन मंडळी. पुण्याच्याही स्टेशनवर निदान दुपारच्या भेटीनंतर कोणी भेटतील, ओळखीचे चेहरे दिसतील असें वाटले होते. पण, नाहीं. नाशिकास रविवारी दुपारी १२॥ ला आलो. तेथेंच (स्टेशनवर) जेवण केले व २ वाजता कारागार गांठले. २०॥ महिन्यानंतर पुनः नवीन संसार थाटला. आतां नवीन जागा; नवीन व्यवस्था; नवीन चेहरे; सर्वच नवीन. उत्कंठेने कारागारास आलो पण नाशीकचे कारागार पाहिले नव्हते तें पाहण्याचा व तेथें वास्तव्य करून राहण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग. येथील पाणी चांगले, हवा चांगली, लोक चांगले शिकले सवरलेले, व्यवस्था चांगली. हा तुरुंग १९२७ साली बांधला असल्यामुळें नवीन, सुधारलेल्या पद्धतीचा आहे. बेळगांवचा २३ साली बांधला गेला. तोही सुधारलेल्या पद्धतीचाच आहे. पण त्याच्या आणि याच्या रचनेत अंतर आहे. तेथें नसलेल्या सुधारणा येथें आहेत. अनुभव घेऊन हें कारागार बांधले असावे. दिसण्यासही सुंदर आहे. भयानक नाहीं. बेळगांवचे महाद्वारच भयानक आहे. तें पाहिल्याबरोबरच भीति उत्पन्न होते. तसें या कारागाराचे नाहीं. दोन्हीं ठिकाणी स्थानिकही अरेंजमेंट्स जरा जरी असल्या तरी येथील सुबक आहेत. हवापाणी चांगले असल्यामुळें नाशिकाची माझी राहणी कशी होते व प्रकृती किती सुधारते ते पहावयाचे आहे. याच कारागारांत पूर्वी ३२ साली भास्करही होता व राजूही होता. आतां राजू हिंडलग्याला [illegible]. आमची दोघांची ताटातूट झाली.

③ शरयुवहिनी :– [illegible] अभ्यास पुरा [illegible] आहेत ना? माझा नमस्कार सांग बर! शिकण्यात व शरयूत अद्याप फरक नाहीं. आज तू [illegible] शरयू बाकी फार गंभीर दिसते. हंहं. [illegible] घेऊन जाणार ना? अं, फार फार दिवस आमच्या आईबाबा जवळ बाकी राहणार आहे! [illegible] मदत कर. आम्हीं सुटून येईतोंपर्यंत वहिनींना जितकं [illegible] सर्वजण मिळून सांभाळा?

④ पुस्तके वाचन, लेखन वगैरे :– तूं राजूकडून "आधुनिक भारत" मागवून घे. [illegible] वाचन झाल्यानंतर तुला मिळाले तरी चालेल. नवीन नवीन पुस्तके पहा; वाचनाचा नाद लागेल; लेखन करीत जा. [illegible] जी [illegible] ती [illegible] लिहू नको. रोजरोज विचार करून लिहीत जा; तुझे अनुभव लिहीत जा. [illegible] नीट पहा. त्यामुळें तुला नवीन नवीन अनुभव मिळतील. [illegible] रहा; प्रकृतीकडे लक्ष दे. घरीं नियमाने लिही. आबानाही नियमाने लिही. प्रत्येक गुरुवारचे पत्र न विसरता पोस्टात टाक. राजूलाही लिही. आणखीन काय सांगू, तुझा ?

[redacted] 1067

Superintendent.
Nasik Road Central Prison.

3603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No. 3577, dated 7-5-19.] Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर 1053

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

(2)

To Sri Indutai Shrikhande
(Sherade)
c/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

दिनांक २४-६-४३

(५) वसंत :- वसंताचे पत्र हिंडलगा जेलमधून पोंचले होते. त्याला तेथूनच उत्तर धाडले आहे. मी येथें आलो आहे हें त्याला तूंच कळीव. माझा N.S.H. No. 1053, class One, Nasik Road Central Prison, Nasik Road, G.I.P. Ry हा पत्ता त्याला दे. शक्य तितक्या लवकर त्याला मी पत्र पाठवेन. प्रकृती संभाळून रहा म्हणावे. नियमाने त्याचे पत्र येईल. तूं अथवा वसंताने पत्रांतून काही लिहावे. व भास्करच्या खर्चाचा मजकूर कळवावा

(६) भास्कर :- इतःपर आपल्यावर त्याने पत्रव्यवहार करावा. जी पुस्तके पाठवायची मी ती आज पत्रावर पाठविलीत. शंकर शेणडेकडून २५ रुपये मागविले आहेत. पाठवून देतो म्हणून म्हणाला आहे. इतक्यात येतील. आता मजजवळ ११-६ आले आहेत. ज्यास्त नाहीत. तूर्त कसलीच जरूरी नाही. राजूला पत्र लिहीत जा म्हणावे. त्याच्या आवडी निवडी कळवत जावे. मीही त्याला सवडून सवडून लिहीत जाईन. काळजी नसावी.

(७) प्रकृती :- माझी प्रकृती बरी आहे. आठवड्याला दुसरे दिवशी वजन करून घेतो. ११६ पौंड आहे. कदाचित वाढेल. वाढले नाहीं तरी प्रकृती निकोप राहील अशी आशा आहे.

सर्वांना नारायण

To my Niece 108

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

3603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No. 3577, dated 7-5-19.]

Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर 1053

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

From N. S. Hardiker
No. 1053. Class One
N.R.C.P.; Nasik Road

(९)

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

दिनांक २४-९-४२
गुरुवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① नाशीकबदली :- आम्ही शुक्रवारी सायंकाळी येथुन बेळगाव स्टेशन सोडले. दुसरे दिवशी सकाळी ६॥ ला पुणे स्टेशन गांठले. त्या स्टेशनवर संध्याकाळी ५॥ वाजेपर्यंत रहाण्याचा प्रसंग आला. ~~त्यावेळी~~ तेथून निघून ६॥ वाजण्याचे सुमारास कल्याण जंक्शनला आले. तेथें प्लॅटफॉर्मवर सबंध रात्र काढणे भाग पडले. १२ तासानंतर म्हणजे रविवार ता. २० रोजीं सकाळी ६॥ च्या सुमारास कल्याण स्टेशन सोडले व नाशिकरोड स्टेशनाप्रत आलो. त्यावेळी १२ वाजलेले असावेत. सूर्य डोक्यावर आला ~~होता~~ होता; ~~[illegible]~~ ढग असल्यामुळे तो दिसत नव्हता. पोलीसची मोटर (व्हॅन) येईतोंपर्यंत तेथेंच रहाणे भाग असल्याकारणाने आम्ही स्टेशनांवर फराळ केला. त्यानंतर व्हॅन आली व आम्हां दहाही जणांस "नाशीकरोड सेंट्रल प्रिझन" या कारागृहात आणले. अर्ध्या पाऊण तास कारागृहाच्या दारात बसणे भाग होते. हा रविवारचा दिवस असल्यामुळे व आम्ही बरोबर — नक्की — केव्हां येऊं हें येथील अधिकाऱ्यास माहीत नसल्याकारणाने आम्हांस आंत घेण्यास थोडा उशीर झाला. दुपारच्या ३॥ वाजण्याच्या सुमारास आमच्या मुक्कामास आम्ही येऊन पोंचलो. त्यानंतर चहा वगैरे घेऊन स्वच्छ स्नान केले; प्रवासाचे सर्व कपडे धुतले; बिस्तरा झाडून घेतला, आणि तात्पुरत्या खोलीत राहावयास आलो. तिच्यात जेवण आले. सर्वजण जेवण झाल्यानंतर इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारीत कांहीं वेळ बसलो. नंतर प्रवासाचा सर्व शीण घालविण्याकरितां रात्रीं तितक्याच विश्रांती घेण्याच्या उद्देशाने आजकालची रात्र गांठली! सर्व मार्गाचा [illegible] बेळगांवहून नाशिकास २८ ते ३० तास लागावयाचे पण आम्हांस [illegible] ४२ तास लागले. त्याचे कारण [illegible] जंक्शनवर जाण्याची [illegible] नाही. सर्व गाड्या अगदी तुडुंब भरून येत व भरून जात. ज्या गाडीत इंटर क्लासची डबे. सेकंड व फर्स्ट सुद्धा अगदी भरलेले असत. आम्ही दहा कैदी आमच्या बंदोबस्तासाठी रखवालदार पांच शिपाई; एकूण १५ लोकांना एकत्र एका डब्यात जागा मिळणे असेल तर जागा कशी मिळणार? आणि त्यातल्यात्यात डबा रिझर्व करण्याकरितां शिपायांनी पूर्वीच जी व्यवस्था करावयास पाहिजे ती केली नाहीं. म्हणून १२ ते १४ तास उशीरा नाशिकास येऊन पोंचलो

आम्हास आजूबाजूंशी आजूबाजूने [illegible] त्यात [illegible] म्हणून [illegible]. बेळ-गावच्या [illegible] [illegible]. [illegible] होते. [illegible] तेथे आमच्या [illegible] अवस्था [illegible] [illegible] आली होती. [illegible] [illegible] रोजी [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] तरी, आम्ही [illegible] [illegible] [illegible] अवस्था [illegible] आली होती. पण [illegible] [illegible] आम्ही [illegible] [illegible] [illegible] १२-१४ तास पुन्हा आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्टेशन [illegible] [illegible] असते. म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible]; [illegible] आणि [illegible] [illegible] स्टेशन [illegible] [illegible] [illegible]. पण आम्ही मन रमत नव्हते; भीती होती व भीती आतून ही [illegible] होती. म्हणून मन [illegible] [illegible] होते. काही असो; एकदाचे नवीन स्थळी आलो. आता नवे [illegible] आणि नवे राज्य. [illegible] तरी असावे तरी नवीन व्यवस्था. पाहू कसे काय जमते ते।

② नैतिक दुःखे :- प्रवासात अनेक दुःखे सोसावी लागतात; सोसावी लागली. दुःखी [illegible] [illegible] होय! [illegible] स्टेशन गेल्यानंतर मिरजेला [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible], भात आणि इतर पदार्थ [illegible] सुरू झाले होते. गाडीत गर्दी असल्यामुळे निरनिराळ्या ठिकाणचे लोक पाहायला मिळाले. लोकांची बोलणी ऐकायला मिळाली. आपापसात लोकांची जी चर्चा चालली होती ती ऐकण्याचा प्रसंग आला. ओळखीचे, बिनओळखीचे अनेक लोकांचे दर्शन झाले. [illegible], [illegible], गाडीत चढणारे, गाडीतून उतरणारे, [illegible] हिंडणारे वगैरे लोक आमच्याकडे बघत आपापसात बोलत आणि आश्चर्याने पाहत, दुःखाने पाहत, [illegible] पाहत [illegible] [illegible] [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाही; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोकांची [illegible] [illegible] [illegible]. पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. आम्ही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्टेशनावर, गाडीत [illegible] [illegible] असे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तरी [illegible] [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] तरी [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे वाटत होते. गाडीत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], पण [illegible] [illegible] नाही. [illegible] नाही, [illegible] [illegible] स्टेशनवर असो, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होई." [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: असे कसे [illegible] [illegible] [illegible] करतात? [illegible] [illegible] [illegible] आहे? हे [illegible] [illegible] असे? [illegible] [illegible] परिस्थिती [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आमची "[illegible]" [illegible] [illegible]?" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होत. पण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आम्ही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असू. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible].

To my niece

110

2

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

3603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No. 3577, dated 7-5-19.]

Jail 145 m.

From
N. S. Hardiker
No. 1053, class I
Nasik Road Central Prison, Nasik Road
G. I. P. Ry

प्रिझन रजिस्टर नंबर 1053

To Sri Gangutai Sherade
Near
Gurusiddappa's
Pond
Hubli
M.S.M.Ry

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

लोकांच्या [illegible] एकदा पाहिले म्हणजे आम्हीं खरोखरीच गरीब आहों काय ? असें वाटे. गरीब असूं तर लोक असें वागणार नाहींत. इतकी दीन अवस्था आधिक्यात असणार नाहींत, अशारीतीने वागणे लोकांस शक्य होणार नाहीं असें वाटे. या मनाच्या आनंदाच्या डोहातही आम्हीं हा सर्व प्रकार पहात होतो. आणि तांदळाची चोरी नव्हती वा कुत्र्यांत अशा वृत्तपत्रांत वाचण्याची आवश्यकता नव्हती. गरीबी, होय! गरीबी गरीबी जो अनुभवितो त्याच गरीबी कशाशी खातात हें कळते. इतरांना ती कशी कळणार? परंतु गरीब असलेला व गरीब म्हणून घेणारीही होणेही सारख्याच रीतीने वागत असलेले पाहिले म्हणजे मनुष्य दिङ्मूढ होऊन जातो. त्याचे कांहींच सुचेनासे होते. प्रवासातील हें दृश्य पाहून मनांत विचार पडत; डोक्याचा भुगा व्हावा; माझ्या बरोबरीच्या इतर कैद्यांना ~~पु~~ मी तसें सांगितले व आश्चर्य व्यक्त केले. या खेडेगांवापासून [illegible] ची नेहमीची [illegible] तर पहावयास मिळालीच. पुण्यापासून तो लोणावळ्यापर्यंत सगळीकडे नवीन घरे, नवीन इमारती, त्यांचे दृश्य ~~[illegible]~~ औरच! अवाढव्य असें नवीन शहर, लंडन अथवा न्यूयॉर्क या शहराहूनही मोठें शहर, या ठिकाणी निर्माण होणार की काय ? असें वाटले. आज एका वर्षाकरिता या इमारती ~~[illegible]~~ उभारल्या जात आहेत. ते काम झाले म्हणजे [illegible] या इमारतींचा उपयोग मानव वस्तीं [illegible] करितां केला जाणार नाहीं म्हणून कशावरून? [illegible] मुंबईपुरीच्या मागें [illegible] या ठिकाणी आजच्या प्रसंगी इमारती उभ्या करण्याची बुद्धी त्यांच्या मालकांना झाली नाहीं अथवा परमेश्वराच्या मनांतच ते नसेल असें कशावरून? असें वाटले. अशा प्रकारच्या विचारांत निरनिराळे देखावे पहात, सृष्टीची शोभा पहात पहात आम्हीं लोणावळ्याच्या घाटातून जाऊं लागलो. [illegible] ती सृष्टी मनाला आल्हाद देत होती. पाऊस जोरांत ~~[illegible]~~ आणि एकसारखा जरी पडत नव्हता तरी आकाश अभ्राच्छादित होते. ढग एकामागून एक आमच्या नजरेसमोरून पळत होते. जणूं काय आमच्या जिवलगांना भेटाया धावतच ते जात आहेत; खिन्नपणाने एकएक पाऊल पुढें टाकून आमचे दर्शन घेण्याकरता थांबले आहेत असा भास होई. डोंगराची शिखरें जरी दिसत नसत तरी लोकांत आमची वाट काढीत काढीत अवनीमातेकडे पळ काढणारे ओहोळ वृक्षांतून पहात [illegible] नेत्रांना संतोषवीत होते; उन्हाळ्यांत सुकून गेलेली झाडें नवीन पालवीने ओतप्रोत भरलेलीं

आणि डोंगरावरील हिरव्यागार ~~[illegible]~~ रानावर पडलेले ऊन व पडत टेकडीत झालेली ~~[illegible]~~ व वाऱ्याने डुलणाऱ्या रब्बी ज्वारीची गोंडे पाहून मनाला आल्हाद होई. एकीकडे खिंडीतून डोंगर तर दुसरीकडे अनंत खोल असा पृथ्वीचा सपाट प्रदेश, आणखी एकाकालीच अंतर [illegible] मानवी मनात केवढा उल्लास करीत होता. दोन भव्य डोंगरांमधील दरी व त्यातून संथपणे वाहणारे पाणी पाहिले म्हणजे परमेश्वरी लीलेचे कौतुक जितके करावे तितके थोडेच असे वाटे. त्या डोंगराच्या कुशीत आमचे पूर्वज राहात व आपला प्रपंच ते [illegible] करीत. त्या प्रदेशाकडे पाहिले म्हणजे त्यांचे आम्ही वंशज किती कमनशीब झालो आहोत याची कल्पना येई. अशा या सृष्टि सौंदर्याने भरलेल्या पण अनंत भयानक अशा प्रदेशातून आमचा मार्ग [illegible] करणारी आमची आगगाडी कल्याणला रात्री येऊन पोचली. इकडे तिकडे हिंडावयास ही ~~[illegible]~~ कल्याणच्या त्या प्लॅटफॉर्मवर जागा न व्हती. तेथून तसेच कशीबशी रात्र काढल्यावर आम्ही आणि दुसरे दिवशी सकाळी ६ वाजताच्या गाडीने रवाना झालो. खंडाळ्याचा घाट आणि इगतपुरीचा घाट यातील महदंतर इगतपुरीच्या घाटात असताना कळून आले. जमीन अस्मानाचा फरक! मनोवेधक रमणीयतेत खंडाळ्याचाच! इगतपुरीच्या घाटात एक रुक्षपणा भरलेला. सृष्टि-सौंदर्याची कल्पना खंडाळ्यातील घाटाची; इगतपुरीत नाही. असो.

③ भाऊ:- पुण्याच्या स्टेशनवर म्याट्रिकचा रिझल्ट वाचावयास मिळाला. भाऊ व [illegible] ह्या दोघांचीही नांवे पूर्ण यादीत नव्हती. दोघेही नापास झाले. काहीं हरकत नाहीं. पास नापास यावर काहीही अवलंबून नाहीं. पूर्वीच्या [illegible] प्रमाणे भाऊने [illegible] करतील अशी मला आशा आहे. तो धर्माचा [illegible] लागेल. निराशेला या अभ्यासात शिरू देऊ नये, आयुष्य [illegible] मला पटत नाहीं. बाकीचे लोक व आम्ही [illegible] असोत. मला जे अभ्यासाचे ते कळविले आहे. इतरांपर लोकांची मर्जी. पण मला वाटते भाऊ मजवर विश्वास ठेवील आणि मी सांगतो तोच मार्ग धरील. त्याच्या हिताखेरीज मी त्याला दुसरे सांगत नाही. मी जिवंत असे तोपर्यंत त्याच्या हाती असेन आणि त्याला जरूर ती मदत करेन. त्याने आपली कर्तृत्वे शिक्षणाचे मिळवायचे म्हणजे घरी बसून पाहिजे असेल तर म्याट्रिकचा अभ्यास करावा. नसल्यास दुसरे मार्ग पाहावे वाचन करावे. मला असे वाटते कितीतरी पुस्तके आहेत. वाचली पाहिजेत असे त्याने ठरवावीत. मी [illegible] पाहिजेत आणि त्याला पुस्तके पुरविण्यास सांगेन. वाचनाबरोबर मनन करावे. केवळ वाचनाकरता वाचन करू नये. [illegible] आपल्यास सुरवातीला [illegible] आहे असे वाटते. [illegible] वाचनाचा अनुभव मिळवि[illegible] असतो. दुसऱ्यांचा अनुभव घेऊन आपण शहाणे व्हावे [illegible] असते हे वाचनाचे विसरता कामा नये. तसेच भाऊने आपल्या रागावर [illegible] अशी मला आशा आहे. राग हा एक रोग आहे. तो मनुष्याचे सर्व आयुष्य खराब करतो; माती मोल बनवितो. हे ध्यानात ठेवून भाऊने त्याचा दुरुपयोग न होऊ देण्याकरता प्रयत्न करावा. त्याने तारीख २१ ला लिहिलेले कार्ड मला २३ ला पोहोंचले. इतउत्तर ~~[illegible]~~ पत्रें लिहिताना माझा नंबर १०५३ क्लास १ असे लिहावे. या कारागृहाचे नांव Nasik Road Central Prison असे असून पोस्ट ऑफीस Nasik Road असे आहे. पत्ता बरोबर लिहावा. इतरांनीही बरोबर पत्ता लिहावा. आठवड्यात एक दिवस ठरवून त्याच दिवशी लिहावे. रविवार बरा. त्याच दिवशी सगळ्यांनी लिहावे. माझे हे [illegible] [illegible]. दुसरे इतरांना.

④ प्रणिपात:- ति. सं. [illegible] माझा [illegible] नमस्कार प्रिय [illegible] [illegible], अनंत अण्णा, मामा मावशींना नमस्कार. इतरांना आशीर्वाद

सर्वांचा नारायण

From R. K. Shirade
No. 750, class one
B.C.P., Hindalge

112

(३)

To Sri Gangutai Shirade
Madgunni's Jafferpet Road
Hubli, M.S.M.Ry

दिनांक २६-८-४३ [illegible]

(१०) मजजवळ आता पेढे फार शिल्लक नाहींत. आठवड्याच्या दिवसात सुमार पेढे लागतील. एक पौंड आहेत. त्याची व्यवस्था करावी. दोन पौंड पेढे पाठवून करविण्यास लिहिले होते. [illegible] करून [illegible] पेढे तयार दिले नाहीत. त्याचे काय झाले? पेढे करण्याकरिता आपण केले असेलच. बाकी यांनी केले नाही तर दुसऱ्याकडून पेढे तयार करून ठेवावेत. पेढे पुरे लागतील म्हणून हे लिहीत आहे. आम्ही [illegible] करून. [illegible] पाठवावे?

(११) [illegible] Tala chemicles ची एजन्सी मिळविली व त्या [illegible] करता १५,००० रुपये डिपॉझिट ठेवले ही हकीकत वाचली. फार आनंद. [illegible] त्या [illegible] लागते. [illegible] लागते. [illegible] तो [illegible] ठेवून [illegible] हे [illegible] नाहीं. [illegible] करावी लागतील. Tala chemicles ची प्रसिद्धी किती? Soap ची [illegible] आहे? धारवाड जिल्हा पूर्ण आपल्या हाती आहेत? [illegible] ते [illegible] विश्वासू असावेत. [illegible] एजंट chemicles ची एजन्सी घ्यावयास तयार आहे. [illegible] ते आवडेल. ती [illegible] स्वत: व त्या [illegible] लागत आहे. म्हणून [illegible] हाती असावे असे लिहिले आहे. श्रीगजाननच्या [illegible] त्याची काळजी करावी लागत नाही. [illegible] मनुष्य नेमावेत. पैसे गमावू नयेत. [illegible] तरी चालेल; पण [illegible] धंदा करावा. हे आम्ही [illegible] सांगण्याची जरूरी नाहीं.

(१२) [illegible] आपणाकडून पत्र आले नाहीं. [illegible] लिहिले नाहीं. श्री [illegible] ते आपणास मिळाले नाहीं? आता [illegible]

नाहीतर. आकृतीच [illegible] [illegible] [illegible] परिस्थितीशी [illegible]
आहेत. [illegible] [illegible] देत आली आहे ? तीव्रतेने
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] की [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] आपल्या परिस्थितीनुसार [illegible]
[illegible] [illegible] आहे काय ? तो [illegible] कोठे [illegible] आहे ? [illegible]
[illegible] आहे काय ? [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] आहे.

आपला [illegible]

R.K.Sh[illegible]de

११५

Superintendent,
Nasik Road Central Prison.

8603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No 3577, dated 7-5-19.] Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर १०५३

From
N. S. Hardikar
No. 1053 : Class II
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

To
Sri Gangutai
Shenade
Near Gurusiddappa
Pond
Hubli
M. S. M. Ry

①

दिनांक १.१०.४२
गुरुवार

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① पत्रांची पोंच :- चि. भाऊचे कार्ड ता. २१ चे पोंचून ५ दिवस झाले. वसन्त, अण्णा, इन्दू व भास्कर यांचेकडूनही हकीकत कळली. भाऊने गेल्या शनिवारी २६ तारखेस पत्र घातले नाही काय? घातले असल्यास मला ते एव्हांचें पोंचावयास पाहिजे होते. काय झाले? मी कालच रामूला पत्र घातले आहे. पुढच्या आठवड्यास [illegible] घालेन. प्रत्येक आठवड्यास एक पत्र नियमितपणे आल्यास बरे होईल. (एखाद दुसरा दिवस मागेपुढे झाल्यास हरकत नाही.) मी आरामात आहे हे मात्र ध्यानात ठेवावे. आपले पत्र न चुकता प्रत्येक शनिवारी पोस्टात पडले. म्हणजे सोमवारी अथवा मंगळवारी मला [illegible] मिळेल. माझेंच लिहिणे आटपले. पत्रात राजकारण, राजकीय चळवळ आणि युद्ध यांपैकी कोणीही कांहींही लिहू नये. नाहीतर पत्रे मला मिळणार नाहीत. आजपर्यंत जसे लिहीत आलात तसेच लिहावे. पुन: सांगणे नलगे.

② पुस्तके वगैरे :- बेळगांव सेंट्रल प्रिझन सोडावयाच्या वेळी ([illegible] २०-२२ पुस्तके आपल्याकडे परत धाडली होती. त्याबरोबर रामूने सुद्धा धाडलेले होते. ते सर्व आपणास पोंचले की नाही हे भाऊने आपल्याकडून लिहिले नाही. कृपा करून गेल्या शनिवारच्या पत्रात (जे मला अद्याप हाती आले नाहीत) त्याने लिहिले असेल. नसल्यास येत्या पत्रात जरूर लिहावे. बाकीची पुस्तके रामूजवळ ठेविली आहेत. पुस्तकांत John Gunther यांची दोन पुस्तके — Inside Latin America व Inside Europe ही पुस्तके आहेत. John Gunther चे तिसरे पुस्तक Inside Asia हे रामूकडेच आहे. आणखी [illegible] ते वाचावयाचे असल्याकारणाने मला ते परत करता आले नाही. शंकरला ते पुस्तक पाहिजे असल्यास त्याने रामूकडून ते मागवून घ्यावे. पुस्तके वगैरे पोंचल्याबद्दल रामूसही कळवावे. अलिकडे परवा जे कार्ड आले त्यात त्याने शंकरकडे मला देण्याबद्दल ① Nemesis, ② From Tobruk to Smolensk, ③ When Japan will strike next, ④ What happened in Burma ही चार पुस्तके दिली आहेत. त्याशिवाय त्याने चार पुस्तकेही निवडत घेतली आहेत म्हणे. प्रथम त्याने ती पुस्तके वाचावीत. अण्णांनीही वाचावीत. मजकडे इतक्यात पाठवू नयेत. येथे वाचावयास पुस्तके आहेत. ती वाचून झाल्यावर मग मी आपणास लिहीन. त्यावेळी पाठवावीत. तोपर्यंत पाठवू नयेत. त्यापैकी कांहीं ती पुस्तके उपयोगी पडतील म्हणून ठेवून घ्यावीत. असे शंकरला सांगणे.

③ आज:- परिस्थीत जगाचा [illegible] आजच्या वाईट वाटते माहितीच आहे. पण वाईट वाटून घेऊन काय करायाचे? झाले ते झाले; होऊन गेलेल्या गोष्टी बद्दल दुःख करण्यात काय अर्थ? कितीही जरी आपण शोक केला तरी त्याचा उपयोग होत नाहीं. आपण कोठे चुकलो, आपण कोणत्या विषयात कमी, का तो विषय कच्चा राहिला, त्याकरता काय करायाचे, आपण विचार करून त्याकरिता सुधारणा घडवून आणावी. यातच शहाणपणा आहे. यातच भूषण आहे. शोक करण्यात नाहीं. मनाचा खंबीरपणा हे यशाचे निदान असते. वाईट वाटले नाहीं तर आपली मनुष्यात गणनाच होणार नाहीं. मनुष्य भावनाप्रधान आहे. भावना नसलेला मनुष्य पशु तुल्यच असतो असें म्हणावे लागते. भावना रहित मनुष्याकडून काहीही होणे शक्य नसते. म्हणूनच भावना उद्दीपित करण्याकरता मोठमोठे लोक प्रयत्न करीत असतात. भावनाच मनुष्याच्या कार्याला प्रोत्साहन देत असतात; भावनाच त्याजकडून त्याग करवितात; त्याला कष्ट सोसायला लावीत असतात. त्याला रडवितात, आनंदवितात, [illegible], [illegible], निद्रावश, निजवितात, कल्पनात बद्ध करवितात. पण त्या भावना त्यांच्या मर्यादेत राहायला व उच्च भावना कोणत्या हे मात्र आपण समजले पाहिजे. तें जर समजले नाहीं तर मनुष्य दुसऱ्या मार्गास [illegible] जातो. तसें आपले होऊं नये. तो भावनाप्रधान आहे हें मी जाणतो आणि म्हणूनच त्याला हे लिहीत आहे. शोक करू नये; दुःख वाटून घेऊं नये. त्यापासून काहीच उपयोग होत नाहीं हें त्याने ध्यानी बाळगावे व [illegible] पुढें शोधून काढत जावे; सुधारण्यास प्रयत्न करावा. [illegible] [illegible] [illegible] येईल. आपण पुस्तके वाचून [illegible] [illegible] म्हणजे मनुष्य शहाणा होत नाहीं किंवा तो मोठेपणाला चढत नाहीं. त्याकरता केवळ व्यावहारिक होणे. पण ते किती लोक झाले? आज आपल्या भारत अथवा इतर देशात जे थोर म्हणून गणले जातात ते सर्वच शिक्षित [illegible] होते असें समजू नये. मनुष्याच्या गुणावरून त्याचे कर्तृत्व त्याच्या ध्येयावर सर्व काहीं अवलंबून असते. अनेक डिग्र्या मिळविलेले अथवा डॉक्टरेट "डॉक्टर्स" मिळविलेल्या सर्वच लोकांना थोरपणा मिळाला नाहीं. [illegible] २००२ लोक कोणाच्याही माहीत नसता जसें जन्मले तसें मेले. [illegible] तर जीवन असें तोपर्यंत त्यांनी चैन केली असेल! आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असेल [illegible] दुसरे त्यांनी काहीही केले नसावे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नव्हते त्यांनी जरूरी नाहीं. मला स्वतः चा अनुभव आहे. मीही मॅट्रिक [illegible] नापास झालो. पण त्यानंतर त्याचवेळी मी माझें ध्येय [illegible] असल्या मुळें मला त्याचे वाईट वाटले नाहीं — निदान दुःख करण्याइतके वाईट वाटले नाहीं ही गोष्ट खरी. त्यानंतर मी मॅट्रिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पडलो हे आपणास माहीत आहेच. तसेंच आज आपल्या [illegible] लागेल. १९०६ सालची परिस्थिती वेगळी होती. तेव्हा मॅट्रिक, बी.ए. वगैरे फार [illegible] किंमत होती. तेव्हा डिग्री मिळविणे म्हणजे मोठी नोकरी मिळविणे असें होते. आज तेही राहिले नाहीं. चार चार डिग्र्या जरी आज मिळविल्या तरी नोकरी मिळणे दुरापास्त होते. मग का त्याचे मन [illegible]? आपणात कर्तृत्व बुद्धी असेल, बुद्धी असेल, [illegible] शक्ती असेल, काम करण्याची आपणास हौस असेल तर काय करावयाचे आहेत डिग्र्या घेऊन? [illegible] दोन [illegible] आहेत. ते त्याच्या [illegible] [illegible]. त्यांच्यात त्याने प्राविण्य मिळवावे; त्यांत त्याने शिकावे [illegible]; मन लावून रात्रंदिवस त्यांत त्याने रमावे म्हणजे त्यातच त्याची उन्नति होईल. आपल्या कुटुंबाचा, आपल्या आईचे [illegible] [illegible] करून देता येईल; आणि स्वतः चे कल्याण करून घेता येईल. विनाकारण मनाचा ताप करून घेऊं नये. [illegible] [illegible] [illegible] पाहिजे असल्यास [illegible] करावा. पण पुनः एकदा त्याने [illegible] [illegible] वेळ [illegible] नये असें मला अंतःकरणपूर्वक वाटते. दुसऱ्यांशी माझें मत जुळणार नाही. हें मात्र माझें स्पष्ट मत आहे. [illegible] हें मत कळविणे.

116

Superintendent
Nasik ~~Road~~ Central Prison

3603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No 3577, dated 7-5-19.]

Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर १०५३

From
N.S.Hardikar
No.1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

To
Sri Gangutai Sherad
Near Gurusiddappa's
Pond
Hubli
M.S.M.Ry

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर नेहमीं स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

②

दिनांक १-७-४२
गुरुवार

④ **शरयु, विद्या व बिजू** :- या तीन मुलींची प्रकृती बरी आहे ना? कळवावें.

शरयु पुण्याहून आपल्या आईबरोबर अहमदाबादपर्यंत गेली नाहीं असें इंदूने आपल्या कार्डांत लिहिलें आहे. १० महिन्याचें बाळ. आम्हा पाठविलेली तिची छबी किती छान आहे. त्यावरून त्या छबुकल्याची कल्पना करता येते. इंदूला मी मागें अनेकदा माझ्या मत्सराबद्दल लिहिलें होतें. इंदूचा मला फार फार हेवा वाटत होता. प्रत्येक पत्रांत त्या छबुकुलीबद्दल लिहून तिने ती वर्णन करी व आम्हां इतके पाणी येतचे तितके येतचे म्हणे. मग आतांहि तोच मला तिचा हेवा? पण छबुकलीची छबी बघितल्याबरोबर तो हेवा पार दूर गेला. इंदूनी मजेदार केलें मग मी ओळखले. छबी दुरूनच तिच्या मनाची ओळख करून देते. खरोखरीच पोरगी फार गंभीर असली पाहिजे. इंदू म्हणते त्या कालच्या आकस्मिक आघातांत तिचा जन्म झाला असल्यानें तिचा चेहरा त्या गंभीर परिस्थितीचा विचार करणाऱ्या एखाद्या पुरुषाच्या चेहऱ्यासारखा दिसतो. कठिण अवस्थेत जन्मल्या मात्रें सर्वच पोरें गंभीर असतात असें नाहीं. जन्मापासून हसणारें पोर तसें निपजलें तरी हसतें पण ही दहा महिन्याची छबुकली खरोखरीच गंभीर दिसते हें तिच्या छबीकडे बघितलें म्हणजे कोणीही सांगू शकेल. बिजूत आणि तिच्या वागणुकीत मला स्वतःचा आभास दिसतो, पण बिजू बरोबर मी खेळलो, शरयू बरोबर नाहीं. तिच्याशीं कधीं खेळलेलो हें आठवतें मला आठवत नाहीं. आशा आहे कीं लवकरच तो प्रसंग येईल. तेव्हां इंदूला मागें हटवीन; व आपल्यालाही तिच्याजवळ येऊं देणार नाहीं. तिची प्रकृती सुदृढ रहावी एवढीच परमेश्वरापाशीं माझी प्रार्थना आहे.

विद्या रडवी खरी! कांहीं महिन्यापूर्वी मी मला स्वप्नांत दिसलेल्या विद्येचें [illegible] केलें होतें. आताही तसेंच करण्याचा प्रसंग आला. पण विद्येच्या ऐवजी या वेळेस शरयू होती. तिच्या आईनें तिला आपल्या कडेवर घेतलें होतें. स्वप्नांत सर्वच नीट दिसत असें नाहीं. [illegible] तर मला ओळखही नव्हती. मी पूर्वी कधीं तिला पाहिलेलीही नव्हती. आणि कसा पहाणार? तिचा जन्म जर मी तुरुंगांत आल्या नंतर (आल्यापेक्षा) तर ती माझ्या दृष्टीस कशी पडणार? आईच्या कडेवर एक रूप आहे (स्वप्नांत) मला ~~[illegible]~~ . अमुक अमुक असें ~~[illegible]~~ दिसतें स्वप्नांत. मी बाळीला ओळखलें व पुढें सरकलो. एकदम त्या मुलीला घेतलें व रडून रडून तिचे मुके घेतले. ती पोर माझ्या डोळ्याकडे निरखून बघत असावी असें वाटलें. तिने मला ओळखलें काय? ओळखलें असेल पूर्वजन्मीची ती ओळख असावी. मी मुके घेत असतांना ती अगदी स्वस्थ होती. ती रडली नाहीं; हूं हूं सुद्धा तिने केलें नाहीं; हसली नाहीं; आईकडे डुंकून सुद्धां बघितलें नाहीं. इतकी ती शांत होती. मधून मधून तिच्या चेहऱ्यावरून हास्याची लकेर येई. पण ती एक सेकंदच असावी. क्षणभर नाहीं. पुन: तिचा चेहरा गंभीर बने आणि ती एकसारखी [illegible]

उठेरक पाहून पाही. असेंच ~~[illegible]~~ वेळ मी तिला घेतली. त्या अवधीत तिने एक दोनदा मला प्रसादही दिला. पुतळी माझ्या संग्रहावर. पण तिचे गाल, गुच्छे वाऱ्यात कांहीं अर्थ नव्हता. "अग पोरी, पुतळीस, सदरा शिवायचीं नाहीस." पुढेंच म्हणून मला त्यांच्याकडे जावे लागे पडले. एकदा माडीवर शिवण्याचाही मला त्रास झाला. प्रथम प्रथम मला मीही अनाथांचे घेतल्याचा त्रास झाला. पण माझी स्मृती अजून जागृत होती. तो वाडा घोर माणसांस सोडून गेला आहे हें मला माहीत होते. त्याची जाणीव मला होती. अर्थात् हे ऐकिवात नव्हें. ही त्याची मी रवी त्याच्या पाठीवरील बहीण हें निश्चयी सांगता नव्हते. हा देखावा कारकेच दिसू शकला नाहीं. ~~[illegible]~~ संध्याकाळ असं त्याच्यानंतर "हरी, १० ५५" म्हणत मला हाक मारलेली ऐकूं आली. सगळी जागा झाली. आता कैदी आहेत. उद्यापासून आहेत. हें एकदम डोळ्यापुढें आले. तरीही त्यापातीक शरयू येथें नाहीं तरी आहे काय? असेंच तर वाटावे असें वाटले. पण या कक्षा खोलीत माझ्या शिवाय दुसरे तिसरे कोणीही नव्हते. मी एकटाच होतो. माझ्या संग्रहावर शरयू पुतळी होती त्याची आठवण झाली. म्हणून सदरा पाहूं लागलो. तो सदरा खुंटीवर असलेला आढळला. तो शरीरावर नव्हताच. त्याचा स्पर्श; असेंपुन: एकदा म्हटले व शिंदरले पहाटेच्या वेळी मी आमच्या पुरवणी नाहीं आम्हीकराक निघून गेलो. स्वप्नासारखे स्वप्न सुद्धा मनुष्याच्या मनाचा कोंडमारा देते. मग प्रत्यक्ष त्या त्या मनुष्याचे दर्शन घडले म्हणजे किती बरे आनंद होणार नाहीं?

विमलाबरी आहे ना? तिला माझे गोडगोड पापे द्यावेत. विजू आपल्या आईबरोबर करते कीं नाहीं? मधु तिची आवडती लाडकी आहे. ती इथे आहे. कार खनाड झाली आहे असें इन्दूचे पत्रांत लिहिले होते. आता तिला समजावून सांगावे, प्रेमानेच वागवावे. ~~[illegible]~~ संध्याकाळ तिला चांगले चांगले श्लोक पाठ करावयास लावावे; रोजचा तिचा अभ्यास घ्यावा. चांगल्या रीतीने शिकविता येईल तो पडला तरी तिला शिक्षण मिळाले पाहिजे. आपल्या स्वतःच्या पर खर्च तरी तिला हे जितके इतके आंगणात आले पाहिजे. स्वतःचे उपहार स्वतः तिनेच करावा इतके तिला शिक्षण मिळावे. पुढे मग चांगल्या रीतीने बाजारात जगातील भलामोठी थोडसा तरी कळण्याइतके शिक्षण तिला मिळाले पाहिजे. आजारी पुढे आलेल्या दिवसात आवश्यक असेलच तर थोडें तरी शिक्षण मिळाले पाहिजे. पदवी नको; परिक्षा नको. तें आम्हांस नको. पण जाणतेपणा यावयास जितकें शिक्षण पाहिजे तितके शिक्षण घेतले म्हणजे पुरे. तेवढे तरी शिक्षण तिला आपण देण्याचा करून प्रयत्न करावा. ती रडती शिकवा आम्हाला. धैर्य धरले पाहिजे. घरचा सर्व व्यवहार तिला चांगल्या रीतीने करता आला म्हणजे झाले. एवढीच माझी इच्छा.

(५) प्रणिपात :- ति. सौ. वहिनीला माझा शिरसाष्टांग नमस्कार सांगावा. अनंतभाऊ, नानाभाऊ, पद्मावतीबाई, वैकुण्ठ, शंकर, मनी व सर्वांना माझा नमस्कार. करणू दीदीला हे पत्र वसतीत त्यांस पत्र लिहावे. विसरू नये. तो मठीय ते त्यांस पाहिल्यास त्याच्या वाढीबाबत सांगावे. शंकर आहेच. आता व त्याची आता काय म्हणतीस? आई मतांची प्रकृती बरी आहे ना? मला आठवणीने ~~[illegible]~~ त्यांची हकीकत कळवावी. वेडगावास आम्हीं ~~[illegible]~~ रोजा शिकून आठवणे शिकत होती. आता मला एकट्याचाच पहिलाच शिकतात. आठवणीस मिळणे शक्य नाहीं. म्हणून एकाच खटीत सर्वांना नमस्कार असावा पाहिजे. कितीही पत्रांवर - तावावर लिहिले तरी पुरेल. पण एकच नाहीं म्हणजे एक पत्र असा अर्थ असतो. हें विसरू नये. आम्हाला हें माहीत आहे. ~~चिरंजीवांस माझा आशीर्वाद~~ मग, त्यांनी वेळोवेळी आपल्यांनांच पत्र पाहिले तर त्यातील अभ्यासाने व भावनिष्ठेने व संस्कारांने शिकावे. चिरंजीवांस आशीर्वाद.

सर्वांचा नारायण

① 118

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

3603—40,000—10-42—R6 long—st.
G. R., J. D., No. 3577, dated 7-5-19.] Jail 145 m.

प्रिझन रजिस्टर नंबर १०५३

From
N. S. Hardiker
No. 1053, class I
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

कैद्यास पत्र लवकर मिळावें म्हणून त्यास पाठवावयाच्या पत्रावर त्याचा रजिस्टर नंबर स्पष्टपणें लिहावा; तसेंच, कैद्यास भेटण्यासाठीं केलेल्या अर्जावर देखील सदरहू नंबर लिहावा.

To
Gangutai Shirade
[illegible]
Pond
Hubli
M. S. M. Ry

दिनांक ६.७.४३
मंगळवार

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:-

① भाऊची दोन कार्डे २० व २५ ची, आणि २६ जूनच्या पत्रासह - माझ्या हाती आली. आपल्या परवा शनिवारी (ता ३ रोजी) पत्र आलेले असेलच. ते अजून हाती आले नाही. मी १ तारखेस आपणास लिहिले आहे [illegible] बाबूकाही लिहिले. त्याचे पत्र इतक्यात येईल. इंदूकडून कोणतेच पत्र आली; व [illegible] कळत नाही. [illegible] भास्कर व [illegible] यांचीही हकीकत [illegible] आली. त्या सर्वांना हळू हळू लिहिण्याचा प्रयत्न करीन. आता दर पत्रे मिळणे व मी नियमितपणाने सर्वांना उत्तरे पाठवणे थोडेसे [illegible] होणार आहे. [illegible] एकाच वेळी दोघे एकच [illegible] आणि दोघांनाही [illegible] वाचायला लिहावयाचे [illegible] आणि त्यांनीच उत्तर पत्रे [illegible] विशेष त्रास पडत नव्हता. दोघांनीही एकच मजकूर लिहावयाचा [illegible] दोघांच्या चार पत्रांत आम्हांला [illegible] दोघांतील मिळून आठ पत्रे आम्हांस देण्यात येत होती. आता दोघेही दोन निरनिराळ्या ठिकाणी राहत असल्याकारणाने प्रत्येकाकडून पत्र मिळविणे व प्रत्येकाचा पत्र पाठवणे हे [illegible] घडणार यात शंका नाही. दर महिन्यास असे नियमित एक पत्र [illegible] तरी बाबूकाही [illegible] आहे. [illegible] पत्रात पाठवावी [illegible]. म्हणून तुम्ही [illegible] असे वाटू लागले आहे. त्याप्रमाणे घरच्या एका पत्राशिवाय मला तीघांच्या कडून आठवड्याच्या तीन पत्रे मिळतील. यापुढे लिहिणार नाही. घरच्या पत्राबरोबर [illegible] इंदूचेही एक पत्र प्रत्येक आठवड्याला पाहिजे आहे. म्हणजे बाकी दोनच पत्रे राहतात. ती वसंत, [illegible], [illegible], भास्कर, [illegible] यांच्याकडून पाळी पाळीने घ्यावयाची. ही सर्व व्यवस्था कशी करावयाची ती पाहतो आणि त्यांना मुद्दामहून कळवितो. घरच्या पत्रात भाऊच्या [illegible] पत्राबरोबर, [illegible] किंवा [illegible], [illegible] आपल्यास पत्राला जबाब पाठतो. उदाहरणार्थ भाऊने २६ च्या पत्राबरोबर [illegible] पत्र होते. तर ती दोन पत्रे झाली. एकाच [illegible] लिहून जरी [illegible] एकच पत्र लिहिले आणि ते आपण आपल्या पत्राबरोबर पाठविले तर ती दोन पत्रे धरली जातात [illegible] पाहिजे पण आत त्याच घरातील निरनिराळ्या व्यक्तींनी दोन तीन पत्रे जर पाठविली तर तीं तितकी पत्रें गणली जातात. नियम [illegible] किचकट आहे पण तो नियमच! त्याचा आम्हीं [illegible] पाहिजेत. म्हणून इतःपर आपण एकाच तारखेचे पत्र पाठवले पाहिजे. [illegible] लिहावयाचे असेल तर त्यांनी आपापला मजकूर लिहून द्यावा व तो भाऊने [illegible] कॉपी करून एकच पत्र बनवून पाठवावा. यामुळे लिहिणाऱ्याचा त्रास होईल हे मी जाणून आहे. पण काय करणार? आपल्याला केवळ [illegible] मजकूर लिहावयाचा आहे. तो [illegible] असें जर सर्वांना वाटत असेल तर थोडेसे काम घ्यावे लागतील. आठवड्यातून एकदा असें करण्याचा प्रसंग येणार. [illegible] वसंत भास्कर नाही मी [illegible] लिहिणार आहे. अशारीतीने सर्वांचा मजकूर एकत्र करून एकाच व्यक्तीच्या सहीने लिहून पाठवीत असता आपण कितीही जरी [illegible] तरी चालते हे [illegible] विसरू नये. [illegible] आणि भाऊचा, [illegible], [illegible] आणि [illegible] [illegible]. "[illegible]" [illegible] जर [illegible] लिहावयाचे असेल तर त्याचा [illegible] लिहावे लागेल व त्याच पत्रात भाऊलाही मजकूर [illegible] लिहावा लागेल हे त्याने विसरू नये. आम्हांला [illegible] नाही; त्याने हे [illegible] पाळी [illegible] येणार. पण त्याचा [illegible] आहे.

② आज:- आजच्या दृष्टीं [illegible] लोकांचे पुढें [illegible] मांडावें लागलें. ते लोकांना कदाचित आवडलें नसेल. पण मला जो आजच्या जगाचा अनुभव आहे तो ध्यानात घेऊन मी लिहिलें. [illegible] लोक जगलेला आहे असें मला वाटते. १९०८ सालीं मी [illegible] सालानंतर राष्ट्राच्या सेवेमुळे आपले अनुभव सांगावे असें मला वाटले. [illegible] मार्ग धरला [illegible] लोकांकरिता [illegible] आरंभ करणार मी [illegible] मंडळ मंडळ असें [illegible] दृष्टीसमोर ठेवून लागले. लोकांत [illegible] मला आरंभकाळांत होता. तो आरंभ करणार मला कोणाही [illegible] शक्य नव्हते. त्यावेळी राष्ट्रसेवा करणें हें अत्यंत धाडसाचें होते. केव्हां काय होईल हें कळणें शक्य नव्हते. आजच्यासारखी राष्ट्रीय संस्थांची [illegible] विशेष किंमत नव्हती. जिकडे तिकडे भीती, भय, [illegible] यांचे साम्राज्य पसरले होते. राष्ट्राकरितां मोठ्या प्रमाणात लोक [illegible] सोसण्याची तयारी नव्हती. [illegible] चार गोष्टी [illegible] राष्ट्रीय भावना गेली नव्हती. [illegible] ([illegible]) या लोकांची प्रवृत्ती होती. नोकरी, धंदा, व्यापार, यांकडे वरील वर्गातील लोकांनी लक्ष वेधून ठेवलेले होते. [illegible] असो अथवा [illegible] दृष्टीनें [illegible] नव्हती. इंग्रजी शिक्षण मिळविणे, त्याचा उपयोग स्वतःची तुंबडी भरून घेण्याकडे करणें, नवीन नवीन [illegible] मिळविण्याकरतां प्रयत्न करणें इकडेच मोठमोठ्या लोकांचें लक्ष लागलेलें होतें. अशा स्थितीत "राष्ट्राची सेवा" हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून पुढें पाऊल टाकण्याचें कोण धाडस करणार? आणि केलें तरी [illegible] कोण विश्वास ठेवणार.

[illegible] ध्येयाच्या अनुषंगानें मार्ग शोधून काढण्याचें काम मला करावें लागलें यांत आश्चर्य काय? लोकांची [illegible] तरुणांना राष्ट्रकार्याची [illegible] कोणी नव्हते. पण आजही ~~[illegible]~~ नाहीं. आज लोकशाहीला २५ वर्षें होत आलीं. त्यावेळी [illegible] होते. आज तसें नाहीं. आज आपला अनुभव [illegible] राष्ट्रीय भावनेची आव[illegible] कांहीं तरी मंडळी या भारतवर्षात आहेत. म्हणून [illegible] इच्छा असलेली मंडळी जोर धरून एकत्र बसली तर त्यांची इच्छा कधीही पूर्ण होणार नाहीं. [illegible] ते उत्तर मी काढलेले आहेत. आपल्या राष्ट्राच्या दृष्टीने "दुसरे" कांहीही सांगता येत नसते. मग लोकांनी [illegible]? आज राष्ट्रीय सेवेच्या दृष्टीनें सुरुवात करणारे लोक पुढें आले आहेत ना? मग त्यांनी कां बरें येऊं नये? आत्ता मी जे लिहिलें ते पूर्ण विचारपूर्वक लिहिलें आहे. त्यांनी अभ्यास करूं नये असें नाहीं. डॉक्टरींचा अभ्यास सोडून करूं नये असेंही म्हणत नाहीं. परंतु जगाची आजची परिस्थिति लक्षांत घेऊन पुढील [illegible] आम्हीं देणार आहों. [illegible] आम्हांला असें वाटते कीं [illegible] पुढे [illegible] बरोबर जगातील सर्व देशांत [illegible] व्हावयाचा आहे. [illegible] आज [illegible] [illegible] विशेष असा उपयोग होणार नाहीं. आणि जरी झाला तरी त्यापासून विशेष कांहीं मिळणार नाहीं. आजच्या [illegible] शहरातील असो अथवा [illegible] खेड्यातील असो किती डॉक्टरांना चांगली प्राप्ती आहे ती!! [illegible] किंवा [illegible] महिन्या काठीं मिळवून [illegible] बसलेले आहे आपल्याला? येवढें मिळविलें म्हणजे आपल्याला [illegible] मिळालें असें कां आपण समजावयाचें? आपली महत्वाकांक्षा [illegible] असावी. [illegible] मी किंमत देणार नाहीं; देवी नाहीं. देत नाहीं. [illegible] शिवाय मी राहणार नाहीं अशा हिंमतीनें आपण पुढें गेलें पाहिजे, आपलें मन तयार झालें पाहिजे; स्वतःची नीती [illegible] पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे; ध्येय साध्य करितां कष्ट सोसले पाहिजेत; [illegible] लोक [illegible] तरी आपण तयार असलें पाहिजे तरच आपली महत्वाकांक्षा [illegible] होते. जगात [illegible] [illegible] तीन [illegible] त्यांची नांवें ~~[illegible]~~. तसेच आजच्या दृष्टीनें चिरंजीवी झाले. त्यांनी [illegible] नव्हता. ते कधीं [illegible] गेले नव्हते. [illegible] ते कधीं [illegible] नव्हते. [illegible] बुद्धीचा उपयोग करून ते आपली महत्वाकांक्षा [illegible] करते झाले. आपण इतिहास वाचतो; थोरांची चरित्रे वाचतो; ते कशासाठीं? [illegible] कीं त्यांचा [illegible] उपयोग [illegible] करणार? असा आपण विचार करावा. मोठी डॉक्टर झाली. पण त्या डॉक्टरीचा मी उपयोग केला? तो उपयोग करणें [illegible] पडेल; कारण हें कीं केवळ डॉक्टर बनून पैसा मिळवणें हें ध्येय [illegible] नव्हते. डॉक्टरीचा [illegible] असणार लोकांची [illegible] तरी सेवा करताहेत हें मी जाणून आहे. पण सेवा करण्याचें हें क्षेत्र [illegible] आहे; विस्तीर्ण नाहीं; आपली [illegible] पुढें [illegible] संगतीत राहावें. डॉक्टरींचा [illegible] मी केला असता तर कदाचित मला पैसाही मिळाला असता व लोकांची सेवाही [illegible] घडली असती; नाहीं असें नाहीं. पण त्यामुळें [illegible] नसता; देशाकडे असो अथवा विश्वाकडे असो मी संकुचित दृष्टीनें पाहिले असते; आज मजकडून जें कांहीं तरी काम झालें तें झालें नसते. हां, मी चैन केली असती; श्रीमंत झालो असतो. सुखांत राहिलो असतो; आज जो [illegible] हवा खात पडलो आहे तसा पडलो नसतो; [illegible]

120

4/3

From
N. S. Hardiker
No. 1053 Class I
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

Superintendent
Nasik Road Central Prison.

①

To Sri. Indutai Shrikhande
(Sherade)
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona I

दिनांक १५·७-४३
गुरुवार शुक्रवार १६

चि. इन्दूस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① **पत्रव्यवहार** :- तूं लिहिलेली सर्व कार्डे पोहोचली. तुझे प्रत्येक मंगळवारचे कार्ड मी लिहिले आहे. पण तुझ्या २४ तारखेनंतर मी पत्र पाठवूं शकलो नाहीं. ३० तारखेला रामूस लिहिले व आठ तारखेला वसंताला लिहिले. आज आठवड्याचे पत्र (उत्तर) तुला जात आहे. पुनः तुझी पाळी तिसऱ्या आठवड्यात येईल. त्याला मी काय करूं? पुढच्या आठवड्यात रामूला लिहीन. त्यांजकडून परवाच पत्र आले आहे. ती. [illegible] आक्काचे पत्र आले नाहीं कारण कळले नाहीं. वसंताचे [illegible] येते. तुज प्रमाणे त्याने निश्चय केला आहे. कस्तूरी लिहिणार आहे. त्यांजकडून एक कार्ड आले. त्यांनाही लिहिले आहे. अक्कांना उत्तर देणे तुझ्या, वसंताच्या, आक्काच्या पत्रानंतर करावे लागते; तुझ्या पत्रात [illegible] मजकूर लिहिलेला असतो तो तूं [illegible] कॉपी करून त्यांना कळवीत जा. वसंतालाही तसेंच लिहिले आहे, आक्कांनाही तेंच उत्तर पाठविले आहे. [illegible] आठ तारखेस वसंताच्या पत्रात तुला लिहिले होते. त्याचे तो [illegible] तुला [illegible] लिहितांना? त्यांजकडून तुझी सर्व पत्रें मला मिळाली असें तुला समजावे अशी इच्छा.

② **आक्काचे शिक्षण** : [illegible] मी वरील लिहिले आहे. त्याच्या उद्देशून लिहिले आहे. वसंताने [illegible] आरोग्यावरही [illegible] असें मत धरीं [illegible] लिहिले आहे. आक्काचे [illegible] असें मला अंतःकरणपूर्वक वाटते. पुनः त्याचा परिस्थिती [illegible] असल्यास त्याने घरीं न पाहिजे तर अभ्यास करावा. पुण्यास आक्काने. तो मी जरूरी मला वाटत नाहीं. त्याने दररोज त्याच्या [illegible] करावी, परंतु [illegible] होत असल्यास पुढील [illegible] सुरुवात करावी. त्याचे [illegible] पुरवावी. शिक्षणाचा अनुभव, एकनिष्ठपणा, [illegible] असें मला प्रामाणिकपणाने वाटते. पुढील परिस्थितीचे जे चित्र मी रेखाटले आहे ते पाहता आपल्या तरुणांना [illegible] औद्योगिक प्रगतीकडे [illegible] लक्ष द्यावे लागेल असें वाटते. आणि म्हणूनच त्याला [illegible] प्रकारचे [illegible] झाले. होईल, त्याच्या मनाचा थोडा त्रास होईल! पण तो सहन केला पाहिजे. परिस्थिती हें शिक्षणाचे साधन आहे; तें साधन [illegible] करून घेण्यास जी अनेक साधने लागतात त्यांपैकी तें एक आहे. परीक्षा ही एक पायरी आहे शिक्षणातील. ती पायरी ओलांडूनही राहता येते. एक पायरी सोडून पुढची [illegible] जाता येते असें अनुभवाने मी म्हणू शकतो. त्याला त्याच्या कार्यात जी [illegible] पाहिजे असेल ती मी त्याला [illegible] रहीन. तसें त्याला लिहिले आहे. [illegible] जितका त्याचा करून घेतात असेल तितका त्याने करून घ्यावा. नाहींतर, मी आजारी होऊन त्याच्या हातीं [illegible] व त्याच्या जितके [illegible] तितके [illegible] हें त्याने [illegible] घ्यावे. त्याची [illegible] असें मला वाटते. त्याने मला [illegible] आहे. त्याच्या [illegible] आहे. त्याचा जर मी [illegible] नाहीं तर कोणाचा करील? [illegible] तुझा, वसंताचा [illegible] तुझ्या [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. त्याने [illegible].

(122)

From
N. S. Hardiker
No 1053, class I
Nasik Central Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

②

Superintende
Nasik Road Central Prison

To Sri Indutai Shrikhande
(Sherade)
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona 1

लिहायला प्रारंभ केला. लिहिता लिहिता — दिनांक १५ / १४ — गुरुवार शुक्रवार — जून, १९४३
दोन्ही आमची विचार [illegible] वाढविली. आता
वाचनाकडे पुन: [illegible]. अशा रीतीने करीत करीत ते सर्व [illegible] लेखक [illegible]
तू [illegible] असें मी म्हणत नाहीं. तर निदान तुझें अनुभव
तरी तुला लिहायचा आणि तेही चांगल्या रीतीने लिहायचा आहे पाहिजे तू असें
[illegible] आहे. त्याचा प्रयत्न कर. आपल्या [illegible] तू काहे कार्य
करता [illegible] आहे. तें तू सुरू करावेस. मला जरी लिहून पाठविले नाहींस
तरी तूं ते [illegible] पुस्तकात लिहून ठेव. [illegible] पुढें कर-
[illegible]. प्रसंगवशात आम्हां सर्वांची सुटका होऊन मी [illegible] बाहेर आलो तर
मी तें सर्व निबंधरूपी अनुभव वाचीन आणि [illegible]
आता [illegible] करूं नको. गेलेली वेळ व आयुष्य पुन: येत नाहीं. मागें मला [illegible]
करता आले असतें. तें तेव्हां मी केलें नाहीं म्हणून मला आता वाईट वाटते. पण
त्याचा आता काय उपयोग? [illegible] मी आज पुष्कळ [illegible] करीत
आहे [illegible] सर्व [illegible] म्हणून.

⑤ भास्कर :— भास्करची पत्रें आली. त्याचा [illegible] लिही: "मला प्रत्येक महि-
न्याला [illegible] ते ५ व १० [illegible] नको आहेत. तें सर्व [illegible] तूं [illegible] मला
ज्यावेळी पाहिजेत त्यावेळी मी मागवून घेईन. पाठविले तो [illegible] पुरे. आता
माझ्याकडे [illegible] आहेत. [illegible] आहे. [illegible] मी [illegible] घेत नाहीं. [illegible]
दिवशी तीन चार महिन्यातून. तरीही पाठवायचे [illegible]. असो आणखी मी
[illegible] तेव्हां पाठविले [illegible]. "Futility of life stares me in my face"
असें आपण म्हणतात. प्रत्येकाला तसें वाटते [illegible] या जगाचे कांहीं [illegible]
जीवनापासून [illegible] नाहीं [illegible] जीवनाला [illegible] कांहीं उपयोग नाहीं
असा अर्थ जर Futility of life असा अर्थ [illegible] असेल तर मला त्या-
बद्दल कांहींही बोलावयाचे नाहीं; कारण तो विषय अती गहन आहे. माझ्या आवा-
क्याच्या बाहेर आहे. माझी बुद्धी तेथपर्यंत [illegible] देत नाहीं; [illegible]
[illegible] नाहीं. म्हणून मी [illegible] काय करणार? परंतु आपण
[illegible] अर्थ [illegible] जीवनाला उद्देशून करीत असाल तर मला
[illegible] आहे कीं [illegible] अर्थ नाहीं. [illegible]
[illegible] प्रत्येक [illegible] जीवनाचे ध्येय [illegible] गेले आहे. [illegible]
असते असें आपण [illegible] आहे. [illegible] ध्येय [illegible] आहे [illegible]
नाहीं तो [illegible] आहे. [illegible] ध्येयाची [illegible]
[illegible] करता आपण [illegible]
करता आपली [illegible] आहे [illegible] साध्य [illegible]
[illegible] आपली [illegible] आपली [illegible] हें आपण [illegible] आहे.
[illegible] पाहिजे? आता [illegible]
[illegible] जीवनाच्या ध्येयाप्रीत्यर्थ [illegible]

माझ्यापर हें माझें मत तूंही कबूल करशील. [illegible] होईल. पाहिजे तर वेळ काढून
लिही. वर्तमानपत्रांतही करशील; असा लोकांही लोक प्रश्न मनाशीं केला आहे. लिहिणें नको.

③ तुझें अनुभव :- तूं म्हटलें होतेस कीं पुन: अनुभव लिहीन म्हणून. माझ्याकडून पत्रें
नाहींत म्हणून तूं नोटस पण लिहिण्याच्या आगगाडींत पडली नाहींस असें वाटण्याजोगें
तूं म्हटलें आहेस. कां? तुझी कांहीं मतें लिहून नसल्यावीण अशी तुझी शंका आली
आहे? मला तुझे अनुभव पाहिजेत. चांगल्या रीतीनें लिहून काढ. पद्धतशीर लिहि-
ण्याला शीक. सुरुवातीला [illegible] हरकत नाहीं. नियमितपणानें लिहिण्यानें हाताशीं
[illegible] लिहिलेलें सर्व विचारपूर्वक लिहावयाचें हा तुझा नियम कर. एकादा लिहिली
ठेवून पाहा हें आवश्यक लोकांना शोभत नाहीं. एकाद्याबरोबर दुसरेही काम हातीं घेणें,
एक काम संपवून दुसरें संपविणें; तिसरें काम हातीं घेऊन नवशिक्यांसाठी मागें लागणें
हें करणें जरूर असतें. मात्र ही सर्व कामें एकमेकांस पूरक असावीत. संबद्धता कशामुळें
मानून संबद्ध असावा अर्थात शास्त्रीय विकासाच्या बुद्धीनें एकाग्रतेनें एक अर्थकारण
निर्णय करतो व आपल्या अनुभवानुसार कार्यात रत ठेवतो. तो पुढें कामें जमवी-
होतात, कारण त्यांचीं मतें ठेवून आधार वाटत नाहींत; अनेक कामांचा अनुभव मिळतो
आणि लोकांमधील इतरांना ओढून घेता येतो. अनुभवानें मनुष्याचा आत्मविश्वास हळूहळू वाढत
होत जाऊन तो कार्य हातीं घेत जातो, लोक निकराची झुंज देऊन आत्मविश्वास
वाढतो. म्हणून संबद्ध अशा रीतीनें नवीन नवीन कार्यमार्ग शोधून काढतो. आज
लहानशा अनुभवावरून तुला अगदी लहान लहानशा गोष्टी एकामागून एक करायला आ-
ली लिहीत आहेस. तूं तुझे अनुभव नीट विचार करून लिहीत जा असें मला वाटतें. मग
करतात नाहीं तर तुझ्या आणि नीट आठवत तूं हें काम करायचेस; तुझ्या कारणें अनुभव
कळत नाहींत असें म्हणण्यांत कांहींही अर्थ नाहीं. आपल्याला अनेक विविध नवीन
नवीन असें कांहीं ऐकूं येतें. नवीन नवीन अशा बातम्या रोजरोज वाचतो. नवीन नवीन
असा अनुभव आपल्याला वरचेवर येतो. जें नवीन नवीन असें आपण ऐकतो, पाहतो,
पाहतो अथवा वाचतो तें सर्वच एकाग्रपूर्वक आत्मसात करतो असें नाहीं. तिकडे दुर्लक्ष
म्हणजे तें सर्व आपण विसरतो. मनुष्याची स्मृती ही चिरकाल टिकणारी नसते. तीक्ष्ण
कधी टिकते हा ज्याचा त्याचा अनुभव आहे. ठळक ठळक अशा गोष्टी आपल्या लक्षांत राहा-
तात बहुतेक. पण बारीक सारीक गोष्टी लक्षांत राहणें शक्य नाहीं. पण बारीक बारीक
गोष्टीपासूनही कितीतरी शिकण्यासारखें होतें. आज ज्या लहान लहान गोष्टींचा फायदा
आपल्या अनुभवांत आल्यानंतर वारंवार शिकला म्हणून आपण लिहून
ठेवल्या तर प्रगति करणार. तुझ्या आज मागील गोष्टी आठवत नसतील. पण तूं जर
प्रयत्न करशील आणि कागद लेखणी घेऊन लिहावयास बसशील तर तुझी लेखणी
सरसर आपोआप सरकत जाईल; आपोआप मागच्या आठवणी होतील व तुझ्या
लेखणीतून त्या कागदावर उमटतील. उत्कृष्ट लेखकांचें असेंच असतें. एखादा
लोक लिहिण्याला प्रारंभ केला म्हणजे त्यांचा मेंदू विचारानें भरला जातो आणि ते
विचार लेखणीतून भराभर कागदावर उमटविले जातात. तुला माहीत आहे का
कीं एकेक लेखक ६०० शें, ८०० शें, हजार बाराशें पानांचीं पुस्तकें वरचेवर अग-
दीच लिहून काढतो तें? H.G. Wells या इंग्रज लेखकानें अनेक पुस्तकें लिहिलीं
आहेत. Upton Sinclair नांवाच्या अमेरिकन कादंबरीकारानें जवळजवळ
पाऊणशें मोठमोठ्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. रशियन ग्रंथकार Tolstoy
व Maxim Gorky यांनींही अशाच रीतीनें अनेक ग्रंथ लिहिले. आपल्या देशा-
तील लेखक घे. त्यांनींही तेंच केलें व करीत आहेत. कविसम्राट रवीन्द्रनाथ
यांचें लेखन [illegible] होतें. आपल्या इकडे केळकरांचें लेखन घे. तसेंच आहे.
हे सर्व ग्रंथकार एकदा विचार घेऊन लिहावयास बसतात आणि मग त्यांची
लेखणी चालत असते. प्रथम प्रथम त्यांनी लहान लहान लेख, निबंध

-1/2

124. K2

~~From~~ N. S. Hardiker
No. 1053, class One
Nasik Road C. Prison
Nasik Road; G.I.P.Ry

Superintendent,
Nasik Road Central Prison.

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry.

①

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

मंगळवार ; दिनांक १३-७-४३
बुधवार ; " १४-७-४३

(१) ~~[illegible]~~मान : - गेल्या आठवड्यातील शनिवार (१०-७) चे माझे वजन [illegible] पौंडचे. १०७ चे वजन अठ्ठ[illegible] आहे. माझे गेल्या मंगळवारचे (६-७) चे वजन [illegible] पूर्वीच्या पौंडचे असेच. म्हणूनच मी होतो - २४ जूनचे [illegible] व १ जुलैचे [illegible] - ही दोन्ही [illegible]. [illegible] एक कार्ड व एक पाकीट (कागद) आले. [illegible] आणखी [illegible] नियमित आहेत. [illegible] आठवड्यांत [illegible] पत्रें आली. सर्वांची प्रकृती बरी आहे. [illegible] उत्तरे [illegible] असतो, उत्तरे [illegible] नाही.

(२) [illegible] : इकडून बसल्या बसल्या काहीतरी करावे असे आजपर्यंत वाटत असल्याने [illegible] होतो. [illegible] आता [illegible] आहे. [illegible] करावे असे त्याने आपल्याला [illegible] आहे. [illegible] तो माझा [illegible] आहे. पुन: तोच ते लिहिण्यात काही अर्थ नाही. [illegible] त्याने [illegible] आहे. [illegible] जरूरी नाही. [illegible] लोकांना वाटेल ते करता येईल. [illegible] त्याशिवाय हीच [illegible]. [illegible] जे काही [illegible] करता येईल ते मी आनंदाने करेन. [illegible] त्याचे [illegible]. [illegible] एक [illegible] म्हणजे झाले. मी आज मला "आपल्या आशाआकांक्षांचा सेवक" म्हणून लिहितो. प्रत्येक पत्रात तेच असते. [illegible] तो माझा सेवक आहे! [illegible] असे [illegible] वाटते आहे? "आपल्या आशाआकांक्षांचा सेवक" असे लिहिण्याची पद्धत इंग्रजांच्या सरकारी [illegible] आहे. सेवक असो वा [illegible] राजकीय [illegible] लिहिण्याची पाहिजे. असे जो लिहीत नाही त्याला दरबार [illegible] रीतिरिवाज माहीत नाहीत असे म्हणावे लागते. [illegible] वरून असे [illegible] वाटते तो [illegible] रीती [illegible]. आणि [illegible] "[illegible]" लिहिण्याकरता [illegible] करतो. तसा "[illegible]" लिहिणाऱ्याला आहे वाटते आजकाल? तो माझा सेवक नाही. तो माझा नातू आहे. [illegible] तो [illegible] आहे. [illegible] माझी [illegible] एकमेकांचे [illegible] प्रेम आहे. मग मी त्याला "सेवक" [illegible]? [illegible] मी माझा सेवक कसा करू? तो आज माझी [illegible] ; [illegible], आज [illegible] सेवा तो करेल; [illegible] माझा [illegible] - [illegible] वगैरे - तो करेल; पण ते तो माझा सेवक म्हणून करेल असे मी कसे बरे समजू? [illegible] सेवक म्हणून [illegible] माझी [illegible] नाही. तो माझा नातू आहे आणि त्याने तसेच लिहावे. [illegible] गोड आहे. [illegible] आहे. तो [illegible]. श्री. [illegible] होता. त्याने [illegible] सेवक म्हणून [illegible]. [illegible]

होते. या जीवनाचे निष्फळ आलेला [illegible] होते आणि आम्हीं लोकांबद्दल फार कष्ट लागतो. असा विचार करतांना येऊ लागला म्हणजेच आपल्याच उदारतेची [illegible] हृदयास [illegible]. तीच आनंदाची गोष्ट. पण आपला विचार करीत असतानाही आपण कोणीही निराश होता कामा नये. आपल्या जीवनाचे सार्थक करून घेण्याकरतां प्रत्येकाने झटले पाहिजे. दररोज जर आम्हीं प्रत्येक गोष्ट करूं लागलो तर थोडे ना थोडे तरी जीवनाचे ध्येय साध्य होईल यांत शंका नाहीं. आपण सर्वच जण आपल्याला [illegible] हातून [illegible] होतात, [illegible] लोकांना ती संधि पार पडतात असें [illegible]. कोणाच्याही हातून व्हावे असे नाहीं. हें आम्ही जाणतो. या लोकांबद्दल [illegible] बरे करावी? होईल तितके चांगले काम जें आपल्यास हवें वाटते तें करीत राहावे याशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं असें मला वाटते. — [illegible] नाहीं तरी Rejuvination बद्दल जें आपण लिहिले तें पूर्ण न लिहिल्यामुळें मला बरोबर समजले नाहीं. काय लिहिले होते आपण? — [illegible] लिहिले होते. लोक आपल्याकडे [illegible] लिहिले. तें आपण पाहिलेत का? [illegible] लिहून का? — पुस्तकें इतक्यांत पाठवूं नको म्हणून मी [illegible] लिहिले आहे. कोणतीही पाठवूं नयेत. नुकत्याच [illegible] पुष्कळ पुस्तकें आहेत. [illegible] म्हणजे कळवेन. आपण इन्दूला घरची पुस्तकें पुरवावीत. तिला या [illegible] — [illegible] आशीर्वाद. [illegible] नमस्कार कळवावा. हें इन्दू आपणास लिहून कळवीत आहे."

④ इन्दू :— "आनंद झाला मला तुझे [illegible] पत्र पाहून. तूं रोजटी एकदाचा पंढरपुराचा गेलास! विठोबा रखुमाईचे दर्शन घेतलेस. बरें झाले. ज्या ठिकाणी तूं राहून [illegible] त्या ठिकाणी असलेली सर्व ऐतिहासिक स्थळे पाहून घेतलेली बरी. तसेच [illegible] अवलोकन करावे पाहिजे. पंढरपूर हें [illegible] तीर्थ एक मोठें क्षेत्र. त्याची तुला, तूं लहान आहेस म्हणून तरी, पूर्ण माहिती असावी. आपले अवलोकन आपण वाढविले पाहिजे. अवलोकनाने बुद्धीचा [illegible] विकास होतो. अवलोकन बुद्धी आमच्या लहानपणात [illegible]. ती आम्हीं वाढविली पाहिजे असें तुला वाटत नाहीं? आणि आपण अवलोकन करतो त्याची [illegible] माहिती लिहिण्याकरतां प्रसंग पडल्यास ती इतरांना कळविण्याकरतां आपण आधी तयार असले पाहिजे. अशा प्रकारचे लिहिणार आम्हांस [illegible] लिहिता नाहीं ही [illegible] गोष्ट होय. पंढरपुरचे तूं काय पाहिलेस हें लिहून कळव, आणि [illegible] पुढें [illegible] तुझें तुलाच कौतुक वाटेल लोकांना वाचताना. हा प्रयोग कर. — अजून तूं हातानेच स्वयंपाक करतो आहेस काय? घरीं जावयाचें आहे काय? नोकरी करता दुसरी कडे अर्ज केला आहेस काय? — मला [illegible] जास्त पत्रें (प्रत्येक आठवड्यास) येऊं देत नसल्यामुळें तूं इतःपर प्रत्येक आठवड्याला लिहूं नको. तर प्रत्येक महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यास व तिसऱ्या आठवड्यास लिही. पहिल्या व तिसऱ्या आठवड्याच्या सोमवार [illegible] लिहिलेस म्हणजे मला तेथे आठवडे संपायाच्या आत तुझें पत्र येईल. अशी व्यवस्था करून घेणे भाग पडत आहे. बाकी [illegible] असेंच लिहिणार आहे. प्रकृतीचा संभाळून काम कर. प्रकृती चांगली राख. हयगय करूं नको."

⑤ माझी प्रकृती :- प्रकृती बरी आहे. [illegible] वजन [illegible]. ११८ [illegible]. कधीही आजार आला नाहीं. [illegible] यांच्या संबंधात मला काहीं समजले नाहीं. पुढेही अशीच प्रकृती राहील म्हणून मी लिहिली. तुमच्या माझ्या प्रकृती बद्दल काळजी व लोकांबद्दल मला काळजी. तुमचीं पत्रें प्रत्येक आठवड्यास येऊं देत.
याशिवाय मला अधिक महत्वाचे आठवत नाहीं || [illegible] || आठवत नाहीं.
विचार. [illegible]

संबंध कोण बरें मानणार? त्यांची कृती कितीसे माणुसकीस धरून असली होती तरी म्हणून त्यांना त्यांच्या समाजात स्थान दिले ना? त्यांनाही समाजाच्या दृष्टीने स्थान दिले ना? मग, त्यांना वैर होणार असें म्हणतात ते खरे का? असें आम्ही म्हणतो व आपण "सेवक" त्याप्रकारे ते आहोत असें मला वाटतें. त्याप्रकारे ते नाते उत्पन्न करून परस्पर निर्माण करता आम्ही प्रयत्न करीत आणि स्वतः या कल्पनाचे समर्थन करीत. तर तो कुठेच. तसा प्रयत्न करू नये म्हणावे. [illegible] [illegible] पावसाळा. [illegible] आनंदाने गोडवा गातो.

③ संस्कृती बद्दल:- मागच्या रविवारी फिरताना संस्कृती बद्दल मी लिहिले. "संस्कृती-संगम" नावाचे पुस्तक श्री. ह. के. केळकरकृत पाहून देखील म्हणून मी त्याचे विचार रचले होते. इतक्यात पाहून नये, मग एकप्रत विकत घेऊन त्याची म्हणूनही लिहिले होते. ते पत्र लिहिले त्याविषयी "संस्कृती संगमाची एकप्रत मागविण्यासाठी पत्र, नंतर थोडी माहिती दिली मी. आता ते [illegible] ते पुस्तक वाचीत असतानाच माझे मतही पाहिजेच "माणसात संस्कृती आहे काय"? हा प्रश्न मला पुढे उभा राहिला आहे. "संस्कृती" या शब्दाच्या बरोबर अर्थ काय, त्यात कोण कोणत्या गोष्टी गर्भित होतात, त्याचे परिणाम कोणते हे सर्व नीट शोधून काढावे असें वाटून मी त्या विषयावरील केळकरांचे पुस्तक वाचण्याकरता प्रयत्न केला. [illegible] [illegible] [illegible] त्या [illegible] आधारावर [illegible] [illegible] शब्द [illegible] या शब्दाचा अर्थ [illegible] त्याची पूर्ण व्याख्या [illegible] करण्याची जरूरता होती. त्या [illegible] इतर विषयांचा अभ्यास करणारे [illegible] विचाराची [illegible] देणारे कोणतीही कारण कमी होतें. [illegible] [illegible] [illegible] आग्रहाने असते त्याप्रमाणे पार आठ पुस्तके वाचण्यात मनुष्यच त्याठिकाणी [illegible] होता. येथें थोडीशी - थोडीशीच - पुढची पायरी. पार आठच कां पांच पन्नास पुस्तके वाचली व त्या त्या विषयांचा थोडाफार विचार विनिमय केला असें [illegible] आहेत. तरीही संस्कृतीच्या शब्दाच्या अर्थाबद्दल थोडी चर्चा केली होती. [illegible] त्या पासून समाधान होत नाहीं. "माणसात संस्कृती आहे काय?" का मी संस्कृती रहित आहे हें मला शोधून काढायचे होते. ते त्याठिकाणी आढळे नाहीं. येथें पाहिजे [illegible] [illegible] [illegible] व नवीन थोडक्यात [illegible] [illegible] निघून गेले. तोच येथील "संस्कृती संगम" या पुस्तकाच्या निमित्ताने मला जागृत केले. "माणसात संस्कृती आहे की नाहीं" हे विचारण्याचा [illegible] येथील मला ते पुस्तक पाहून हेतें असें म्हटले. [illegible] असें वाटले. पुनः [illegible] [illegible] [illegible]. पुस्तक हाती आले. आता त्याच्या [illegible], त्या शब्दाच्या बरोबर अर्थ कळला तरच माणसात संस्कृती आहे की नाहीं हे मला समजेल. तिच्या बरोबर मी आपल्यास लिहीन. "संस्कृती संगम" या पुस्तकाच्या [illegible] [illegible] पद्धती होत [illegible] [illegible] म्हणजे त्या शब्दाच्या अर्थ किती व्यापक आहे याची कल्पना होते. पण पूर्ण बोध होत नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तर [illegible] [illegible] तरी कमी आहे असा भास होतो. तें काय? कितीसे कमी आहे? प्रमाण किती? हें शोधून काढायचा [illegible] अभ्यास [illegible] [illegible] [illegible]. "आपणात संस्कृती आहे काय"? असा प्रश्न स्वतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तो स्वतः संस्कृती असल्या शिवाय [illegible] नाहीं असें [illegible] म्हटले. असा प्रश्न विचारणे हेंच "संस्कृती"चे लक्षण, असें त्यांचे म्हणणे. असेल कदाचित. पण याचा अभ्यास करायला पाहिजे. तो [illegible] [illegible] [illegible] लिहीन. तोपर्यंत येथील ते पुस्तक वाचीत आहे म्हणून तिचे [illegible] जो त्या शब्दाचा बोध [illegible] असेल तो लिहून मला कळवावा. [illegible] [illegible] आहे. त्यात कदाचित [illegible] [illegible] असेल. [illegible] [illegible] आहेत. त्यातही कदाचित त्या शब्दाची व्याख्या केलेली असेल. त्याची पाहिजे तर त्या बद्दल लिहावे म्हणजे मला बोध होईल "माणसात संस्कृती आहे की नाहीं" याचा मला बोध करायचा आहे. माझ्या [illegible] [illegible] तरी [illegible].

From
N.S. Hardikar
No. 1053, class I
N.R.C. Prison,
Nasik Road
G.I.P. Ry

126

(१)

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

To Sri Indutai Shrikhande
(Shenade)
C/o Poona Health School
[illegible] Hospital
Poona I

शुक्रवार = 20-
शनिवार = 21- ६-४२

चि. कुसुम हिस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

(१) पत्रव्यवहार :- तुझी सर्व पत्रें पोहोचली. कुसुमची दोन चिठ्ठ्याही मिळाल्या. १७-६ व २१-६ दोन्हीं पाकिटें ही मिळाली. तुझा [illegible] चिठ्ठीनंतर लिहिलेली [illegible] [illegible] अशी दोन पत्रें आली. आज तुला चिठ्ठी लिहीत आहे. कुसुमचे [illegible] आल्हादकारक चिठ्ठी व [illegible] करून चार दिवसांपूर्वी पत्र आले. तसेच [illegible] [illegible] आले. तुझ्याकडून सौ. सीताबाई हर्डीकर (विष्णुपंत हर्डीकर यांची पत्नी) यांचे [illegible] पत्र आले. [illegible] [illegible] [illegible] लिहिले आहे. [illegible], कुसुमचेही दोन चिठ्ठीत आले आहेत. त्याहीस [illegible] उत्तर देत आहे. तसेच [illegible] आज [illegible] [illegible] परत लिहिले. [illegible] पत्र पाहून येतच आहे.

(२) [illegible] :- [illegible] [illegible] म्हणून तूं लिहितेस [illegible]. माझी काहीं हरकत नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणजे प्रकृती. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बिघाड होता कामा नये. [illegible] [illegible] असावे. [illegible] प्रकृती संभाळावी. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ही गोष्ट [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्व उपयोग [illegible] असतात. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणजे [illegible] आशा आकांक्षा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असते. [illegible] [illegible] [illegible] चार दिवस [illegible]. असें न करता [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चार दिवस काम होत नाहीं. [illegible] होतो; रोगी बनतो; [illegible]; आणि [illegible] अवलंबून रहावें लागते. तूं [illegible] हो; सतत [illegible] हो; [illegible] विसरूं नको. [illegible] [illegible] अभ्यास कर. [illegible] प्रकृती संभाळून कर. तुझा [illegible] [illegible] [illegible] आहे. तिकडेही [illegible] होता कामा नये. [illegible] प्रकृती ही दोन्हीही संभाळून तुझा [illegible] अभ्यास करता येत असल्यास जरूर कर. [illegible] [illegible] आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नको." [illegible] [illegible] [illegible] करेन. [illegible] [illegible] सर्व [illegible]" असा [illegible] — [illegible] होऊन, [illegible] आरंभ करूं नको. [illegible] [illegible] [illegible], थोडा थोडा अभ्यास कर. [illegible] अभ्यास — [illegible] अभ्यास — हे [illegible] तुझें आज [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] आहेत. हे विसरूं नको. "अति आशा [illegible] [illegible]" म्हणून [illegible] [illegible] [illegible] आहे ती [illegible] [illegible] आणि [illegible] कर. [illegible] तुला [illegible] म्हणणे [illegible]?

(३) पुस्तकांबद्दल मत :- मी "[illegible]" हें पुस्तक वाचलेले नाहीं. [illegible] [illegible] हें एक [illegible] [illegible] आहे. पण प्रत्येक पुस्तकांत [illegible] [illegible] विचार, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] पुस्तके [illegible] [illegible] आहेत; [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अशी आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] माझें मत तयार झालें नाहीं. तरीही मी स्वतःला [illegible] "आस्तिक" म्हणवून घेतों. [illegible] अमान्य करणार नाहीं. [illegible] [illegible] नीट पाहून घ्यावी. [illegible] पडत नाहीं. पण इतर [illegible] आवडणारा नियम. असा [illegible] नाहीत [illegible] नियम [illegible] करावें. [illegible]; किंवा "नाहीं" करावयासाठीं [illegible] नये. [illegible] ठरवावें व ते [illegible] असें [illegible] "आनंद" [illegible] म्हणजे [illegible] होते व ते निश्चय मनांत ठेवतात. [illegible] आपले मत तोडून देणारे. [illegible] मत [illegible] आहेत. [illegible] असतात. [illegible] "सर्व" [illegible] असें वाटतें. [illegible] होतात; [illegible] मत [illegible] करीत जातात, [illegible] "नाहीं" [illegible] होतो. [illegible] असतो [illegible] मत [illegible] असें म्हणावयाचें. [illegible] तुलना ([illegible]) करावी; आणि [illegible] पाहिजे. [illegible] दिसत नाहीं. [illegible] मत [illegible] नसतें. [illegible] होतें. [illegible] मत [illegible] मत होत असें नाहीं. [illegible] होत असतात. आणि [illegible] होतात. [illegible] मत देईल असें नाहीं. [illegible] असतो. [illegible] आणि मग [illegible] मतें [illegible] आहे. [illegible]

④ ईश्वरासंबंधीं कल्पना :- [illegible] मत [illegible] आहे व ते [illegible] असतो [illegible] आहे [illegible] म्हणजे [illegible] नाहीं [illegible] डिपार्टमेंट [illegible] नसतें [illegible] नाहीं. [illegible] डिपार्टमेंट [illegible] करावयाचें [illegible] व [illegible] पाहिजे म्हणून [illegible] नाहींत [illegible] करावयाचें. [illegible] डिपार्टमेंट [illegible] तर [illegible] पाहिजे म्हणून म्हणतें. [illegible] डिपार्टमेंट [illegible] असतें; [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] [illegible]

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class One
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

178

⑨

Superintendent
Nasik Road Central Prison.

To Sau. [illegible] Shirade
Near [illegible] Siddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद. विशेष:-

मंगळवार; दिनांक 20-५-४३
प्रातःकाल

① पत्रव्यवहार :- आपल्याकडून मागच्या आठवड्यांत पत्र नाहीं. मला काळजी वाटली आहे
मंगळवार. भाऊने शनिवारचे पत्र काल (सोमवारी) मिळायला पाहिजे होते. पण आले नाहीं.
[illegible] माझी प्रकृती ठीक असें वाटते. आपल्याला माहीत आहे की बेळगांवास असताना एक प्रसंग आला
तेव्हां ~~[illegible]~~ आपले पत्र न आल्यामुळे [illegible] अती [illegible]
केली व आम्हा तारेने उत्तर दिले. त्यानंतरही आपले पत्र [illegible] मी आता
[illegible] दिवस वाट पाहून मला आपल्याला तार करावी लागेल. तो प्रसंग येणार नाहीं अशी आशा
तरी आपल्याला ठाऊक आहे. मी [illegible] असून मला लिहावे नाहीं की भाऊने पत्र [illegible]
[illegible] पत्रें न पोचल्यास दोन चार आठवडे होतात. पण [illegible] देकन दिले जातात; [illegible]
[illegible] ते धरून ठेवतो; [illegible] बरोबर न दिल्यामुळे ते [illegible]
[illegible] मग [illegible] होती येतो; [illegible] पोस्टांत टाकतो. [illegible]
[illegible] बेळगांव [illegible] आहे. [illegible]
[illegible] नाहींत. [illegible] पत्रें दिली जातात व ते [illegible] दिसणार नाहीं
[illegible] नंतर जर कांहीं पत्र आली [illegible] पत्र आली आहे
[illegible] तुम्हांला ती दिली जाणार नाहींत" असें चिठ्ठी पाठवून [illegible]
[illegible] आपले पत्र [illegible] "तुम्हाला दिले जाणार नाहीं" असें [illegible]
[illegible] मला [illegible] नाहीं. [illegible] आपले पत्र [illegible]
[illegible] (बाहेरील) [illegible] ?
[illegible]
[illegible] पण, आजपर्यंत [illegible] कांहींही लिहिले [illegible]
आहे की [illegible] केले नाहीं. [illegible] माहीत आहे की [illegible]
[illegible] मला पत्र [illegible] नाहीं. मग हें आपले पत्र गेले कोठें? [illegible]
[illegible] होते; [illegible] आपले पत्र पोस्टांत पडले असावे. [illegible]
नाहीं अशी [illegible] असें [illegible] लागते की [illegible]
[illegible] असावे. कांहीं असो, आपले पत्र [illegible] मला मिळाले नाहीं
[illegible] भाऊने एक [illegible] लिहिले. [illegible] शनिवारी म्हणजे १० ता[illegible]
[illegible] पाहिजे होते. ते लिहिले असल्यास १० पासून १८ [illegible] पोचायला
ते पोचले नाहीं. का? हा प्रश्न करीत आहे ________ [illegible] कांहीं [illegible]
[illegible] गेलो. पुन: [illegible] भाऊने शनिवार ता. १८ चे पत्र हाती आले. [illegible]
[illegible] आहे. [illegible] असें दिसते की भाऊने [illegible]
[illegible] लिहिले आहे. पण ते मला मिळाले नाहीं. [illegible] होतात ? हें पुढील [illegible]
[illegible] होतात का? [illegible]

माझी पुस्तकें व राधूचे सूत :- [illegible] (१८ तारखेचे [illegible])" आमचा [illegible] के सामान अजून हाती आलें नाहीं. [illegible] जाणाऱ्यांची रवानगी करीत आहे" असा [illegible] आहे. काय म्हणावें याला? [illegible] १८ तारखेस हें सामान जेलच्या आंत [illegible] पाठवून दिलें. तीस पुस्तकांची किंमत [illegible] असावी व ११ [illegible] सूत [illegible] महिने रोज तीन चार तास बसून काढलेलें. त्याची किंमत आम्हांस करतां येणार नाहीं. [illegible] तारखेस, म्हणजे बरोबर एक महिन्याने पुन: मला लिहितात कीं "तें सामान अजून हाती आलें नाहीं". तें [illegible] घरीं तरी गेलें आहे काय? पुस्तकें व सूत [illegible] त्याची [illegible] आम्हा मात्र [illegible] हातीं आहोत हें [illegible] सूत अजून घरीं पोंचलें नाहीं हें जर त्याला समजलें तर त्याला राग येणार नाहीं? आपल्या [illegible] त्याची कांहीं व्यवस्था केली नाहीं हें ऐकून त्याला वाईट वाटणार नाहीं? असें का [illegible]? असें करूं नये. [illegible] पाहिजे. माझें [illegible] त्यामुळें घरांत माझी [illegible] हें आपल्याला माहीत आहे ना? [illegible] असें बसूं दिलेत तर? अजून त्याची व्यवस्था करावी व सामान आणावें. तें [illegible] नारायणराव जोशी यांचे बंधु डॉ. जोशी यांच्याकडे पाठवून देण्यात आलें होतें. त्यास विचारा.

[illegible] गॅझेट":- राधूला [illegible] गॅझेट" पाठवून देण्यात येत होता. तो [illegible] बंद करण्यांत आलें असें मला म्हणतो. "[illegible] गॅझेट"चा अंक फक्त Editor व Associate Editor — [illegible] असा सरकारी हुकूम असावा. [illegible] अधिकाऱ्यांनी आपलें वर्तन ठेविलें. राधूला देण्याचा हुकूम नव्हता अशी माझी समजूत आहे. [illegible] जेलरनें तसें मला सांगितलें [illegible]. राधूलाही ती हकीकत माहीत आहे. [illegible] लिहिलें. म्हणजे त्याला कळेल. —— आतां मी येथें आल्यापासून मलाही "[illegible] गॅझेट"चा अंक पहाण्यास मिळाला नाहीं. "तुम्हांला कोणाच्या हुकुमानें हें वर्तमान देण्यात येत होतें?" असा येथील अधिकाऱ्यांनी मला केला. "हुकूम मुंबई सरकारचा असावा [illegible] जेलरनें [illegible] भेट घेतली; त्यास विनंती केली; त्यानें सरकारास [illegible] कळविलें; त्यानंतर सरकारनें परवानगी दिली; अशी माझी समजूत आहे. मला आर्डर दाखविण्यात आली नाहीं. फक्त "तुम्हांस [illegible] गॅझेट देण्याचा हुकूम झाला आहे" असें जेलरनें सांगितलें" असें येथील जेलरला मी सांगितलें. [illegible] अधिकाऱ्यांनी [illegible]. [illegible] नाहीत? अजून [illegible] नाहीं आणि मला येथें आल्याला आज एक महिना झाला तरी गॅझेटचा अंक मिळाला नाहीं. [illegible] सरकारी हुकूम [illegible] असेल. [illegible] व्यवस्था [illegible] आहे! [illegible] तें कांहीं का असेना. मला [illegible] गॅझेट गेल्या पांच आठवड्याचा अजून पहावयासही मिळाला नाहीं. तरी आपण एक काम करावें:—— [illegible] गॅझेटचा एक अंक येथील सुपरिंटेंडेंट [illegible] पाठविण्यास [illegible] हुकूम [illegible] सरकारनें [illegible] कलेक्टरनें (पूर्वींच्या) [illegible] येथील अधिकाऱ्याकडे पाठवावी. [illegible] मुंबईच्या [illegible] पुन: लिहून येथील अधिकाऱ्यांना मला [illegible] गॅझेटचा अंक देण्यास सांगावें म्हणून विनंती करावी [illegible] करावें. अगदीं [illegible] करूं नये. [illegible] हकीकत [illegible] विनंती करीत आहे म्हणून [illegible] सांगावें. —— आतां गॅझेट [illegible] माझी इच्छा नाहीं. मी [illegible] वाटतें. माझी [illegible] राहून [illegible] पुन: पहिल्यापासून [illegible] म्हणून तें साप्ताहिक [illegible] एकदां त्याला सांगावें.

प्रकृती :- माझी प्रकृती बरी आहे. येथें वजन [illegible]. त्यावेळीं ११८ पौंड भरलें. [illegible] होतें. मला कोणताही प्रकारचा त्रास नाहीं. [illegible] पहाटे सहा [illegible] उठतो. [illegible] (बेळगांवलाही [illegible] होतो. [illegible]); त्यानंतर [illegible]

From
N. S. Hardiker
No 1053, class One
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

130

②

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli M. S. M. Ry.

मंगळवार २०-४-४३ } मुलाखती
गुरुवार २२-४-४३ } [illegible] दिले.

जेवणा-न्हाणे होतो. ११॥ ते १२ पर्यंत जेवण घेतो. २ वाजता ते ३ पर्यंत दुपारी झोपतो. ३-३॥ वा पुन: चहा घेतो. तो घेऊन मग इतर कामे. सायंकाळी ५॥ वाजता जेवण होते. ६ नंतर वाचन करणे. रात्री ९ ते २ च्या दरम्यान झोपतो. पुन: ६ ला उठतो. असा सर्व साधारण कार्यक्रम आहे. घरी चहा घेण्यानंतर जसें मला उत्साह वाटत असे तसेंच येथेही. जेवणावरही तसेंच [illegible] होते. आजोबा [illegible] [illegible] पूर्वीचे [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] सवय सोडली नाही. [illegible] [illegible] पाण्याने स्नान करण्याची [illegible] [illegible] घेतली आहे. येथे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उभे राहून [illegible] करतात असे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुढे [illegible] वाटते. बेळगावला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाट पहात असे. येथे सायंकाळी [illegible], दूध, लोणी व थोडीशी भाजी खातो. [illegible] [illegible] [illegible] परंतु [illegible] कधीं तरी [illegible] [illegible] घेत असे. [illegible] [illegible] येथल्या [illegible] बेळगावच्या जेवणापेक्षा [illegible], [illegible] अनंतराव जाधव, मधुकर [illegible] [illegible] [illegible] बेळगावच्या स्वयंपाक करीत असत. त्यामुळे आपणास पाहिजे तसें ते अन्न [illegible] असत. येथे इतर C-क्लासचे कैदी स्वयंपाक करतात व आम [illegible] [illegible] [illegible] करतात. त्यामुळे ते [illegible] व [illegible] [illegible] असतात. [illegible] [illegible] [illegible] कारागारात [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible] असतात [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अथवा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] व [illegible] [illegible], [illegible] अथवा इतर [illegible] [illegible] [illegible] किंवा रिंग वा लॉन टेनिस [illegible] [illegible] पुष्कळ वेळ निघून जातो. वाचन भरपूर [illegible] होते. [illegible] वाचन होत नाहीं असें [illegible] तरी [illegible]. म्हणून माझें [illegible] ११॥ [illegible] [illegible] वाचन रात्री ९ नंतरच झाले आहे. [illegible] [illegible] [illegible] तरी हरकत नाहीं असें समजून व तसें [illegible] मी [illegible] [illegible] [illegible] करीत आहे. त्यामुळे [illegible] कांहीं [illegible] [illegible] लागणार नाहीं. बेळगावास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होत. आता थोडा [illegible] झाला आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तंबाखू हें मी जाणतो. पण त्याची [illegible] नाहीं. केव्हां तरी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] घेतो. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] व [illegible] उत्पन्न होत असणारी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असें प्रसंगाही [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मी आतापर्यंत [illegible] [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] करतो व केव्हां केव्हां [illegible] [illegible] दिवस सोडूनही [illegible] देतो. त्यामुळे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] नाहींसे [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

⑤ [illegible] डॉक्टर :- डॉ. [illegible] यांनी आपल्या Men and Superman of India हे पुस्तक दिले [illegible] करावे. ते आपणास भेटले होते की नाहीं? त्यानंतर १७ दिवसांनी [illegible] [illegible] होता. २८ तारखेला त्यांना पुन: येथे [illegible] [illegible] [illegible]. पण [illegible] [illegible] होते ते! आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] आपणास [illegible] [illegible] [illegible] भेटली की. [illegible] माहिती मागितली की. [illegible] [illegible] [illegible] सर्व बरे आहोत म्हणून सांगावे. किंवा [illegible] [illegible] [illegible] कार्ड [illegible]. [illegible].

⑥ मुले-मुली :- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] व [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असें [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. पण त्याची [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. माझें [illegible] [illegible] मी [illegible] पुन: [illegible]. [illegible] कार्ड [illegible] आहे. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] एक कार्ड [illegible] होते. त्यास [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], दूध पावडर, [illegible], [illegible], [illegible] वगैरे पाठवून दिले आहे. [illegible] पुन: [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होते. [illegible]

न इतक्यातच उत्तर येईल. कमळची पत्नीची काहीं हकीकत कळली नाहीं; अजूनही [illegible] पण [illegible] नाहीं. ती बरी आहे ना? ती [illegible] कधी जाणार? ते लोक दिवाळीत कीं ऑक्टोबरमध्ये? [illegible] बरें चालले आहे ना? राजा आता कोठे आहे? कोणत्या जिल्ह्यात दौरा आहे? त्याची दाढी [illegible] वाढली असेल, नाहे? अकस्मात आली कुठून [illegible] आहे कीं [illegible] गुरु [illegible] काढून [illegible] आहे? डॉक्टरांच्या तेथील वाटेला [illegible] करतात [illegible] असती [illegible]? [illegible]! त्या [illegible] कां नाहीत? मागच्या महागाईच्या दिवसात जेवायला [illegible] काढून ते [illegible] किती भासले, [illegible] आहे आणि त्याला [illegible] आहे ना? आता काय? त्याला दुसरे [illegible] होणार? त्यातही तो [illegible] संभव आहे. म्हणूनच मी म्हणतो कीं त्याला असो [illegible] त्याच्या [illegible] असो [illegible] अंत असले [illegible] आजारात सोडून [illegible] नानूकाकांची आठवण होणे शक्य नाहीं. बाबी म्हणाली होती कीं "नानूकाका, मी तुम्हांला लिहीत जाईन बरं कां, आठवण करूं नका". काय पण आहे तिचे वचन? [illegible] लिहीत नाहीं म्हणून [illegible] आहे? बिजू, विठ्या आणि [illegible] ही सर्व बरी आहेत ना. त्या सर्वांना माझे प्रणाम.

⑨ **कमळचे पत्र** :— हें पत्र मंगळवारी हातीं येतंय. आठ आठ [illegible] करीत आज गुरुवार आला येथवर लिहिताहे. आता हें पुरे केलेंच पाहिजे. त्यानंतर [illegible] लिहीत. [illegible] लिहिण्याकरता [illegible] पत्र [illegible] आहे. तेही [illegible] लिहिलेंच पाहिजे. — आता इतक्यात [illegible] [illegible] झाले पत्र आलें. हें [illegible] पाहिलेंच पत्र होय. त्याचा [illegible] उत्तर [illegible]. ते [illegible] दुसऱ्या [illegible] तारीख २० रोजी लिहिलेले पत्र मला २२ रोजीं [illegible] पोहोंचले. मजकूर समजला. आता सर्व [illegible] ऐकून आनंद झाला. कमळने आरंभलेले काम [illegible] हें [illegible] तिची [illegible] लिहिण्यास [illegible] व [illegible] म्हणून [illegible] नाहीं. आता तिच्या [illegible] त्याचे पालन करावे. तिच्या [illegible] तिला आमचा मनःपूर्वक [illegible] करावे. माझा [illegible] आशीर्वाद आहे. [illegible] आज हाती येऊन ती [illegible] लिहीत [illegible] करावा [illegible] नाहीं [illegible]. [illegible] तिला [illegible]. पुनः [illegible] लिहीत. आठ [illegible] होऊन [illegible] लिहीत [illegible] व [illegible] ६-१० [illegible] [illegible] इतक्यातच [illegible] असे [illegible] लिहिता येत नाहीं [illegible] वाटते. मी [illegible] आहे. [illegible] नाहीं. म्हणून [illegible] पत्र लिहिता येत नाहीं. एतदर्थ क्षमा करावी. [illegible] आहे. ते [illegible] पाहिजे. [illegible] आहे [illegible] येईल. सर्वांच्या [illegible] येईल. [illegible] नाहीं. [illegible] म्हणजे [illegible] येईल. [illegible] "प्रेम असो द्यावे". पत्राचे उत्तर [illegible]. प्रकृतीची काळजी घ्यावी." हें [illegible] सर्व रा. [illegible] आणि [illegible] लिहून मी लिहिलेला मजकूर म्हणून [illegible].

⑩ **बेबी, [illegible] काका, शंकर वगैरे** :— बेबी कशी आहे? तिच्याबद्दल मी विचारीत नाहीं बरें का! नाहीं तर "बेबी कशी आहे" [illegible] आणि [illegible] त्यांच्या [illegible] माहीत नाहीं? [illegible] कसे व [illegible] मी काहीं विसरलो नाहीं अजून. ११॥ महिने [illegible] आहे. [illegible] त्यांची प्रकृती कशी आहे येवढेंच मी विचारीत आहे. [illegible] म्हणजे [illegible]. आणि [illegible] काका, [illegible] व शंकर? [illegible] आहेत ना. त्या सर्वांना माझा नमस्कार कळवावा. [illegible] आठवण होते म्हणून त्यांस [illegible].

⑪ **प्रणिपात** :— तिकडे [illegible] माझा [illegible] नमस्कार [illegible] करावा. त्यांची प्रकृती बरी आहे ना? त्यांना [illegible] कीं नाहीं? [illegible] आहे. [illegible] आतां [illegible]. पुरें आतां.

तुमचा नारायण

सौ. [illegible] यांना [illegible]
पूर्ण पत्र वाचल्यानंतर देणे.

From
N.S. Hardiker
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

132

②

Superintendent
~~Nasik Road Central Prison~~

To Sri Gangutai Shende
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार; दिनांक २८-५-४३

④ अप्पाला उत्तर :- माझ्या ५४ व्या वाढदिवसानिमित्त मला जी पत्रे आली त्या सर्वांना मी उत्तरं केली. हिंडलगा कारागारातून उत्तरे दिली. अप्पाच्या पत्रात "माझ्या हातून काहीच कार्य झाले नाही. मी पार्टीचा मुख्य कार्यकर्ता [illegible], वगैरे" असे लिहिले होते. त्याला उत्तर देत अप्पा म्हणतो "आपला स्वार्थत्याग फार मोठा आहे! आपण डॉक्टर झाला असता तर आपणास वाटेल तशी मोठी नोकरी मिळाली असती. तिची तुम्ही कधीच पर्वा केली नाही. इत्यादि इत्यादि." प्रेम हे आंधळे असते. माझ्यावरील अप्पाचे प्रेम आणि मजवरील त्याची भक्ती त्याजकडून असे वदवीत होती. त्याला मी अगदी जवळचा असल्याकारणाने त्याने अशा प्रकारचे उद्गार काढले. थोडासा विचार करून निःपक्षपातीपणे त्याने लिहिले असते तर निराळ्या प्रकारे त्याने विचार [illegible] मला लिहिले असते अशी माझी खात्री आहे. त्याच्या त्या पत्राने मला १९१८ सालची एक आठवण करून दिली. मी काकाजींच्या सान्निध्य रहाण्यास न्यूयॉर्क शहरी गेल्यानंतर त्यांच्याशी जी अनेक वेळां चर्चा केली त्याची आठवण मला झाली. १९१६ साली काकाजींच्या सांगण्यावरून मी माझ्या अमेरिकेतील शिक्षणाला रामराम ठोकला. व त्याच वर्षी डिसेंबरमध्ये त्यांच्याजवळ गेलो. विश्वविद्यालयाच्या शिक्षणाला रामराम ठोकण्यापूर्वी माझ्या मनात पुष्कळसा विचार आला. काकाजी सारखा अनुभवी नेता आपल्याला [illegible] तयार असतांना आपण त्याचा फायदा का करून घेऊं नये? त्यांच्या सान्निध्यात राहण्यापासून अनेक तऱ्हेचे फायदे होतीलच ते विश्वविद्यालयाच्या शिक्षणाने होणारे नाहीत. देशातील राजकीय चळवळीत आपणाला पुढाकार घेऊन कार्य करता येईल; आपल्या हातून पुष्कळशी चांगल्या प्रकारची देशसेवा होईल; आपले जीवन जास्त देशाला उपयोगी होईल; हीं व आणखी [illegible] असा विचार मी व गोविंद अंकलीकर यांनी दोघांनी ही मिळून केला व काकाजींना "सर्व सोडतो व तुमच्याजवळ राहून काम करतो" असें उत्तर दिले. याचा अर्थ एवढाच की मी काकाजींच्या सान्निध्य सहवासास जो गेलो तो स्वार्थी बुद्धीने गेलो हे मला कबूल करावयाचे आहे. स्वतःला स्वार्थ साधण्याकरता जी संधी मला मिळत होती ती वाया जाऊं नये म्हणून विश्वविद्यालय सोडले. सकृद्दर्शनी विश्वविद्यालय सोडले हा मोठा "त्याग" झाला ही गोष्ट खरी. पण त्यागाच्या बुडाशी मोठा स्वार्थ होता हे मी तेव्हांही विसरलो नव्हतो व आजही विसरलो नाही. एवढा स्वार्थ साधण्याकरता जो "त्याग" केला जातो तो खरोखरीच "त्याग" आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तर मला अजून मिळाले नाही. व पुढे मिळेल की नाही याची शंका आहे. मी विश्वविद्यालय सोडून काकाजींच्याजवळ गेलो व त्यांनी हाती घेतलेल्या कार्यात त्यांना मदत करूं लागलो म्हणून त्यांना फार आनंद झाला. त्यांनी माझ्या या करणीला "त्याग" हे नांव दिले व [illegible] आपल्या [illegible] पुढें माझी वाखाणणी केली. माझ्या समोर ते मला उद्देशून दुसऱ्यांजवळ "त्यागा"बद्दल जेव्हां सांगत तेव्हां मला त्याची चीड येई व मी त्यांना तसे सांगेही. तेव्हां [illegible]. ते म्हणत की "तूं विश्वविद्यालय सोडून पुढील सर्व शिक्षणाला लाथ मारलीस, डॉक्टरकी करून चांगल्या रीतीने सुखात राहिला असतास ते सोडून दिलेस, संसाराला लाथाडण्याचा [illegible] हे केलेस, ते काय थोडे झाले? त्याला "त्याग" म्हणू नये तर काय म्हणावे? उगीच [illegible] का? तुला अजून समजत नाही, अजून तूं लहान आहेस, मोठा झाल्यावर कळेल हा "त्याग" होय की नव्हे हे. तुझे तुलाच कळेल". मला त्यांचे हे म्हणणे पटत नसे. मी निरुत्तर न होतां त्यांना उत्तर देई. "स्वार्थी उद्देश ठेवून मी तुमच्याकडे आलो आहे. तुमच्या ज्ञानाचा, अनुभवाचा, ओळखीचा उपयोग करून घेऊन मी तरबेज व्हावे या बुद्धीने मी तुमच्याकडे आलो आहे. माझा Motive, अंतःस्थ उद्देश, कोणता आहे तो पहा! म्हणजे मी स्वार्थी की "त्यागी" हे आपणाला कळेल. एका शिक्षणाचा जो "त्याग" मी केला तो दुसऱ्या प्रकारचे, वरच्या उच्च दर्जाचे शिक्षण मला मिळावे या बुद्धीने केला. म्हणजे स्वार्थाने प्रेरित झालेला आहे "त्याग" हे नव्हे. अगदीच सर्व काही सोडून कोणताही प्रकारचा उद्देश न ठेवता जर मी तुमच्याकडे राहून कार्य केले असते तर मी त्याला "सर्वसंग परित्याग" असें

म्हटले असते. पण तसें मी केले नाहीं. एक [illegible] फार्म सोडले होते अरण्यनिवासाच्या विश्वविद्यालयात एका बुद्धाच्या हातावरची शाई न लिहून द्यावे म्हणतात लोक तुम्ही "स्वार्थ त्याग" असें कसें बरें म्हणता? "त्याग" बघूं तुम्ही माझी स्तुती जी करता ती मजशी अनावश्यक आहे. मला ती आवडत नाहीं. तुमचे म्हणणे मला पटत नाहीं" असा मी त्यांच्याशी वाद घातले. "अच्छा! जाने दो, कुछ हरज नहीं; अब बंद करो." असें म्हणत ते वेळ मारून नेत. पुनः एखादे वेळेस तो विषय निघाला की तशीच चर्चा होई आणि त्यांना निरुत्तर करून तेच ते उत्तर [illegible] "you are incorrigible" असें ते म्हणत आणि आम्ही स्वस्थ बसत. १९१९ अमेरिकेत जेव्हा अनेक वेळा अशी संभाषणे आमच्यात होत होत. पण त्याच्या भक्ती होण्याचीही आम मानिले म्हणणे सोडले नाहीं. == आता यापुढील पाच वर्षांत कळले. तरी माझें म्हणणे खरे आहे. माझ्या म्हणण्यात तथ्य नाहीं असें मला अजून वाटत नाहीं. मी म्हणत होतो आणि म्हणतो तेंच खरे असें मला वाटते. आणि म्हणूनच आत्ताच मी जें लिहिले तें खरो खरच आहे, असें माझें मन मला सांगते. "त्याग" म्हणजे काय? तो कसा असतो, किती प्रकारचा असतो, कोण त्याग आपण केला होता, आम सोडल्याने त्याग होतो हें सर्व नीट विचार करून पाहिले म्हणजे मजकडून खरा त्याग केलेला काहींही नाहींत असेंच म्हणावे लागते. ध्रुवाने एका कारणाकरिता त्याग केला; बुद्धाने एका कारणाकरिता त्याग केला; गोपगोपींनी एकनाएक आशा धरूनच त्याग केला ना? "मोक्ष" हें त्यांचे ध्येय. त्याशिवाय ते त्याग करीत ना? मग त्याला "त्याग" कसा म्हणावयाचा हेंच मला समजत नाहीं. बुद्धाने आपले राज्य सोडले नसते तर त्याला मोक्षप्राप्ती झाली नसती. मोक्षप्राप्तीसाठी तो झटला नसता तर त्याने राज्याचा उपभोग घेतला असता. एक नाहीं दुसरे त्याला मिळाले. अशीं किती तरी उदाहरणें आपल्या वाचनात आढळतात, आपल्याला लोक सांगतात. मग "त्याग" कोणता? याचे उत्तर देणे कठीण आहे. राष्ट्राची सेवा करावी, पण [illegible] आहेत, लोकांकरवी आपला आपले राज्य स्थापने वगैरे प्रकारची शिकवण श्री समर्थ रामदास स्वामी यांनी दिली. अनेक शिष्य लोकांनी त्यांची ही हाक ऐकून पुढे सरसावलेत आपल्या हातून होईल तितके काम त्यांनी केले. राष्ट्र करता, धर्म करता त्यांनी "त्याग" केला असें म्हणायचे काय? श्रीसमर्थांची ती हाक १९०५ सालच्या सुमारास पुनः एकदा आमच्या कानावर [illegible] आली. व त्यांनीही काम होते तें काम करण्यास प्रारंभ केला. त्याला "त्याग" म्हणावयाचा काय? मला असे वाटत नाहीं. आपण त्यासाठी सर्व गोष्टी सोडून देऊं आणि आतापर्यंत विचार करूं. तरी काम करते वेळेस [illegible]? त्याचा म्हणतो की मला एखादी मोठी नोकरी मिळाली असती व मी सुखात राहिलो असतो. लग्न करून घेतले असते व आनंदात दिवस काढले असते. पण या गोष्टी मात्र आम्ही कबूल करीत नाहीं कीं "आपल्या नोकरी मिळाली असती काय?" आणि मिळाली असती तर मोठ्या सुखासमाधानात राहिलो असतो. पगार मिळाला असता आणि नोकरी नाहीं तोंवर "असेंच असतो, तर अमूक अमूक केले असते" म्हणत बसावे लागे. आणि त्या बाबतींत काहींही अर्थ नाहीं असें माझें मत आहे. आता लग्न करून घेता संसारात पडलो नाहीं आणि त्याकरता [illegible] करतात कां हो? लग्न करून घेऊन संसार आरंभला जर मला इच्छा असती तर तसें सहज करता आले असते परंतु प्रश्न हा कीं लग्न करून घेऊन संसार करीत असता राष्ट्रकार्य करणे चांगले कीं आज मी जसें काम करीत आहे तें चांगले? कोणता "त्याग" खरा? संसाराचा लोभ न धरता एकटे राहून राष्ट्रकाम करणे हें मोठे कीं संसारात राहून कार्य करणे मोठे? आणि कोणत्या गोष्टीस "त्याग" म्हणावयाचा? श्रीसमर्थ रामदास यांचा "त्याग" मोठा की श्री तुकारामांचा मोठा? लोकमान्य टिळकांनी केला तो प्रकारचा "त्याग"? कीं स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ यांनी केलेला "त्याग"? प्रथम "त्याग" म्हणजे काय हें ठरवूनच आपल्याला आपले पाऊल पुढे टाकावयाचे आहे. याहीप्रकारात "त्याग" आहे असें ठरले तर मग कोणता "त्याग" खरा आणि मोठा हें ठरवावे लागेल. हा एक गहन विषय आहे. यावर भले मोठे पुस्तक लिहिता येईल. आज ती भानगड करण्याची माझी इच्छा नाहीं. मी "त्याग" केला कीं नाहीं? याचे आज मला उत्तर द्यावयाचे आहे. तें उत्तर आजपुरतें "नाहीं" असें देतो व त्याची कारणें केव्हां तरी पुढील भेटीस देईन असें सांगून हा विषय पुरा करतो.

(५) प्रणिपात वगैरे :- ति. सौ. वहिनीला माझा [illegible] शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. मावशीला आणि आक्का यांच्या मातोश्रींना माझा प्रेमपूर्वक नमस्कार. बाबूराव व त्यांच्या मंडळींना, पद्मावतीबाई व [illegible] यांनाही नमस्कार. माझी प्रकृती बरी आहे. मुलांबाळांना आशीर्वाद. विशेष पुढच्या पत्रीं ——— तुमचा नारायण

From
N. S. Hardikar
No. 1063, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road

[illegible] P. Ry

①

138[illegible]

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

शुक्रवार
दिनांक २०-७-७२

To Sri Indutai Sherade (Shrikhande)
C/o Poona Health School
Off. Sassoon Hospital
Poona 1

चि. इन्दुस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

③ पत्रव्यवहार :- तुझें ता. २७ चे पत्र दुसरे दिवशीच हाती आले आनंद झाला. भाऊचें ही बरोबर वेळेवर मिळाले. पण लीलेचे शनिवार ता. १० चे पत्र मात्र मिळाले नाहीं. आले असेल कळत नाहीं. आरतीचेंहि [illegible] पण नाहीं. असें कां? तो [illegible] व तुझ्या पत्रांतहि तसे आहे. आरतीपेक्षा लीलेने कां लिहिले नाहीं? कां, माझी पत्रें मिळणार नाहींत म्हणून लीलेने लिहिले नाहीं? आरु, वसंता व तूं आतां यापुढे प्रत्येक आठवड्यास एक पत्र लिहावयाचें व बाकीच्यांनी तुमच्या सर्वांच्या पत्रांतून प्रत्येक आठवड्यास माझी आपल्या प्रकृतीबद्दल लिहावयाचे असें ठरविले होते. भास्करने २ व ४ आठवड्यास व केशूने १ व ३ या आठवड्यास लिहावे असेंही सुचवले होते. पण एक प्रत्येक आठवड्यास चिठ्ठी असेल असे ठरविले असल्याकारणाने लीलेने आरतीपेक्षा चिठ्ठी लिहिले नाहीं हें कळत नाहीं. तो बरा आहे ना? लीला कांहीं माझ्यावर रागावली नाहींना? तुला लीलेचे पत्र आले काय? मी लीला लीलेच्या ताईंचे ८ तारखेच्या चिठ्ठीनंतर तुला १५ तारखेस. २२ या तारखेला चिठ्ठी. पुनः तुला लिहीत आहे. पुढच्या आठवड्यात लीलेला लिहीन. म्हणजे लीलेला तीन चार पत्रांना माझें एकच पत्र जाते. म्हणून तर लीलेला वाईट वाटत नाहींना? मी तरी काय करू? तथापि प्रत्येक आठवड्यास तुम्हां सर्वांच्या मुलाखतीचा लाभ [illegible] अशी पत्रें लिहिल्याने मी घेतो आहे. माझा अनुभव असा तरी तुम्हांला [illegible] [illegible] केले नाहीं ते [illegible] वाटते. माझें कर्तव्य [illegible] तुझ्या पोरांच्याबाबतीत तरी [illegible] माझी इच्छा आहे. पण मी एक कैदी आहे. कैदी हा तुरुंगाच्या ताब्यात असतो. आहीं नियमाने तो बांधलेला असतो. [illegible] मनाविरुद्ध वागतो शक्य ही नसते व [illegible] नसते. अशा स्थितीत शक्य आहे तीच [illegible] तोच ही पत्रव्यवहार ठेवला जात आहे. ही गोष्ट तू काळजीपूर्वक रीतीने लीलेला ([illegible]) लिहि व समजावून सांगावे म्हणावे. तुझ्या महिन्यातून दोन पत्रें मी लिहीन. तुला दोन पत्रें आणि लीला, केशव [illegible] भास्कर [illegible], किंवा भास्करला एकएकच का असेही लीला वाटेल. [illegible] लीलाचे पण लीलेचे कारण अगदी उघड आहे. तूं मुलगी आहेस; ते मुलगे आहेत. तूं एकटी परक्या ठिकाणी. ते मुलगे एकटे परक्या ठिकाणी हें मी जाणतो. पण मुलगा [illegible] रागावयाचे, कष्ट सहन करण्यास, [illegible] दोन [illegible] शिवाय [illegible] समर्थ असतो. शिवाय [illegible] करतात नाहींत असें नव्हे; पण या वाईट जगात [illegible] आहे; स्वार्थ जिकडे तिकडे [illegible] आहे; [illegible] दृष्टी ठेवून [illegible], [illegible] अनाथ [illegible] [illegible] प्रवेश [illegible] तीच दृष्टी [illegible] आहेत. [illegible] सांगून :- [illegible] [illegible] ठिकाणी [illegible] आहेत; [illegible] तुझ्याशी प्रत्येक आठवड्यास जरी नाहीं तरी पंधरा दिवसातून एकदा तरी पत्रव्यवहार [illegible] तुला [illegible] पाहिजे असल्यास [illegible], तुला [illegible] रीतीने तयार करावे [illegible] तुझ्याशी तू घर सोडून बाहेर [illegible] करीत आलो आहे. व तो तसाच माझ्या जिवात जीव आहे तोंपर्यंत करीत राहीन असें मला वाटते. मुलांच्या बाबतीत वेगळ्या दृष्टीने पहावे लागते. त्यांनाही हाती धरून तयार करावे लागते. पण अनाथ स्त्रियांच्याबाबतीत जितकी जरुरी लागते तितकी त्यांच्याबाबतीत लागत नाहीं. [illegible] तुला लिहीन दोन पत्रें एका महिन्यातून असा माझा मानस ठरला आहे. [illegible] कांहीं नाहीं. हें जें मी लिहिले ते तुला आवडणार नाहीं; पण सांगतो, तुला माझें [illegible] तरी कळेल ना? मुलांना ते समजेल ना? ते वडे झाले म्हणजे माझें [illegible]. माझें मन कसें आहे; माझे विचार कोणत्या दिशेने वाहत आहेत, माझ्या मनात कोणते विचार खेळत असतात हें [illegible] तुझ्या मनाला [illegible] म्हणजे झाले.

प्रकृति :- तुझ्या पोटाचा कांहीं त्रास झाला. तें बरें होतें न होतें तोंच मानेला गळू सुरू झाले. आतां प्रकृती बरी आहे असें लिहितोस. ठीक आहे. पण गळू कां झाले? त्याची कारणमीमांसा केलीस का? शरीरातील रक्त बिघडले म्हणजे गळू, फोड ही होत असतात. तुझें पोट - Bowels - साफ आहेत ना? Bowels केव्हांही साफ ठेवण्याचा प्रयत्न कर. मागेंच मी तुला लिहिले आहे कीं आपण केव्हांही चार घांस कमी खावेत. केव्हांही थोडी तरी भूक ठेवूनच जेवावे. एखादा पदार्थ चांगला आहे म्हणून वाटेल तसें खाण्याच्या मोह्यास बळी जाणे. ती दक्षताच पाहिजे. चावून चावून सावकाश जेवावे आणि पोटाला विश्रांती द्यावी. लंघन - निदान बहुतेक - आठवड्यातून एकवार. शरीरात जाणाऱ्या खाद्यपेयादि पासूनच होतात हें आपण विसरतो. ते कशात राहिले म्हणजे रोग वगैरे विशेष सो त्रास देत नाहीत. तूं माझें जेवण पाहिलेच आहेस. भरपूर खात नाहीं तरी भरपूर खात नाहीं असा मी कधीही हट्ट धरला नाहीं; फार थोडेच खाल्ले पाहिजे असें मी तरी म्हणत नाही. हे तुला माहीत आहेना? एखादा पदार्थ चांगला लागला असला तरी तो पोटभरून खाण्याच्या मोहाला मी कधीही बळी पडलो नाहीं. ~~[illegible]~~ थोडे राखून अथवा आहार कायम ठेवूनच मी निरनिराळ्या पदार्थांचे माधुर्याचे सेवन करीत आलो. त्यामुळें शरीराला कितीही जरी त्रास झाला, कष्ट करण्याची पाळी जरी आली तरी मला कोणत्या रोगाची पर्वा उडाली नाहीं. मला इसबाची त्रास झाला. पण ते खाद्यपेयादि मुळें नव्हे. मला मलेरिया होतो. पण तो खाण्यापिण्यामुळें नव्हे. मला खोकला आहे तोही खाण्यामुळें नव्हे. रक्त बिघडून फोड रोगाला मी बळी पडलो असें मला आठवत नाहीं. १९०२ साली मला प्लेग झाला. माझी आई (अक्का) त्यावेळीं मजपुरुषास डॉ गोविंद अण्णा जगार (आनंदीबाई जगार आहेत ना? त्यांचे पती) यांच्याकडे कांहीं दिवस रहावयास गेली होती. मी एकटाच वामन अण्णा जगार यांचे घरीं ~~[illegible]~~ होतो. शंकरराव किर्लोस्कर यांचे वडील राघू अण्णा यांच्या देखरेखीखाली मी होतो. तेही आताचे होमिओपथिक डॉक्टर. त्यांनी मला नीट केले. जेवणाखाण्यापासून मला प्लेग झाला नाहीं. हे कळण्याचे माझे त्यावेळी वय नव्हते. पण तेव्हांपासून च — म्हणजे १२-१३ व्या वर्षापासूनच मी जेवणाकडे माझी दृष्टी लावली व काही खाण्यास सुरुवात केली. तीच सवय आजही कायम ठेविली आहे. त्यामुळें मला विशेष त्रास असा कधीं झाला नाहीं. हें तूं नीट समजून घे. त्यापासून तुला काय बोध होतो तो पहा. आजार होऊ शकले आहेत. रक्त शुद्धी करून घे. परस्पर [illegible] जाऊ नको. त्यापासून आजाराचे कारणच नाहीं. रक्त शुद्धीचे औषध घेण्याची जरूर पडल्यास घे. लागतील पैसे मागव पाहिजे असल्यास. — तुझें एक पोट दुखत आहे तसें म्हणजे अगदी प्रथम, मी नाशिकला पोंचल्याबरोबर, इकडे तेव्हां मला माझ्या [illegible] दुःखाची आठवण आली. दोन किंवा तीन वर्षांपूर्वीची ती गोष्ट असावी. आठवते तुला? किती आरडत होतीस ती? समंधराज बसून [illegible] त्यावेळी, लोकांचा [illegible] फक्त आठवण [illegible]. आ ताईला [illegible] कां? मग, तेथें जातू जाता होता कां? त्यापुढें तूं आपल्या पोटाचे दुःख सांगितलेस? [illegible] वाटले तुला त्यावेळी? घर सोडून बाहेर गेले म्हणजे, आई नाहीं, आजी नाहीं, आजोबा नाहीं, जवळ दुःख आपल्या दुःखाने दुःखी होणारे कोणीही नाहीं. असें झाले म्हणजे कसें बरें वाटते? धीर, बाळे, तोंच आपल्या दुःख सहन करून घे, शांत. मनाची तयारी कर. धैर्यस्थ हो. परमेश्वरावर पूर्ण विश्वास ठेवून स्वतःच, कष्ट दुःख सहन करण्याची शरीराच्या सर्व रोगनिरोधक शक्ति उत्पन्न कर. ती तुला तुझ्या जीवनात उपयोगी पडेल. तीच शरीराला पुढे मार्ग दाखवील. तीच तुला मोक्षाप्रत नेईल. तीच तुझा उद्धार करील. समजलीस? तो इतिहास पुढे [illegible]

आर्थिक परिस्थिति :— आज माझ्या [illegible] वाटले का जाण्याचे सोडले. [illegible] लिहितो. त्यात गेला. वाईट झाले. त्याबद्दल मी लिहिले आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी त्याचा अभ्यास [illegible] करूं. माझी इच्छा नाही असून दराडा [illegible] करीत असता तो [illegible] व तुझ्या [illegible] परिश्रम [illegible]. माझी इच्छा नाही. आम्ही वडीलधारी [illegible] वर्ष व्यर्थ गमावू नये त्याने. तुझी त्याला चिठ्ठी व माझी इच्छा कळीव. आम्हीं वडीलधारी माणसें [illegible] आपले विचारही बरोबर असे नाहीं. आमच्या हातूनही चुका होतात; आपले विचारही बरोबर [illegible] आमच्या संभव असतो. त्या परिस्थितीत आम्ही वाढलेले असतो, त्या वातावरणात अथवा त्या त्या संगतीत वाढलेले असतो. तुम्ही निराळ्या परिस्थितीत आम्ही काम केलेली असतात त्याचा परिणाम आमच्यावर झालेला असतो. तुम्हीं निराळ्या परिस्थितीत, वातावरणात व निराळ्या संगतीत वाढलेले असता. आमचे विचार व आचार हे वेगळे झालेले असतात. तसेंच तुमचेही. आजच्या परिस्थितीचा आणि आमच्या विचाराचा [illegible] कोते वाटतील [illegible] कोते ठरतील. तसें तुमचे होणार नाहीं. म्हणून जुन्या पिढीतील मंडळीनी नवीन पिढीच्या विचाराला कडेही लक्ष दिले पाहिजे. हें मी जाणून असल्यामुळे तूं म्हणतेस तें मी मान्य करतो.

From
N.S. Hardiker
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

②

196

Superintendent,
Nasik Road Central Prison.

To Sri Indutai Sherade
(Shrikhande)
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona I

गुरुवार
दिनांक ३०-१०-४३

भाऊ आवाबतीत, तुला जें वाटते तें बरोबर आहे. [illegible] तरी प्रसिद्ध [illegible] असें वाटणें स्वाभाविक आहे. आणि म्हणूनच तुझें म्हणणें मी कबूल करतो. तू लिही लोकांना हें सर्व आणि लोकांना रात्री [illegible] [illegible] अभ्यास [illegible] [illegible]. महत करावी लागते.

④ **[illegible]** :— [illegible] बद्दल लिहितांना तूं म्हटले आहेस कीं "दोन औंस भात — दोन औंस तांदळाचा खरें — मिळतो" याचा अर्थ असा होतो कीं भात — शिजलेले तांदूळ — दोन औंस लोकांना तुम्हांला तुमच्या बोर्डिंगमध्यें देतात. असेंच ना? दोन औंस तांदूळ घेऊन भात केल्यास ४ ते ५ औंस भात होतो. म्हणजे दोन औंस तांदळाचा भात दोघांना [illegible] भात येतो असें वाटते. दोघांना पुरतें का हें? तुम्हांला बोर्डिंगमध्यें जर दोन औंस भात दिला जात असेल तर बाहेरच्या लोकांना [illegible] किती तांदूळ [illegible] घेतात? तुझ्या हिशोबाप्रमाणें एक औंस [illegible] रोज ~~[illegible]~~ तांदूळ मिळत असतील. [illegible] आठवड्याला पुरते ५ औंस तांदूळ पडतात. असेंच ना तुझें म्हणणें? मला स्पष्ट रीतीनें लिही. "पोळी भाकरी ही तरी [illegible] फार मिळते." किती पोळ्या व भाकऱ्या, कोणा लोकांना [illegible] व किती औंसाच्या आणि किती मिळतात हें ही लिही. आशीर्वाद [illegible] जेवणांत काय काय असतें, डाळ किती, भाजी किती, चटणी, मीठ, तेल, दूध हे किती किती असतें; दूध, ताक देतात कीं नाहीं; देत असतील तर किती; हें सर्व औंसात लिहिता येईल असें फार चांगलें. मला बाहेरची चांगली कल्पना तरी येईल. गरीबांना २½ शेर धान्य एका आठवड्याला दिलें जातें असें तूं म्हणतेस. कोणकोणतें धान्य किती किती दिलें जातें? तें तुला माहीत आहे? लिही पाहूं. शिवाय तेल, मीठ, मिरची, गूळ यांची काय गत? तेही पुरविले जातें काय? मला समजून घेण्याची इच्छा आहे. [illegible] तूंही समजून घे. म्हणजे आजच्या परिस्थितीचा अभ्यास केल्यासारखा होईल. तूं मला कांहीं उपाय सुचविण्यास लिहिले आहेस. बाहेर उत्पन्न झालेल्या या परिस्थितीबद्दल कारागारात बसून मी काय लिहिणार? [illegible] [illegible] लोकांची स्थिती [illegible] आहे. पण लोकांना [illegible] मी अनुभव घेण्यास मिळाले नाही [illegible], गरीबांच्या स्थितीगतीची आम्ही कल्पना देखील [illegible] करतो ही. पण लोकांना उपयोग होत नाहीं. आंत बसून उपाय सुचविण्यास [illegible] नाहीं. पण सुचविलेले उपाय [illegible] करता [illegible] काम करावें लागते. तें काम करीत असतांना पहात बदलण्याचा प्रसंग येतो; नवीन परिस्थितीत नवीन उपाय एकदम योजावे लागतात. नवीन उपाय योजले कीं नवीन पद्धत, [illegible] रीती शोधून काढाव्या लागतात. ते [illegible] पाहून कसें बरें करणार येईल? उपाय सुचविले तरी [illegible] होत नाहीं. शिवाय या कामांत सरकारची मदत पाहिजे. जनतेला व सरकारचे [illegible] मिळून [illegible] हें काम केलें तरच आज जो [illegible] प्रश्न उद्भवला आहे तो सोडविता येईल. नाहीतर नाहीं. म्हणून उपाय वगैरे मी सुचवूं शकत नाहीं. बाहेर गेल्यानंतर तेंच कार्य प्रथम करावें लागेल. [illegible]. आज स्वस्थ बसलो. [illegible] होते तें [illegible] [illegible] [illegible].

⑤ **[illegible]** :- "तूं इन्दूच्या पत्रावरून कळविलें [illegible] समजला. तूं [illegible] हॉटेलच्या जेवणावर जातोस [illegible] चांगलें. तरी जेवण मिळते का? भरपूर असतें का? एका जेवणाला काय घेतात? महिन्याचे चार्ज किती? काय काय मिळतें जेवणांत? मला थोडीशी कल्पना दे. तूं स्वतः [illegible] तर तुला डाळ, तांदूळ, पीठ, मीठ, मिरची, दूध, दही, साखर, गूळ हे पदार्थ कोणकोणत्या प्रमाणात मिळतात? मिळतात कीं नाहीं? [illegible] आजची [illegible] [illegible] लिही. [illegible] तुझें [illegible] पाहिजे. [illegible] तिसरा आठवडा तुला दिला आहे ना? आठवतें तुला? [illegible] सर्व लिही. [illegible] तुझ्या [illegible] काम [illegible] तेंही कळीव. [illegible] तुझा तिथें [illegible] आला आहे असें [illegible]. [illegible] तूं [illegible] आणि [illegible]. [illegible] आठवण मी तुला लिहिलें आहे. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] उत्तर दे."

(६) अप्पास :- "मी तुझ्या वसंताच्या पत्रातून उत्तर देते आहे. मी नाशिकास आल्यापासून आतांपर्यंत तुझ्याकडून दोनच पत्रें मला आली. पहिले पत्र २० जूनचे व [illegible] जुलैचे, त्यानंतर काहीं नाहीं. लिहिले आहेस कीं नाहीं तें कळण्याला मार्गही नाहीं. पत्राचे उत्तर पूर्ण मला आज लवकर लिही. तें मला मिळेल. तुझ्याकडे डॉ. फडकुले येऊन गेले काय? किती दिवस होते? कां आले होते? ताई आजींची प्रकृती कशी आहे? डॉ. दुसरी [illegible] आली काय? तू बागेत कोटच्या गेला होतास काय? मला वाटते कीं तोही बागेत कोटच्या गेला असावा. वसंताकडून [illegible] मला पत्र नाहीं. म्हणूनच त्याने लिहिले नाहीं. तूं जर मला नियमित पत्र लिहित असशील तर वसंताला व तूं [illegible] वाटत असावा. आहे: त्याप्रमाणे तुम्ही दोघांनीही करावे. भास्कर व केशव आलटून पालटून लिहितात. नियमित पत्रे लिहिणार नसाल तर वसंताला प्रत्येक आठवड्यास न चुकता लिहू दे. वाटल्यास [illegible] असे कीं पहिला व तिसरा आठवडा वसंताचा; दुसरा व चवथा आठवडा तूं; असे लिही. म्हणजे मला महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यास केशव व वसंता यांची, दुसऱ्या आठवड्यास भास्कर व तूं यांची. तिसऱ्या आठवड्यास पुनः केशव वसंता यांची आणि चवथ्या आठवड्यास भास्कर व तूं यांची अशी प्रत्येक आठवड्यास दोन दोन पत्रें मिळतील व नियमितपणे मला तुम्हां सर्वांची पत्रें मिळतील. बाकी रविवारी दोन पत्रें आक्का व इन्दू यांजकडून प्रत्येक आठवड्यास येतील. ही अशी व्यवस्था मी केली आहे म्हणून तूं वसंताला लिही. इन्दूही [illegible] नये. मी शक्य तो तुम्हां सर्वांना एका कोणामार्फत तरी उत्तर पाठवीन. कधी कधी तुम्हां दोघांनाही [illegible] तूं तुझ्या २० जूनच्या पत्रात "लोणचं" बद्दल लिहिले होतेस. परवा आक्काला लिहिलेल्या पत्रात मी तुला उत्तर दिले आहे. तें अपूर्ण असल्याकारणाने ते [illegible] ते पुनः [illegible] संदेश. आक्काला आलेली चिट्ठी शोधून वाचलीस. तुझ्याकरता लिहिलेल्या मजकुराची कॉपी करून पाठविण्यास लिही. मजकूर त्यात असल्याकारणाने कॉपी करण्यास थोडा उशीर लागेल. त्याला तरी हरकत नाहीं. कॉपी करून घ्यावे. नाहीं तर पत्र मागवून घ्यावे. [illegible] पत्र गहाळ होईल. करिता मजकूर व कॉपी करून पाठवावा म्हणून सांग. चि- भि- वरील सुनील्या बरी आहे ना? तिला आशीर्वाद.

(७) आजीस !:- "आजी, तुझी प्रकृती कशी आहे? तूं [illegible] का कशी आहेस? मोहन कांही [illegible] आल्यानंतर तू मला का लिहिले नाहीस? [illegible] संपले नाही काय? तूं पत्र लिहिले होतेस काय? रामूकडून पत्र आले? तूं त्याला तरी लिहितेस ना? नाशिकचा पत्ता इन्दूने तुला कळविला असेलच. नाहींतर ती तुला कळवेल. पत्र लिही. मोहनला आशीर्वाद. श्री. [illegible] डॉ. बापूराव [illegible] यांना नमस्कार सांगावा. [illegible] मला [illegible] पत्र आले होते. त्याला आक्काच्या मार्फत उत्तर पाठवले आहे. पुनः लिहीन त्याला [illegible]. [illegible] ११

(८) वहिनी व केशव :- केशव, अप्पा व आजी यांतील यांचा मजकूर नीट वाचल्यानंतर तूं त्याला लिही. हा मजकूर कॉपी करण्याचा त्रास होतो हे कळते मला. पण दुसरा मार्ग नाहीं. तुझा व आक्काचा मधून मधून त्रास घ्यावा लागेल. त्याला काय करणार? पत्राच्या [illegible] अप्पाला जे लिहिले आहे ते नीट [illegible] आली. पुनः एकदा केशव, वसंता व भास्कर यांना [illegible] आठवडे [illegible] दे. चि.- वर्तमानपत्रें वाचीत असतेस ना? युरोपमध्ये खूप मोठ्या घडामोडी होत आहेत ना! [illegible] कांही बदलेल. अजूनी बदल होईल! जसे तिकडे होत आहे, तसेंच आपल्या [illegible] होईल! परिस्थिती कशी बदलत असते, ती कां बदलते, हे सर्व समजून घेण्याची ही चांगली संधी आहे. ती वाया जाऊ देऊं नको. "माकड" असो अथवा दुसरे एखादे पुस्तक असो नीट वाचले आहेस. सर्व बातमी नीट समजून घे. इतरांनीही ती वार्ता वाचावी. व त्यांना [illegible] समजावी. [illegible] नये. चिट्ठी वसंताचा, केशवचा आणि अप्पाचा. रामू तुझा "आधुनिक भारत" हे पुस्तक पाठवील. ते पुस्तक आवडेल असे वाटून आहे. मी तुझा दुसरेही एखादे पुस्तक वाचायला सांगेन. आज काय वाचतेस ते मला कळवीत जा." "अस्तु व पसंत" [illegible] तरी हरकत नाहीं. पुनः लिहून आहे. [illegible] चांगले लिहिले जाईल. प्रेम [illegible].

(९) माझी प्रकृती :- ठीक आहे. काळजी करू नको. पुढच्या प्रकृतीबद्दल [illegible] कळवीन. प्रत्येक [illegible] दर रविवारी पत्र लिहिण्याचे सोडू नको. — सर्वांचा नारायण

[illegible]
No 1083, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

Superintendent,
Nasik Road Central Prison.

(२)

To Sri Gangutai [illegible]
Near [illegible] Sidappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

मंगळवार
दिनांक
३-६-३२

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद वि. वि.:-

(१) पत्रव्यवहार :- आक्कांची ता. १६ व २४ तारखेची दोन कार्डे यां [illegible] मिळालीं [illegible] आहे. त्यानंतर तारीख २० रोजी चि. सौ. [illegible]ने लिहिलेले कार्ड आज च हाती आले. पण आक्कांचे तारीख १० जुलैचे पत्र आले नाहीं. आज बापूचे पत्र आले. त्यात ही म्हणे आमचे पत्र आलेले नाहीं असे लिहून तो म्हणतो की "मध्यंतरी एक आठवडा चि. आक्का व चि. गंगूताई हे दोघेही गुळेदगूड मुक्कामास [illegible] कडे गांवा [illegible] करणार गेले होते. म्हणून कदाचित त्यांनी पत्रे पाठविली नसतील." हे खरे काय? मग त्यांनी कां लिहिले नाहीं? [illegible] १६ तारखेच्या पत्रात, (आक्का गुळेदगूड हून परत आल्यानंतर लिहिलेल्या पत्रात) तसे कां लिहिले नाहीं? पण आक्का १६ च्या पूर्वी बागलकोटला गेल्या होत्या. त्यापूर्वी ५-६ दिवस बापू [illegible] होते; परंतु १० च्या सुमारास आक्का हुबळीस न असाव्यात [illegible] संशय नाहीं. १० पूर्वी कदाचित आपण गुळेदगूडला गेला होता. पण त्या १० तारखेच्या पूर्वीची पत्रे [illegible] आहेत. मग आज [illegible] काय [illegible]? [illegible] आज [illegible] त्याला [illegible] नाहीं. आक्काही तिकडे [illegible] असे वाटत नाहीं. मग पत्र गेले तर गेले [illegible] पंचाईत [illegible] म्हणून [illegible] होणार? — [illegible] [illegible]. [illegible] व [illegible] आपण [illegible] त्यांचे न [illegible]. [illegible] किरतीवर [illegible]. [illegible] काम [illegible] [illegible] किरतीवर न आहे. [illegible] नाहीं [illegible] होणार! आपण [illegible] लिहिणे, आम्ही [illegible] होणार नाहीं. [illegible] आपण [illegible] देणार नाहीं. [illegible] हाती [illegible] व [illegible] [illegible] दिसू लागले आहे. [illegible] नाहीं व तो कधीं [illegible] नाहीं. [illegible] लिहू आणि [illegible]. [illegible] आणि [illegible] ? आतां [illegible] आणि [illegible] लिहावयाचे. [illegible] हाती [illegible] [illegible] अशी [illegible] आहे. तीन [illegible] करीत. [illegible] हाती [illegible] पत्रे [illegible] [illegible] व [illegible]. [illegible] आक्का [illegible] पत्रे [illegible] मजकडे पाठवीत असे. [illegible] करा आपण! [illegible] कांहींतरी [illegible] होती [illegible] "[illegible]" [illegible]. पण काय [illegible]? [illegible] माहित नाहीं आम्हीं [illegible] गोष्टीसही [illegible] आहोत. हे सांगितलेच बरे!

(२) [illegible]:- [illegible] आपल्याने [illegible] लिहिले आहे. बरे झाले. पण [illegible] काय? [illegible] [illegible] आहे? तेथें (हुबळीच्या) त्यास कोणती नोकरी मिळाली? [illegible] पण त्यास तेथें नोकरी [illegible] नाहीं. कदाचित आपल्या [illegible] आवश्यक त्यांस आपण सांगावे. [illegible] नाहीं [illegible] विचार करावा आणि मग त्यास [illegible]. [illegible] बापूचा [illegible] सांगितले होते हे आपणास माहीत आहेना? आपण [illegible] आहे. [illegible] त्यांच्या [illegible] [illegible] आक्का [illegible] करीत. [illegible] कंपनी [illegible]. आम्हीं [illegible] नाहीं. [illegible] आहात, आम्हीं आत आहोत. आपल्या [illegible] विचार [illegible] करावे.

(३) [illegible] जुलै ता. ३० चे पत्र पोचले. जुलै [illegible] १६ [illegible] जुलै: [illegible] आहे [illegible] आहे. [illegible] आपण [illegible] पत्रव्यवहार करीत [illegible] आहे. [illegible] लिहिले. मी आपले पत्र [illegible] आहेत. [illegible] तारखेचे पत्र [illegible] आपणास [illegible] लिहिले आहे. [illegible] तारीख [illegible]

139

नाहीत मिळेल. ३) [illegible] कुळ: आपल्याला लिहिलेले [illegible] मिळाल्यावर, तत्काळ, [illegible] भाग नाही रोजचे ठीक ठीक कसें कसें ते. तरी [illegible] आपल्याला मदत मिळाली आहे. व तो शंभू जवळ आहे म्हणे. त्याही व शंकराच्याही जोपात वी लिहितोय. आणखीन [illegible] आले हें बरे झाले. आपल्याला लोकांची व लोकांना आपली संगत लाभली. शिकून शिकून [illegible] होण्यासाठी काम करत येतात. [illegible] आश्रम [illegible] होतो. त्यांच्या मुलींचे लग्न जून-जुलै २५ ला [illegible] झाले काय? [illegible] पुण्यास हजार रुपये [illegible] होते? नागपूरला ९५ रुपये मासीक वेतन मिळाले म्हणे! शंकराचा व शिवरामचा अजून काही [illegible] नाही. [illegible] परत आले काय? आता आपल्याकडे किती मंडळी आहेत. [illegible] कोणी [illegible] न येऊन मिळाले काय? गोविंदराव कुठे आहेत? [illegible] आपला वेळ कसा घालवितात? [illegible] दिसतो. [illegible] नाही म्हणून [illegible]. आम्ही सर्व बरे आहोत. [illegible] पत्र [illegible] रघुनाथ [illegible]. [illegible]."

④ दुबळीत कॉलरा:- दुबळीला कॉलरा कोठून नाही आला? आता चार पांच वर्षे झाली, एक सारखा चालू आहे. "[illegible]" म्हणतो आतापर्यंत [illegible] आणि [illegible]. एकसारखा हा रोग [illegible] पसरतो आहे. [illegible] तरी [illegible] आहे हें [illegible]. [illegible] म्युनिसिपालिटी [illegible] आहे ही आश्चर्याची गोष्ट! [illegible] अनेक लोक, [illegible] म्युनिसिपालिटी [illegible] आणि [illegible] नाही [illegible] रोगाचा [illegible] नाहीं हें आश्चर्य होय. [illegible] आहे! [illegible] शोध करीत नाहीं. [illegible] उपाय योजतो; [illegible]. [illegible] कारण शोधण्यास वेळ मिळत नाहीं. आणि सरकार [illegible] असतो म्हणून [illegible] वेळ मिळत नाहीं. [illegible] रोगांचे [illegible] आहे, [illegible] डॉक्टरांनी [illegible] किती किती बरें होईल? नाहींतर [illegible] आहे. जिकडे तिकडे [illegible] स्वार्थ भरला आहे! स्वार्थी मनुष्याला [illegible] स्वार्थ [illegible] तरी [illegible] नवीन [illegible] करण्याचे काम [illegible] असते; पण [illegible] तरी कसे? ते स्वार्थ [illegible] व [illegible]. [illegible] हें काम [illegible] पडतात. दुर्दैव आहे [illegible]! [illegible] वर्षांत [illegible] एक हजार लोक तरी [illegible] नाहीं. कॉलरा अमूक अमूक जंतूमुळें होतो; ते जंतू अमूक अमूक रीतीने शरीरात जातात; [illegible] शरीरात [illegible] म्हणून [illegible] अमूक अमूक करावे हें आता सर्व [illegible] आहे. हें [illegible] शोधण्याचे नाहीं. पण [illegible] या रोगाचे ते जंतू कोठून येतात, कशातून येतात हें शोधावयाचे आहे [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] "[illegible]" [illegible]. पण रोग [illegible] आहेत व रोगाचे जंतू शरीरात [illegible] आहेत. [illegible] गेले पाहिजेत; [illegible] "[illegible]" [illegible] करावी, [illegible] डॉक्टरांनी [illegible], सरकारी आणि [illegible] लोकांची [illegible] आणि [illegible] करण्यास [illegible] असें [illegible]. [illegible] तर [illegible] किती [illegible] होईल. गेल्या चार पांच वर्षांत दुबळीस कॉलरा [illegible] किती [illegible], किती मेले; म्युनिसिपालिटीने [illegible] योजना केली; हें सर्व [illegible] विचार करून [illegible] व [illegible]. [illegible] नाहीं, असें [illegible] कर्तव्य, [illegible] नये. [illegible] नये. [illegible] नये, [illegible].

मि.- [illegible] हें [illegible] नाहीं. डॉ. [illegible]. [illegible] सांगतील [illegible] काही [illegible] पण रोगापासून [illegible] दूर रहा [illegible].

⑤ वसंता: "वसंता, [illegible] सोडून तू परत आला [illegible]. [illegible] होते. [illegible]. [illegible], [illegible] होते, [illegible] ताई [illegible] करता [illegible] गेलेला [illegible]. [illegible] काय? आता ताई कशा आहेत? तू म्हणतोस [illegible] नाहीत. [illegible] होईल [illegible] मनुष्य परत [illegible] नाहीं [illegible] तरी [illegible], [illegible] असें वाटते. किती [illegible] तरी ते [illegible], [illegible] बरे बरें वाटेल? [illegible] तुझी आता [illegible] लिहीत. [illegible] आहे. [illegible]!"

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

1340

(2)

मंगळवार
दिनांक
३-८-४३

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangubai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

⑥ अभ्यास उत्तर (पुढे चालू) :- "त्यागा"ची व्याख्या करीत बसण्याइतकी सवडही नाही. त्या व्याख्येच्या मागे लागल्याने हाती घेतलेल्या अभ्यासाचा विषय लांबवर जाणे शक्य नाही. कोणत्याही तऱ्हेची अपेक्षा न बाळगता सर्वस्वाचा त्याग करणे हाच खरा "त्याग" असे मी समजतो. मग मोबदल्याची ही आशा बाळगू नये किंवा परमेश्वरी कीर्ति होण्याकरता नाही प्रयत्न करू नये; तरच तो "त्याग"! अशा प्रकारचा "त्याग" आतपर्यंत [illegible] शकला नाही, पुढे होणार नाही. ती आशाच करू नये कोणी. आता उत्तर देण्याचा त्याग राहतो तो [illegible] कोणता? न बोलणे बरे असें मला त्याच ठिकाणी म्हटले आहे. ——मि. आज आपण "त्यागा"चा ओळखीं साधारण अर्थ करतो तो लक्षात घेऊन "मी "त्याग" केला आहे की नाही" याचे उत्तर मागें मला देणे भाग आहे. एकाच शब्दात मी उत्तर दिलेच ही आहे. "मी त्याग केला नाही" असें मला कां वाटते? तेव्हा वाटू मी [illegible] कां मागीत होतो? आजही मला तसेंच कां वाटते? कां, म्हणजे "त्याग" करण्याजोगे मजजवळ कांहीं न होते म्हणून! "त्याग" करावयाला जवळ कांहीं पाहिजे ना? आणि होते मजजवळ म्हणून ते सर्व टाकून देऊन मी राष्ट्रकार्यास वाहून घ्यावयास पाहिजे होते? वडिलोपार्जित मिळकत माझ्याजवळ नव्हती "की" जिचा "त्याग" मी केला असता! तसेंच स्वतः ही कांहीं मिळकत केली नाही, अथवा दुसऱ्यानी मला आपली मिळकत बक्षीस दिली नाही; मग मी "त्याग" कशाचा करणार? [illegible] करीत होतो, अथवा [illegible] होतो, किंवा [illegible] होतो, [illegible] आजही करीत आहे. जेवणाशिवाय, कपडे घातल्याशिवाय, झोप घेतल्याशिवाय एक दिवस तरी मी [illegible] काय? नाही. मग मी त्याग कशाचा केला? माझी इच्छा असल्या सर्व [illegible] सुखांत सर्वांचे दिवस जावे; कोणत्याही कोणत्याही प्रकारचा त्रास होऊ नये; उलट माझ्या प्रत्येकाची मानसिक, नैतिक, शारीरिक वाढ व्हावी; प्रत्येकानी माझ्याशीं स्वतः [illegible] कीर्ति मिळवावी व आपले नाव लौकिकांत होईल असें करावे ही आहे. हा काय स्वार्थ नव्हे? माझी राष्ट्रकार्याची महत्वाकांक्षा दिवसें दिवस वाढत आहे. [illegible] अधिक [illegible] आहे. हा काय स्वार्थ नव्हे? खरा "त्यागी" याची कांबरे [illegible]? [illegible], [illegible] करीत असे. [illegible] कधीही कमी केले नाही. "हे माझे, ते तुमचे," हा भेदभाव ही मी सोडला नाही. मग "त्याग" कशाचा केला हेंच मला समजत नाही? वडिलोपार्जित मिळकत असो अथवा मिळविलेली मिळकत असो तसल्यामुळे मला दुसऱ्या अनेक लोकांनी जो "त्याग" केला तसा मला करावयाचा नाही. किंवा [illegible] नाही. मग मी कशाचा त्याग केला? नोकरी केली नाही, [illegible] नाही, [illegible] नाही. सुरवात [illegible] मिळतात ते [illegible] मी "त्याग" केला असें जर कोणी म्हणेल तर "त्यागा"शी मी सहमत कसा होऊं? नोकरी मला मिळाली असती म्हणून [illegible]? [illegible] संसार जर मी केला असता तर मी पुष्कळ [illegible] असता असें तरी [illegible]? [illegible] असते तें? इतकी असलेली जिन्दगी जर मी वाढून ठेवली असती तर मी "त्यागी" आहे असें म्हणून घेतले असतें. जिन्दगीच नाही तर मी त्यागी कसा? [illegible] "त्यागी" [illegible] मी "त्यागी" म्हणून म्हणवून घेण्यास [illegible]. [illegible] मी "त्यागी" [illegible] आहे [illegible] त्याग [illegible] आहे? होय! [illegible] मी "त्यागी", मी [illegible] "त्याग" केलेला [illegible] आहे; पण तेंत "त्याग" नव्हता हे माझें मला पूर्णपणे माहीत आहे. "राष्ट्राचे स्वातंत्र्य" हा माझा स्वार्थ; त्याकरता "त्याग" म्हणवत नाही. [illegible] श्रीरामदास स्वामींनी जो "त्याग" केला — स्वार्थ सोडून "त्याग" केला — तो [illegible] अर्थ प्रमाणे खरा "त्याग". माझे [illegible] नाही, आणि मी [illegible] नाही; [illegible] नाही, मी [illegible] नाही. मी [illegible] आहे, [illegible] आहे; असें असताना मी [illegible] काय? मी [illegible] आहे, मी [illegible] आहे व करीत आहे, मी [illegible] आहेत व [illegible] आहे [illegible] मिळते [illegible] ही मी करीत असतो म्हणून मी "त्यागी" होईन की काय? माझी पूर्ण [illegible] आहे की हा सर्व "त्याग" नव्हे. "त्याग" और आहे. [illegible]

आहे हें मी समजूनही घेतले नाहीं. "योगाच्या" आकांक्षा मी बाळगल्या असून योग्यता पाहिजे [illegible] तर मी पुष्कळ आहे. एक-तर "योगा"च्या मार्गांत [illegible] जे आवश्यक [illegible] अनेक प्रकारचे अभ्यास [illegible] जाणार [illegible]; आणि ते करीत असतांना [illegible] मी [illegible] जो आहे त्याचा [illegible] करीन कीं नाहीं याची मला शंका आहे. [illegible] मी तो [illegible] आणखी आणखी पूर्णयोगाकरतां लागणारी माझ्यांत ताकद नाहीं असे माझी मनोरचना मला सांगत आहे. एक-तर "योगाला" लागणारा आत्मविश्वास माझ्यांत नाहीं. मला भावना आहेत; मला मानापमानाची चाड आहे. माझ्यांत राग द्वेषादि दुर्गुण अव्याहत वस्ती करीत आहेत; माझ्यांत आशा निराशा दोन्हीही भर करून राहिलेली आहेत; स्तुती निंदेची मला चाड आहे; सुख दुःखाच्या कल्पना शरीराच्या [illegible] असून मनाच्या आहेत; अशा स्थितीत मी पूर्ण "योगा"प्रत कसा कां पोहोंचूं शकेन? शकत नाहीं ते. अरविंद बाबूंनी काय केलें पहा! घरदार सोडून, मिळालेल्या कीर्तीचा त्याग करून, मिळत असलेल्या नावलौकिकाला [illegible] करून त्यांनी परमेश्वराचे ध्यान करीत पांडिचेरीला [illegible]. [illegible] दृष्टीने पाहतां [illegible] मी "योग" म्हणत नाहीं. कां, तर ते एका स्वार्थाकडे वळले. [illegible] परमेश्वर पाहण्याच्या स्वार्थाकडे वळले. पण [illegible] मनुष्याच्या दृष्टीने पाहतां [illegible] "योगा"ची [illegible] घेता अरविंद [illegible] "योग" केला असें [illegible] नाहीं. [illegible] "योग" केलेला आहे. [illegible] मी [illegible] आहे? काय करीत आहे? [illegible] तर [illegible] "योगा"[illegible] "योग" [illegible] नाहीं; आणि "योग" [illegible] जी [illegible] माझ्या मनांत आज [illegible] आहे [illegible] "योग" [illegible] मला [illegible] होईल. [illegible] "योग" मी [illegible] "योग" [illegible] मला [illegible] आहे. [illegible] काम काय होत ते. [illegible]

(५) "[illegible]":— [illegible] "[illegible]" [illegible] मी एकही [illegible] नाहीं. [illegible] शंकर [illegible] आहे [illegible] अधिकार [illegible] मला [illegible] आणि [illegible] नाहीं. [illegible] शंकरने [illegible] म्हणून मी [illegible] होते. [illegible] शंकरचा [illegible]. [illegible] "गजेंद्र" [illegible] आहे.—— मी "गजेंद्र" [illegible] आहे हीं? [illegible]? [illegible] शंकरने [illegible]? [illegible] काय केलें? कां नी? [illegible] ते असो, [illegible] नाहीं तो [illegible]. [illegible] एक आत, एक बाहेर हें [illegible] नव्हे. हे शंकर [illegible]. [illegible] — मी हरिभाऊंच्या सिनेमातील [illegible] "गजेंद्र" [illegible] एकनाथ "[illegible]" [illegible]. शंकरने [illegible] केले. [illegible] गोष्ट. [illegible] हरिभाऊंच्या सिनेमाची [illegible]! [illegible] शंकरचा [illegible] होता? [illegible]? "[illegible]" म्हणून परमेश्वर [illegible] "योगा" अनुभव [illegible]. [illegible]

(६) [illegible]:— ति. गं. [illegible] करावा. [illegible] आनंद [illegible]. [illegible] करावा. डॉ. [illegible] आहे. [illegible] निश्चित करावा. [illegible]

From
N.S. Hardiker
No. 1053 class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

⑨

142

रविवार
सोमवार }
९/१० - आगस्ट ४२

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangubai Shenade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① **पत्रव्यवहार** :- इन्दू, अक्का व सुनन्दा, वसंत आणि [illegible] ही सर्वजण [illegible] कोटला जाऊन आजीच्या दर्शनानंतर हुबळीस आली ही हकीकत स्वतः [illegible]. आता ती सर्व आप आपल्या निवासस्थानी निघून गेल्याचे ही समजले. रत्नाकडून व भास्कराकडून पत्रें आली आहेत. ते दोघेही बरे असल्याचे आपल्याला कळवले असेल. मी ही त्यांना उत्तरे पाठवली आहेत. ता. २० रोजी चि. [illegible] ने लिहिलेले कार्ड [illegible] आपल्याला लिहिले आहे. तारीख २७ व ३ या दोन दिवशी लिहिलेले पत्रांनी पोचले असल्यास आपल्याकडून कळवायची आहे. [illegible] आजच्या [illegible] येईल असे वाटते. मी वाट पहात आहे. इन्दूला २० तारखेस लिहिलेले पत्र कदाचित ती हुबळी हून परत पुण्यास गेल्यानंतर तिला मिळाले असेल. तिचेही उत्तर येईलच.

② **कुटुंबदिन** :- वसंत म्हणतो "कोणाही एकत्र येण्याचे दोनच प्रसंग — एक शुभ प्रसंगी व दुसरे अशुभ प्रसंगी. तरी आम्हां सर्वांची भेट अशा [illegible] दुसऱ्या प्रसंगी व्हायची आहे." भाई मृत्युशय्येवर आहेत म्हणून तिला भेटण्याकरता इन्दू, अक्का, सुनन्दा, वसंत व बंधू हे सर्व [illegible] कोटला जाऊन हुबळीस जो एकत्र मिळाले [illegible] लिहीत असताना वसंताने वरील उद्गार काढले आहेत. बरोबर आहे त्याचे म्हणणे. शुभ प्रसंगी कुटुंबातील मंडळी सहजी कुठे जमतात. लग्न, मुंज इत्यादि अथवा दसरा दिवाळी वगैरे सणांनी आपण एकत्र ~~[illegible]~~ [illegible] जमत नसेत, आनंदात चार दिवस घालवत असतात; तसेंच घरातील एखादे व्यक्ती आजारी पडल्यास, मृत्युशय्येवर असल्यास त्यांस भेटण्याकरता म्हणून ही एकत्र येतात. [illegible] असे हे दोन मार्ग आहेत. पण अस्वाभाविक असा तिसरा एक मार्ग आहे. तो हा की [illegible] मुद्दाम होऊन वर्षातून अथवा दोन वर्षातून एकदा एक दिवस मुकरर करावा व [illegible] सर्वांनी एकत्र व्हावे. "कुटुंबदिना"ची पद्धत युरोप अमेरिकेत चालू आहे. पूर्वी व [illegible] आपल्या देशात Joint Family System असेच आहे. पहिले सर्व कुटुंब [illegible] सुखासमाधानाने नांदत असल्याचे दिसायचे, एकत्र राहून सर्व व्यवहार करीत [illegible] "कुटुंबदिनाची" पद्धत आपल्या देशात सुरू करण्याची इतकी [illegible] कुटुंबाची पद्धत परदेशात नसल्यामुळे [illegible] दूर दूर रहावयास गेलेल्या [illegible] बंधूभगिनींना, आईबाप, इतर आप्तेष्टांना भेटण्याची इच्छा असल्यावर घरातील [illegible] वृद्ध गृहस्थाने त्या सर्वांना [illegible] चार दिवस सहज राहावे [illegible] सुखाने रहावे. येतायेता वर्ष दोन वर्षांतून एक दिन मुकरर करून त्या दिवशी [illegible] असे करण्याचा प्रघात पडू लागला. ही रूढी वाढत गेली. पुढील पद्धतीत परिणत [illegible] आपल्याकडे [illegible] होऊ नयेत. आपल्या देशात [illegible] ही पद्धत अंगीकारली आहे. युरोप अमेरिकेत हे सर्व पूर्वकालीन आहे. त्या पद्धतीचा अनुकरण "कुटुंबदिन" साजरा करण्यात येऊ लागला. आपल्या देशात अशा पद्धतीची [illegible] म्हणून तिकडे कोणी लक्ष दिले नाही. पण आता देश जसजसा [illegible] होऊ लागला, जसजसें आपल्या देशातील लोक [illegible] होऊ लागले, तसतसे त्यांना पोटाच्या उद्योगी करता [illegible] घर सोडून अन्य ठिकाणी जाऊन उद्योग करण्याची पाळी आली. कुणाची नोकरी करणारा, स्वतःचा एक धंदा करणारा कोणीही आपल्या उद्योगात रत असल्याकारणाने तो ~~[illegible]~~ आपले घर सोडून आईबाप, भगिनी, भावबहिणी जवळ जाऊन [illegible] बरेच वर्षे राहतो ते राहणे न आल्यामुळे आगदी जरूरीच्या वेळी -- शुभ व अशुभ प्रसंगी — तेवढाच तो घरी जाऊ शकेल व चार दिवस सर्वांच्या सान्निध्य राहून सुखसमाधानात आनंदात घालवू शकेल. असा प्रकार चालू आहे. पण तेवढ्याने भागत नाही. दिवाळीत भाऊबीज वगैरे जे दिवस ठरविले आहेत ते "कुटुंबदिन" सारखेच आहेत. परंतु आपले सर्व सण केवळ [illegible] साजरे करण्यात येतात. त्या त्या सणाला [illegible] जर आम्हीं वाटूं लागला तर अस्वाभाविक असें आम्हांला कांहीही करावे लागणार नाहीं. [illegible] पाश्चात्य संस्कृतीच्या सहवासाने आम्हीं आपल्यातील [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] सोडून देऊं पाहातो व त्यांच्या सर्वच पद्धती आपल्या उत्कृष्ट म्हणून समजून त्यांचा स्वीकार करूं लागतो. यामुळें भाऊबीज वगैरे आम्हीं सोडून दिले. आजीच्या घरी जाऊन भोजन करण्याची पद्धत आज [illegible] शिल्लक राहिलेली नाहीं. यांसारखी अनेक कारणे जरी असली तरी आजची परिस्थिती आली आहे ही गोष्ट कबूल करावी लागते. म्हणून मुद्दाम होऊन वर्षातून एक दिवस मुकरर करून [illegible] सर्व मंडळींनी एकत्र यावे, चार दिवस मिळून मिसळून रहावे, [illegible]

समाधानाने, विचार विनिमय करावेत. आणि आपापसांत एकमेकांनी एकमेकांच्या सुखदुःखाच्या उपभोगाचा विचार करावा. यामुळे एकमेकांविषयी प्रेम, आपुलकी ही वाढत जातात; त्या त्या कुटुंबाची भरभराटही होते; संकट समयी एकमेकांना एकमेकांचे सहाय्य होते. आता दोन प्रसंगांबद्दल बोलायचे [illegible] हा एक तिसरा मार्ग. तिकडे आम्ही जरा पुरवावे. एक उदाहरण घेऊ. बाळूला दोन वर्षांनी तरी घरी ये म्हणून आम्ही जो आग्रह करतो तो का? तिला केवळ दिवाळीलाच आम्ही बोलवत नाही किंवा एखाद्या फंक्शन कार्याला तेवढेच ये असेही म्हणत नाही. दोन वर्षांतून एकदा तरी तिने घरी यावे, महिना दोन महिने घरी रहावे असे आम्हांला वाटते. ती येते तेव्हा सर्व असतात आनंदात [illegible], पुन्हा काही असते असे नाही. परत ती येते, रडत जाते. त्यामुळे आपुलकीचा जिव्हाळा जास्त वाढतो, तो जास्त दृढ होतो. या सर्व गोष्टी विचारात घेऊन सुचवू, म्हणून या दोन प्रसंगांशिवाय आणखी तिसराही एक मार्ग — व तो वर वर्णन केलेला — स्वीकारला पाहिजे. हि — हे सर्व मनावर घेऊन वसंताच्या कुळ यावा. त्यांना कंटाळा आला तरी हरकत नाही. जमावे व हातातले सर्व काही सोडून जावे. कोण जाणतो हे काम मनाजोगे करतो?

③ दुःखवार्ता :— डॉ. दुरुगकर यांची कन्या हृदयरोगाने वारली ही दुःखद वार्ता कळली. अति वाईट वाटले. त्यांना व त्यांच्या पत्नीला मोठा धक्का बसला. तिच्या या अकस्मात अंथरुणावर पडून असता त्यांना आपल्या पोटच्या मुलीला निधन पावताना पाहण्याचा प्रसंग यावा ही दोघांचीही गोष्ट होय. त्यांना आधार व धीर देण्याचा संभव यामुळे जास्त वाटला. तो वाढला असेही कळले. किती दुर्दैव! त्यांना आघात जास्त झाला. याउपर त्यांना [illegible] पहायची पाळी आली. मुलगी गेली तेव्हा तिचा पती तेथे आलाच होता की नाही कोण जाणे? आम्ही त्यांना सूचना देणार होतो की त्यांनी इकडे काही दिवस येऊन गेले होते असे मला समजले. मन त्यांच्या कडे [illegible] तो कदाचित् त्यांच्या पत्नीच्या मनाला शांती लाभेल असे मला वाटते. त्यांना २-२॥ वर्षांची एक मुलगी आहे. तिचीही जबाबदारी आता डॉक्टरांवर पडते की काय न कळे. परंतु विचार करून बरे झाले. त्यांना त्यांनी दोन दिवस तरी रहायला आले नाहीतर त्यांना अतीशय वाईट वाटले असते. असो. [illegible] दोघांनीही संगीत [illegible] विशेष विचार न करता पत्नीच्या प्रकृतीकडे त्यांनी लक्ष द्यावे हे उत्तम. परमेश्वर[illegible] भार टाकून आपले कर्तव्य करीत राहणे हेच सर्वात श्रेष्ठ कर्म होय. हि — [illegible] मनातल्या मनात [illegible] लिहिते त्यांनी हकीकत पत्रातून "संयुक्त [illegible]" वयही ६५-७० पर्यंत होते. ते मुक्त झाले. अनंत दिवसांचे ओझे ते दुःख झाले तरी [illegible] दिवस अंथरुणात पडून राहण्यापेक्षा मुक्त झाले म्हणून बरे वाटले. — मनावर डॉ. दुरुगकर यांना कळवून त्यांच्या दुःखात आम्हीही सहभागी आहोत [illegible]

④ हुकमी गजर :— अर्थात मला "हुकमी गजर" सामाजिक विचारांचे नाही. डॉ. हे [illegible] आपल्या सुखासाठी हे [illegible] लिहिले आहे, पाहू मला काय करायचे ते. किती झाले तरी [illegible]. आम्ही काय करणार? कोणाकडे लक्ष देणार? [illegible] बसलो आहे. हि — हे सर्व कोणाकडे आहे? सामाजिक [illegible] असतात [illegible] होत असल्या पाहिजेत असे नाही. [illegible] मनाची हीच वेळ आहे हे तो जाणून असला पाहिजे. सामाजिक [illegible] वाटते तो, स्वतः करत नाही हे [illegible] मनाचे कार्य [illegible] म्हणजे [illegible] मरण आल्यासारखे वाटणार नाही. स्वतः [illegible] अशी भावना [illegible] उपभोग [illegible] कार्य करतात आम्ही करीत गेलो तर [illegible] होतो [illegible] संसारात [illegible] आपले सामाजिक [illegible] पुढे [illegible] घेत. — हि [illegible] गंभीर विचार करण्याची स्थिती असावी असे मी मानी समजते आहे. [illegible] आपली [illegible] देवीत असतात [illegible] जाणावे. [illegible] मुख्य कारण [illegible] होतात हे [illegible] पाहिजे. [illegible] वडील [illegible] [illegible] दिवसाची पद्धत स्त्री [illegible]. काही [illegible] असे [illegible] आपुलकी [illegible] हीच गोष्ट [illegible] तरी [illegible] ती [illegible] दृष्टीने ती [illegible] मदत [illegible]. म्हणून [illegible] [illegible] पद्धतीने [illegible] आहे. [illegible] व त्यानंतर [illegible] पथ्य करावे. [illegible] ही दुःखाची गोष्ट होय. [illegible] तरी [illegible] स्वतः [illegible] करता [illegible] करता [illegible] पुढे [illegible] आयुष्य [illegible] जाते. [illegible] पाहिजे. [illegible] विचार करण्याची शक्ती पाहिजे, [illegible] पाहिजे. [illegible] आपल्यास [illegible] पाहिजे. [illegible] व [illegible] वाटते. [illegible] हे [illegible] नाहीत [illegible] न [illegible] [illegible]

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

1144

(2)

पत्र नं. ११ [illegible]

Superintendent.
Nasik Road C

To Sri Gangutai Shirsode
Near Yemsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

सोमवार, मंगळवार = दिनांक ९/१० ८-४३

(५) सुपारी वगैरे :- मला चिकणी सुपारी पाहिजे. येथें मी थोडीशी विकत घेत आहे. परंतु ती चांगली नाहीं. पैसे जास्त देऊनही चांगली मिळत नाहीं. म्हणून सुपारी न मागता येथेंच घ्यावी असे वाटल्याकारणाने हा प्रयोग करून पाहिला. म्हणून मागविल्यास रेल्वेचे पैसे जास्त लागतात. मग तेच पैसा खर्च करून येथेंच घ्यावी असे म्हटले तर सुपारी चांगली मिळत नाहीं. म्हणून शेवटी आपणाकडून चिठ्ठी लिहिण्याचे ठरविले. निदान दोन महिने पुरेल इतकी सुपारी पाठवून द्यावी. कुटलेली नको. सर्व एकच असूं दे. मी अडकित्त्याने येथेंच फोडून घेईन. दोन पे पार्सलने पाठवावी. लोकरीबरोबर होत असल्यास जिन्नस व्या कार्डाबरोबर पाठवाव्या. याबरोबर [illegible] हे दोन जिन्नस मला आणून द्यावे. किती किती पाहिजेत ते मला कळवावे. [illegible]

(६) भाऊंचे कार्ड :- भाऊंचे तारीख ४-८-४३ चे कार्ड पोंचलें. माझीं २०-७, २७-७ व ३-८ ची पत्रें पोंचल्याबद्दलची पोंच त्यांनी दिली आहे. आता हेंच पत्र पोंचल्याने ताईचे कृपाळूपणाने! पत्रें कुठेंतरी कुठें पोंचतात हें त्यांचे लिहिण्यावरून बरोबर दिसते. कां? तसें काहीं नाही. तेही दिसेल तसें. गेल्या महिन्याच्या १० तारखेचे कार्ड मला पोंचले नाहीं. तें कोठें तरी गहाळ झालें. ति-भाऊराव [illegible] असतात असे दिसते हें सांगतो आहे. त्यांनी स्वतःची अशी पुस्तकवही ठेवावी व आपापल्या [illegible] जे अनुभव येतील ते त्यांत नमूद करून ठेवावेत. त्यामुळे त्यांना स्वतःची प्रगती कशी होत गेली हें कळेल. आपण [illegible] काहीं [illegible] तें [illegible] थोडा वेळ खर्च करावा. आपण [illegible] करीत आहोत. आपण [illegible] आहोत, [illegible] नाहीं; [illegible] होत नाहीं. [illegible] करून [illegible] आपण [illegible] सर्व [illegible], काहीही [illegible] लागावी. आपणास जें पाहिजे असेल तें सर्व [illegible] घ्यावे. [illegible] असो [illegible] परिस्थितीच्या दृष्टीने असो [illegible] आहे तें [illegible] पैसा [illegible] तें तो [illegible]. कारण [illegible], [illegible], [illegible] आहे हें तो [illegible] नाहींत. [illegible] शांती मिळते. चोरटे चोरटे असें वाटत नाहीं; धैर्य वाटते; आणि [illegible] मिळते. म्हणून भाऊंनी आपला धंदा करीत असतानाच [illegible] अनुभव त्यांत आणि लिहून ठेवावीत. [illegible] पुढें [illegible] होतो. [illegible] अनुभव त्यांत लिहावे. अमूक वाजता [illegible], तमूक वाजता [illegible] हें लिहिण्याची गरज नाहीं. कारण [illegible] हें [illegible] असतो. त्यांत [illegible] फरक नसतो. पण [illegible], [illegible] आपल्या मनात [illegible] विचार आणि [illegible], [illegible] हें सर्व लिहून ठेवावे. यांशिवाय आपल्या [illegible] गोष्टीही लिहाव्यात. [illegible] होत असते. [illegible] आपल्याबरोबर [illegible], [illegible], तो [illegible] होत असते. [illegible], [illegible] हें सर्व [illegible] पाहून, [illegible] आपल्या मनातील विचार [illegible] लिहून ठेवावेत. हें सर्व [illegible] आपण [illegible] उपयोग करावा. पण [illegible] नये; [illegible]. आपल्या देशात अनेक [illegible] अनुभव [illegible] गेले. आपल्या पूर्वजांनी [illegible], [illegible] सर्व [illegible] काहीही लिहून ठेविले नाहीं ही मोठी चूक केली. तशी चूक आपल्या हातून होऊं नये म्हणून आपण प्रयत्न करावा. [illegible] आपल्या [illegible] पाहिजे. आज आपण [illegible] आपल्या [illegible] इतिहास [illegible] आहे. तशी [illegible] इतिहास [illegible] म्हणून आपण [illegible] पाहिजे. इंग्रजांच्या [illegible] आपल्या देशात इतिहास [illegible] आहे. तो [illegible] आम्ही पुढें चालविला पाहिजे. इंग्लंडातील [illegible] आपल्या [illegible] अनुभव [illegible] पुढे [illegible]. तो [illegible] अनुभव [illegible] नाहींत. [illegible] आपणासाठी [illegible]. भाऊंनी "मी [illegible] मोठा [illegible]. [illegible] होणार?" [illegible]; मोठे मोठे लोक हे [illegible] असतात. [illegible] पुढें आपणांस [illegible] कोणीही [illegible] नसते. [illegible] मनुष्य मोठे बनत जातो. आणि [illegible] सर्व [illegible] दिसू लागतो. भाऊ आपल्या [illegible] एक

असेही होणार नाहीं म्हणून कुशलाकरून ? त्यांनी [illegible] केल्याचे असे [illegible] वाट
वाटते? त्यांनी मोठेपणे असे [illegible] महाराजांनी [illegible] मोठे होण्याची [illegible]
वाचकाची. आता वाईट कांही नाहीं; त्यापासून दुसऱ्या कोणाचाही घात होत नाहीं; त्रास पण
नाहीं. याकडे आपली [illegible] ठेवावी. वजीर संभाळून ठेवावी. मी इंदूलाही [illegible]
अनुभव लिहून कळविला आहे [illegible] त्याचे ~~[illegible]~~ माहीत असेलच. तीही लिहूं शकावी
आहे. [illegible] एक [illegible] शिक्षणाचे आहे. आणि ते [illegible] त्यांनी [illegible],
[illegible] मनुष्य [illegible] शाळेत [illegible], [illegible] आरंभ करावा अशी मी
त्यांना विनंती करतो. आणि आपण तें [illegible] म्हणून मला [illegible] वाटते.

(६) शंकरराव [illegible]:- पुन: [illegible] "दुबळी गजेट" [illegible] लिहीत आहे. मी
[illegible] बरोबर [illegible]. [illegible] "गजेट" [illegible] नाहीं [illegible] परवानगी [illegible] नाहीं. [illegible]
[illegible] कारागाराचे [illegible] हुकुमाची प्रत [illegible] हुकूम [illegible]
[illegible] म्हणजे [illegible] होईल. [illegible] दृष्टीने [illegible] बरोबर आहे.
येथे [illegible] नाहीं. [illegible] येरवडा [illegible] अधिकाऱ्यांनी तो
हुकूम इकडे पाठवायला पाहिजे होता अथवा आमच्या History Ticket मध्ये तरी
नमूद करून ठेवायला पाहिजे होता. पण तें त्यांनी [illegible] "गजेट" ला [illegible]
[illegible] मला मिळत नाहीं. येरवड्याच्या अधिकाऱ्यांनी तो हुकूम [illegible]
[illegible] म्हणून येथील अधिकाऱ्यांनी [illegible] तरी [illegible]
[illegible]. [illegible] गोष्टी सरकारच्या [illegible] येथील अधिकाऱ्यांना हुकूम मिळे-
[illegible]. [illegible] सरकारने [illegible] प्रत पुन: [illegible]
[illegible] पासून [illegible] मला [illegible] पाठविण्यास [illegible]
[illegible] व आज ११॥ महिने (ता. २० जून पासून ११ आगस्ट पर्यंत) [illegible]
[illegible] अधिकाऱ्यांनी [illegible] ~~[illegible]~~ येरवड्याच्या कारा-
गाराने [illegible] (सरकारचा) हुकूम नाहीं [illegible] नाहीं [illegible],
तो [illegible] नाहीं म्हणून सरकारने नाशिक कारागाराच्या [illegible] हुकुमाची एक
प्रत पाठवावी अथवा नवीन हुकूम [illegible] असें लिहावे. पुन: सरकार [illegible]
[illegible]! [illegible] श्री. [illegible] यांचे मार्फत हें काम करावे अथवा [illegible] मुंबईच्या [illegible]
[illegible] जे करतो तें [illegible]. [illegible]. मला "गजेट" [illegible] आहे. व
[illegible] "विद्यार्थी" [illegible] आहे. [illegible]? या
बाबतीत शंकर [illegible] करतो हें [illegible]. [illegible] प्रकृती बरी आहे ना? मुलें [illegible]?

(७) इन्दूस:- "इन्दू, तुझें ता. १० चे पत्र [illegible] पोंचले. तुझ्या पुढच्या [illegible] लिहीत.
[illegible] अभ्यास [illegible] आहे. तुझें पुढचें [illegible] पत्र [illegible] म्हणजे तुझा लिहीत. [illegible]
[illegible]. [illegible] पत्र [illegible]. ते बरे आहेत. [illegible] नोकरी [illegible]
[illegible] होईल. नोकरी बरी आहे ती. [illegible] पूर्ण [illegible]
[illegible]. [illegible] होते की [illegible]
[illegible] आहे. म्हणून [illegible] लिहीले होते. असो; तूं [illegible] प्रकृतीचा
[illegible]. [illegible] काळजी [illegible]. [illegible] आहे तो, [illegible],
[illegible]? [illegible] किती? किती [illegible] करतो. [illegible] सांगता [illegible]
आहे [illegible] नको. [illegible] नको. [illegible] मी [illegible] म्हणतो तें? [illegible]
[illegible]. माझी प्रकृती बरी आहे. काळजी नको. [illegible] नको.

(८) मी:- माझी प्रकृती बरी आहे. [illegible] ९ आगस्ट [illegible] कारावासाला [illegible] दिवस.
[illegible] आगस्ट ९ ला [illegible] एक [illegible] नंतर येरवड्यास नेण्यात
आले. १० ऑगस्ट १९४२ पासून १६ जून १९४३ पर्यंत तेथें होतो. १६ जून [illegible]
२० ला येथें आलो. [illegible] कारावासाला [illegible] आहे मी [illegible]? [illegible]
[illegible] होईल. [illegible] नाहीं. मी [illegible] आहे.
[illegible] झालो आहे. [illegible] कारागाराच्या [illegible] आहे. [illegible]
[illegible] मी [illegible] लिहूं शकेन व [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ कारागाराच्या बाहेर [illegible]. [illegible]?
[illegible] कारावास! येरवडा कारागार व नाशिक कारागार [illegible]!!
[illegible], [illegible] म्हणतात. [illegible]? [illegible]
[illegible]? [illegible] होते? [illegible] होते? [illegible] गोष्टी [illegible]
असे [illegible] वाटते. [illegible], [illegible] काम. [illegible] आमच्या-
[illegible] पासून [illegible] वर्ष [illegible]. [illegible] किती [illegible] आहे. [illegible]
तरी प्रकृती ठीक [illegible] दिवस [illegible]. [illegible] बाहेर [illegible]
[illegible]. [illegible]. [illegible] होतो [illegible]
[illegible]" [illegible]. [illegible] कांही नाहीं.

(९) प्रणिपात वगैरे:- ति. [illegible] नमस्कार [illegible].
[illegible]. [illegible], [illegible], [illegible], शंकर, [illegible] नमस्कार. [illegible]
काय? [illegible] आलेत. —— [illegible] पाठविण्यास [illegible] लिहिले आहे
[illegible] होती [illegible]. [illegible] पाठवूं नये. — सर्वांचा नारायण

146

⑨

From
N.S. Hardikar
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

Superintendent
Nasik Road C[illegible]

To Sri Gangubai [illegible],
Near Gurusiddatta's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक १७-८-४३
बुधवार → १८

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① **पत्रव्यवहार** :- आज तुझे शनिवार तारीख ७ चे कार्ड पोचले त्याबद्दल मी माझ्या तारीख १७ च्या पत्रात नमूद केले आहे. त्यानंतर हे पत्र आल्यावर उत्तर घेईल. माझी कोणती पत्रे कोणाला तारखेवार पोचतात हे आम्हाला न चुकता कळविणे. मला त्याची जरूर आहे. इन्दू, वसंता, अंबा यांनाही पत्रे या आठवड्यात पाठवली. सर्व बरे आहेत. इंदूने पत्र [illegible] प्रारंभीच आले. त्यानंतर नाहीं. आमदिनाच्या अखेरीस येईल. [illegible] कडून काहीं कळले नाहीं. मी [illegible] वसंताच्या पत्रावरून लिहिले आहे. उत्तर येईल.

② **सुपारीबद्दल** :- मागच्या खेपेस सुपारी पाठवा म्हणून प्रथम लिहिले. नंतर नको म्हणूनही कळविले. नाशिकाहून आम्ही [illegible] एक शेर (२० तोळे भार) [illegible] सुपारी विकत घेतली. त्याची किंमत एक रुपया. आता इतर जिनसांबरोबर सुपारीही महाग झाली असेल यात शंका नाहीं. तरी आपण मजला सुपारी [illegible]. [illegible] महिन्याला मला पुन: खरेदी करावी लागणार [illegible] त्याजबरोबर दोन शेर [illegible]. [illegible] सुपारी आणि दोन [illegible] पोस्टाने अथवा रेल्वेने [illegible] पोस्टाने अथवा रेल्वेने [illegible] नयेत. [illegible] म्हणून असे लिहीत आहे. येथे थोडी जास्त किंमत देऊन विकत [illegible] पत्रे ~~[illegible]~~

③ **[illegible] मजकूर** :- "तुम्हाकडून [illegible] तरी मला कळविणे. मी पुन: ~~[illegible]~~ लिहिले आहेत. ती पोचली असतीलच. पोचल्यावर [illegible] लिहीन. आपणास आमदिनाच्या अंतिम लिहिण्याचा प्रयत्न करीन. [illegible] माझी प्रकृती बरी आहे. वजन मागच्या खेपेस १२८ पौंड भरले. येथे आल्यापासून [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] मी [illegible] करीत असे. येथे [illegible] वाटत नाही म्हणून [illegible] होऊन हे काम स्वतः करून घेतले आहे. त्यामुळे आनंद होतो. [illegible] लिहित नाहीं. [illegible] वाटत नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] बरी आहे. [illegible] वाटत नाहीं. [illegible] भरत आहे. [illegible] असे मला वाटते. [illegible] सुटेल. [illegible] आहे. [illegible] अशी आहे? आता वजन किती आहे? [illegible] हकीकत कळवावी. [illegible] हकीकत [illegible] पत्रे लिहावीत. [illegible] कळविले आहे. [illegible] विशेष काही नाहीं. [illegible] नमस्कार कळवावा. [illegible]

④ **[illegible]** :- तुझे ता. १४ शनिवार रोजी लिहिलेले कार्ड पोचले. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] होते. [illegible] लिहिले तरी [illegible] नाहीं. [illegible] लिहीत आहे. [illegible] नाहीं. [illegible] "[illegible]" [illegible] नाहीं, [illegible] "[illegible]" [illegible] पाहिजे. [illegible] "[illegible]" [illegible] "Allowance" म्हणून [illegible] दोन महिने [illegible]! [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] अंक [illegible] आहे. [illegible] (ता. १५ रविवार [illegible]) [illegible] अंक [illegible] ता. २५-८-४३ [illegible] लिहावे. [illegible] "[illegible]" [illegible] होते की ते [illegible] असे [illegible]. [illegible] एक [illegible]

आले होते. पण ते लोक कुठून पार आत्मसात करून [illegible] तात. रवींद्र? शंकरने नंतर त्याचे लोकी नाव "किती हायस्कूल" व लोकी नकी [illegible] काही बाकी आहेत? माझ्या ज्ञानमनाची इच्छा आहे. तो लेखक मेंटरने सुचविलेले होते. त्याचाच रवींद्र केंद्र हवा आहे. आता ती संस्था कशी आहे? तिकडे कोण लिहिते? और गाना ईमर कोण? विज्ञान व लेखन [illegible] आज आणिक स्पष्टतेने काम करावे? पण आम्हाकडे संस्थेची कितार येणार म्हणून मला हे [illegible] होते. ते का आहे नाही? भारतातील प्रश्नांची उत्तरे आहेत. पण— "गजेन्द्र" ने आज परत चालले आहे हे पुढचे आनंद व्हावा. आजवरे केवळ चांगले चालवावे [illegible] नको. तर आपल्याला आत्मसात भरभराटी व्हावी. भरभराटी करणाऱ्या सर्व प्रदान-प्रदानाशी तीने, [illegible] पातीने करावे. लोकांना पण आपल्या नये, [illegible] आपल्या देऊ नये. तरच [illegible]. तर नुसता भराट होईल. हाती येतील ते आज चांगले होण्यास कोणी निवडी वागते नसेल [illegible], पैशाची लागते, आणि [illegible] निघाली वागतात. ती सर्व नकलेतील काम चालले नाही. या सर्वाबरोबर कल्पनाशक्ती ही लागते. शंकर [illegible] हे सर्व आहे. तो या कामाचा [illegible] आहे. लोका या कामात पण [illegible] कोणी एक चांगला [illegible] होईल अशी माझी [illegible] आहे. माझे लोके आपल्या राग-द्वेषी टाका आणि, स्वतः पहावे [illegible] नाहीसा करण्यास [illegible] पाहिजे. माझी ही [illegible] लोक [illegible] नाही हे मी जाणत असून ही मी लिहीत आहे. आणि आज लोकांना माझी [illegible] आहे. लोकांनी आपल्या उत्पन्नातून जावे, तसे करीत असता आज लोकांना [illegible] नाही असे, आपल्यातील सर्व दोष नाहीसे करण्याचा प्रयत्न करावा, मी तुम्हा [illegible] करताना [illegible], आपली [illegible] करावी असे मला वाटत असल्याने [illegible] मी असे लिहीत आहे. [illegible], [illegible] हे लोकांनी लोकांना समजून घ्यावे पाहिजे. [illegible] समजून घ्यावे तरच [illegible] न लोकांना [illegible] तरी अर्थ होते. [illegible] व आपल्यावर [illegible] नाही तेच लिहिले [illegible] करता [illegible]. [illegible] तीने हाती [illegible] तरी लिहावे असे [illegible] मी [illegible] होता [illegible]. आणि [illegible] पासून [illegible] आजही होत आहेत लोकांना [illegible] गोष्टीबद्दल. पण लोका आता काय करणार? [illegible] करीत आहेत [illegible] तरी [illegible] म्हणून मी [illegible] केले पाहिजे. लोकांना [illegible] मी [illegible] पाहिजे. [illegible] करताना [illegible] पाहिजे. [illegible] होण्याचे काम [illegible]. लोकांनी [illegible] काम [illegible] दृष्टीने मी लोकांना सांगत आहे. [illegible] आपल्यातील [illegible] करून [illegible] हे आम्ही विसरता कामा नये. [illegible] आम्ही आपल्यात [illegible] असेल पाहिजे [illegible] तर [illegible] पाहिजे. विचारपूर्वक [illegible] करीत [illegible] तर [illegible] मी [illegible] टीका [illegible] वाटते. शंकरने, आणि लोकांना [illegible] इच्छा आहे की— [illegible] करीत असता [illegible] तरी [illegible]? [illegible]. [illegible]. लोका [illegible] नये. [illegible] आपल्यात [illegible] होईल. [illegible] आपल्यात [illegible] लोकांना [illegible] होईल. [illegible] नाही [illegible] म्हणून [illegible] लोकांना [illegible] करण्यास [illegible]. आणि [illegible] पुढे [illegible] तयार [illegible] नाही. [illegible] नाही [illegible] तर लोका [illegible] नाही. [illegible] आम्ही [illegible]. ते विसरता कामा नये. [illegible] तरी [illegible] तयार करा. लोकांना [illegible] करता मी वारंवार लिहीत आलो आहे की [illegible] तयार करा. [illegible] तरी आम्ही [illegible] नको. स्वतः [illegible] तरी आम्ही [illegible] चांगले [illegible] म्हणून तरी आम्ही [illegible]. [illegible] काम चांगले [illegible] पाहिजे, लोकांना [illegible] तयार केले पाहिजे, [illegible] करता [illegible] पाहिजे, लोकांना [illegible] आहे ते [illegible] शंकरने [illegible] पाहिजे. लोकांनी [illegible] आहे ते [illegible] शंकरने [illegible] — [illegible] हे [illegible] आहेत असे [illegible]. लोका शंकरने [illegible]? लोकांना [illegible] पाहिजे हे आहे काय? लोकांनी [illegible] लोका [illegible] आहेत काय? लोका [illegible] असे [illegible] लोक [illegible] आहे काय? लोका शंकरने [illegible] माझी [illegible]. [illegible] आपल्यात [illegible]. लोका शंकरने [illegible] आहे. [illegible] ते [illegible] नाहीत. लोक तर पुन: शंकरची [illegible]. [illegible] आहे? लोकांनी [illegible] आहे [illegible] करावी. [illegible] करावी. [illegible] आहे काय? [illegible] "[illegible]" [illegible] की नाही? आणि शंकरला [illegible] लोकांनी [illegible] काय? [illegible] आहेत? [illegible] आहे? लोकांना [illegible] नाही [illegible] आहेत [illegible]? लोकांनी [illegible] आहे [illegible] [illegible].

[illegible]
N.S. Hardikar
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

148 —

②

Superintendent,
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangubai [illegible]
Near [illegible]siddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळ, बुध. १५/१६-६-४३.

④ बाळू:- [illegible] नाराज असलेले दिसतो! मी काय असे [illegible] केले? लोक पुढे शिकू नको म्हणून [illegible] तो मनावर रागावला काय? का, लोकांनी आमच्या लोकांचे म्हणून तो माझ्यावर संतापला आहे? काय, असे तरी काय? अमूककर तमूककर म्हणून मी लोक आता आपण जगात एकप्रकारे राहात आहो म्हणून? पण मी कसलेतरी सर्व आपल्या लोकां व इतरांना लिहिणे हे माझे कर्तव्य आहे. तेही मी का हे नसे काय? तो काही असो लोकां आवडो वा न आवडो मला लिहिले हे पाहिजेच. बाळूराम! तुझे [illegible] तरी कशी झाली आहे ना? मला माहिती व लिहिणे व माझे मनाप्रमाणे करणे. मी आपल्या डायरी लिहिण्यास लिहिले आहे. तिच्यात आपल्या [illegible] अनुभव लिहून ठेवणार आहे [illegible] ती काये अशी माझी इच्छा आहे. थोडातरी [illegible] तरी पुढे आपले कल्याण होईल. मी माझे इतिहासाबद्दल लिहिले आहे. ते वाचले ना? [illegible] आपले अनुभव लिहून ठेवावे. म्हणजे इतिहासाच्या [illegible] आहे. जगातील [illegible] आपले अनुभव जे लिहून ठेविले आहेत त्यांपैकी काहींचे तरी अनुभव [illegible]. म्हणजे अनुभव कसे लिहावे हे आपल्याला कळू लागेल. इतकेच नव्हे तर त्यांपासून काय काय होणार हेही कळेल. इन्दूने आपले काहीं - चार पांच - अनुभव लिहून पाठविले होते. त्यावरून तिला कुठल्या प्रकारचा त्रास होत असतो अथवा होणार [illegible] आहे, तिच्या मनाची काय स्थिती आहे, ती काय काय विचार करीत असते ही सर्व मला कल्पना होऊ लागली. आणि तिला कुठल्या रीतीने वागावे, काय करावे हे नीट विचार करून मला सांगता येऊ लागले. [illegible] ती मला सांगे (लिही) व "माझे काय काय" म्हणून विचारे. तेथे बसून तिला जितके मला लिहिता येणे शक्य आहे तितके लिहिण्याचा मी प्रयत्न पुष्कळ करू लागलो. [illegible] लागला आहे आता. तूं ही तसेच करावेस असे मला वाटते. लिहिताना मला [illegible] चार ओळींची तुटक तुटक नको आहेत. [illegible] पाहिजे. [illegible] ती सांगेल तसे लिहावयास काही हरकत आहे का तुला? तशी हरकत नसावी. तुझ्या [illegible] मला घरची काहींच [illegible] कळत नाही. असो मी लिहिलेला बरोबर "मग मी लिहीतच नाही" असे तूं म्हणणार [illegible] आहे. पण तसे करूं नको. तसा विचारही तुझ्या मनात येता कामा नये. तूं मोठा व्हावास, तूं शहाणा व्हावास, तुझ्या हातून तुझी, तुझ्या कुटुंबाची, तुझ्या देशाची कल्याण व्हावे, हे सर्व [illegible] तूं आतांपासून तयारी करावी अशी माझी इच्छा आहे. [illegible] म्हणूनही मी तुला लिहीत असतो. ~~[illegible]~~ तूं रागावणार नाहीस ना? मग लिही पाहू? लिहिण्यास बसल्यास व शांतपणाने लिहिण्यास सुरुवात केलीस म्हणजे [illegible] वाटते, विचार - नवीन नवीन विचार [illegible] होतात व [illegible] लागते होतील, सुरू होतील! होऊ देत. आता आता पुढे सर्व काहीं चांगले होईल. नीट लिहिता येईल. काळजी करूं नको. तूं निबंध लिहिण्यास [illegible] आहेस ना? [illegible] लिहिण्याचे. [illegible] लिहिणे [illegible] तसतसे तुझे तुझ्याच सर्व काही कळेल. आळस करूं नको. [illegible] सोडूं नको. मी [illegible] तुला हे सांगत आहे. मी - होय रे बाळू, तुझ्या [illegible] काय [illegible]? [illegible] आम्ही [illegible] लिहिले आहे. तीं बरी आहेत ना? आणि [illegible]? [illegible] की नाहीं? तिजला "[illegible]" [illegible] तुला आठवते का? किती [illegible]? तिची आई [illegible]. [illegible] नाही. आता एक [illegible] आठवून आली. [illegible] तिचा [illegible]. बाळू रे [illegible], [illegible]? [illegible] तरी नजर फेकली पाहिजे ना? तूं [illegible].

पुढे [illegible] तुला [illegible] देईन. [illegible] नको तुला काळजी. ती [illegible] गेली की नाही? मी - तूं जवाहर [illegible] काकजी [illegible]. [illegible]? [illegible]? [illegible] संपले. तुला काहीं [illegible] समजले नाही तर मला विचार. मी तुला [illegible] उत्तर देईन. नाहीतर तूं [illegible] तयार करून ठेव. बाहेर येईन तेव्हा तुला समजावून सांगेन. ते पुस्तक [illegible] दुसरे. [illegible] लिहिण्यास इन्दूने सुरुवात केली आहे [illegible]. [illegible] पुस्तके [illegible] आपल्या [illegible] लिहून ठेवावा. [illegible] आहे असा [illegible]. मी इन्दू [illegible] तुला पुन: [illegible] आहेना? [illegible] करीत कशीतरी तूं अभ्यास कर. माझी [illegible] हरकत नाही. तूं पास झाल्यास तर मला आनंद आहे. ते मला पाहिजेच आहे. [illegible] नाही असे तूं समजूं नको. [illegible], १९०९ पासून १९२६ पर्यंत मी अनुभव घेतला आहे. [illegible]. पण [illegible] नाही.

⑥ कृष्णाबाई कुळकर्णी :- मी अनेकदा विचार करून ठेवला [illegible]; पण कृष्णाबाई कुळकर्णी आले बहुधा विस्मरणात विसरलो. ती आणि तिचा पती अजून [illegible] आहेत का? त्यांना गणेशाचा मुलगा कसा आहे? [illegible] मी विचारीत आहे. तुम्ही कोणी तरी त्यांच्याकडे जात येत होते काय? नसल्यास एक कार्ड टाकावे व मी ही विचारपूस केली आहे म्हणून त्यांस लिहावे. तिच्या [illegible] [illegible] इच्छा आहे. करता न विसरता येवढे काम करावे. चि - वसंत गावकर आप्पांस भेटले का? ते पुरते आपल्या घरीच गेले की दुसरीकडे? त्यांची [illegible] आमची [illegible] वाट [illegible] होती. त्यांना [illegible] नको म्हणून ही त्यांना सांगितले होते. पण पुढे त्यांनी काय केले कळले नाही. शंकरला जास्त माहीत त्या गोष्टीबद्दल. या लोकांना [illegible] केले. पत्रांत पुढे कळत नाही! मला तर अति काम [illegible] [illegible] चि - शंकरराव [illegible] सिद्ध [illegible] (एक कार्ड पाठवावे. व मी येथे त्यांच्या [illegible] (सहीनिशी) आहे म्हणून सांगावे. त्यांची पत्नी [illegible] आजारी होती. आता कशी आहे हे विचारून मला कळवावे. ते आमच्या गावात आहेत. त्यांची प्रकृती बरी आहे म्हणावे.

⑦ मेथी :- कारा दिवसांनी मेथीची भेट घेण्याचा प्रसंग आला! तिचे ते फुगलेले गाल असले तरी हंसरे [illegible] बरोबर [illegible] झाला. [illegible] टोचणारे, [illegible] वर टोचणारे ते तिच्या [illegible] तिच्या [illegible] ~~[illegible]~~ जास्त [illegible] प्राप्त करून देत होते; तिचे ते [illegible] येण्याचा प्रसंग [illegible] करून घेण्यात [illegible] आहेत की [illegible] असे [illegible] वाटत होते. [illegible] तिची [illegible] (राजाच्या [illegible] अंतःपुरातून बाहेर पडून [illegible] आहे की काय असे वाटे. [illegible] फुगलेले ते [illegible] आहे की काय असे वाटे; [illegible] ते [illegible] वाटे, [illegible]. [illegible] हे सर्व मी [illegible] पाहिले. [illegible] होतो 'तो मेथीही नाही आणि [illegible] ही नाही! [illegible], [illegible] [illegible] नाही.' "[illegible], [illegible] हे [illegible]" म्हणत म्हणत, आमची स्वारी एका [illegible] बसली. आणि [illegible] [illegible]. [illegible] ही [illegible] मेथी असू शकेल! [illegible] लिहिले नाही असे त्यांनाही वाटले असेल; म्हणून मला अशा प्रकारे [illegible] पडले असावे [illegible] मेथी असो त्यांना काही वाटले म्हणून [illegible] 'गोष्टी [illegible]'. असेल! पाहू आता. [illegible] नाहीत एवढी माझी खात्री आहे. प्रभू बरी आहे ना? तिचे काम कसे चालले आहे?

⑧ एक चोरी [illegible] :- शंकरला सांगावे की त्याने [illegible] २५ [illegible] श्री. [illegible] बाई प्रभू c/o [illegible] बोरकर, [illegible], पोस्ट [illegible], जि. [illegible], [illegible] त्यांना आज [illegible] आहे. "[illegible] प्रमाणे २५ रु. [illegible] आहे" म्हणून त्यांना कळविले. श्री. [illegible] बाई या श्री. प्रभू ([illegible]) यांची माता होत. तरी [illegible] न करता ही मदत त्यांना [illegible] "[illegible] पुनः ही मदत करू" म्हणून त्यांना [illegible] करावे. [illegible] हे काम [illegible]. [illegible] होईल. [illegible] न सांगून [illegible] त्यांनीच [illegible] काम करावे. [illegible] "मनि ऑर्डर पाठविली की नाही [illegible]" म्हणून [illegible] कळवावे. [illegible], तो कोणी [illegible] करीत [illegible] नाही. मी पुढे पाहून घेईन. [illegible] हे काम [illegible] पडते.

⑨ पत्रांची उत्तरे वगैरे :- [illegible] पुष्कळसे प्रश्न विचारलेले आहेत. [illegible] आशा असते. आशेच्या जोरावर जग चालत असते. आशा नसती तर जगत सुने पडले असते. आज नाही [illegible] तरी [illegible] करून [illegible]. [illegible] म्हणून मी लिहीत असतो. मी निराशावादी नाही. आशावादी आहे. व आशा आहे म्हणून [illegible] जिवंत [illegible] आहे. आशेच्या जोरावर मी जगलो आहे; पुढेही जगेन. [illegible], मी म्हणतो ते खरे होईल की नाही? चि - [illegible] पत्रे [illegible] नाही व [illegible] पत्रे येत नाहीत म्हणून जर कोणी मला [illegible] लागावता म्हणून! वाटे, [illegible] आहे की हे [illegible]! [illegible] असताना [illegible] पत्रे [illegible] नाहीत आणि [illegible] जर कोणी मला लिहिले तर [illegible]! काय म्हणावे याला? असे करू नये. मला [illegible] तरी सर्वांनी थोडा [illegible] असे वाटते म्हणून मी [illegible] करीत आहे. [illegible] करायचे तर [illegible] होईल. [illegible]? [illegible] काम करावे ते. चि - [illegible] आले. [illegible] आले. [illegible] उत्तर पाठवीन. [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] २० दिवसात [illegible] नाही.

⑩ प्रणिपात वगैरे :- ति. रा. [illegible] साष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. [illegible], [illegible], [illegible] नमस्कार; [illegible] व [illegible] नमस्कार. इतर सर्वांस यथायोग्य आशीर्वाद.

सर्वांचा नारायण

From
N.S. Hardikar
No. 1053 Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

150

(2)

Superintendent,
Nasik Road Central Prison.

To Sri Indutai Shrikhande
(Sherade)
C/o Poona Health School
Opp. Sasoon Hospital
Poona I

दुपार - रविवार २०/२१ - ६ - ४३

आतून आमच्या जनतेत अज्ञान ठसावी. त्यांना विशेष असे कांही समजत नाहीं. अनाथांची स्थिती पुढे ती दिङ्मूढ झाली आहे. तिचा काय करावे हेंच समजत नाहीं. मार्गदर्शन करणारे कमी. सेवा असणारे तिजकडे आपुलकीने पाहणारे लोक पाहत नाहींत. सेंटरचे लोक दूर राहतात, भांडणे करतात, त्यांच्याशी गोड बोलावे म्हणून तो लोक दुसरे कांही करूं शकत नाहींत. सेंटर आपल्या कामाकडे पाहतो ही भावना नाहीं त्यांनाच राग येत नाहीं. असा भोवताली शत्रु आणि अभाव कांहींच त्यांचे कल्याण होत नाहीं; किंवा गोड बोलणी ऐकून घेण्याने त्यांचे रक्षण नाहींसे होत नाहीं. मग सेंटर व जनता यांमध्ये स्मरण कसें व्हावे? याचे त्यांच्याकडेही तिरस्काराने दृष्टिकोनाने पाहणारे हेल्थ डिपार्टमेंट त्यांच्याशी समरस कसे होणार? आज २२ वर्षे जरी लोटली तरी तुमच्या सेंटर्सना यश येत नाहीं, त्याचे कारण तूं बरोबर ओळखली आहेस. हल्ली सत्ता असलेल्या शिवाय तुमच्या सेंटर्सना चांगले कार्य, उपयोगी कार्य करता येणे शक्य नाहीं हे माझें ठाम मत आहे. पण माझें व तुझें किंवा आणखी तुझा अनुभव थोडा, व तूं थोडे दिवस पाहिलेस म्हणून हीनेच तूं त्या सेंटर्स मधून काम करावेस असें मला वाटते म्हणून मी लिहिले आहे. तूं डॉ. म्हसकर यांना पुन: जाऊन भेट घेऊन त्यांची तुझें मत त्यांना सांग. लाजून ठेवूं नकोस. त्यांना तुझा प्रांजळपणा आवडेल. मी आताच उरपणास तुझ्या सांगितले म्हणूनही सांग. त्याच प्रमाणे तुझ्याबरोबर काम करणाऱ्या तुझ्या इतर भगिनींनाही तुझा अभिप्राय कळीव व त्यांच्या विचार शक्तीला चालना दे. त्यामुळे तुम्हांला ~~ही~~ विचारांना कृतीत उतरविण्यास उत्साह वाटेल. मनुष्यांही लिही व तिला यश्वासनीत काय वाटते तें कळविण्यास लिही. हा विषय चालला आहे. आणखी मी पत्रांतरामधून पर कर. मीही तुझ्या मनातून मधून यावर दूर लिहीत जाईन. मात्र तूं आवडून आपले काम करतेस ते मला कळविले पाहिजेस.

(५) भास्कररावांस उद्देशून:- "तुमची १० रुपयांची मनिऑर्डर आज (२० तारखेला) आली. मजकूर समजला. तुमचा हेतू (कृपेनेही) आले आहे. पण तें मला लिहून शकत दिसत नाहीं. कारण तुमचे पत्र नंबर १ पूर्वीच भरले, वसंताने, इंदूने व कावेरीने असे चार पत्रे लिहून गेली होती. तें पत्र "not entitled" म्हणून धरून ठेवण्यात आले आहे. एकादे वेळेस सुटून असे होते. त्याबद्दल काय नाहीं. (II) पैसे मिळाले. पण मला साबण, तेल वगैरे कांहीही पाहिजे नाही. मजजवळ पूर्ण सर्व कांही आहे. मला पूर्ण तरी कशाचीही जरूरी नाहीं, मनिऑर्डरीच्या कूपन मध्ये आपण साबण वगैरे पाठवून देण्याची व्यवस्था करतो असें आपण म्हटले आहे म्हणून हें लिहीत आहे. माझें वजन ११८ पौंड आहे. प्रकृती बरी आहे. मी आनंदात आहे. मला कसलीही कळतर नाहीं. आपण काळजी करूं नये. (II) हा पत्र भेटल्यास त्यांना सांगावे कीं सौ. सीताबाई हर्डीकर (विष्णुपंत हर्डीकर यांची पत्नी) यांचे पत्र मला १२ तारखेला पोंचले. ईद नाहीत त्यांना उत्तर देत आहे. पूर्ण विशेष कांही नाहीं. पुढच्या रविवारी आपणास लिहीन. तोपर्यंत वसंतालाही लिहीन. हेच व संध्यानंद हे दोघे बरे आहेत ना? बाळू आणि त्याची पत्नी? आणि त्यांची छकुली?

[illegible] ते [illegible] आनंदाचा [illegible] वाचून हे सर्व बरें आहेत ना?
अहिल्या आणि गुलाबी व [illegible] आज महाराजांचे [illegible] नाना ते.
मुलांच्या दोघींही सुखी नाही [illegible] आहे म्हणजे सांगाव. [illegible] आमच्या
पत्रें येऊ लागतात. [illegible] वरें होईल म्हणाले. आमची
प्रकृती कशी आहे? कळवावे. इतउत्तर पत्रें लिहितांना [illegible] वसंता
दोघांनी मिळून लिहावे व ते आठवड्यातून एकदां कोणी तरी -
लिहावे म्हणजे बरे. त्यामुळें विनाकारण नुकसान होणार नाही."

(६) **वसंतास** :- " तुझें रविवारचे पत्र पोंचले. पुढील खेपेला भास्करच्या पत्रांतून तुला लिहीन. तुझ्या 10% Allowance चे काय होते ते कळव. भास्करच्या लिहिण्यावरून मजकूर तुला कळेलच. त्यासंबंधीची हकीकत कळेल. प्रकृतीला संभाळून जें करायचें तें कर. तिकडे दुर्लक्ष करूं नको."

(७) **कावेरीस** :- " तुझें तारीख १५ चे पत्र १८ तारखेस मिळाले. आनंद झाला. अजून घरी जाण्यास तुला महिनाभर राहिले पाहिजे ना? वा! [illegible] आठवतील? तुझे [illegible] आम्हांपाशी तुझ्या [illegible] आतुरता आहे. विनाकारण उपयोग नसतांना [illegible] तुझी काळजी लागते; आमच्या सारखे केव्हां करें करणार? [illegible] तरी आहे का हे? माझी प्रकृती बरी आहे. मी आनंदात आहे. काळजीचे कारण नाही. तुझ्या प्रकृतीबद्दल तू वारंवार कळवीत जा. मोहनला आशीर्वाद; श्री. लक्ष्मणराव, बाबुराव यांना माझा प्रेमपूर्वक नमस्कार. आजी रागावली आहे ना? घरी पत्र धाड."

(८) **सीताबाई** :- इंदू, तूं, सुनंदा आणि मी असे तिघीही मिळून ११ वर्षांपूर्वी जोशी वहिनींची, मैना ताईंची भेट घेतल्यानंतर विष्णुपंत हर्डीकरांचे घरी गेलो होतो तें तुला आठवते का? तें घर तुझ्या लक्षात असेलच. [illegible] घरच्या पत्ता बरोबर माहीत नाही. पण विष्णुपंत हर्डीकर यांची पत्नी सौ. सीताबाई यांची [illegible] ओळख आहे. त्यांचे [illegible] आठवड्यात एक पत्र आले आहे. त्यांना उत्तर देता येत नाही. कारण [illegible] पत्ता [illegible]? [illegible] तुला माहीत आहे. तिचा पत्ता — सौ. सीताबाई हर्डीकर
१०८ सदाशिव पेठ, पुणे असा आहे. तूं गावांत गेलीस तर तिला भेट आणि सांग की मला तिचे पत्र ता. ११ चे पोंचले. आणि मी बरा आहे. तीव तिची सर्व मुले बरी असल्याचे ऐकून आनंद झाला. तुला भेटायला [illegible] सवडीने मजकडे एक कार्ड तर लिहून टाकीन. मग [illegible] जाऊन ये." तुझें ११ ता. चे. पत्र वाचून फार आनंद झाला. मजकूर ता. आम्हांस मिळाल्यानंतर [illegible] वाचून [illegible] व तुमच्या [illegible]. मजकूर ता. [illegible] रहात आहात, तुम्हांला तरी असे रहावयास आवडते हे चांगले का? तसें काहीं नसे. सुटल्यानंतर मी आनंदाने येईन; दोघांच्या दिवस [illegible] दिवसांनी. [illegible] आम्हीं [illegible] मिळाल्या [illegible] थोडे आहे; [illegible] तें चांगले नव्हे. दिवस जाईल आहेत. [illegible] जिवंत [illegible] मिळेल तें पोटभर खातो. [illegible] माझी प्रकृती बरी आहे. तुम्ही सर्व प्रकृतीला सांभाळून असावें. विष्णुपंतांची प्रकृती बरी असल्याचे ऐकून आनंद झाला. त्यांना माझा नमस्कार सांगावा. [illegible] नमस्कार सांगावा. त्यांनी [illegible] सर्व [illegible] मी [illegible] मार्फत [illegible] आहे. [illegible] आम्हांस [illegible] पत्रें लिहितांना [illegible] इन्दू [illegible] आम्हांस कळविण्यात आहे. [illegible] आम्हांस [illegible] आमच्या मजकूर [illegible]. बाकी सर्व ठीक."

सर्वांचा नानाआजा

159

From
N.S. Hardikar
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P.Ry

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sou. Gangutai [illegible]
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M.Ry

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद :-

मंगळवार, दिनांक २४-६-४३

① पत्रव्यवहार :- अक्कांचे तारीख २१ शनिवारचे कार्ड आज ता. २३ ला पोचले. त्याचवेळी वसंताचेही पत्र आले. दोघांच्याही पत्रांवरून [illegible] प्रकृती बरी असल्याचे कळले. [illegible] इकडे पत्र [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] १२ दिवस झाले. [illegible] १८ तारखेची [illegible] मिळाली. [illegible] बुधवार [illegible] पत्र [illegible] होऊ लागले आहे. [illegible] शनिवार, आणि सोमवार [illegible] पत्र [illegible] नाही हे मी जाणून आहे. [illegible]

② ताई :- [illegible] ताईनी [illegible] जीवनात अतीशय कष्ट सोसले [illegible]. [illegible] नंतर [illegible] दिवस [illegible] नाही. [illegible] सर्व प्रकारचे [illegible] असून [illegible] आहे. [illegible] एक [illegible] मनुष्य नाही [illegible]. [illegible] पाहिजे. कोणी [illegible] नाही [illegible] तर कोणी [illegible] दिवस [illegible]. [illegible] आयुष्य [illegible] आहे. [illegible] प्रकृती सुधार [illegible] पाहिजे. तसेच [illegible] आहे. ताईनी [illegible] पुन: [illegible] नाहीत. [illegible] आहे म्हणून [illegible].

③ माझी प्रकृती :- प्रकृती बरी आहे. परंतु शनिवारी वजन केले. ११८ भरले. [illegible] पौंड कमी [illegible]. येथे आलो तेव्हा ११८ होते. [illegible] एक पौंड कमी [illegible]. [illegible] नाही. [illegible] ११९ पौंड [illegible] होते. [illegible] १२५ पर्यंत गेले आहे. [illegible] ४० [illegible] १२३ होते. आता ते ११८ आहे. [illegible] ते १२३ पर्यंत [illegible]. कोणी सांगावे? [illegible] आहे. [illegible] नाही, कमी नाही. [illegible] आहे. [illegible] नाही. [illegible] मी [illegible] आहे. [illegible] नाहीत.

④ कारावास व त्याचा परिणाम :- माझ्या [illegible] १० [illegible] मी [illegible] पाहिजे होता. [illegible] १५-१६ महिन्यात [illegible] २३ [illegible] तीन [illegible] वाटतो. [illegible] १॥ महिना, आणि नंतर [illegible] १॥ वर्ष, आणि [illegible]. [illegible] नाही. [illegible] ३२ [illegible] पाहिजे. [illegible] आणि [illegible] होतो. [illegible] नाहीत. [illegible] पाहिजे. [illegible] होतो. [illegible] आहे. [illegible]

१ विचारांना वाव न करण्याची पाळी येत नाहीं. तो आपण कुठली इच्छा करता मनुष्याने आणखी करतोय, पासून न कळत सर्वांची लागून येऊं नये हें ठरलें. मला असं वाटलं पाहिजे, तसें वाटलं पाहिजे; असं आवडत नाहीं; तसं आम्हा नाहीं येतो, कारण येतो [illegible] सिनेमा पाहिजे का म्हणजे ओढणारी येते; असं वाटत नाहीं; तसं आले मनाला होते; असें न म्हणता जे मिळेल अथवा पानावर जे वाढलं तीच ते ठेवणार गेले म्हणजे झाले. त्यामुळें आहारातले विशेष असा आनंद होत नाहीं. अधेमधे चोरी करून रमणाऱ्यांची सवय लागत नाहीं. त्यामुळें पोलिस अथवा रखवालदाराच्या कुरापतीला भाकरी ते पुढचे गोड्सुद्धा लागत नाहीत. त्यामुळे त्यांची [illegible] वाटही होत नाहीं. "कैदी" मनुष्य "हक्का" बनतो.' २४० पौंडांचा मनुष्य ११० पर्यंतसुद्धा येऊन बसतो. तो संयमी बनून तर मनाचा त्रागा येतो आणि पुढें पुन: हटत जातो. हे आम्ही प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिले आहे. संयमी मनुष्याचे मन त्याचे हाती असल्यामुळें तो आहार नियंत्रणाची कधी तितकीच आवड न ठेवता संयम राखतो आणि स्वत:चे वजन जरी कमी राखले असले तरी "क्षीण" बनत नाहीं. नागपूरच्या तुरुंगात मला प्रथम कांहीं दिवस पाठीचे आखडीचे त्रास आठवणीमध्ये मागचे पुढे "स्पॉन्डिलायटीस" हे त्रास असत. तीस वर्षे व एकदीड वर्षे, होमिओपॅथिक "मी भी" ओंसरत होतो. ते केव्हा म्हणजे २२ साली. ११ महिने पाय 'आसनात' बसले होते. पण पुढें शिक्षा झाली आणि, "मी" आसनांत १॥ वर्ष काढावे लागले. तेव्हापासून भागत जाई वेदनेचा पुन: आढळ तुरुंगात एकदा अवचित प्रसंग आला. पण त्यामुळें मला कधीच आडव्या मनाचा त्रास झाला नाहीं. आता तर "सेकसुरिटी", म्हणजे, केवळ आहे आणि तेही पहिल्या कडाशात! यामुळें आम्हाला बाहेरच्याचा त्रास नाहीं. हां! असे पाहिजे तसें जेवण जरी आम्हाला आलं किंवा नाहीं तरी त्यामुळे शरीराच्या विनाश होणार नाहीं हे नंतर आम्ही म्हणतो ते तरी आहार हिच पौष्टिक येवढी शारीरिक हानी करण्याची वस्तुने विसरली पाळी आली नाहीं असेंच म्हणावे लागते. परंतु आहाराशिवाय पुढें मनाच्या निग्रहाचा त्रास झाला नाहीं असे नाहीं. मला चांगलाच नाहीं. पण किती आत ओढून ठेवले तो मनुष्याचा मानसिक त्रास होणार नाहीं असे कसे म्हणता येईल? तुरुंगाच्या ते लोक पुरते जाग सांभाळते असते व जास्त लोकांच्या पाठी पडून कांहीं दिवस [illegible] त्या लोकांच्या इच्छेनुसार काम करावे लागते त्यामुळे तो त्या मनावर ताण तुरुंगातील वास्तव्याचा परिणाम होऊं नये असें आम्ही म्हणतो तर कसें होणार? स्वतःच पूर्वीचे सगळे तिकडे सोडून घातीने आपली कार्ये करीत रहावी. मनुष्याच्या तोंडून [illegible] पापुद्री पुढीले गरी जेवण दिले तरी त्याचा मनावर कायमचा परिणाम होऊं नये पाहिजे. तो असतो नाहीं: हा अनुभव आहे. आपल्या सर्व आप्तेष्टांना, आपल्या सर्व स्वप्नांना ओढून सोडून एकटे जीवन कंठणे किती "मी" "मी!" म्हणणाऱ्याचे बळ [illegible] कोलमडून पडल्याशिवाय होत नाहीं. ते कुढतात; रडत बसतात; केव्हां केव्हां त्यांच्या मनाचा [illegible] नाहींसा होतो. सतत सतत, तो काळाचा बाहेरील प्रसंगांचे, आपल्या लोकांचे, आपल्या बायकापोरांचे चिंतन करतो, त्यांचा विचार करतो, त्यांच्याबरोबर घालवलेल्या आनंदाच्या क्षणांची व त्यांचे केव्हा पडले त्या ~~[illegible]~~ प्रसंगांची आठवण काढून शोक करतो. यामुळें त्याच्या मनाचा कणखरपणा ते पंगू बनून गेले तर काय होते? आपल्याच बेडी मनावरील ताणा नाहींसा होतो. अशी संसाराच्या पंगूपणा मला कधीही आला नाहीं. व तो पुढें येईल असें मला वाटत नाहीं. कारण मनाच्या स्वभावतःच त्याच्यातच रमण्याचा मी प्रयत्न करीत आलो आहे. मन वाचते, आठी मारते, उड्या मारी करते, पण जे जे जेथें ते तसेच त्यातून उतरून त्याला स्वच्छ आनंदी करण्याचा मी प्रयत्न करीत आलो आहे. म्हणजे आज आम्ही आठ वर्षात असे पुष्कळ लोक पाहत आलो आहेत की ते आपल्या शरीराच्या व मनाच्या आत्मचिंतनात येऊ शकतात. त्यांच्या वैयक्तिक गर्वाचे पांढरे झाल्याशिवाय राहत नाहीत. पण असेही पुष्कळ बाजू आहेत की त्यांना तुरुंगवास भासवत नाहीं. ते आठ दिवस राहतात, एकांतात आपल्या घरचे चिंतन करतात, त्याचे आठवण काढत रडतात व झुरतात. असे (मी आतापर्यंत असे शेकडो पाहिले आहे) अनेक प्रकार असतात, मीर शिराळकर [illegible], अथवा आम्ही बाहेर पडून लिहून जातात. आतां तर "परोल" हे एक मोठें साधन सापडले आहे. "परोल" वर बाहेर जाण्याचे, कांहीं दिवस राहून पुन: परोलचा अर्ज करण्याची किंवा पूर्ण सुटकेची याचना करताना तुरुंग सोडायचा वा की नको "Alright, You are released" म्हणून म्हणून घ्यायचे. (एवढा हा स्वाभिमान [illegible]? आपल्या घरच्या मंडळीत राहण्याचा हव्यास; त्यांचे बरोबर आयुष्य ~~[illegible]~~ करणे; सुखाने राहणे करता. मनुष्य अशा रीतीने जो वागतो तें केवळ त्याचे मनावर त्याचा ताबा नसतो म्हणून. जिथे संयमी तो असण्याची पाहिजे तितका तो संयमी नसतो म्हणून. येरवी असा प्रकार होऊं कधी होणार नाहीं. घरच्यांच्या आठवणी मध्ये असा प्रकारचे कांहीं घडणार नाहीं. कांहीं तर रडतेपणा आठवून आता. १९४२ सालीही हेच अनुभव आले होते. पण ते त्यांचे आचरणातीलच होते. परदेशाचा अनुभव नवीन कारागृहाचा होता. जरी काहीं करून ह्या मध्ये ओढवले असा प्रकारचा [illegible] पण आठ दिवस मागावे नको. ते मागवे लागतात नाहीं. पण मनुष्य स्वभावाचा अनुभव घेऊन हेही व्हायचे असें म्हणते [illegible] कांहीही करता येत नाहीं. १P— [illegible] असताना कार्यकर्ते अनेक प्रकारचा विचार करतात. आता बाहेर गेल्यावर अमुक करूं, तमुक करूं; अमुक कार्य हाती घेऊं आणि, त्यात ते यशस्वी होऊन योजना करतात. त्याच आवेश प्रत्येक संकल्प स्वर्ग करतात; पण बाहेर गेल्यावर प्रत्यक्षात सर्व कांहीं निसटून जातात. आतआंतरात वसून आठवडे दिवस काढणाऱ्या मनुष्याचा भरपूर विचार करण्याकरता वेळ असतो. त्यांचा बाहेर नवीन हिशोब मांडताच येते. त्याचा एक निश्चित स्वरूप तेथे येते पण बाहेरील परिस्थितीचे पूर्ण ज्ञान नसताना आपण सुटल्यावर अमुक करू आणि, तमुक करू म्हणून बाहेरचा गोष्टीचा मार्ग असतो कांहीही अर्थ नसतो. कारण बाहेरच्या जगात आता योजनांचा कोणता रंग आहे हे कोणास माहीत आहे. पाहून व ऐकून समजून घेतले आहे. इतकेच नव्हे तर, ४२ सालच्या तुरुंगात आम्ही असाच गप्पा मारीत असूं. परदेशच्या गप्पातील एक हजारांपैकी एक काम करण्याची आम्हाला संधी नव्हती. आजच्यात परिस्थितीत इतकी नव्हती असें नव्हे, तर आमच्या त्या योजनांची आवश्यकताही राहिली नाहीं; आणि आखलेल्या योजना कार्यरूपात आणण्याची शक्यताही नव्हती. म्हणून या

From
N. S. Hardikar
No. 1053, Class I
N. R. C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

153

②

Superintendent, ~~Nasik Road~~ Prison.

To Sri ~~[illegible]~~
Near Gungaraddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक २४-६-४३

रवेळेस आम्ही ~~[illegible]~~ कोणत्याही प्रकारची योजना आखीव १९२३ सालीं नागपूरच्या मुक्कामात स्वयंसेवक [illegible] नाहींत असें आम्ही प्रथमपासून ठरविलें. नीतिनियम ~~[illegible]~~ विचारात आणले तर [illegible] कल्पना निघाली. त्यात आम्हां [illegible] योजना करण्याकरिता [illegible] अजिबात [illegible] कोणतीही मजल घेतलेली नाहीं. आम्हांला आजही परिस्थिती ~~[illegible]~~ नवीन परिस्थिती ~~[illegible]~~ कल्पना करण्याइतकी ताकद आपल्यात असावी लागते. परिस्थिती जशी बदलेल तसें देशाची आपली शक्ती अजमावते त्याप्रमाणे योजना तयार करण्यात अर्थ नसतो. त्यांत तर निश्चय पाहिजे, कल्पनाशक्ति पाहिजे, धैर्य पाहिजे, चिकाटी पाहिजे तरच त्याप्रमाणे योजना अमलांत आणता येते. [illegible] भारतीय स्वयंसेवक संघाची कल्पना आणि त्या पद्धतीने योजना अमलांत आणण्याची ताकद १९२३ सालीं निर्माण होती. परिस्थिती हळूहळू आकार आणू शकू असा आत्मविश्वास ही मनांत होता. पण आज तशी स्थिति नाहीं. हल्लीची परिस्थिती बदलत आहे. केव्हा काय होईल हे सांगता येत नाहीं. पण कोणत्या दिशेने वाहील हे कोणीच सांगता येत नाहीं. जो बदल आज घडत आहे त्यानंतर आपल्याही परिस्थिती अवलंबून असल्यामुळे कारागृहात बसून एखादी योजना आखणे वेड्यापणाचे ठरेल असें मला वाटते. म्हणूनच त्यासंबंधी गडबड केली नाहीं. काम [illegible] अशा परिस्थितीचा पूर्ण विचार करून साधारणपणे काय होईल याचा विचार करीत आहे. व बदलणाऱ्या परिस्थितीत आपल्याला काय करता येईल याची तयारी करण्याची आपली लागते ती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आपल्याजवळ [illegible] कार्य, त्यातील गुणदोष, [illegible] आपल्या [illegible], त्यातील गुणदोष, आता [illegible] निरनिराळ्या [illegible] करण्याचा [illegible] करीत आहे. त्यात जी सुधारणा करण्याची मी [illegible] आहे. पैकी जी सुधारणा मी करू शकेन तरी मी [illegible]. या कारावासकाला फायदा होवो नाही तरी होवो अशी माझी इच्छा आहे. केवढे काम म्हणजे मला बाहेर असणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देता येईल व नवीन उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितीत राहून सुधारणा करण्याचे कार्य करता येईल. नाहीतर [illegible] आतल्या [illegible] राहून कार्य [illegible] आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. मी — [illegible] पाहत [illegible], [illegible] व [illegible] असताना मला [illegible]. नागपूरच्या कारागृहात [illegible]. नंतर [illegible] हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे, विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे, वाचन केले, व [illegible] सामाजिक व राजकीय [illegible]. [illegible] कारागृहात [illegible] [illegible] [illegible], टिळक [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible]. [illegible] संधी [illegible] [illegible] तर [illegible] होणार नाहीं. [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] गेल्यास मनुष्य [illegible] होतो. [illegible] पाहिजे, बुद्धी पाहिजे. [illegible] नसतील तर [illegible] होत नाहीं. [illegible] [illegible] पाहिजे. कारागृहात अनेक [illegible] असतात. [illegible] असतात. [illegible] विषय [illegible] तर [illegible]. [illegible] विशिष्ट विषयाचा अभ्यास [illegible] तर [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]; [illegible] विषय [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] पूर्ण रीतीने [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] नको. आम्ही [illegible] [illegible] होते. [illegible] नाहीं. मला जो विषय [illegible] [illegible] अशी इच्छा [illegible] पुस्तके मी मागविली. [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible] कारावासात मला [illegible] करता आले. बाहेर असताना [illegible] नाहीं. [illegible] नको, तर [illegible] [illegible] होता. इतिहास [illegible] विषय. [illegible] ही गोष्ट मला [illegible] [illegible], सूर्योदय [illegible] [illegible]; सावरकरांच्या "[illegible]" [illegible] गोष्टी [illegible]. [illegible] गोष्टी [illegible]. [illegible] इतिहासाचे, थोर पुरुषांच्या, ऐतिहासिक [illegible] जीवनचरित्राचे वाचन [illegible] करीत आहे. [illegible] [illegible] तर, [illegible], मला [illegible] नाहीं. नाहीं [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] तर [illegible]. [illegible] [illegible] ही मोठी चूक [illegible] असें [illegible] लागते. [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं. [illegible]. [illegible] [illegible] —

जेव्हा ज्ञात [illegible] करता करीत [illegible] आली लागते. कित्येक लोक जन्मतःच बुद्धिवान असतात, तर कित्येकांना अभ्यासाने थोडीतरी बुद्धी पैदा करून घ्यावी लागते. मी या दुसऱ्या कोटीतील मनुष्य. आम्ही जाणीव [illegible] आम्हां मुळें बाहेर असतांना आपल्या हातून वाचन झाले नाहीं आणि जाणण्याची वाढ करता आली नाहीं म्हणून [illegible] तर त्यात आश्चर्य नाहीं. तसेंच लेखनाचें. लेखनाकडे जितकें लक्ष बाहेर द्यावयास पाहिजे होते तितकें मी दिले नाहीं. "[illegible]" करण्यातच आमचा सारा वेळ निघून जात असे; मनाच्या अथवा शरीराच्या विकासाही मिळत नसे, विचारविनिमय करण्यास फुरसतही मिळत नसे; मग लेखन कसें सुचावें? स्वतंत्र लेखन जेथें तर दूरें असें मला वाटते. लेखकाच्या पुस्तकाचे भाषांतर करणे अथवा लेखकाच्या ग्रंथावर टीका लिहिणें हे स्वतंत्र लेखन नव्हे. त्यात [illegible]. आणखी स्वतंत्र विचाराचा अभाव पुस्तकाचे लेखन करणे हेंच केव्हांही चांगले. पण तसें करण्यास आवश्यक बुद्धिमत्ता लागेल. ती माझें पाशी नाहीं. मग करायचें लेखनाच्या भानगडीत पडावें असेंही वाटत स्वस्थ बसण्याच्याने ना मी गेलो. त्यातले [illegible] विचार मांडी वाटले. म्हणून लेखनाकडे थोडेसें लक्ष लागले असें वेगळ्या प्रकारच्या श्रमाचा प्रयत्न सुरु केला आहे. या लेखनाच्या बाबतींत आत्मविश्वास जो साधा तो हातांत की आपल्या मनांत घोळत असतें कि विचार व्यवस्थितपणे व्यक्त करता आले. आणि लिहावयास सुरुवात केल्या शिवाय लेखन कधी साध्य होणार नाहीं अशी खात्री झाली. कोणताही केल्याने अभ्यास आहे. प्रत्यक्ष पडल्याशिवाय पोहायला जसें येत नाहीं तसेंच ती कला व्यासाचा प्रारंभ केल्याशिवाय कोणताही विषयात मनुष्य पारंगत बनत नाहीं. हें सर्व (आज हाती घेत येथेंच पूर्ण करतो व पुन्हा (एकवार तो हाती घेऊन नाहीं तो लिहायचा विचार [illegible])

④ **[illegible]:-** ऑक्टोबरपासून वसंत ऋतु आंतपर्यंत आम्हा कडक थंडीच्या मजा घेत असणार. आमची प्रकृती बरी असल्याने ऐकून आनंद झाला. १५० पौंड वजन कायम राहिले हें बरे वाटले. आता अप्पास औषध घेत आहेत काय? घेत असाल तर सोडून द्यावे. आणि दिवस औषधांनी वाढ राहणे चांगले. मधूनाचे दात आता बरे बसले काय? तसेंच हिरोपंतांचे? [illegible], [illegible] आलेला कळून दात येईल असें वाटते. कोणताही [illegible] मुलां आमची रघुनाथची [illegible] म्हणजे झाली. सुखासुखीच्या दिसण्यातून दिसून [illegible] नाहीं. मदारचे दात पाहिजे असें नाहीं. माझी सुधा सुधीला आणखी चित्र आले आणखी नवे येतील पाहिजेत. पत्रात करता [illegible] घ्यावेत. त्यात [illegible] आई नवे [illegible] पोहोंचली ना? बरी आहे? सुधा हौस शाळाची [illegible] पाहून [illegible] आहेत म्हणे. सुरेश चालल्याने काय आहे काय? आणि त्याचा पाय [illegible] काय? [illegible] १५ तारखेला [illegible] हिंडत [illegible] असेल ना; [illegible] सुटल्याचा [illegible] आहे जरी नाहीं तरी [illegible] करतो आहे. [illegible] आणीत [illegible] दिसले बरे वाटले. थोडे दिवस [illegible] मनुष्यास [illegible] बाहेर [illegible]. [illegible] असतील. [illegible]? [illegible] होती ना? मग तोही [illegible]. [illegible], [illegible] कळवावा. मी बरा आहे. माझें वजन ११६ आहे. प्रकृतीत [illegible] नाहीं. [illegible] नाहीं. [illegible] जाते. मला [illegible] निमंत्रित [illegible] येतात. मीही [illegible] असतो. अधून मधून: [illegible] होत असतो). [illegible] नोकरी सोडणार असें त्याने लिहिले आहे. ते [illegible]. पुढे काय होते तें पाहूं ??

⑤ **[illegible]:-** [illegible] करीत कितीतरी लोक बाहेर बसत असतील [illegible] आम्ही वाचीत आहोत. [illegible] मी माझें [illegible] लिहिले [illegible] असेल ना. आज आपले [illegible] बाहेर [illegible] स्थिती [illegible] होईल! [illegible] इकडे [illegible] हाहा: [illegible] होईल [illegible] आहीं [illegible] वाटते नाहीं. [illegible], [illegible], [illegible] आता [illegible]! किती [illegible] लोक असें [illegible] बिलकुल [illegible] नाहीं. म्हणून आपण [illegible] पाहिजे. [illegible] शिकले पाहिजे. आम्हीं [illegible] तरी आपल्या [illegible] पूर्ण [illegible]. [illegible] स्थिति [illegible] म्हणजे [illegible] वाटते. [illegible] लेखक? किती कष्ट होत असतील लोकांना? [illegible] किती [illegible] होत असतील? [illegible]? [illegible] "[illegible]" म्हणत [illegible]. आम्हांस [illegible], [illegible], [illegible] येत नाहीं म्हणून [illegible] वाटते. [illegible] लोकांची सेवा. [illegible] आम्ही आहो [illegible] करणार? [illegible] आहोत ते [illegible] वगैरे

⑥ **[illegible] वगैरे:-** ति. सौ. वहिनींना माझा प्रेमपूर्वक [illegible] नमस्कार. [illegible] करणे. [illegible] बरी आहे ना? [illegible] असती [illegible] नमस्कार [illegible] आहे? [illegible] काय? [illegible] गुण [illegible] आणि [illegible]? [illegible] करते? [illegible] पुस्तक [illegible]? [illegible] मीही [illegible] नाहीं हें कसें? [illegible] येत आहे. [illegible] शिकावा. बरें [illegible] आहे. [illegible] आहेत ना? [illegible] माझें [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] आशीर्वाद. [illegible].

No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P.Ry

156

①

Superintendent
~~Nasik Road Central Prison~~

To Sri Indutai Shenade — (Sahni Khandu)
C/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona I

दिनांक ४-१०-४२
रविवार

चि. इन्दूस अनेक आशीर्वाद विशेष :-

① **पत्रव्यवहार** :- तुझे तारीख ३१ चे पत्र २ तारखेस - एक दिवस उशीरा, मिळाले. त्यापूर्वीची तुझी प्रत्येक मंगळवारची पत्रें मला पोहोचली आहेत व मी तुला त्यांची पोचही दिली आहे. [illegible] अजून [illegible] पत्र आले नाही. पुन: रविवारचे पत्र तुझे [illegible] एकदा असेच झाले. त्याबद्दल मी तुला लिहिले होते. [illegible] पत्र [illegible] की नाही [illegible] नाही. आणि तो [illegible] लिहीत नाही. [illegible] आणि [illegible]. आणि पत्र [illegible] म्हणून [illegible], [illegible] तो [illegible]. [illegible] लिहीत [illegible]. [illegible] आहे [illegible] आहे [illegible] कोणी [illegible] नाहीत. [illegible] नाही म्हणते, तर तुझी [illegible] म्हणून [illegible]; [illegible] नाहीं म्हणून लिहीत नाही, तर [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] तर [illegible]. [illegible] पत्र [illegible] आहे. [illegible] असो; [illegible], तुझा [illegible]. [illegible] पत्र [illegible] आहे. [illegible] रविवारचे पत्र आले. [illegible] लिहिले आहे. [illegible] लिहीत. [illegible] होते. [illegible] लिहिले नाहीं. [illegible] पत्र नाहीं. [illegible] मी लिहिले नाहीं. [illegible] आहे. [illegible] लिहिले आहे. [illegible]

② **आरोग्य** :- [illegible] तू " [illegible] " असे तू लिहिले आहेस. [illegible] तू [illegible] होतीस. [illegible] " असे तू [illegible]. [illegible] आहे. [illegible] करीत नाही. [illegible] " [illegible] नाही [illegible] नाहीं, [illegible] आहे. [illegible] नाहीं [illegible], [illegible] आहेत की नाहीं [illegible] असे [illegible]. [illegible] आहे [illegible] नाहीं. मी [illegible] असे [illegible]? [illegible] नाहीं. [illegible] [illegible] आहे. [illegible] मी [illegible]. [illegible] असे [illegible]. [illegible] " [illegible] " [illegible] मी तुला [illegible] " [illegible] " [illegible] आहे [illegible] आहे. [illegible] असे [illegible] मी [illegible] आहे. [illegible]. [illegible] तुझें पत्र आहे. [illegible] मी तुला ही पत्र लिहीत आहे. [illegible] तू. [illegible].

③ **पत्रोत्तरे** :- तुझ्या तारीख २४ च्या पत्रात तू " [illegible] " असे लिहिले आहेस. [illegible] तुला? [illegible] नाहीत तर? [illegible] मी [illegible] पत्र लिहिले [illegible]? तुझी प्रत्येक [illegible], [illegible] तुझ्या [illegible] मी [illegible] असे [illegible] वाटते. तरी [illegible] आहे. [illegible] मी [illegible] नाहीं, [illegible] आहे मी [illegible] लिहितो ते तुझी [illegible] लिहिले [illegible]. [illegible] " [illegible] " आणि तुझ्या [illegible]. [illegible] नाहीं. [illegible] आहे [illegible] असे [illegible] होतो. [illegible] तुझी [illegible] मी लिहिलेले [illegible] आहे? तू [illegible] नाहींस. [illegible]

[illegible] तीच तुम्ही विचार केला [illegible] आरती केले नाही तर लिहिण्याला [illegible] करून काय मिळणार नाही; आणि मग मला [illegible] ! ते आपल्या मनात असलेल्या [illegible] उठवायला [illegible]. माहित आहे ना यांना Response मिळत नाही. मग मी लोकांना का लिहावे ? [illegible] Response [illegible] Response नसेल तरी [illegible] लिहीत. परन्तु आपल्याला Response मिळत नाही तोपर्यंत [illegible] आग्रह [illegible] आपली असली पाहिजे. तसे नसेल तर तू [illegible] लिहिले [illegible]. होय ना, बाळे? स्वतः [illegible] नाही म्हणून म्हणतात ते खरे ना? आता तुझी त्यांची बाजू असली पाहिजे. तुझा काम वाटते म्हणून तो तू [illegible] लिही. म्हणजे मी पुनः [illegible] लिहीन.

(४) आकंडीचा प्रवास! : डॉ. [illegible] आकंडी [illegible] आकंडी हे एक शेत आहे ना? मग तू [illegible] आकंडी, [illegible] आहेत ? [illegible] पूर्ण माहिती [illegible] आणि [illegible] पाहिजे. [illegible] असावी. [illegible] नसते. [illegible] माहिती [illegible] प्रसंग [illegible] आणि [illegible] वर्णन [illegible]. आकंडी [illegible] वर्णन तू [illegible] आणि [illegible] लिही. [illegible] नाही तुझा.

(५) "रंगरंगोटी" : "रंगरंगोटी" ही [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] होतात, [illegible] लोक [illegible] बाहेर [illegible] पाहिजे हे [illegible] आहे. [illegible] आहेत. [illegible] हेतु [illegible]! [illegible] "[illegible]" [illegible] बाहेर पडत होती. [illegible] बाहेर [illegible]! [illegible] होते. [illegible] दिसतात. [illegible] पाहिजे. [illegible] पाहिजेत. [illegible] पाहिजे. [illegible] आणि [illegible] inspiration [illegible] inspiration [illegible] पाहिजे. तरच "रंगरंगोटी" होईल.

(६) बालमृत्यू :- तुझ्या बालमृत्यूंची संख्या कां व कशी वाढते याची पूर्ण माहिती तुझी आहे का? Infant mortality चे तुझ्या [illegible] आकडे तुझ्याकडे आहेत का! कोणत्या [illegible] किती? [illegible] हे आकडे पाहिजेत. तुझा Graph काढता येतो का? [illegible] करता येईल. [illegible] माहिती [illegible] आहे [illegible] आणि [illegible] पाहिजे. [illegible] Expert बनले पाहिजे. [illegible] Experts [illegible]. [illegible] नाही. Details [illegible] डॉ. [illegible] "तुम [illegible]" [illegible]. [illegible] details [illegible], [illegible] आणि मग [illegible] करतात. [illegible] मी तुझा [illegible] आणि [illegible] डॉ. [illegible] माहिती [illegible] पाहिजेत. Infant mortality [illegible] आहेत का? [illegible]? [illegible]? आणखी [illegible] बालमृत्यू [illegible] पुस्तके [illegible] आहेत, का? माहिती [illegible] लिही [illegible]

M.S. Hardikar
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

198

(2)

To Sri Indutai Sherade (Shikhande)
C/o Poona Health School,
Opp. Sassoon Hospital
Poona I

रविवार, दिनांक ४-४-४३

(ख) भास्कर :- "तुम्हें [illegible] [illegible]. [illegible] खर्च केले नाहीं! [illegible] लिहिले आहे." "You need not feel that you are a burden upon me. I have so far spent nothing for you, while I spend so much for others. Besides, I do not like you to address me in plural. It smells like Lakhuanna — Poonilé" असे दोन प्रश्न आहेत. Burden चा मुद्दा व plural चा दुसरा. [illegible] उत्तर देता येत नाहीं. [illegible] असें वाटत नाहीं. [illegible] [illegible] reserve [illegible] [illegible] १९३३ [illegible] [illegible] [illegible] "तुम्हाकरता २० रुपये मी [illegible] [illegible] Reservation [illegible] "आपलेपणा" "आत्मीयता" [illegible]

आपल्याला मिळत नसतात. मी आपल्या सं Reserve मध्ये ठेविले आहे. आज मात्र ह्या सर्वांना आवडून पैसे खर्च करून [illegible] आहेत. पण ते [illegible] नाहीत. हे सर्वांनी [illegible] [illegible] कुसुमचा [illegible] Plural Address कसा पुढे इन्कलाबात [illegible] लिहीन. मि. भट्टांजवळ एक [illegible] सिंग्ज, तीन [illegible] भाग, दांत घासावयाचे कापूर. मीठ भाजलेले पूड, [illegible] एक चौरस [illegible] मेथी सामान पाठवावे. या शिवाय पत्रात दोनतीन वेळ लिहिली सुपारी (लोकांसाठी) आणि Parry's Medicine [illegible] Cough Lozenges चा [illegible] कांड्याच्या [illegible] आहेत. त्यांच्याकडे [illegible] [illegible] [illegible]. दांत घासावयाची जी पूड पाठवायची ती [illegible] [illegible] करून [illegible] [illegible] आपली कुटून घरी तयार करवून घ्यावी. [illegible] [illegible] [illegible] किंमत पडते. म्हणून हा मार्ग [illegible]. विकत घेऊं नये. [illegible] सामान [illegible] विकत घेऊन आले. मीठ आणि कापूर [illegible] [illegible] [illegible] पाठवीत जाऊं [illegible] इकडे पाठवावी, [illegible] पुरे होईल इतकी पूड पाहिजे."

⑧ बसलें :- "तुझे परवाचे (रविवारचे) पत्र पोंचले. [illegible] तुम्ही पत्रें [illegible] [illegible] [illegible] तारीख नव्हती. मी [illegible] बाहेरगावहून तुझ्या लिहिले तें तू [illegible] [illegible] ? [illegible] तुझ्या काय वाटते ? लिही. तू व [illegible] मध्ये [illegible] [illegible] [illegible] आहे. पण [illegible] हें काम [illegible] [illegible] असे [illegible] नाही. [illegible] [illegible] आणि आज [illegible] एकही पत्र नाही. [illegible] [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] [illegible] लिहीत जा. [illegible] नंतर १५ दिवसांनी तू लिहिले म्हणून लिहिले आहेस. तसें करूं नको. [illegible]. [illegible] प्रत्येक ~~[illegible]~~ रविवारी लिहीत जा. [illegible] [illegible] पत्रें [illegible] [illegible] [illegible]. मि [illegible] [illegible] नाही. [illegible] [illegible] नाही. तुझें [illegible] होते काय ? मि तुझ्या नोकरीचे काय [illegible] ? कोठें [illegible] ? सर्व हकीकत लिही. [illegible] [illegible] बरी आहे. तू तुझ्या प्रकृतीची काळजी घे. [illegible] [illegible] नको"

⑨ नसते काम :- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नसते काम तुझ्या [illegible] [illegible] आहे. [illegible] [illegible] लिहिले म्हणजे [illegible] लिहितो [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिहितो. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिसत नाहीत. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणार. [illegible] नको हें मी हें काम तुझ्या सांगतो म्हणून ?

⑩ आजकालची परिस्थिति :- जगाच्या [illegible] [illegible] [illegible] हकीकत [illegible] [illegible] एक [illegible] आणि तो म्हणजे [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. कोठें काय [illegible] [illegible] आहे हें [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], म्हणजे सर्व गोष्टींचा अर्थ [illegible]. नाहीतर कांहीं कळत नाहीं. [illegible] [illegible] होते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हें मी तुझ्या [illegible] [illegible] हें [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हें मी [illegible] [illegible] एक [illegible] लिहीन. "आजचा भूगोल" [illegible] मी एक दोन आठ [illegible] [illegible] लिहिणार आहे. तुझा वरील [illegible] लिहीन.

⑪ नकाशे :- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिही. " मार्च १, १९४३ च्या अमेरिकन "LIFE" साप्ताहिकात "Dymaxion World, By R. Buckminster Fuller नावें जगाच्या नकाशाची नवीन एक कल्पना दिली आहे. [illegible] [illegible] [illegible] नकाशेही (रंगीत) ~~[illegible]~~ आहेत. [illegible] साप्ताहिकाच्या दोनतीन प्रती विकत घ्याव्या. [illegible] विकत [illegible] ते सर्व नकाशे [illegible] आहेत कीं नाहीं हें नीट पहावे. भूगोलाकडे [illegible] रीतीने पाहण्याची नवी [illegible] [illegible] [illegible] दिली आहे. एकजात [illegible] पाहिजे व दोन [illegible]. या तीन प्रती पैकी दोन [illegible] पाठवाव्या. [illegible] एक [illegible], [illegible] गॅझेट एक [illegible]. [illegible] नये हें काम करण्यास."

सर्वांचा नारायण

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

160

(9)

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangubai Shirade
Near Yamsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार; दिनांक १४-९-४३
पत्रांक १२

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद, विशेष :-

① पत्रव्यवहार :- आज मंगळवार. सकाळचे १०.३० वाजता भाऊंच्या सहीची खालील प्रकारे तार आली. "Two letters posted, no Reply, Anxious, Bhau." ही तार काल, १२ तारखेस, ३-२० ला केलेली आहे. त्याला मी आपल्याकडील तीन चार तासानंतर उत्तर देईन. त्यानंतर आज लिहिले आहे तेही आपल्याला लवकर मिळेल.. कारण गेल्या शनिवारचे भाऊंचे पत्र अजून आले नाहीं. त्यांचे आज पाहून मग हे पत्र पूर्ण करेन. चि. मी आपल्यास गेल्या महिन्यात ३, ११, १८ व २४ या तारखेस एक एक याप्रमाणे चार पत्रें लिहिली. यांपैकी आपल्यास कोणकोणती पोंचलीं? १८ तारखेचे पत्र पोंचले कीं नाहीं? २४ च्या पत्राचा उल्लेख भाऊंच्या ४-९-४३ च्या पत्रात आलेला आहे. तरीही चारी पत्रें — आगस्ट-महिन्यातली — आपल्याला पोंचली कीं नाहीं हे कळवावे. त्यानंतर या महिन्यात — सप्टेंबरात — आतापर्यंत दोन पत्रें धाडली व आता हे तिसरे. पहिले पत्र (या महिन्यातील) ऑगस्ट ३१ ला प्रथम सुरू केले आणि सप्टेंबर दोनला ऑफीसला पाठविले. त्यानंतर बुधवार तारीख ८ रोजीं पत्र लिहून ऑफीसला दिले. तारीख २ व ८ च्याही पत्रें तार करावयाच्या वेळेपर्यंत आपल्यास पोंचावयास पाहिजे होती ती कां मिळाली नाहींत हे कळत नाहीं. बहुतेक सेन्सॉरने ही ठेवून घेतली असावीत आणि आपल्यास त्यांतील मजकूर "आक्षेपार्ह" ठरविला असावा. अथवा कोठें तरी गहाळ झाली असावीत. या कारागारातून ती बाहेर गेली असलीच पाहिजेत असें मला वाटते. कारण येथील या बाबतीतली व्यवस्था फार चांगली आहे. आळस व हयगय या बाबतीत तरी होत नाहीं असा मला चांगला अनुभव आला आहे. मग ही पत्रें कोठें गहाळ झाली हें मी कसें सांगावे? माझी ही दोन पत्रें आपल्यास मिळाली नाहींत म्हणून आपल्यास काळजी लागली हें स्वाभाविक आहे. तार केलीत हेंही स्वाभाविकच. आपल्या जागीं मी असतो तर तेच केले असते. भाऊंकडून मला सप्टेंबर ४ तारखेच्या पूर्वीचे पत्र आले नाहीं. मीही गेल्या आठवड्यात त्यांचे ४ चे पत्र आले नसते तर तार करणार होतो हे भाऊंना ८ च्या पत्रात मी लिहिले आहे. माझी आठवड्याची पत्रें (रविवार दिवस उशीरा कां असेना पण नियमाने लिहिली जातात व ती आजपर्यंत आपल्यास पोंचतही आली आहेत. मग ही दोन पत्रें कोठें गेली? मी "कारावास व त्याचे परिणाम" या विषयावर लिहून माझा अनुभव लिहिला म्हणून तर ती दडपून ठेविली नसतील ना?

160

From
N.S. Hardiker
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

②

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangutai Shirkade
Near Hunsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक १४-९-४३

आत्मपूर्वकथा म्हणायचे याला हें न समजत नाहीं! राजकारण नाहीं, नाटक नाहीं, कारागारची माहिती नाहीं, कारागारातील लोकांचा नामोनिर्देश नाहीं, व्यवहार नाहीं, कांहीं नाहीं. केवळ मनाची परिभाषा, कोणाचीही टीका न करता लिहिलेली ही पत्रें. तीं जर असून ठेवली असतील सेन्सॉरने तर काय आहे म्हणावयाचे? गहाळ झाली असतील तर गोष्टच वेगळी. कांहीं कां असेना, मी आपल्यास न चुकता प्रत्येक आठवड्यास पत्र पाठवीत आहे. व आपणही न चुकता - दोन-चार ओळींचे कां होईना - पत्र पाठवा. ही हेळसांडही समाधानकारक गोष्ट असता मध्येंच असा खोळंबा झाल्यामुळे मन व्यथित होते; मनाला त्रास होतो. याला काय करणार आपणही? आपल्या हातीं काय आहे? मी इतकंच तरी आपणास माझें कोणत्या तारखेचें पत्र आपणास कधीं पोंचलें हें पूर्वी प्रमाणेंच लिहिण्याची तसदी घ्याल कां? मला पूर्वी लिहीत होतां पण आज दोन तीन महिने लिहीत नाहीं, त्यामुळे मला बरोबर हिशेब लावता येत नाहीं पत्रांचा.

मि. इंदुवसनाचे आणि यांची पत्रें आली. कोल्हापूरहून तारीख ७-चे पत्र आलें. त्यांतील पहिल्या पाऱ्यातील ९ ओळी खोडलेल्या आहेत. त्या बहुतेक मजकूर मजला लिहिण्याचा जो लिहिला होता व जेलच्या अधिकाऱ्यांनीं खोडला होता तो बहुतेक असावा. एक दोन दिवसात मी त्यांना पत्र लिहीत आहे. स्वेटर पण मागून घेतले आहे. बाकी सर्वांनाही लिहीत आहे.

② **प्रकृतीचे प्रणिधान**:- माझी प्रकृती बरी आहे. माझें वजन ११६ होतें तें गेल्या आठवड्यात ११५ झालें. तीन पौंड कमी झाले एकदम. कां? कळत नाहीं. सिव्हिल सर्जन यांना प्रकृती दाखविली. अन्न बरोबर पचन होत नसावे असें त्यांनी सांगितलें. चार पांच दिवस औषध घेतलें. पण पुढें सोडून दिलें. आपणास माझें व औषधांचें किती सख्य आहे हें माहीत आहेच. औषध घेत असणे मला आवडत नाहीं म्हणून सोडलें. ईसब नाहीं, खोकला नाहीं न तापवगैरे. कोणत्याही प्रकारे काळजी करण्याचे कारण नाहीं. कांहीं झाल्यास कळवीन.

ती. गं. वहिनीला माझा शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. शरयू, विश्वास, बिजू यांना माझे आशीर्वाद. प्रेमळ एकेक. तसेंच मामा. ध्यानसंपन्नास आशीर्वाद. भवानी मंका, भैरवी यांना नमस्कार. अप्पा मुंबईहून परतल्या काय? ८-१० दिवसांत तेथे रवाना होणार? त्यांची प्रकृती कशी आहे? मुलगा (मुरली) आजारी पण आहे होते काय? दोन चार हप्त्यांपूर्वीं पत्र गेले होते. तें पोंचलें कीं

नाहीं, विचारावे. ते त्यां [illegible]नी लवकरी करून मला कळवावे.
शंकरची प्रकृती कशी आहे? सर्वांना सर्व मंडळीना नमस्कार.

सर्वांचा नारायण

दिनांक १४-९-४३
मंगळवार, कुमारचे ८

ता. कृ. क.

आपली तार आली म्हणून विशेष न लिहिता गडबडीत हें पत्र लिहिले आहे. दोन वाजण्याच्या सुमारास ~~आज~~ आपल्यानांवे खालील प्रमाणे तार पाठविली आहे:-

Am Alright Letter follows Expect details Narayan

ही तार, हें पत्र आणि १६ ऑ., २८, १ सेप्टेंबरची पत्रें आपणास कधीं पोंचलीं हें कळवावे. जरा विस्तारपूर्वक पत्र लिहिल्यास मी आनंदाने वाचीन. वेळेचा उतार नाहीं. पत्रात राजकारण, अथवा नवकाळ, वा सरकार या बद्दल कांहींही लिहूं नये. मी पूर्वीपासून जें आपणास लिहीत आलो आहे तेंच अजूनही आपणास लिहीत आहे. राजकारणगडीत आपण पडूं नये. आपल्या परस्परांची पत्रें परस्परांस पोंचली म्हणजे आले. एकमेकांचे उद्गार ऐकून वाचूं या.

रविवार ता. ११ ला आपण पत्र लिहिले असल्यास तें ता. १३ ला म्हणजे काल (सोमवारीं) पोंचावयास पाहिजे होतें. कांहीही नाहीं. आज आता ५।। वाजले तरी आपले पत्र नाहीं. याचा अर्थ काय? आपल्या तारेत पत्रें पाठविल्याचा उल्लेख आहे. मग? ~~क~~ गेले कोठें हें पत्र? तसेंच या रविवारचा Hubli Gazette ही आला नाहीं. कां? पाहू उद्यां तरी आपले पत्र येते कां?

नारायण.

आज सकाळच्या पोस्टाने पत्र पत्र आले नाही? हे [illegible] मला सांगितले आहे.

From
N.S. Hardikar
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

162

②

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri [illegible] Shankhande
(Sherade)
c/o Poona Health School
Opp. Sassoon Hospital
Poona I, G.I.P. Ry

शुक्रवार, दिनांक २७-२-४२

जशी इतरांवर आली आहे तशी ती आपणावरही येणार [illegible] लागली आहेत. अशा स्थितीत आपण नवीन नवीन जबाबदारी घेणे केव्हाच टाळता येणार नाही. आहे ते [illegible] आपण [illegible] करून [illegible] परिस्थितीतून बाहेर काढण्याकरता आपण प्रयत्न केला म्हणजे मिळाले की आली वाटत असतानाच नवीन मानसिक [illegible] आपूल पुन: [illegible] जबाबदारी वाढवायची हे [illegible] होणार नाही असे तुला वाटेल काय? [illegible], अशी कल्पना कर; नीट विचार कर आणि मला [illegible]. तिसरा जो पर्याय तू [illegible] नाहीस तोपर्यंत तू जबाबदारी घेणे [illegible] नाही असे माझे [illegible] आहे. आता जे तू शिकून [illegible] आहेस, [illegible] तुझी [illegible] नोकरीची. आज तू A.R.P. मध्ये [illegible]. पगारी नोकरी [illegible] नव्हे हे तू [illegible]. ती [illegible] आहे. त्यानंतर ते [illegible] नाहीस (Husband) करशील! [illegible] नाही [illegible]! [illegible] तू [illegible] तू [illegible] करशील. [illegible] नोकरी न करता [illegible] तू [illegible] करशील. [illegible] हे आपण [illegible] in the making आहे हे तू [illegible] नाही. [illegible] विसरू नको. परिस्थिती बाहेर असता आणि [illegible] (भारतीय [illegible] असता) [illegible] असता तू [illegible] जबाबदारी घेणे बरे नव्हे, हे [illegible]. [illegible] विचार [illegible] उघडले. [illegible] तुझे [illegible] लिहिले नाही; [illegible] तुझी [illegible] लिहिले नाही; [illegible] माझे मत [illegible] नाही. असे असता मी "[illegible]" [illegible] तुला [illegible] तू [illegible] कर. [illegible] मी आज तुला लिहिले नाही तर माझे कर्तव्य [illegible] असता. [illegible] तुझ्या [illegible] मी माझे विचार स्पष्टपणे तुझ्यापुढे [illegible] आहेत. तू [illegible] विचार [illegible] आहेत. [illegible] नाही [illegible] तुझ्या [illegible] नाही [illegible] माहीत आहेत व मी [illegible] तुम्ही [illegible]. "[illegible] आहे [illegible]" [illegible] तुम्ही [illegible] तुझ्या [illegible] माझा [illegible] ? आहे असो मी माझे कर्तव्य केले [illegible]

163

तरी मला समाधान झाले म्हणजे [illegible] ही सर्व हकीकत तूं पाहिजे असा लोकां घरीं कळीव. पण मी असें लिहिणार नाहीं. त्यांनी आपण होऊन मला आवडून विचार जे [illegible] लोकांनी लिहिल्याचा मी निश्चय केला आहे. मला जें लिहावयाचें तें मी लिहिलें. आजपर्यंत तुझ्या मनास येईल त्याप्रमाणे तूं कर. आपल्या तुझ्या आतेच्या किंवा तुझ्या कुळाचा आणि तुझें कुळ ते यांच्या मनास येईल त्या-प्रमाणे त्यांनी करावें. माझी ना नाहीं. हि आताच्या इंग्रजी मजकूर वाचला. शब्द होईल त्याने कीं समजत पाहिजे हे है. गडबड नाहीं. समजत पाहिजे पण करता गडबड नको. Life चा जो अंक निघत ~~[illegible]~~ ध्यानात्मास लिहिले त्यांची आपापसात एक प्रत निघत नसल्यास अद्याप [illegible] अतएव की प्रत मला जोडून ठेवावी. मला त्यांतील नकाशे पाहिजे आहेत. भू-गोलाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी ते नकाशे शिकवितात. या दृष्टीचा मी विचार करीत आहे नवीन पद्धत शिकून घेत आहे. केवळ भू-गोलच नव्हे तर इतिहासाकडे सुद्धां नवीन दृष्टी पाहिजे. जितका विचार करावा तितके थोडे न असें मला वाटते. इतिहास व भूगोल यावर [illegible] करणा अवलंबून असल्या कारणाने त्या दोन्हीं विषयांकडे पाहण्याची आपली दृष्टी आपण बदलली पाहिजे असें मला वाटे [illegible] आहे. ~~आणि [illegible]~~ Life मासिकाची माहिती मिळाल्यास ती मी एकत्र करून ठेवितो. आतकरता तूं हें पत्र वाचून ठेवव व आश्रमातील लोकांनाही [illegible] करून सांग. मि, पांडुरंग भाऊ नाना, बापू मंडार आणि भागवत व डांगरे यांच्या सर्व मंडळीला माझा नमस्कार सांग.”

⑤ आपली सवय :- तुझा हा संवाद मी वाचला. त्यात तुझा बचाव सुधारणा करायला जागा नाहीं. आतापर्यंत नाहीं. पुढच्या वेळेस लोकांबद्दल मी तुला लिहीन व तुझें लिखाण तुझाकडे पाठवून देईन.

⑥ पुढचे पत्र :- येत्या आठवड्याचें पत्र आश्रमाला लिहिणार. त्या-नंतर मग तुला लिहीन. त्यातच पसंत आठवड्यांत लिहीन. पसंतीचा तूं आपल्या [illegible] आवडीप्रमाणे. तुला ही पत्रें कळण्याला त्रास होत असेल; नव्हे, काय? या मजकुराचा तूं आनंद होते तो माझा सहज करवेल असें मी मराठीमध्ये आहे मला. म्हणून मी तुला लिहीत आहे. डिक्टेट केलेले लिहिणे फार आवडत नसत; पण पाहून लिहीत जाणे कठीण असते हें मी जाणून आहे. पण काय करणार? घे, थोडा त्रास घे; आणि तुझ्या बाजू काय करता येईल तेवढें काम कर. मी बरा आहे. तुझ्या प्रकृतीची काळजी घे. लिहीत जा.

सर्वांचा नारायण

165

①

From
N.S. Hardikar
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Sri Gangutai Sherade
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक २१-९-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशिर्वाद विशेष :-

① पत्रव्यवहार :- आकूताईने तारीख १८ शनिवार रोजीं लिहिलेले कार्ड आज रोजीं संध्याकाळी मिळाले. त्यात त्याने आमची ता. २९-८-४३, ४-९-४३, ११-९-४३ हीं तीन पत्रें पोंचलीं कीं नाहीं याची चवकशी केली आहे. पैकी त्याने २९-८-४३ चे व ११-९-४३ चे अशीं दोन पत्रें पोंचलीं नाहींत. ता. ४-९-४३ चे पत्र ७-९-४३ ला हातीं आले. २९-८-४३ चे पत्र आले नाहीं म्हणून मी माझ्या ३१/८ च्या पत्रांत, तसेंच ८-९-४३ च्या आणि १४-९-४३ च्या पत्रांत उल्लेख केला व तशी आपल्याकडे तक्रारही केली. ११-९-४३ चे पत्र मिळाले नाहीं म्हणून गेल्या मंगळवारांत - ता १४-९-४३ च्या पत्रांत - लिहिले. तेंही (जरूर त्याने लिहिलेले असें आकूने आपल्या ता. १८-९-४३ च्या पत्रांत; म्हटले) मिळाले नाहीं. कोठे गेलीं हीं पत्रें? तुमचीच चूक आहे, का सेन्सॉरने दिलीं नाहींत, कीं पत्रेंच कोणी तरी गडप करतो हें कसें समजणार? आम्हांला येथील कांहीं तरी कल्पना ~~करून~~ कोणाच्या तरी दोष देत बसणें मला आवडत नाहीं; म्हणून आम्ही आपले कर्तव्य तेवढें करावें; मग होईल ते होईल. असा निश्चय करूंया आणि अंत:करणपूर्वक नियमितपणाने पूर्ण खात्रीने पत्रव्यवहार चालू ठेवूंया. सेन्सॉरला माझी पत्रें पाहिजेच असलीच तर ते मला तसें कळवितील व ती त्यांचे मार्फत, त्यांना पाहिजे असल्यास, पाठविता येतील. प्रसंग आल्यास तर मी संधी पाहून त्यांना तसें लिहीनही. येथील अधिकाऱ्यांची परवानगी मात्र दिली पाहिजे. २- आतांपर्यंत येथून जाणारी पत्रें: मी आपणास ३१-८ ला लिहून २-९ ला ऑफिसमध्ये दिलेले, ८-९-४३ चें एक अशीं दोन पत्रें आपणास पोंचलीं कीं नाहीं याचे आकूच्या १८ च्या कार्डवरून निवारण झाले. तीं पोंचलीं नाहींत हें कळले. त्यानंतर १४-९ ला म्हणजे मंगळवारीं दुसरी तार केली व त्याच दिवशीं, आपल्या तारेला व त्याच दिवशीच्या उत्तराला उल्लेख करून पत्रही पाठविले. तें येथून १५ ला निघाले असावे व तुमच्याकडे १७ ला किंवा फार झाले तर १८ ला तरी पोंचावयास पाहिजे होतें. पण ~~तें~~ आपले आई निघाल्यापूर्वी पर्यंत तरी पोंचले नाहीं हें त्यांना

अडकून पडलें. म्हणजे तीन आठवड्यांत तीनही पत्रें आपणास १६ तारखेपर्यंत पोंचली नाहींत असें दिसते. मी अगदी नियमानें पत्रें पाठवीत आहे. मग मी तरी काय करूं ती आपणापर्यंत पोंचली नाहींत तर? तेथे आपण रेंकरकडून पोस्टात चौकशी करवावी; व लेखी तक्रार करवावी. आपली पत्रें बरोबर वेळेवर (Delivery-च्या वेळी) पोस्टातून जाऊन घेऊन येण्याची व्यवस्था कायम आहे कीं नाहीं? कीं पोस्टमन येईं तोंपर्यंत आपण अशी वाट पहातां? टपाल आणण्यास कोणी तरी जात असले पाहिजे. नसल्यास पूर्वी- प्रमाणे आपला मनुष्य पाठविण्यास रेंकरला सांगावें. तो करीत रहावे. वि.: हे पत्र आपणास केव्हां मिळते तेही आपण लिहावे. म्हणजे मला बरोबर कल्पना करता येईल. त्याच प्रमाणे! माझें १४-९ चे पत्र केव्हां मिळालें तें कळविण्यास विसरूं नये. माझी अशी कल्पना आहे कीं जर माझी पत्रें पुण्यास C.I.D. कडे गेली असतील तर ती आज नाहीं उद्यां ते ती आपणास पाठवून देतील. आपले काम संपल्यानंतर ते ती ठेवून घेणार नाहींत. त्यांना त्यांची जरूरीही नसते. म्हणून ती पत्रें मिळाल्यास आपण मला तसें कळविण्यास विसरूं नये.

② इतरांची पत्रें :- वसंत, भास्कर, अण्णा वगैरे आप्तेष्ट यांजकडून सर्व मिळून तीन पत्रें मागच्या आठवड्यात आली. त्या सर्वांनाही (एकत्रित) उत्तरे दिली. बापूला माझे एक स्पेशल पत्र १६ तारखेस धाडले. लवकरच आपणाला लिहिणार आहे.

③ सामान :- मला वाटते मी माझ्या ३१-८ व २९-८ च्या पत्रांत (एकत्र पत्रांत) व ८-९ च्या पत्रांत सुपारी तीन शेर, दोन डझन Perry's Medicated Cough Lozenges च्या डब्या, व फ्रूटसॉल्टच्या दोन मोठ्या बाटल्या मिळ करतात भास्करकडे पाठवून देण्यास लिहिले होते. ती पत्रेंच जर आपणास पोंचली नसतील तर तें सामान आपण भवानि अक्काबरोबर मुंबईला पाठवून दिले नसेल. भास्करने लिहिले आहे कीं तें सामान भवानि अक्कूबरोबर आले म्हणजे पाठवून देईन. माझ्या २४-८ च्या पत्रांत मी सामानाबद्दल लिहिले नाहीं असें वाटते. असो; आता कोणी मुंबईला जाणार असतील तर त्यांचे बरोबर आपण वरील सामान भास्करकडे पाठवून द्यावे. म्हणजे इतर सामानाबरोबर तो म

166

From
N.S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

Superintendent
Nasik Road Central Prison

②

To Sri Gangubai Shende
Near Jayasiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक २१-९-४३

कडे पाठवून देईन. घाई नाहीं. कोणी येणारा जाणारा मिळाल्यास पाठवावे. नाहीं मिळाल्यास नको. पार्सलने पाठवूं नये. खर्च नको.

④ शरयू :- तारीख १९ ला म्हणजे गेल्या रविवारीं इंग्रजी तारखेप्रमाणे शरयूला एक वर्ष संपून दुसरे वर्ष लागले. तिथीप्रमाणे ९-९-४३ ला वाढदिवस साजरा करण्यात आला असें कळले. आनंद झाला. शरयू फार [illegible] झाली आहे ना? दातांमुळें नाहीं कीं इतर कांहीं आजार तिला होत आहे? डॉ. पळसुले यांचे औषध तिला कां दिले होते? काय झाले होते पोरीला? आता ती कशी आहे? खेळकर आहे ना? खेळेल! मीही तिच्या बरोबर खेळेन!! काळजी नाहीं. मला आशा आहे कीं मीही तिच्याशी खेळेन! तिच्या प्रकृतीची काळजी घ्यावी. तिला वाढदिवसाचा पापा.

⑤ कावेरी :- तात्या कावेरीची वाट पहात मुंबईस बसलेला आहे असें वसंताने लिहिले आहे. याचा अर्थ असा कीं ती लवकर येणार नाहीं. मग माझी भेट केव्हां घेणार आहात? वहिनीही भेटीला जाणार कीं नाहीं? कोणीही घेऊन जावे. पण जाण्यापूर्वी सुपरिंटेंडेंटला लिहून तारीख व वेळ ठरवावी. विनाकारण परत येऊं नये भेटी शिवाय. त्रास होतो मनाला, व विनाकारण पैसा खर्च होतो. कावेरी लवकर आली नाहीं तरी आपण जावे व पुढील महिन्यात कावेरीची भेट करवावी. कावेरी आली म्हणजे तिला माझा आशीर्वाद कळवावा.

⑥ माझी प्रकृती :- उत्कृष्ट प्रकृती आहे माझी. तीन पौंड वजन जरी कमी झाले असले तरीं मी आनंदात आहे. मला कसलाही त्रास नाहीं. आनंदात जेवतो, खूप खूप गप्पा मारतो, हंसतो, खेळतो व खूप खूप झोपतो. कसलीही चिंता नाहीं. आणि चिंता का असावी?

मजेत. रहाण्यास व जेवण्यास मिळत असतांना आणखी कुरकुरी कां असावी? हां! वाटते केव्हां केव्हां की आपल्या मुलाबाळां सोबती आनंदात असतो तर मीही पोत्रां आनंदात दिवस घालविता आले असते. मनुष्याला वृद्धावस्था प्राप्त झाली म्हणजे तसे रुखरुख वाटू लागते. असे वाटू लागले म्हणजे समजावे की आतां पूर्वी प्रमाणे उमेद उत्साहाचे आपले दिवस राहिले नाहीत; वृद्धत्व आले समीप व आयुष्य; त्यात आपणा पराधीन केले. असो. चि. आपणा सर्वांच्या प्रकृती कशा आहेत? कळवीत असावे.

(५) प्रणिपात:- ती. स. वहिनींना माझा विशेषकरुन शिर साष्टांग नमस्कार कळवावा. त्यांची प्रकृती बरी आहेना? त्यांनी अंथरुण धरले नाहींना? त्यांना शक्य तितकी विश्रांती द्यावी. डॉ. कामत यांचे लक्ष आहेना त्यांच्या व इतरांच्या प्रकृतीकडे? लहानांना आशिर्वाद

सर्वांचा नानाराव

ता.क.

शंकरला सांगावे की आजीच्या पावती करुन मिळणार पंधरा रुपये घेऊन स्वतः (शंकर)-माझे नांवे मनि ऑर्डरीने पाठवावे. माझ्या नित्याच्या खर्चाकरता पैसे पाहिजेत. येत्या महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात जरी ही मनि ऑर्डर आली तरी चालेल. ही माझ्या खोलीत पावावयाची त्याची जिकीर म्हणून त्यास सांगावे. त्याला नमस्कार.

नारायण

158

From
N.S. Hardiker
No. 1053, Class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G.I.P. Ry

Superintendent
Nasik Road Central Prison

To Smt. Gangutai Shirade
Near Gunsiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक २८-९-४३

चि. गंगूताईस अनेक आशीर्वाद विशेष:

(१) पत्रव्यवहार :- मागचे तारखेस १८ चे कार्ड पोंचल्याबद्दल मी माझ्या दिनांक २१ (मंगळवार) च्या पत्रात नमूद केले आहे. त्याच पत्रात आपली २९-८-४३ व ११-९-४३ ची दोन पत्रें मला मिळाली नाहींत असें लिहिले. त्याप्रमाणे माझी ३१-८ (२-९), ८-९, व १४-९ ची अशी तीन पत्रें आपणास पोंचली कीं नाहीं याबद्दल चवकशी केली. याचा उत्तर आज तरी आले पाहिजे. आता शनिवार २५ ला आलेल्या पत्राची ([illegible]) मी वाट पहात आहे. हे पत्र [illegible] ते पण हाती आल्यास त्यातल्या गोष्टी नमूद करेन. ती. वसंत व नारकर यांचे पत्र पोंचले. अप्पा व सुनन्दा यांचे व इन्दूचेंही मिळाले. कावेरीची बातमी काहीं नाहीं. ती मुंबईला जाऊन त्यांच्या बरोबर अशी जाणार होती म्हणे; गेली कीं नाहीं हे कळले नाहीं. इतराकडून पत्रें नाहींत.

(२) सुटका :- काशिनाथ व गोपाळ सुटले ही हकीकत कळली. रामपूरकर सुटल्याचे वृत्तपत्रीं वाचले. श्रीधरास [illegible] करता शंकर गेला होता म्हणे. श्रीधराने रामूला लिहिले होते पुण्याहून दोनदा भेटून आले येथें. त्याजबरोबर तोही येथें येईल असें मला वाटले होते. पण [illegible]. तो तेथें बरा आहे.

(३) शंकर :- रामपूर सुटल्या कारणाने शंकरच्या आतापर्यंतची भरत होईल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तो आपल्या पूर्वींच्या नोकरीवर रुजू झाला असेल तर तेथेंच राहून हुबळी गदगचे काम करीत असेल असें मी समजतो तर त्यांत काहीं वावगे होणार नाहीं. जवळ जवळ एका वर्षाच्या अवकाशानंतर रामपूर बाहेर पडलेला आहे. पुष्कळसा अनुभव त्याला आला असेल. त्याने आपल्या गत आयुष्याचा विचार करून पुढील आपले ध्येय ही ठरवले असेल आणि त्याच्याप्रमाणे [illegible] आता तो स्वतःहूनही पार करीत असेल. त्याच्या त्या प्रयत्नात आपण त्याला सहाय्य करूं असें शंकरमार्फत त्यास माझे आश्वासन आहे. तसेंच शंकरनेही त्यास आपल्या स्वभावाप्रमाणे [illegible] दोघांनीही मिळून मिसळून काम करण्यास शिकावे. एकमेकांनी एकमेकांचा [illegible] काहीं तरी वादविवाद झाला असेल व त्यामुळे एकमेकांनी एकमेकास दुखावले असेल तर दोघांनीही स्वतःचा मनस्ताप करून घेण्याचा ही जी त्यांची [illegible] पडून आहे ती सोडून द्यावी. जगात हे फार दिवस चालत नाहीं. त्यामुळे वैमनस्य उत्पन्न होते व एकमेक एकमेकांचा नाश करण्यास प्रवृत्त होतात ही गोष्ट उभयतांनी लक्षात ठेवावी. विसरूं नये. माझा त्या दोघांनाही अंतःकरणपूर्वक निरोप आहे. शंकरचा बोजा तरी भार हलून आपल्या जरी नसला तरी कष्ट सोसून परत आलेला रामपूर हळूहळू आपल्या शिरावर घेईल अशी मला उमेद आहे. तसेंच त्याने District व Borough म्युनिसिपालिटीचे आमचे पुनः [illegible] त्यांचा चांगल्या रीतीने अभ्यास करावा असें मला वाटते. देशाची परिस्थिती, जगाच्या परिस्थितीबरोबर, बदलणार असल्याकारणाने आपल्या सरकारी, निम सरकारी व सार्वजनिक संस्थातील दोष ओळखून त्यांत जो बदल करून घ्यावयाचा असेल तर तो कसा करावा हे सुद्धा विद्यार्थी दशेत आपल्यात उत्पन्न करून घ्यावी. अनुभवाने व अभ्यासाने हे [illegible] आपल्यात येते म्हणून मी त्यास विनंती करीत

या अभ्यासाचा व निरीक्षणाचा उपयोग आजच्या रोजच्या व्यवहारात तर होईलच. परन्तु अविकृत [illegible] होईल. "दुबळी नजर" चा दोन्ही बाजूंनी होतो; त्याची भीती पर्वा नाही. हळू हळू "दुबळी नजर" चे दोष नष्ट होतील, त्याची पद्धत ही बदलेल, त्यात आज आम्हीं हेत असलेले विचार होऊ शकतील. परिस्थिती प्रमाणे त्यांत बदल ही करावा लागतो आणि, त्याला बदल बाहेर असणारे करतीलही. पण ते कसें करावयाचे याचे ज्ञान झाले पाहिजे. तें अभ्यास आणि निरीक्षणाशिवाय कसें होणार? म्हणून मी तुम्हांस अभ्यास करण्यास सांगत आहे. ऐको न ऐको त्याचें काम. "म.ला सर्व काही येते" अशा अहंकाराची आम्हांस त्याची जरूर नाही हरकत नाहीं. माझें माझ्या मित्रां-बाबतीतील कर्तव्य केलें पाहिजे. हें करणे हा सदर मजकूर लिहिण्याचा हेतु दाखवावा.

④ आकाशदर्शन:— आज, तुझा इतिहास व भूगोल कच्चा आहे असें तूं मला लिहिले होतेस; आठवते कां तुला? इतिहासाबद्दल मी तुला लिहिलेच. पुनः लिहीन. तुला त्याच विषयाबद्दल लिहीन. पण आज भूगोलाच्या अभ्यासाबद्दल लिहिणार आहे. भू-गोलाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी अभ्यासावरून ठरवावी लागेल. ज्या पृथ्वीवर आपण राहत आहोत त्या पृथ्वीबद्दलच्या ज्ञानात जरी आम्हांस फार फरक करावा लागणार नाही तरी आजच्या शास्त्रीय शोधामुळें आम्हांस पृथ्वीवरील अनेक गोष्टींकडे पाहण्याची आपली दृष्टी जरूर बदलावी लागत आहे. नकाशाचे रंगही जसजसे बदलतात तसतसें आपले शिक्षणातही बदल होत जातो. नवलेल्या गोष्टी अस्तित्वात आणण्याचे सामर्थ्य शास्त्रीय ज्ञानात आहे; नकाशाचे रंग बदलण्याचे सामर्थ्य राजकारणात आहे. शास्त्रीय ज्ञानाबरोबर राजकारण बदलले म्हणजे ~~[illegible]~~ पृथ्वीच्या पाठीवर राहणाऱ्या लोकांची परिस्थिती बदलते; त्यांचे आचार, विचार, आहार, राहण्याची पद्धत, कृती ही सर्व बदलतात. १६ व्या अथवा १७ व्या शतकातील आपल्या लोकांची परिस्थिती कशी होती, त्यांची कशा प्रकारची होती, त्यांचे विचार कोणत्या दिशेने वाहत होते वगैरे सर्व आपल्या इतिहासावरून आपणाला कळून चुकले आहे. तसेंच जगातील इतर देशांचे ज्ञानही किती होते हें आम्हांस समजले आहे. आजच्या परिस्थितीशी, विचाराशी, आचार आहाराशी जर पूर्वीच्या परिस्थिती स्थितिगतीशी तुलना केली तर आपल्याला जमीन अस्मानाचा फरक असलेला आपणास आढळून येईल. कां? तर आधिभौतिक शास्त्रीय ज्ञान वाढले; त्याबरोबर मानवाने आपली प्रगती करून ~~[illegible]~~ घेतली. ही प्रगती सर्वांगीण होती. अमुक एका बाबतीत सर्व जनसमाजाची प्रगती झाली नाही असें नाही. जी पृथ्वी पूर्वी आपल्याला अती मोठी दिसत होती ती आज शास्त्रीय ज्ञानामुळे, नव्या नव्या शोधामुळे, अगदी लहान दिसू लागली. पृथ्वीचे जे भाग आपल्याला माहीत नव्हते ते सर्व आपल्याला माहीत झाले; पृथ्वी-पर्यटनाने अंतरे शोधून काढण्यात आली. एका टोकापासून दुसऱ्या टोकास जितक्या जलद जाता येईल तितक्या जलद जाण्याची साधने शोधून काढण्यात आली, त्या आधारावर मानवाने प्राण्यातील अंतरही कमी कमी करण्यात आले आणि सर्व मानव समाज एक आहे अशा प्रकारची भावना उत्पन्न करण्यात आली. सुख दुःखे ही सर्व प्राण्यांना सारखीच असतात, करिता ती मिळविण्यात अथवा नाहीशी करण्यात प्रत्येकाने प्रयत्न करावा अशा प्रकारचा विचार रूढ करण्यात आला. त्याबरोबरच निसर्गाला आपलेसे करण्याचा, आपल्या मुठीत आणण्याचा प्रयत्न केल्याने [illegible] करण्याने व होत असलेल्या कार्याने मानवाला स्वतःची किंमत कळू लागली. आणि तो जगाच्या बाबतीत आपले पाऊल पुढे टाकू लागला. प्रथम तारायंत्राचे शोध तितक्या जलद एकाचे विचार दुसऱ्याकडे कळविण्याची युक्ती निघाली, नंतर बिनतारी यंत्र निघाले; नंतर विमानें ~~[illegible]~~ निसर्गाच्या वाऱ्याने पाऊल टाकण्यात येऊं लागले; नंतर रेडिओ यंत्र निघाले; त्याबरोबर टेलिफोन निघाली; [illegible] बिनतारी यंत्राच्या

170

हर्डीकर
N. S. Hardiker
No. 1053, class I
N.R.C. Prison
Nasik Road
G. I. P. Ry

Nasik Road Central Prison

To Sri Gangutai [illegible]
Near Gurusiddappa's Pond
Hubli, M.S.M. Ry

मंगळवार, दिनांक २६-९-३२

समुद्राचे हजारो मैल लांबवरून स्पष्टपणे दिसत असतील म्हणून [illegible] करून लोक [illegible] आहे; [illegible] जाणाऱ्या बोटीत बदल होऊन वाफेने चालणारी जहाजे आली; नंतर विद्युत शक्तीने चालणारी जहाजे निघाली; यावरून चालणारी जहाजे निर्माण झाली

वरील चिठ्ठी होते न होते तोच माझ्या सुटकेबद्दल मला ऑफिसात बोलावण्यात आले. माझी सुटका झाली. त्याच ऑर्डरमध्ये कस्तुरी व बापू यांचीही सुटका झाल्याचे कळले. मी आज रात्री येथून निघून मुंबईस जाईन आणि तेथून पुण्यास बारा दिवस काढीन. आणि मग हुबळीस येईन.

सर्वांना नमस्कार. ति. गं. वहिनींना शि. सा. न. कळावा

आपला नारायण

ता. क.

येथी आणाबाबांच्या मृत्यूबद्दल फार फार वाईट वाटते. दुःखाश्रू ढाळण्याशिवाय दुसरा काय मार्ग? मी येत आहे. लवकरच भेटेनच आणि बोलेन.

नारायण

FILE NO:. 15

1951 - 52

Page 1 - 8

1

DOCTOR RAJENDRAPRASAD

RASTRAPATHIBHAVAN

NEW DELHI

YOUR ELECTION AS PRESIDENT UNION REPUBLIC BRING TO MY MIND WHOLE PICTURE OF FREEDOM'S STRUGGLE AND PART PLAYED BY YOU AND ALL OTHER OLD COLLEAGUES STOP ACUTELY FEEL GANDHIJI'S ABSENCE NOW STOP SORRY HE IS NOT AMONGST US TO ENJOY AND GUIDE STOP AM OVERJOYED TO SEE YOU ENTHRALLED AT NATIONS HELM OF AFFAIRS AT THIS CRITICAL JUNCTURE STOP AM OFFERING YOU MY UNRESERVED LOYAL SERVICE STOP WISH YOU LONG UNHAMPERED LIFE FOR SUCCESSFUL REGIME

DOCTOR HARDIKER.

8.5.51
Hubli

1A

HUBLI 2nd May 1952

My Dear Shri Prakash,

Yours from Ooty was received by me at Nandi and could not reply to you early as I was touring in Mysore State. At an urgent telephonic call from Hubli regarding the seriousness of the Old woman at home who had brought me up, I had to cancell all my engagements in that state and come here to be near her death bed. Fifty minutes after my arrival she breathed her last. I was very fortunate to be with her. Though she was eight, I feel her absence as she was second mother to me. I know your feelings in such matters, and I am sure you don't blame me for not attending the work at home and rushing back to the dying woman.

When I take up Madras tour for reorganising the Seva Dal in that state, I will certainly come and meet you and greet you for the splendid work you are doing.

I know your feelings about me. My weak physique does not hinder my work. I am ready to do any kind of work. Service has been my goal. My nature and character are known to the bosses at Delhi. They know me well. It is for them to accept my services and for friends like you to speak to them about it. It is not for me to say anything about it to anybody. Mine is to work and do the duty entrusted to me. I live for servuce and will die while rendering service to the Nation.

With love to you,

Your Brother

To

Shri Shri Prakash
Governor of Madras
MADRAS.

2

10th May 1952

My Dear Rajendra Babu,

Of the thousand, of Greetings that you have received on your being elected as the First President of the Indian Republic, the following one was from me:

> Your election as President Uinon Republic bring to my mind whole picture of Freedom's Struggle and part played by you and all other old colleagues. Acutely feel Gandhiji's absence now. Sorry he is not amongst us to enjoy and guide. Am overjoyed to see you enthralled at Nation's helm of affairs at this critical juncture. Am offering you my unreserved loyal service. Wish you long unhampered life for successful regime.

I do not believe that you have even seen my above telegram. It is not possible for you to go through all ofthem. Hence, I write this personal letter and offer you my heartfelt congratulations.

As I have already stated in my telegram, the entire story of the FREEDOM'S FIGHT since 1921 came before my mind, and I saw you therein at all its paces in different capacities. It gives me great joy to see that the sufferings and sacrifices of those days have now been recognised by the Nation. Very few of those with whom we all worked then are actively living today in order to enjoy the fruit of their labour.

It however pained me to see that the so called parties in the Country led by some of our own old colleagues and workers did not allow an unanimous verdict of the People on the Presidential Election. Had they only realised their position, the gravity of the present situation and their responsibility to the Nation, they would not have insisted upon a fight in this election. They forgot that a man in the street judges the work and worth of the leader whom he intends following. The Nation had its dice cast and goodness has triumphed.

With the help of the New Cabinet, I am sure, and also with the unflinching co-operation of the People, you will be able to bring peace, prosperity and plenty

3

plenty ......
plenty to this Promised Land of ours during your regime. I only wish God will give us the strength of mind to do that what is ordained by Him.
My Dear Ran

Your Brother,

N. S. H

Doctor Rajendraprasad
President, Indian Republic
Rastrapathi Bhavan
NEW DELHI.

4

Dr. N. S. Hardiker
HUBLI

HUBLI Camp 15th May 1952

My Dear Shri. Sri Prakash,

When your new appointment was announced, I wrote to you to your Delhi Address and sent a copy of the same to your Madras Address, But I did not get any reply from you.

I had congratulated you for the jump you had taken from the North to the South. From direct West you went to the direct East. From the East you went to the Centre, and now I see that you are on the South. I hope you will one day go to the extreme North as India's Representative (Ambassador). I know your mind about the jumps and changes - for some time these are inevitable. A man of merit, and a popular one at that, is needed everywhere and by every one. That is what gladens me.

Your task in Madras seems to be an onorous one. Difficult as it is, I am sure you will pass through the tides peacefully. That is possibly the one reason that motivated your sender. He knows your caliber, your sweet nature. You have agood collegue also in the man who shoulders the responsibility. Both of you together will set right the wrong that has been done to the organisation to which we all belong.

I am leaving for Nandi Hills. I will stay there for fifteen days and try to recoupe my health. Will you reply to me to the following address and let me know how you are?

Your Brother,

To

H.E. Shri Sri Prakash,
Governor of Madras
MADRAS.

GOVERNOR OF MADRAS
सत्यमेव जयते

RAJ BHAVAN
Ootacamund,
May 19, 1952.

My dear Hardiker,

I am very happy to receive your kind letter of May 15 and I hasten to reply to the same. I fear the earlier letters to which you make reference must have got lost somewhere for ~~the~~ my last two weeks in Delhi and the first two weeks in Madras were passed in great confusion. I fear I lost a number of my letters at that time. Masses of them have also accumulated and I have been trying to dispose them of in small instalments whenever I can get a few moments to spare. Life for me has been more than busy, and that is my only excuse for any remissness in correspondence. I am sorry that even your letter seems to have got misplaced or crowded out. You will please excuse.

Though late I write to thank you with all my heart particularly as an old colleague and friend for all the felicitations and good wishes that you have sent. I pray that I might be worthy of the love and confidence that it has been my privilege to receive throughout life. Madras, as you doubtless know, turned itself almost into a problem Province as a result of the elections. No party was in absolute majority and it was my object to do the best I could. I hope however that I have done what was right and proper and that we shall have a strong and stable Government and normal life with peace and prosperity for the people.

I very much appreciate and value your kind words about myself. Personally I am anxious now for some peace and rest and no more want jerks and jolts. I am also getting old. I shall however do my best wherever I am sent but Jawaharlal knows my real feelings and I am sure he will oblige me the moment he feels he can safely do that.

6

Diwakar, I find, is going to Bihar and probably at the present moment, he is on a visit to his home to meet his friends. I remember my visit to Hubli in 1935 when he presided over my public meeting then. Little could any one of us imagine then that 17 years later we should be where we are. I wonder what they are doing about you. I cannot understand why your time and talents should not be utilised in wider spheres of public usefulness. I know your health has never been very good but still it is good enough for normal work and your active habits have kept you up to the mark all these days. I hope this finds you quite happy and well. Please remember me to all friends and members of the family.

With kind regards,
Yours affectionately,

Sri Prakasa

(Sri Prakasa)

Dr. N.S.Hardiker,
Nandi Hill Station,
Dt. Bangalore.

GOVERNOR OF MADRAS
सत्यमेव जयते

RAJ BHAVAN
Guindy, Madras.

June 8, 1952.

My dear Hardikar,

Many thanks for your kind letter of June 2 that I have received on my return from a tour to northern India. I am distressed to hear that the old lady has passed away. In fact, as you may recollect, I had always taken her to be your mother till you told me that she was not, and that she was an aunt or some other relative. It is a matter of some comfort that you got to her in time; and when she was 80 years of age, it must have been a relief for her to go. I can however understand the sorrows of those who have been left behind; and I send my heartfelt sympathies to you and other members of the family.

I have myself been very badly caught up in official work and that is why all my other work which I value so much, has been suffering a great deal all these many years. I do not know when I should be able to get back to it. It depends upon the Prime Minister's releasing me from my present assignment. I know only too well how despite your weak physique, you have struggled for the country's cause and worked wholeheartedly to teach discipline and physical fitness to our young people. My sorrow is great that you have not been properly utilised in the new set-up. I know you are of a shy nature and I am glad that you have not allowed anything to come in your mind and have continued your good work undeterred.

Praying that all may always be well with you,

I am,
With kind regards,
Yours sincerely,
Sri Prakasa
(Sri Prakasa)

Dr. N.S. Hardiker,
Hubli.

8

GOVERNOR OF MADRAS
सत्यमेव जयते

RAJ BHAVAN

Guindy, Madras.
October 22, 1952.

My dear Hardiker,

I am grateful to you for your kind letter of October 17. In fact, I have been wanting to write to you for a good long time, and my secretary had your name on the list of persons to whom I have to write when I am well enough to do so. On the receipt of this letter, I feel I must not delay any more.

It is always a matter of great joy to me to keep in contact with friends; and you and I have been occasionally writing to each other all these 32 years or so. The desire to write to you came to me when I learnt with much joy and satisfaction that they have sent you to the Council of States. You should have been in the legislature long ago; and when I was scanning and screening the lists of Congress candidates at Delhi last October and November, my anxiety was great to push you in, but various factors intervened and as we could not find a place for Divakar owing to the situation in the Bombay State, for the House of the People, we had with great reluctance and sorrow to leave you out. As Divakar got pushed on to the gubernatorial Gaddi of Bihar, my anxiety became great that they should not forget you though pressure on behalf of others was heavy, to my personal knowledge. I was glad therefore that you were at last selected, and I wanted very much to write to express my joy and send you my felicitations. Unfortunately, other work crowded this pleasant duty out; and before I could write at last, I got hopelessly ill.

For the last one month now, I have been more or less in bed with a bad attack of influenza, consequent on my catching a very bad chill at Ooty. I came down with some difficulty during the last few days of the Prime Minister's stay here, and could only partake of the few social functions held at Raj Bhavan. I did walk up to that party though I sat on a chair in a corner and could not move about at all. I had no idea that you were there, otherwise I should have rushed to meet you; and you can imagine my very deep irritation when late that evening I was informed that you had come, had enquired after me, but could not meet me. Really you should have ~~burst~~ barged in without any ceremony, wherever I might have been. In fact, I feel very angry with you for having gone away without seeing me. Unfortunately I still continue weak and do not know when I shall be absolutely free from this trouble.

I wonder if you are likely to come this side again; and if you do, please let me know in time and come and stay with me. It was really wicked of you not to have informed me that you were coming ! I should have looked out for you. I cannot tell you how very angry and disappointed I feel. The Secretary not knowing our relations and feeling that he should not interfere when I was with the Prime Minister, did not inform me. When you next come, you just do not mind the Secretary or ADC and push your way along to me.

Please remember me to everybody. It does seem a long time when I was last in Hubli. I wonder when I should be there again. I hope you are keeping reasonably good health now and that all is well with you. With kind regards and all good wishes,

I am,
Yours affectionately,

Sri Prakasa
(Sri Prakasa)

Dr. N.S. Hardiker, M.P.,
"Sneha Kunja"
Hubli.
(State of Bombay)

F No 16
1954
Page 1-39

1

To

The Secretary,
Council of States Secretariat,
Parliament House,
New Delhi.

Dear Sir,

I give notice of the following Starred question to be answered on the floor of the House.

Will the Hon'ble Minister for Defence be pleased to state:--

(1) What is the present policy and programme of the Government of India regarding the promotion of the Junior N.C.C. movement;

(2) whether it is a fact that the Bombay Government have imposed a condition on ~~the~~ schools desiring to maintain in future Junior N.C.C. troops that they should give an undertaking that two-third of the expenditure shall be met by the contributions of the respective schools and the cadets and whether the whole expenditure used to be borne by the Government before;

(3) if the answer to (2) is in the affirmative, whether this policy will not discourage the development of the Junior N.C.C. movement and what do the Government propose to do in the matter;

(4) what are the conditions laid down by the Government of India for running the Junior N.C.C. movement in the various educational institutions in the States.

Yours faithfully,

(N.S.HARDIKAR),
Member, Council of States.
28.8.1953.

2

No.4

August 30, 1954.

My dear Gokak,

Excuse me for writing to you this letter.

Mr. S.V. Inamdar, the All-India Organiser of Congress Seva Dal, who is the Managing Trustee of the Hardiker Diamond Jubilee Trust, has already written to you about the correction of a Prize Essay to be printed by the Trust. He has sent you the original essay, as well as the corrected one which was received by him a little later. Both are in your possession today. I am the originator of the Trust. What that Trust is, you will find from the pamphlet enclosed. For the last two years we have been doing this work. Each year will be given the "JAWAHAR PRIZES" to those whose essays will be selected by examiners who are appointed by the Trust with my approval. The essay in question was examined by Mr. S.V. Krishnamurthi Rao, the Deputy Chairman, one Mr. Pillai, a Government high official in Bombay and myself. Independently the essays were read and the one in question which has received the highest mark from all the three is given the prize.

It was my duty to write to you much before Inamdar himself wrote to you and sent to you the essay. Somehow I failed in my duty. Twice at Dharwar and at Hubli I tried to telephone and contact you. I was not fortunate in contacting you. After that I forgot about it. When I came to Delhi the other day, Mr. Inamdar reminded me about the work that I was supposed to do. Hence I am writing to you now. Please do go through the essay, correc it and edit it and allow us to get it printed. I depend on you for this little service.

2.....

2

Will you allow me to put you as one of the examiners for the next year? I am thinking of yourself, of K. Sampathgiri Rao and someone from the North. I have always had only three examiners. I know two of you will be from the South and only one will be from the North; but that matters not so long as they examine the essay properly, keeping the viewpoint of the Trust in mind.

I hope you will reply to me at your earliest convenience and give me your consent to the two proposals that I have placed before you.

With kind regards,

Your brother,

(N.S. HARDIKER)

Shri V.K. Gokak,
Principal,
Karnatak College,
DHARWAR.

4

No 1

10, Akbar Road,
New Delhi,
August 30, 1954.

My dear Hanumantharao,

Bhau Shevade has written to me about the advice given to him regarding the Printing Press organisation. I have written to him and the others to meet you and take you to Jai Hind Office, for further consultations. Rama Rao Shevade also has told me about the advice you gave to his son Bhau. Then I had very little time to spare. Therefore, I did not ask you anything about that matter. When I return from Delhi this time, I will have a talk with you in detail about the ~~same~~ matter.

I have written to Diwaker asking him about his "Shastiabdapoorthi" programme. Will you be good enough to let me know as to what you are doing and what you have done in the matter? As I told you I would like to be in Hubli at least one day previous to the arrival of Diwaker so that I may be of some use to you in your work. If you so desire I am willing to come even earlier. I do not mind to take leave of the Council and come there. This is the occasion when all of us should put our shoulders together and make the function a success. So please do be frank and let me know. I expect your order in this respect.

I am O.K. After I hear from you I will write to you again.

Your brother,

(N.S. HARDIKER)

H.R. Mohare, Esq.,
Editor,
"Sanyuktha Karnataka",
HUBLI.

No.2

10, Akbar Road,
New Delhi,
August 30, 1954.

My dear Diwaker,

Hannama has already written to you about my arrival here. For the first few days I was not keeping well. Somehow the journey these days are troublesome to me. I have begun to hate them. Unless I take someone with me, it is impossible to do any work. So I have decided to lessen my tourings.

I am told that you will be reaching Hubli on the 26th of September and that you will be staying there for five days. You are supposed to be at Bangalore on the 2nd of October. During the days that you have allotted for Hubli you are supposed to be taken to Dharwar, Gadae and a few neighbouring places in Bijapur. I do not know how much of these is going to materialise. It is, of course, in the hands of the great witty man Hanumantharao. I have told him that I will be at his disposal durin those days and he should take my services without any reservation.

In order to be at Hubli on the 25th atleast, earlier to your arrival - I will have to leave Delhi on or about the 20th of September. En route I have been asked to pick up Kaveri from Buldana. She is to be there at Hubli on the day of your "Shastiabdapoorthi".

Has Hanumantharao given you his programme? If not when is he going to submit it to you for you approval? If you get it, will you send me a copy of the same? I am writing to him also.

But what about the floods? Will that allow you to leave your Headquarters? Is that yet a question? Please let me know.

If you are allowed to go out of your Province, as you have already planned to go, I want you to favour me by giving your consent to the following:-

(1) You should go to our "Shevades" for at least ten minutes and take at least a cup of milk in honour of your 61st birthday. The old woman has gone. I am the next now at home. Below me are Ramu and Ganguathai. The others are all youngsters. Anyway, so long as we three are alive, I am sure, you will not refuse the cup of milk that is offered to you on this auspicious occasion.

(2) I want you to go similarly to the house of Umabai and Dr. Mahajan for a few minutes.

(3) We wish the Indradeva Trust desires to garland you at the Press. A few minutes of your presence is absolutely necessary there for that purpose.

I assure you that I will not take much of your time, not bother you and will always keep in mind to honour the Chair you occupy and the dignity of the Office you hold. The honour that is due will always be given.

Please do drop a line at your convenience and let me know how you are.

With kind regards,

Your brother,

(N.S. HARDIKER)

His Excellency
R.R. Diwaker,
Governor of Bihar,
RANCHI, (Bihar).

6

10, Akbar Road,
New Delhi,

2nd September, 1954.

My dear Durgabai,

Herewith please find three copies of Pro-forma sent by the Chief Medical Officer of the Women's Hospital of Hubli. The Indian Women's Aid Society's Hospital (women's hospital), Hubli, has been seen by you. Dr. Miss S. Mahajan is the Chief Medical Officer. I want you, before you leave the shores of India, to send this application, together with the Pro-forma, to the proper authorities with your recommendations.

I need not tell you that, if financial aid is given to Dr. Miss Mahajan, she will be in a position to show some more concrete results and help the ailing humanity.

With kind regards,

Your brother,

N.S.H.

Encl: (N.S. HARDIKER)

Shrimati Durgabai Deshmukh,
Chairman,
Central Social Welfare Board,
Diplomatic Enclave,
NEW DELHI

10, Akbar Road,
New Delhi,
3rd September, 1954.

My dear Dr. Mahajan,

I have asked Miss T.K. Adranvala of the Directorate General of Health Ministry to send to you a copy of their letter relating the training of health personnel for the Community Development Projects of auxiliary nurses and midwives, together with a copy of "A GUIDE TO NURSING PROCEDURE IN THE PRACTICE OF DOMICILIARY NURSING AND MIDWIVES" and "SYLABUS AND REGULATIONS FOR THE AUXILIARY NURSES AND MIDWIVES' COURSE". As soon as you get them, please go through the whole thing very carefully and correspond with Dr. Vaidya as well as with me. You remember the suggestion made by Dr. Mrs. Bhatia regarding the training of nurses and midwives in both the institutions, yours as well as Dr. Vaidya's. In view of that fact I think we can take up this training and assure the Health Ministry of giving them a number of trained nurses and midwives at the end of 2/3 years. I want you to take the letter of Miss Adranvala to Mr. Mathuradas and give information which has been asked for by her. You will find the questions on page 3 of the letter she has addressed. I want you to write to me immediately acknowledging her literature.

In the meantime I am writing to the Health Minister and others concerned regarding the acceptance of the training. Whatever is possible for me to do here I will certainly do and do it even before you start the ball rolling. However, as I want the whole thing to be done officially, you must act immediately. Please remember that I am not going to stay here after the 20th of this month. I have not much time left for getting all this work done satisfactorily. Hence the request to act quickly and immediately.

I am sending a copy of this letter to Dr. Vaidya also.

Yours affectionately,

(N.S. HARDIKER)

Dr. Miss. S. Mahajan,
Women's Hospital,
HUBLI

10, Akbar Road,
New Delhi.

4th September, 1954.

My dear Dr. Kamalapur,

I have to ask you a favour. I hope you will respond.

I am supposed to deliver a radio speech on the 2nd of October, 1954 in Kannada on "The Political Front (Rajakeeya Rang) 50 years ago". I would like to get from you a short history of the political situation in Karnataka of the second half of the 19th century. If it is possible for you to get these facts I will be able to write out the speech and refer to the political happenings in Karnataka during that period.

I know it is difficult for you to get these facts, but as you are connected with the Vidya Vardhak Sangh and the Historical Society at Dharwar it will be possible for you to get some of the story of those days. I presume that you will, before writing to me, consult some of your friends also about it.

As I do not wish to talk at random I am writing to you to help me in drafting my speech. I hope you will be good enough to do this work for me and write at your earliest convenience.

Your brother,

(N.S. HARDIKER)

Dr. Kantesh Kamalapur, M.B.B.S.,
Practising Physician,
DHARWAR (S. Railway)

10, Akbar Road,
New Delhi.

4th September, 1954.

My dear Dr. Natesh,

Herewith please find a letter, addressed to Dr. Kantesh Kamalapur, M.B.B.S., Dharwar. I want you to deliver this to him, if you think that I have to refer to the Karnataka's history of the 19th century in my talk on October 2nd, 1954. In your circular you have not made it clear as to whether the subject concerns the country as a whole or Karnataka in particular. A doubt came to my mind, hence, I have written this letter to Dr. Kamalapur. If the talk is to be on India in general I do not want you to deliver the letter to him. You may destroy it. Otherwise do please give it to him and ask him to expedite the matter. You will have to be after him if you want me to talk authoritatively on the subject.

So you had gone to Bagalkot? What part did you play this time and in what drama? You chose a very good opportunity of my being away from Karnataka in acting on the stage. Very cunning, indeed!

How are you? How are your lieutanants? I am here up to the 20th of this month. After that I come home and participate in the 61st birthday celebrations of Mr. R.R. Diwakar which takes place on the 27th at Hubli and in other places.

With kind regards,

Your brother,

(N. S. HARDIKER)

Dr. A.M. Natesh,
Asstt. Station Director,
All India Radio,
DHARWAR

10

10, Akbar Road,
New Delhi,

4th September, 1954.

Dear brother,

Herewith I am sending to you two applications for your perusal and action.

The applications are from (1) Mr. C.J. Kamalani, Proprietor, Cafe Imperial, Dharwar, regarding the allotment of evacuee property in Hubli, State of Bombay, towards settlement of verified claim of Rs.17,500/- only and (2) Mr. Karamchand Shukla, Shop No.105, New Rajendra Nagar Market, Shankar Road, New Delhi-5, regarding the auction of his shop and house and his displacement from the same. This application has been sent by Mr. Karamchand Shukla to the Prime Minister.

I happened to know both. I know Mr. Kamlani for the last five years and know his activities fully well. Whatever he has written in his application is true and he deserves help from you.

Shukla I know is an old worker. We used to meet in the A.I.C.C. Sessions and in Lahore also during L. Lajput Rai's days. I would like certainly to see that he is helped. How can we do it? Will you be good enough to look into these matters and do your best to help both of them?

A line in reply will be very much appreciated by ~~your brother.~~

Your brother,

N. S. Hardiker

(N. S. HARDIKER)

Encl: 2

Shri Ajit Prasad Jain,
Minister for Rehabilitation,
Hastings Road,
NEW DELHI

10, Akbar Road,
New Delhi.

4th September, 1954

My dear Shastriji,

Herewith please find an English translation of an editorial note that appeared in "SAMYUKTA KARNATAKA" of Hubli, a Kannada daily, on the 12th of August, 1954.

The facts mentioned therein are quite true. I too hold the same opinion. Mostly everywhere at all stations where canteen arrangements have been made on the Southern Railway's metre gauge, from Hubli to Mysore, Hubli to Sholapur, Hubli to Guntkul we get the same sort of food.

It does need a change. I hope you will look into the matter and do the needful.

With kind regards,

Your brother,

Encl: (N. S. HARDIKER)

Shri Lal Bahadur Shastri,
Minister for Railways and Transport,
1, York Place,
NEW DELHI

12

10, Akbar Road,
New Delhi.

7th September, 1954.

Dear Nettoor,

For a long time you have not come to Delhi. Why? How are you? When are you coming? I will be here up to the 20th of this month; then I am returning home. If you come before that certainly we will have some hours for ourselves at 10, Akbar Road.

Some time ago I wrote to you about Kannada books to be sent to the Kannada Health Institute, Gataprabha, District Belgaum. I have spoken to you, when you were here, about certain copies of the books that you have published so far to the Library of the Health Institute. I have told you that I was creating a library for the patients, their attendants, their relatives and the visitors who were pouring into the Health Institute. You had agreed, but you have not acted. My letter that I addressed to you some time ago was only a reminder. Evidently either the letter is miscarried or you have not cared to reply due to your various engagements. Will you now attend to this and let me know exactly what you ~~are~~ going to do? If you write to this address do so as early as you can, if not write to my Hubli address.

What I want from you is a copy each of all your publications and also the publications of your friends. I do not want books which deal with serious subjects. After all it is the patients their relatives and the visitors who are to read. So do select the books and send them to Dr. M.K. Vaidya, M.S., Chief Medical Officer, Kannada Health Institute, Gataprabha, District Belgaum, Southern Railway and say to me that at my request you have done so.

Mr. Krishna Moorthy Rao and his three children, Sundru, Shantha and Raja are here. Chandru is in Banaras. They are all doing well. It is too hot here though sometimes the temperature comes down even to 93°-94°. It is unbearably hot. We sleep outside and it is not possible for us to work inside. You are much better off at Bangalore.

With kindest regards,

Your brother,

(Dr. N. S. Hardiker)

Shri Nettoor Shrinivasa Rao,
B.A., LL.B.,
Advocate General,
BANGALORE

L

XXXXXXXXXXXXXXXXX
RAJYA SABHA

10 th September, 1954.

Dear brother,

I send you herewith an application of one Mr. Tirlok Nath of Messrs Brij Brothers, New Delhi. I know the person. The story that he writes is indeed worth knowing. It is a family quarrel. I sympathise with that family. Is it possible for you to shift these people from their present residence? Consider and do the needful.

Your brother,

Encl: 1 (Dr. N.S. Hardiker)

Shri A.P. Jain,
Minister for Rehabilitation,
4, Hastings Road,
NEW DELHI

10, Akbar Road,
New Delhi,

10th September, 1954.

My dear Mathurbhai,

I am sorry I have not replied to your letter nor have I acknowledged the registered parcel containing my watch. Please excuse. Somehow I forgot.

I am sure Krishna Raj has return from Hubli. How long was he there? Has he finished his work? Did he have a talk with Ramarao Shevade? Was Shankarappa there? I wish they have finished their work once for all.

I am thinking of reaching Bombay on the 21st of this month by the Frontier Mail. I will stay in Bombay only one day and run to Ghataprabha in order to reach Hubli on the 25th noon. When I am at Bombay, certainly I will see you and your brother, Krishna Raj, as usual.

Please give my pranams to Krishna Raj and say "Hallow" to him. May I expect a line in reply from you or from him. I hope you are all well.

Your brother,

(Dr. N.S. Hardiker)

Mr. Mathurbhai Kapadia,
"White House",
91, Walkeshwar Road,
BOMBAY - 6

10, Akbar Road,
New Delhi.

11th September, 1954.

My dear Ramachandrarao,

I am anxious to know from you whether your Education Department teaches national songs "Vandemataram" and "Jana Gana Mana" to their students. We are anxious to see that these two songs are sung by all in unison. Therefore community singing should be encouraged by all of us. I know as a matter of fact that schools in your State have begun to employ Seva Dal trained teachers as physical culture instructors. These Seva Dal trained instructors know the songs. So please make them take up community singing and teach the same to all in all schools.

Also it is absolutely necessary that the history of the National Flag, the method of saluting, hoisting and lowering it is also taught to our boys and girls. An attempt towards this ought to be made by the Educational Institutions and I hope that the Educational Ministers do make it a point to introduce the same in schools working under them. I expect a reply from you as quickly as possible so that I may be able to place before you some concrete suggestions regarding the teaching of songs and the history of the National Flag.

With kindest regards,

Your brother,

N.S.H.

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri A.G. Ramachandrarao,
Minister for Law and Education,
Government of Mysore,
BANGALORE

16

10, Akbar Road,
New Delhi.

11th September, 1954.

The Chairman,
Delhi State Transport Authority,
5, Rajpur Road,
DELHI

Dear Sir,

I had written to you a letter a few months back regarding one Mr. Anant Ram, Driver to the Deputy Chairman, Rajya Sabha. I am sorry to inform you that so far I have not received any reply to that letter. The said Anant Ram had applied for a permit for his Taxi to be run in Delhi and I had recommended his case for a license. I shall feel pleased if you will kindly look into the case and see that a license for Taxi is issued to Mr. Anant Ram.

Yours faithfully,

(Dr. N.S. Hardiker)
Member of Parliament.

10, Akbar Road,
New Delhi.

11th September, 1954.

My dear Narialwala,

This is just to remind you about my nephew's son, Mr. L.R. Shevade. I hope you remember it. Can I expect anything? Please let me know.

My friend and colleague Mr. Ekambara Iyer has a son in Germany. He is undergoing training in engineering. For the present in order to get practical experience he is working in one of the factories there. It is our desire to see that he enters the Mercedes Bens organisation in Germany which is one of the biggest factories in the world. I am told that the Tatas are going to start an automobil factory in this country. Whatever that may be I am now interested in seeing that Mr. Ekambara Iyer's son, Mr. Mohan Iyer, is taken as an apprentice in the Mercedes Bens Factory at Stuttgard. For this purpose I would like to either see you personally, when I return from Delhi, or ask Mr. Ekambara Iyer (mohan's father) who is one of the Directors in the Textile Department of Government of India in Bombay to see you. I will be very thankful to you if you will please write to me immediately about both these points.

I hope you are much better now. How is your leg?

With kindest regards,

Your brother,

N.S.H.

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri P.A. Narialwala,
"Bombay House",
Tata Industries,
Fort, Bombay.

18

10, Akbar Road,
New Delhi.

11th September, 1954.

My dear Iyer,

Herewith please find a copy of the letter that I have addressed to Mr. Narialwala regarding Mohan's apprenticeship in the firm you have mentioned in your letter. I hope to hear from Mr. Narialwala, but in the meantime I would like you to write to him on the authority of my letter and ask him to give you some time so that you may go personally and explain to him everything. Please let me know what you do.

My Office has sent you the amount owed by them to Mr. Vishwanathan. I hope you have settled the account.

You must have received a number of letters from the Office regarding the certificate. As I had told you personally I have done. I have written a number of personal letters to some of the highly placed persons who are to be the recipients of the certificates requesting them to send us more money in order to help the poorer friends who are not in a position to earn even their livelihood to day. I did not think it necessary for me to write a special letter to you on the same subject. Please let me have your reactions.

I am not sure as to whether Diwakar goes to Hubli or not. There are floods in Bihar. Will the floods allow him to leave his State? I am awaiting his reply. However, I am thinking seriously to leave Delhi on the 20th of this month. Anyway I will write to you the exact date of my arrival in Bombay before the end of next week. My love to Raja. Do drop a line immediately and say whether you have received any letter from Mohan or not.

Yours affectionately,

(Dr. N.S.Hardiker)

Mr. A.S.E. Iyer,
Chaupaty Terrace,
Chaupathy,
BOMBAY - 7

10, Akbar Road,
New Delhi,
September 13, 1954.

My dear Chanda,

I am told that Indian graduates are employed in Ethiopia as teachers by the Government of that country and today there are many who are engaged in that profession there. I have no idea as to whether this information of mine is correct.

One of the sons of my nephew who is an M.Sc. of the Agra University is anxious to go to Ethiopia as a teacher. Mr. Kamlaker S. Shevade of Kalghatgi (District Dharwar) has written to me about this and wanted to have full information about this matter. Is it possible for you to get it? Will you please help me to get it? If it is necessary for Mr. Shevade to approach any officials either in the Embassy or in one of the Consulates he will do so. If there is one in Bombay it will be easy for him to go there and seek the information from them. So please be kind enough to write to me about this.

With best regards,

Your brother,

(N.S. HARDIKER)

Shri A.K. Chanda,
Deputy Minister,
External Affairs Ministry,
Government of India,
4, Soneribagh Road,
NEW DELHI.

20

~~XXXXXXXXXXXXXX~~
RAJYA SABHA

14th September, 1954.

Revered Panditji,

Here are two sandal-wood sticks for you. These are from the Bharat Seva Dal of Mysore.

Both these sticks have ivory heads on them. The head of one is very plain without any ornamentation. The other has the national insignia on it.

Please be kind enough to accept them as a token of love.

Another point:-

On the 30th Anniversary Day of Seva Dal, on 28-12-53 at Delhi we announced merit certificates to selected old and new workers of Seva Dal. As the certificates were not ready then we had said that the same would be distributed at a later date. We have printed them now. We want to distribute them on October 2, 1954 - Mahatma Gandhi's birthday.

But these certificates have to be signed by you - one hundred in all. I dare not ask you to sit signing these certificates. What shall I do? Will you please guide me? If you desire I will meet you at any time you say, take your advice and act accordingly.

Please let me know.

Your brother,

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri Pandit Jawaharlal Nehru,
Prime Minister of India, NEW DELHI

(21)

(Courtallam).
MADRAS GOVERNOR'S CAMP

September 14, 1954.

My dear Hardiker,

Your circular letter of September 6 as well as your personal letter of September 10 have both safely reached my hands. You will please excuse this delay in replyihg. Work has been heavy, and I have been far from well besides. Then I have also been constantly touring, and personal correspondence was therefore crowded out. I am sure you will understand and excuse.

You need not apologise for sending me the typed circular. It is quite all right, and I see no reason why I should be given any special consideration when all of us have worked alike and are equally deserving of praise or blame. I naturally read all the papers that come addressed to me, myself, and attend to them as well as I can. It is good of you to think of giving me a meritorious-service certificate for such little work as I might have been able to do for the Seva Dal. I must confess however that I really do not deserve it, for my direct services to the Dal have been less than negligible. If however you think that I am deserving of a certificate, I shall feel honoured in receiving it. I wonder if you are giving one to the Prime Minister. He and I were together in all such public work, and we also drilled together in the Seva Dal camp that was ~~brought~~ got up sometime early in 1940 at Allahabad.

I am arranging to send one hundred rupees to Shri Inamdar at the address given by you. I am on tour at the present moment, and I may only hope it will reach the person concerned in time. I am sending this letter to you at your Hubli address since you are to be there at the present moment, with a copy to your Delhi address as well. A copy is also going to Mr. Inamdar.

I am glad that you are thinking of celebrating Divakar's Shashtyabda-purti which here in Tamil Nad is a day of great rejoicing. I wonder if Divakar himself will be able to go down to Hubli for that occasion. I remember having sent an article for your own celebrations in 1949 from the interior of the jungles of Assam. It is good, in a way, that we have all lived to see Swaraj. We are lucky that we should have seen the fruits of our labours in our own life time.

You want me to present the certificates to the recipients of this State. I can receive them on October 2 as desired by you at 7 in the evening at Raj Bhavan, and hand over the certificates to them. I am going out on September 30 and shall not be back in Madras till late in the afternoon of October 2. Hence this rather late hour that I am compelled to give. You must let me have the names of the persons concerned as well as the certificates in good time. Your office must give them information direct, to come to me at that hour. You will please appreciate that it would not be possible for me to send all the information from this place.

There can be no objection to a Governor doing this; but as he is supposed to be above politics and is not expected to associate himself with any definite party as such publicly, I shall keep the function private. I hope you will agree to this. Of course I am a Congressman, and say so quite openly, but I do not want to give cause of irritation or criticism to others.

I am very grateful to you for all the kind things you say about me. I am keeping generally fit, and at my age I should not complain. No members of my family are with me, and I am quite alone so far as that goes. I have come here to Courtallam in the interior of the Tirunelveli district, which is a beautiful place with waterfalls under which one bathes for health. I have been rather below par both in mind and body of late, and so have come here for three days' complete rest, during which I shall take as many baths as possible. My first bath this morning soon after I arrived here, is already making me feel better.

Hoping all is well with you,

I am,
With kind regards & all good wishes,
Yours affectionately,

Sri Prakasa

(Sri Prakasa).

Dr. N.S. Hardiker, MP,
Hubli.
(Bombay State).

10, Akbar Road,
New Delhi.

15th September, 1954.

My dear Venkataramaiya,

You might have received a circular that I have sent to my friends regarding certificates which were promised by us on the 30th Birthday Anniversary of the Seva Dal organization. I am sure you have received that circular letter and gone through it carefully. The same has been sent to Narayan Vaidya, S.P. Deshpande, Bindu Madhava Burli, Seenappa Kulkarni and one or two more in our District. I want you to write to me immediately about those whose names I might have forgotten and not included in our list, but those who have worked continuously for a number of years for us. Give me their addresses as also their present avocation in life.

You have to send the money, as requested in the circular. I am sure you will not delay in sending the same. Ask Vaidya and Deshpande to send their amounts also immediately. I am trying to arrange to distribute these certificates at the hands of someone noted in Karnatak. If I do not pick up anyone I will have to ask Shri Diwakar to give them when he goes to Hubli. Anyway I will think about it and write to you again.

Will you be good enough to let me have full addresses of (1) Shri L.R.S. Sharma (2) Shri Krishnamoorthy of the Silk Centre (3) Shri H. Anantharao. I have to send them copies of the circular.

How is Gauramma? How are the children? How is your health? Please write immediately.

With kind regards,

Your brother,

NSH

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri K.A. Venkataramaiya,
Village Industries' Association,
Sahitya Karnatak Office,
HUBLI (Southern Rly.)

23

10, Akbar Road,
New Delhi.
15th September, 1954.

My dear Nanda Kumar,

Evidently you are not replying to our letters. The circular regarding merit certificates has gone. You must be in possession of the same. You have to send money; not only one 'ten' but as many 'tens' as you can. These certificates will have to be distributed on October, 2. Therefore, please hurry up and attend to the suggestion made by me immediately.

Inamdar or Sushil Babu, one of them, has sent you a list of those who are to receive these certificates and who belong to your province. We could remember only those names. We have forgotten those – those who have worked for more than 10 years for the Seva Dal in the past. Therefore, please prepare a list of those who have worked for more than 10 years sincerely, devotedly, loyally for the Organisation, to which you and we belong. Give us their addresses and also their qualifications. Let me know what they are doing today. All these facts will have to be placed before the President of the Congress. Therefore, we are collecting them and when you give additional names all this information will have to be given by you. Please send the list to us immediately. We will send circular copies to them also and ask them to send Rs.10/- for the certificate copies which they are to receive.

We have not met for a long time. I do not know when we will meet again. Anyway, after I hear from you in answer to this letter, I will write to you again. If I am permitted to leave Delhi for Hubli, I will go on the 20th of this month. If not, I will stay here until the 30th. It will be known within 2/3 days. Then I will inform you about my going to Hubli.

With kind regards,

Your brother,

NSH

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri Nanda Kumar Deo Vasisht, M.L.A.,
Legislative Assembly Hostel,
LUCKNOW

24

10, Akbar Road,
New Delhi.

15th September, 1954.

My dear Vadilal,

Why are you not replying to the letters of Mr. Inamdar or the Headquarters of the Dal? What is the matter with you? Is there any trouble? You are not an idle man; you have never been so. Then what is it? Why don't you reply to their letters? Be frank and tell me.

I am anxious to know from you about the account of the joint photograph of myself and Pandit Jawaharlal Nehru. I owe you some money. I must pay it to you and if I want to pay it to you, you have to settle the account. Let me know how many you have sold. Let me know how many you have sent to Manubhai Patel. Have you not received any money from him? How many copies of the photograph are yet remaining in your office? Can we dispose them of? Write to me.

Have you received the circular regarding merit certificates? It has been despatched 5/6 days ago. These certificates are to be distributed on October 2, 1954. You have to reply to Inamdar immediately. You should also give me a list of those who worked for more than 10 years for the Seva Dal in Bombay. It is just possible that you have forgotten many. You have now a list in your hands which has been supplied to you by this Office and whose names appear on our list. If you know any besides those, please let us have their list. Let us have their addresses and qualifications. Let us know what they are doing today. This information has to be placed beofore the President of the Congress; hence we are requesting you to send it to us as quickly as possible.

With kind regards,

Your brother,

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri Vadilal Patel,
G.O.C., Congress Seva Dal,
Congress House,
Girgaum,
BOMBAY - 4

10, Akbar Road,
New Delhi.

15th September, 1954.

My dear Mahashabde,

I congratulate you for the new post. When did you begin your work? Is everything all right? Please write to me a line about the same.

Did you receive a copy of the circular, which I have sent to Seva Dal workers all over India regarding the Merit Certificates. I do not know whether you have seen Mr. Iyengar recently. If you have not, will you be good enough to go to him, sit with him and consider over the list that I have supplied to him. We want to know whether we have forgotten any others. If so, we want their names and addresses along with their qualifications and present avocations. Will you be good enough to do this work for me immediately and write to me about it?

How are you? How is Vimal? How are her children? Please write.

Your brother,

(Dr. N.S. Hardiker)

Shri G.B. Mahashabde,
Girgaum,
BOMBAY

True copy of a letter dated September 2, 1954, addressed to Dr. N.S. Hardiker, Karnatak Health Institute of Ghataprabha, Hubli, State of Bombay, India, by Dr. Lotta Hitschmanova, Director for Canada, Unitarian Service Committee of Canada, 48 Sparks Street, Ottawa 4. Ont.

Dear Doctor Hardiker:

May I come back to my letter of July 13, 1954, and give you the good news that at a recent Board Meeting of the Unitarian Service Committee of Canada, it was decided to donate a jeep ambulance (Willys-overland Milner Model 475 4 WD) for your Karnatak Health Institute of Ghataprabha, Hubli, State of Bombay.

The autumn campaign of the Unitarian Service Committee will get underway on September 14 and it will take at least until Christmas before all the necessary funds for our Indian projects are raised, and we are able to place the order with the factory in Toledo, Ohio.

I shall, of course, keep you informed and tell you in plenty of time of the approximate arrival date of the ambulance. It will be shipped through the good offices of Church World Service in New York and New Delhi. The New Delhi representative is the Rev. Mr. Donald E. Rugh, Director of Relief, National Christian Council, 43, Massey Hall, Jaisingh Road, New Delhi.

I hope that this vehicle will prove of real service to you in your efforts of bringing medical aid to outlying districts. Perhaps there will be a possibility for me to visit your hospital next year.

Sincerely yours,

10, Akbar Road,
New Delhi.
15th September, 1954.

My dear Dr. Hitschmanova,

Your letter dated September 2, 1954, addressed to Hubli, reached my hands here in New Delhi on the 13th instant. The delay in receiving your letter is due to the transit from Hubli to New Delhi, where I am now attending the Parliament.

How good of you to have assured me of the jeep ambulance for the Karnatak Health Institute of Ghataprabha, District Belgaum, State of Bombay (India). I will certainly wait to hear from you the date of its approximate arrival in India.

Let me assure you of making full use of the jeep ambulance that you will place at our disposal in serving the ailing humanity. Indeed the vehicle will prove a boon to those of the sufferers who live near the Institute within a radius of 30 to 40 miles.

I am anxious to know as to what kinds of fittings there would be in the jeep ambulance that you are going to order for us. Has Dr. Mrs. Bhatia told you about the necessity of our getting a small X-Ray plant for examining people living in far off villages and who cannot afford the luxury of a hospital? A moving X-Ray plant, if taken to the doors of the people, will always help to get rid of lung and other kinds of troubles. Hence, we were anxious to have an X-Ray plant in the ambulance. But I leave it to you and to the experts there to consider as to what kinds of fittings the jeep ambulance should have.

I am glad to note that you will visit the Karnatak Health Institute when you come again to India. Please let me know just when it is possible for you to return. We will take you to Hubli, where we have a Maternity and Child Welfare Centre and a Maternity Hospital. It is about 100 miles from Ghataprabha to the south.

As soon as our Parliament adjourns at the end of this month I am going back to my home town. So, please do reply to the following address and oblige:

Dr. N.S. Hardiker, M.P.,
Hubli,
Southern Railway (State of Bombay)

Yours sincerely,

(Dr. N.S. Hardiker)

Dr. Lotta Hitschmanova,
Executive Director,
Unitarian Service Committee of Canada,
48, Sparks Street,
OTTAWA 4. ONT. Canada